volum coordonat de

Ute Frevert, H.-G. Haupt

POLIROM

Omul secolului al XIX-lea

Plural

POLIROM

PLURAL M

„Lungul secol" al XIX-lea a fost marcat de evenimente majore; industrializarea, participarea cetăţenilor la viaţa politică, apariţia metropolelor şi emigraţia au transformat radical şi definitiv societatea europeană. Volumul de faţă reconstituie secolul al XIX-lea prin intermediul figurilor sale emblematice, prezentate de unii dintre cei mai iluştri istorici europeni, şi oferă un tablou fascinant al omului care a trăit în acea perioadă, analizînd nu doar viaţa economică, dar şi experienţa naşterii şi a morţii, a muncii şi a consumului, a religiei şi a ştiinţei.

- **Inginerul**
- **Antreprenorul şi managerul**
- **Emigrantul**
- **Credincioasa**
- **Menajera**
- **Învăţătoarea**
- **Locuitorul metropolei**
- **Artistul**
- **Nobilul**
- **Ţăranul**

În aceeaşi colecţie au apărut:

Ute Frevert şi Heinz-Gerhard Haupt – *Omul secolului XX*
Jean-Pierre Vernant – *Omul grec*
Sergio Donadoni – *Omul egiptean*
Andrea Giardina – *Omul roman*

ISBN 973-683-901-X
9 799736 839015

EDITURA POLIROM
www.polirom.ro

Pe copertă: Ingres, *Portretul lui Cordier* (detaliu), 1811, Luvru

Ute Frevert şi **Heinz-Gerhard Haupt** predau istorie socială la Universitatea Bielefeld. Ute Frevert a scris între altele *Mann und Weib*

und, Weib und Mann. Geschlechter-Differenzen in der Moderne (1995), iar Heinz-Gerhard Haupt *Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts* (1998, cu Geoffrey Crossick). Împreună au publicat la Editura Campus *Der Mensch des 20. Jahrhunderts* (1999; *Omul secolului **XX***, Editura Polirom, Iaşi, 2002).

Der Mensch des 19. Jahrhunderts e 1999 Campus Verlag GmbH, Frankfurt am Main *L'uomo delvottocento*

2000, Gius. Laterza & Figli Spa, Roma – Bari

The Romanian language edition arranged through the mediation of Eularna Literary Agency

e 2002 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere **www.polirom. Ro**

Editura POLIROM

Iaşi, B-dul Copou nr. 4, P.O. Box 266, 6600

Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, el. 7, P.O. Box l-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:

***Omul secolului al XIX-lea* / volum coordonat de Ute Frevert şi Heinz-Gerhard Haupt; trad. de Ion Mircea.**

— Iaşi: Polirom, 2002.328 p.; 23 cm – (Plural M)

ISBN: 973 – 683 – 901-X

I. **Frevert, Ute (coord.)**

II. **Haupt, Heinz-Gerhard (coord.)**

III. **Mircea Ion (trad.)**

008 (100)" 18" y Printed in ROMÂNIA

volum coordonat de

Ute Frevert şi Heinz-Gerhard Haupt

OMUL SECOLULUI al XIX-lea
Traducere de Ion Mircea
POLIROM
2002

Prezentarea autorilor

GUNILLA-FRIEDERIKE BUDDE este angajată la Institutul de Istorie al Universităţii din Bielefeld. Dintre publicaţiile sale amintim *Auf dem Weg ins Bürgerleben. Kindheit und Erziehung în deutschen und englischen Bürgerfamilien. 1840 – 1914* (1994); a coordonat lucrarea *Frauen arbeiten. Weibliche Erwerbstätigkeit în Ostund West-deutschland nach 1945* (1997).

FRANK CAESTECKER colaborează cu EHSAL (Economische Hogeschool Sint-Aloysius) din Bruxelles, ocupându-se în principal de istoria politicii imigraţilor şi refugiaţilor în Belgia. În legătură cu acest subiect a publicat, printre altele, *Ongewenste gasten: joodse vluchtelingen en migranten în de dertiger jaren în Belgie* (1993) şi *Alien Policy în Belgium, 1840 – 1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens* (1998).

YOUSSEF CASSIS este profesor de istorie economică la Universitatea din Grenoble şi efectuează cercetări la London School of Economics din Londra. S-a ocupat în special de istoria băncilor şi întreprinderilor; cele mai recente lucrări ale sale sunt: *City Bankers 1890 – 1914* (1994) şi *Big Business. The European Experience in the Twentieth Century* (1997).

MICHELA DE GIORGIO predă istoria

jurnalismului la Facultatea de Ştiinţe Politice din cadrul Universităţii din Sassari. Printre publicaţiile sale se numără *Le italiane dalvunità a oggi. Modelli culturali e comportamenti sociali (*1993, ed. A II-a) şi *Storia de-l matrimonio* (cu C. Klapisch-Zuber; 1996).

OLIVIER FAURE este profesor de istorie contemporană la Universitatea din Lyon şi colaborator al Centrului de istorie economică şi socială din Lyon dedicat lui Pierfe Léon. Cercetările sale au ca obiect istoria medicinei şi sănătăţii: *Les Français et leur médecine au XIXE siècle* (Paris, 1993) şi *Histoire sociale de la médecine du XVIIIE au XXE siècle* (1994).

UTE FREVERT predă istoria la Universitatea din Bielefeld. A publicat, printre altele, *Frauen-Geschichte zwischen bürgerlicher Verbesserung und neuer Weiblichkeit. Sozialgeschichte der Frauen 1780 – 1986* (1986) şi *Ehrenmänner. Das Ducll in der bürgerlichen Gesellschaft* (1991).

HEINZ-GERHARD HAUPT este profesor de istorie generală şi socială la Universitatea din Bielefeld. A scris numeroase lucrări privind istoria modernă a Franţei şi, pe plan comparatist, societăţile europene din secolele al XIX-lea şi XX, dintre care amintim *Storia sociale délla Francia dai 1789 a oggi* (1991); de asemenea, a coordonat volumul *Luoghi quotidiani nella storia d'Europa* (1993). Cea mai recentă operă a sa este *Die Kleinbürger. Eine europäische Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts* (eu G. Crossick; 1998).

CLAUDIA HUERKAMP predă la Universitatea din Bielefeld şi este interesată mai ales de istoria

socială a ultimelor două sute de ani. Dintre publicaţiile sale amintim: *Der Aufstieg der Ärzte im 19. Jahrhundert. Vom gelehrten Stand zum professionellen Experten: Das Beispiel Preußens* (1985) şi *Bildungsbürgerinnen. Frauen im Studium und în akademischen Berufen 1900 – 1945* (1996).

FRIEDRICH LENGER este profesor de istorie modernă şi contemporană la Universitatea din Erlangen. A publicat, printre altele, *Sozialgeschichte der deutschen Handwerker seit 1800* (1988) şi *Werner Sombart (1863 – 1941). Eine Biographie* (1995, ed. A II-a).

JEAN-LUC MAYAUD predă la Universitatea din Lyon II şi lucrează la Centrul de istorie economică şi socială din Lyon dedicat lui Pierre Léon; de asemenea, este preşedinte al Société d'histoire du 1848 şi al Association des ruralistes françaises. Lucrările sale cele mai importante sunt: *150 ans d'excellence agricole en France* (1991) şi *Courbet, l'enterrement à Omans: un tombeau pour la République* (1999).

GIOVANNI MONTRONI predă istoria ţărilor de limbă engleză la Instituto universitario orientale din Neapole. Dintre lucrările sale amintim studiul asupra aristocraţiei şi profesiilor din volumul *Society and Professions în Italy. 1860 – 1914,* coordonat de M. Malatesta (1995), *Tra îl nobile e îl borghese. Storia e memoria di una famiglia di notabi Îi meridionali* (cu G. Civile; 1996) şi *Gli uomini de-l re. La nobiltă napoletana nelvottocento* (1996).

GERARD NOIRIEL predă istoria la École des

hautes études en sciences sociales din Paris şi este unul dintre coordonatorii revistei *Genèse. Sciences sociales et histoire.* S-a ocupat de istoria muncitorească şi de o serie de chestiuni privitoare la imigraţii şi refugiaţii în Franţa; dintre lucrările sale mai recente amintim: *Réfugiés et sans-papiers. La République face au droit d'exile, XIXe-XXB siècles* (1998); *Longwy. Immigrés et prolétaires. 1880 – 1980* (1998, ed. A II-a) şi *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine?* (1998).

VINCENT ROBERT predă istoria contemporană la Sorbona (Paris) şi e interesat în special de formele de viaţă politică în Europa secolului al XIX-lea. A publicat, printre altele, *Les chemins de la manifestation. 1848 – 1914* (1996).

SYLVIE SCHWEITZER este profesoară de istorie contemporană la Universitatea din Lyon şi colaboratoare a Centrului de istorie economică şi socială din Lyon dedicat lui Pierre Léon. Dintre publicaţiile sale semnalăm: *Lamborghini* (cu F. Sabates, 1990); *André Citroën, 1878 – 1935* (1992); *La croisière jaune, 1929 – 1933* (cu E. Deschamps, 1996); de asemenea, a coordonat volumul *L'usine et le bureau: itinéraires sociaux et professionels dans l'entreprise, XIXe-XXE siècles* (1990).

Introducere

Secolul al XIX-lea e definit de istoricii europeni drept un „un secol lung", pentru că se întinde din 1789, anul Revoluţiei franceze, până în 1914, anul declanşării primului război mondial. Numeroase argumente militează în favoarea acestei periodizări ample, care depăşeşte limitele

calendaristice.

Oamenii din acea vreme aveau sentimentul că asaltul asupra Bastiliei şi ulterioarele răsturnări ale constituţiei politice şi sociale franceze au marcat începutul unei noi ere în întreaga Europă. Chiar şi primul război mondial a fost perceput de cei mai mulţi ca o cotitură epocală. „Epoca burgheză a trecut – scria poetul german Kurt Tucholsky în 1920 ce va urma de-acum nimeni nu ştie”.

Epoca burgheză, cuprinsă între 1789 şi 1914, a fost una europeană, în dublu sens. Pe de o parte, Europa a atins apogeul puterii economice, politice şi culturale; pe de alta, inovaţiile şi evoluţiile pe care oamenii le-au generat şi le-au suportat în acest arc de timp privesc întregul continent. Se poate spune că niciun stat, nicio regiune nu s-a putut sustrage acestor evoluţii: mai devreme sau mai târziu, direct sau indirect, toate au fost implicate.

În acest sens, chiar evenimentele care au marcat începutul şi sfârşitul acestei epoci au avut un caracter european. Primul război mondial a izbucnit şi s-a încheiat în Europa, şi în ei au fost antrenate toate puterile europene importante. Nu e mai puţin adevărat că şi Revoluţia din 1789 a avut consecinţe care au trecut cu mult dincolo de frontierele franceze, fie direct, ca strămutare a centrului de greutate al unora dintre aspectele ei, fie indirect, ca model de inspiraţie, fie ca scenariu de groază, de care s-a încercat în mod deliberat să se ia distanţă. Până şi în ţări ca Marea Britanie sau în statele rezultate din dezmembrarea

Sfântului Imperiu Roman, unde raporturile sociale au cunoscut transformări mai puţin rapide şi mai puţin radicale, anul 1789 a reprezentat un eveniment istoric de prim ordin, un moment de răscruce decisiv pentru întregul continent. Desigur, nu toţi observatorii priveau cu ochi binevoitori ceea ce se întâmpla în Franţa revoluţionară: curentele conservatoare au jucat, pe tot parcursul secolului al XIX-lea, un important rol contrarevoluţionar. Cu toate acestea, şi ele s-au regăsit, chiar dacă în sens negativ-defensiv, în ceea ce Revoluţia adusese lumii: recunoaşterea drepturilor universale ale omului şi cetăţeanului, eliberarea individului de constrângerile clasei sociale de origine, participarea cetăţenilor la viaţa politică, suveranitatea naţiunii formate din cetăţeni, ancorarea regimului la o constituţie.

Totuşi, Revoluţia promitea să aducă oamenilor – la început, de fapt, numai bărbaţilor – nu numai libertatea politică. Şi eliberarea de impedimentele economice şi sociale făcea parte din programul de reforme. Libera alegere a profesiei, independent de originea socială, posibilitatea cumpărării de teren destinat exploatării şi scutirea lui de orice fel de restricţii (în afara celor de ordin economic), dreptul de a locui la libera alegere – toate acestea au fost cuceriri care, puţin câte puţin, s-au răspândit şi dincolo de hotarele Franţei. Dacă filosofii iluminişti ai secolului al XVIII-lea reclamau şi proclamau maturitatea spirituală a omului, mişcările revoluţionare şi reformatoare de la sfârşitul secolului lor şi începutul celui următor

considerau că omul e liber în măsura în care e subiect economic.

În felul acesta, ele au facilitat şi au pregătit o evoluţie care s-a impus în aproape toate naţiunile europene în cursul veacului al XIX-lea – uneori mai devreme, alteori mai târziu – şi a modificat raporturile dintre oameni cu o rapiditate impresionantă: industrializarea. În doar câteva decenii, ea a determinat o schimbare fundamentală în sfera productivă şi, totodată, o creştere vertiginoasă a activităţii economice. Mai ales sectorul secundar (minerit, industrie, artizanat) a dovedit că are capacitatea de a-şi mări propriul volum de producţie. Datorită incipientei organizări capitaliste, noile tehnici mecanizate au înlocuit vechile mijloace de producţie, bazate în cea mai mare parte pe munca manuală, iar introducerea lor a avut drept consecinţă creşterea productivităţii. În acelaşi timp, s-a extins piaţa bunurilor industriale, astfel că a putut fi atrasă tot mai multă forţă de muncă. Dacă la începutul secolului al XIX-lea majoritatea covârşitoare a oamenilor îşi găsea încă propria sursă de subzistenţă în agricultură, situaţia apare mult schimbată un secol mai târziu, când se înregistrează un număr tot mai mare de femei şi bărbaţi implicaţi în activităţile industriale şi urbane, în Marea Britanie, statul pionier din acest punct de vedere, evoluţia economică a cunoscut un ritm deosebit de susţinut, iar în Germania cota celor implicaţi în sectorul agricol s-a redus de la două treimi la o treime între anii 1780 şi 1914. Aici, cu puţin înainte de izbucnirea Marelui Război

şi pentru întâia oară în istorie, în industrie şi artizanat lucrau mai mulţi oameni decât în sectorul primar. În alte societăţi, mai puţin dezvoltate industrial – ne gândim la Franţa, Italia, Spania, dar şi la raporturile sociale din ţările central şi est-europene –, satul şi agricultura continuau să caracterizeze relaţiile interumane şi raporturile de muncă pentru cea mai mare parte a populaţiei. În aceste ţări, micul agricultor rămânea figura socială predominantă.

Omul secolului al XIX-lea era totuşi, din ce în ce mai des, un muncitor – sau o muncitoare – angajat în industrie. Locul său de muncă era fabrica, acel nou spaţiu de producţie industrială unde maşinile care asigurau o economie de timp şi energie erau instalate şi ţinute în funcţiune. Locurile de muncă în fabrică erau organizate în direcţia unei nete diviziuni a muncii, chiar dacă epoca benzilor rulante nu va sosi decât odată cu secolul XX. Spre deosebire de vechea industrie manufacturieră, de obicei fabricile asimilau un număr mare de bărbaţi şi femei; ele concentrau muncitorii şi îi supuneau unei discipline a muncii şi a timpului cu totul nouă şi neobişnuită.

Fabrica nu era numai locul în care bărbaţi şi femei, iar la început chiar copiii, lucrau până la paisprezece ore pe zi „pentru un salariu de cele mai multe ori de mizerie. Ea era şi locul unde muncitorii au cunoscut o nouă formă de dominaţie socială şi de dependenţă. Ei se găseau pe ultima treaptă a unei piramide sociale bine diferenţiate, în vârful căreia trona patronul fabricii. El înfiinţase şi construise întreprinderea în prima

fază a industrializării, el lua toate deciziile cu privire la dezvoltarea afacerii şi la categoriile de muncitori şi angajaţi din subordinea sa; durata activităţii, programul de lucru cotidian şi săptămânal, valoarea salariului şi alte reglementări necesare bunei desfăşurări a muncii – totul era în mâinile sale şi impus de sus. Numai treptat întreprinzătorii s-au obişnuit cu faptul că muncitorii lor puteau să aibă idei diferite de ale lor şi chiar să le exprime în mod manifest.

Fabrica a fost, în definitiv, şi locul unde muncitorii au deprins noi forme de cooperare şi solidaritate, necunoscute până în acel moment, la care vor apela ulterior în luptele muncitoreşti. Secolul al XIX-lea a fost, mai ales în Mitteleuropa, epoca marilor greve, îndelungate şi sângeroase, prin intermediul cărora muncitorii încercau să-şi impună propriile exigenţe. În orice caz, sindicate puternice nu s-au dezvoltat (în Franţa şi în Germania) decât în ultima treime a secolului al XIX-lea, iar contractele colective de muncă au fost elaborate abia în secolul XX.

Pe măsură ce societăţile europene ale secolului al XIX-lea deveneau, din agricole, industriale, prestigiul întreprinzătorului şi al omului de afaceri creştea. Ei au pătruns în rândurile elitei sociale şi politice a ţărilor lor, la început şi în mod mai durabil în Marea Britanie, apoi şi în Europa continentală. Deşi aristocraţia – mai ales în Germania şi Italia – constituia, ca şi mai înainte, clasa socială dominantă şi ocupa funcţiile cele mai râvnite în stat, profesioniştii economiei (industriaşi, bancheri, mari

comercianţi, manageri), au reuşit, cu tot mai mult succes, să se alăture acestei clase sociale şi să încheie cu ea multiple alianţe, de la cele matrimoniale la cele politice.

Oricum, ei s-au văzut nevoiţi curând să cedeze tehnicienilor şi inginerilor reputaţia de inventatori geniali şi de promotori temerari pe care unii antreprenori şi-o asiguraseră încă din zorii industrializării, în acest grup de profesionişti, care în decursul secolului a devenit tot mai numeros şi mai conştient de propriile sale capacităţi, se concentrau energiile creatoare ale epocii. Aici se inventa şi se experimenta, se perfecţiona şi se ameliora, se breveta şi se încerca. Alături de omul de ştiinţă, inginerul reprezenta prototipul omului progresului, care, prin intermediul cercetării moderne şi experimentale, ridica permanent inovaţia la rangul de călăuză a propriei vieţi.

În vârtejul acestui curent scientist a fost implicată şi venerabila profesie de medic. În secolul al XIX-lea, medicul a obţinut o recunoaştere ştiinţifică, prin care i se legitima în fond propria competenţă profesională. Ca şi în cazul avocatului, medicului i s-a asigurat astfel un statut de expert de care nu se bucurase niciodată până atunci. Dacă în prima parte a secolului el trebuia să concureze cu vindecători şi şarlatani de toate soiurile, după numai un veac ocupa, incontestabil, treapta cea mai de sus a ierarhiei medicale. Cuvântul său avea greutate şi nu mai trebuia impus pe piaţa sănătăţii prin trucuri şi subterfugii împotriva rivalilor.

Această reevaluare a fost determinată de calitatea ştiinţifică a pregătirii sale şi de victoria repurtată de medicină în domeniul diagnozei şi, încetul cu încetul, chiar în terapia bolilor. La ea a contribuit şi faptul că oamenii au început să conştientizeze tot mai mult importanţa propriei lor sănătăţi. Sănătatea era concepută din ce în ce mai evident ca un bun care, pe de o parte, era de mare preţ şi decisiv pentru succesul şi şansa existenţială a individului, dar care, pe de altă parte, cerea o contribuţie personală activă pentru a fi obţinut şi păstrat. Dacă în trecut bolile erau văzute ca fiind hărăzite omului de către Dumnezeu, acum această concepţie începea să fie respinsă. A crescut în schimb, ca semn al optimismului progresist şi al încrederii în inventivitatea omului, orizontul de aşteptare legat de posibilitatea edificării unei societăţi sănătoase şi atente la igienă, fără epidemii şi mortalitate în masă. Pentru a conduce o asemenea societate, cel vizat era medicul cu o formaţie clinică la activ şi cu o vie conştiinţă misionar-ştiinţifică.

Credinţa în posibilitatea modelării individuale a viitorului n-a avut totuşi ecou în întreaga societate. Avea să mai treacă timp până când cortegiul triumfal al ştiinţelor naturii va cuceri toate regiunile şi toate clasele sociale.

Pături largi ale populaţiei refuzau să urmeze (exclusiv) recomandările experţilor profesionişti, preferând să caute consolare şi ajutor în practicile străvechi sau pe lângă autorităţile şi instituţiile tradiţionale.

Secolul al XIX-lea, etichetat adesea drept

epoca secularizării şi a raţionalizării, înregistrează însă, ca o tendinţă de semn contrar, şi o reînflorire a credinţei în miracole. Apariţiile Sfintei Fecioare atrag în multe ţări europene o enormă masă de credincioşi; cultele inimii lui Iisus au găsit un public din ce în ce mai numeros, graţie noilor tehnici de comunicare; era vorba cu precădere de femei de toate vârstele, care erau cele mai credincioase adepte ale Bisericii. În timp ce bărbaţii se înstrăinau tot mai mult de formele ecleziastice de devoţiune, femeile le-au rămas fidele; mai mult chiar, ele căutau noi căi de a-şi mărturisi credinţa şi de a întări comunitatea confesională, ce includeau pelerinaje colective şi muncă socială în cadrul Bisericii, rugăciune individuală şi reculegeri în sânul familiei. Ca şi pentru protestanţi şi evrei, pentru catolici casa/familia era cel dintâi şi cel mai semnificativ loc în care se exercita şi se practica devoţiunea creştină. Feminizarea familiei şi feminizarea religiei evoluau în paralel.

În acelaşi timp, religia le-a permis femeilor accesul la viaţa publică, le-a favorizat socializarea şi le-a ajutat să depăşească orizontul familial – orizont care, în secolul al XIX-lea, cu al său pronunţat cult al familiei şi al aşa-numitei *privacy*, s-a restrâns considerabil faţă de perioada precedentă. Familia, cel puţin aşa cum era ea concepută de marea majoritate a oamenilor, trebuia să fie un spaţiu închis, un soi de *hortus clausus*, unde adevăratele virtuţi ale omului erau stimulate şi ocrotite, pentru a nu fi atinse de violenţa şi pericolele lumii exterioare. Centrul de

greutate al familiei era femeia, care îşi îngrijea cu dragoste şi altruism copiii şi soţul, lăsându-şi propriile interese în planul secundar. Chiar dacă acest ideal se realiza rar şi rămânea străin mai cu seamă claselor sociale modeste de la sat şi de la oraş, el exercita o püternică fascinaţie asupra micii burghezii. Stilul de viaţă burghez, care în secolul al XIX-lea s-a extins şi s-a dezvoltat până când a devenit o adevărată regulă, era de neconceput fără familia burgheză, cu a sa clară diviziune a muncii între bărbat, care primea un salariu, şi femeie, care vedea de treburile casei, diviziune care avea de altfel, un corespondent în sfera mentalităţilor şi se repercuta asupra repartizării rolurilor chiar şi dincolo de graniţele sferei lucrative.

Un asemenea stil de viaţă era totuşi de neconceput fără o menajeră, în secolul al XIX-lea, orice familie care-şi putea permite într-un fel sau altul acest lux ţinea o „perlă” (apelativul pentru menajere) şi, dacă venitul ei era considerabil, chiar mai multe. Menajera reprezenta dovada bunăstării şi respectabilităţii burgheze; ea trăda pretenţia unei familii de a aparţine segmentului superior al societăţii. Secondată de o menajeră, stăpâna casei era cu totul absolvită de munca fizică şi îşi rezerva sarcinile de supraveghere şi reprezentare. I se oferea totodată posibilitatea de a fi „propria stăpână” şi de a exercita această putere, care pe atunci nu era reglementată în mod rigid şi rămânea dificil de controlat. În Germania, atât la oraş cât şi la ţară, menajerele se supuneau, până în 1918, unei legi domestice care le

restrângea enorm drepturile şi libertatea de mişcare, atribuindu-le un statut de servitute ce oglindea raporturi de clasă mai curând premoderne decât burgheze. Pe de altă parte, această profesie oferea multor femei tinere, provenind din familii nevoiaşe, şansa de a fi remunerate şi de a asimila o serie de cunoştinţe care se puteau dovedi utile mai târziu, când ele aveau să-şi întemeieze propria familie. Chiar dacă organizarea unei case burgheze şi calităţile pe care ea le cerea nu erau cele întâlnite îndeobşte într-o familie de muncitori, în mentalitatea individuală şi în comportamentul social rămânea întotdeauna o urmă ce trimitea la acel tip de experienţă, într-un anumit sens, menajera reunea două universuri sociale, altfel separate cât se poate de clar.

Dacă slujba de menajeră era atractivă numai pentru fetele şi tinerele femei din pătura muncitorească sau ţărănească, în secolul al XIX-lea tinerele de origine burgheză îmbrăţişau din ce în ce mai des cariera didactică. Atrase de această profesie, la terminarea perioadei de şcolarizare, în aşteptarea soţului visat, fetele de familie bună optau din ce în ce mai des pentru activitatea la catedră. Le venea în întâmpinare marea operă de construcţie a sistemului educaţional şcolar, inclusiv a celui de învăţământ superior, prin care statele europene au încercat să ridice gradul de alfabetizare al cetăţenilor lor. Omul secolului al XIX-lea ştia să citească, să scrie şi să socotească şi frecventa cel puţin şcoala elementară. De educaţia şcolară beneficiau nu numai băieţii, ci, într-o

măsură din ce în ce mai mare, şi fetele. În orice caz, respectivele *curricula* se împărţeau în şcolile profesionale şi cele de perfecţionare, acestea din urmă, ca şi universităţile, fiind de regulă rezervate bărbaţilor. Astfel, femeilor le erau inaccesibile şi prestigioasele cariere academice. Totuşi, graţie mai ales profesionalizării lor, ele au reuşit treptat să ocolească şi să demonteze asemenea restricţii, depăşindu-le cu totul în secolul XX.

Nu întâmplător învăţătoarele au făcut parte din primele generaţii de combatante pentru emanciparea femeilor. Ele erau masiv reprezentate în mişcările feministe care se înfiripau aproape peste tot în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Inspirate din promisiunile modernei societăţi burgheze de a suprima orice privilegiu sau restricţie de clasă şi de a le oferi oamenilor posibilitatea de a-şi fructifica fără impedimente propriile capacităţi şi de a se împlini, ele reclamau această libertate şi pentru femei. Rezistenţele pe care le-au întâmpinat mărturiseau cum nu se poate mai grăitor cât de mult marcase această diferenţă de sex între bărbat şi femeie întregul veac al XIX-lea, în ceea ce priveşte individualizarea progresivă şi procesul de modernizare. Doar cu timpul şi foarte lent au fost posibile eradicarea acestor rezistenţe şi includerea femeilor în proiectul modernităţii.

Inevitabil, a apărut rezistenţa împotriva echivalării drepturilor politice ale bărbaţilor şi femeilor. Dacă, după multe evenimente, societăţile europene au sfârşit prin a fi de acord în problema educaţiei şi în cea profesională, ele au continuat

să ţină blocate căile de acces la viaţa politică C*staatsbürgerlich*). În toate societăţile europene ale secolului al XIX-lea, numai indivizii de sex masculin aveau dreptul la cetăţenie, şi nici măcar ei nu beneficiau cu toţii de acest statut. Pentru sufragiul masculin universal şi egalitar a fost nevoie de aprige confruntări; diferenţierile după domiciliul stabil, după posibilităţile economice şi după nivelul impunerii fiscale au rămas în vigoare. Or, tocmai aceste diferenţieri au aprins dorinţa unei mai ample participări politice care să se exprime nu doar prin dreptul la vot, ci şi prin angajarea în partide şi asociaţii. În secolul al XIX-lea, politica nu se făcea numai în cabinetele şi cercurile ministeriale; ea se desfăşura – şi încă într-o măsură tot mai mare – pe străzi, în cârciumi, în redacţiile ziarelor, la întrunirile de partid. Să fii cetăţean al unui stat însemna să participi, „să-ţi murdăreşti mâinile" pentru binele obştesc, dar din ce în ce mai hotărât, şi pentru propriile interese sociale şi de clasă.

Adeseori aceste interese ofereau posibilitatea abandonării propriei cetăţenii şi a emigrării. Secolul al XIX-lea a fost o epocă a migraţiilor masive. Milioane de oameni şi-au părăsit patria şi ţinuturile natale, aventurându-se în căutarea unor condiţii mai bune de viaţă sau a unei mai mari libertăţi religioase şi politice. Franţa a devenit refugiul exilaţilor polonezi care încercau să se sustragă rusificării. Germania, la rândul ei, a primit un mare număr de evrei polonezi şi ruşi care fugeau din calea pogromului Europei de Est. Între timp, industria profita de forţa de muncă

poloneză şi boemiană. Pe de altă parte, milioane de germani, polonezi, italieni şi irlandezi au emigrat în America, unde se prefigurau perspective mai favorabile şi condiţii pentru o dezvoltare mai liberă.

Dar mobilitatea exista şi în interiorul frontierelor naţionale. Oamenii se strămutau dintr-o regiune în alta, dintr-un oraş în altul şi, mai ales, de la sat la oraş, în căutarea unui loc de muncă sau a unor oportunităţi de câştig. Dacă la începutul secolului al XIX-lea marea majoritate a populaţiei trăia încă la ţară, o sută de ani mai târziu, în cea mai mare parte a Europei Centrale şi Occidentale comunitatea ţărănească decăzuse la rangul de minoritate. În Germania, de exemplu, între 1871 şi 1910 populaţia citadină a crescut de la 36% la 60%. În acest proces s-au dezvoltat îndeosebi marile oraşe, care, cu trecerea timpului, au devenit veritabili poli de atracţie pentru mişcările de populaţie şi, din această cauză, locuri unde se puteau experimenta stiluri de viaţă moderne.

Omul începutului de secol XX, spre deosebire de cel al secolului anterior, trăia aproape fără excepţie într-un mare oraş. Ca atare, el era expus la provocări care în mediul rural şi în micile oraşe au rămas multă vreme necunoscute: e vorba de beneficiile tehnicii moderne (electricitate, transporturi, canalizare), dar, pe de altă parte, de riscurile specifice marilor aglomerări, care creşteau în ritmuri alarmante; existau apoi ofertele unei industrii a timpului liber în plin *boom*, însoţite de pericolele vitezelor tot mai mari

şi ale mijloacelor de comunicare de masă.

Tocmai aceste ambivalenţe, în cadrul cărora luau amploare atât posibilităţile, cât şi riscurile modernităţii, făceau din metropolă subiectul preferat al reflecţiilor literare şi artistice. Fascinaţia şi critica jucau roluri aproape egale; şi totuşi, o asemenea temă putea servi pentru reprezentarea atât a alienării omului modern, cât şi a eliberării sale de sufocantele legături ale tradiţiei, obişnuinţei şi colectivităţii. Artiştii – care de regulă trăiau şi ei în metropole – se dovedeau sensibili la astfel de ambivalenţe, pe care adeseori le cunoşteau din proprie experienţă şi care se traduceau în experienţe estetice exagerate. Se întâmpla frecvent ca ei să răspundă cu proiecte alternative sau să recomande arta ca pe un mijloc de a face lumea mai bună. Mult mai răspândită era însă poziţia celor care considerau arta un obiect de producţie destinat îmbogăţirii personale. Artistul a devenit astfel un individualist *tout court*, în care modernitatea epocii se manifesta într-un mod particular.

Creativ, dinamic, inventiv, lipsit de relaţii, dar bine înrădăcinat în oraş, dependent de piaţă, bărbat: cu aceste calităţi, artistul modern a descoperit o mare parte din însuşirile pe care omul nou al secolului al XIX-lea le reclama ca fiindu-i proprii.

În acelaşi timp însă, artiştii puteau să fie şi magi sau iluzionişti, ale căror apariţii fermecau, exaltau, impresionau spectatorul, dacă nu îl proiectau pur şi simplu în sfera unei adoraţii aproape religioase, însăşi capacitatea artei de a

reflecta şi de a exprima situaţii şi nevoi antropologice elementare i-a conferit o putere şi o însemnătate cu totul aparte, într-un secol care se îndepărta din ce în ce mai rapid şi din ce în ce mai conştient de aceste condiţii elementare.

Omul secolului al XIX-lea trăia în condiţii diverse, lucra şi locuia în diverse locuri, gândea şi simţea, visa şi spera în cele mai diverse moduri. În ciuda acestei multitudini de aspecte, exista un punct în care el se diferenţia fundamental de predecesorii săi, ca şi de fiii şi nepoţii săi: condiţiile şi perspectivele sale de viaţă erau determinate de poziţia sa socială şi economică în cadrul societăţii într-un mod mult mai rigid comparativ cu epocile premergătoare şi cu cele următoare. Pentru el, simbolurile şi riturile tradiţionale, privilegiile şi prescripţiile legale şi-au pierdut semnificaţia. S-a dorit să se caracterizeze această trăsătură a secolului al XIX-lea prin conceptul de luptă de clasă şi din acest motiv s-a acordat importanţă, pe drept cuvânt, proprietăţii şi profesiei, competenţei şi egalităţii în faţa legii, ce caracterizau în manieră determinantă condiţiile de viaţă individuale ale bărbaţilor. Diviziunea operată în lucrarea de faţă, pe grupuri profesionale şi sociale, ţine seama de această caracteristică particulară. Atunci când acest aspect fundamental e pus în discuţie – aşa cum se întâmplă în cazul credinciosului şi al artistului –, se subliniază *şi negativ*, ca să spunem aşa, forţa sa.

Omul secolului al XIX-lea a fost bărbat şi femeie, bătrân şi tânăr, orăşean şi ţăran, sărac şi

bogat, religios şi laic, dependent şi autonom, puternic şi slab, mobil şi sedentar, european, naţional, local. Am fi putut, desigur, să ne imaginăm nenumărate alte trăsături distinctive şi să solicităm oricâte lămuriri am fi dorit în privinţa lor. S-a dovedit însă imposibil să abordăm toate aspectele realităţii europene într-un mod coerent şi exhaustiv. Majoritatea textelor se concentrează pe o naţiune sau pe două (în general din Europa Centrală şi Occidentală), dar aruncă o privire rapidă şi asupra altor trăsături naţionale specifice.

În concluzie, iată o carte despre cele mai importante schimbări şi înnoiri prin care au trecut oamenii secolului al XIX-lea. Faptul că realitatea va fi fost infinit mai variată, complexă şi complicată decât a putut cuprinde această perspectivă este evident: „omul" secolului al XIX-lea nu există.

Ute Frevert şi Heinz-Gerhard Haupt

Referinţe bibliografice

D. Blackbourn, *The Long Nineteenth Century. A History of Germany*.

1780 – 1918, New York, 1998.

C. Charle, *Vordenker der Moderne. Die Intellektuellen im 19. Jahrhundert*, Frankfurt a. M., 1996.

G.A. Craig, *Geschichte Europas 1815 – 1980*, München, 1983.

U. Frevert, *Frauen-Geschichte. Zwischen bürgerlicher Verbesserung und neuer Weiblichkeit. Sozialgeschichte der Frauen 1780 – 1986,* Frankfurt a. M., 1986.

M. Fulbrook (coord.), *German History since*

1800, New York, 1997.

H. – G. Haupt, *Storia sociale della Francia dal 1789 a oggi*, trad. It. Roma, Bari, 1991, ed. A II-a (ed. Originală 1989).

E.J. Hobsbawm, *Le rivoluzioni borghesi*, trad. It. Roma, Bari, 1991 (ed. Originală 1975).

Idem, *ÎI trionfo della borghesia. 1848/1875 f* trad. It. Roma, Bari, 1991, ed.

a II-a (ed. Originală 1962).

Idem, *L'età degli imperi. 187511914,* trad. It. Roma, Bari, 1992, ed. A II-a (ed. Originală 1987).

K. Kocka (coord.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert Deutschland im europäischen Verleich*, 3 vol., München, 1988.

Y. Lequin, *Histoire des Françaises*, 3 vol., Paris, 1984.

T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800 – 1816*, München, 1983.

Idem, *Deutsche Geschichte 1866 – 191*8, vol., München, 1990 – 1992.

F. Thompson (coord.), *The Cambridge Social History of Britain, 1750 – 1950*.

3 vol., Cambridge, 1990.

H. – U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, vol. 2 şi 3, München, 1987 – 1995.

Capitolul 1
MUNCITORUL

Vincent Robert

Societatea noastră industrială şi comercială are, ca toate celelalte, o plagă; această plagă o reprezintă muncitorii. Nicio fabrică fără muncitori: cu ei, mereu în stare de necesitate şi în

număr din ce în ce mai mare, niciun răgaz de linişte pentru societate. Fără comerţ, societatea noastră lâncezeşte, stagnează, moare; revitalizaţi-l, îmbogăţiţi-l, dezvoltaţi-l, şi veţi îmbogăţi în acelaşi timp o populaţie proletară care trăieşte de pe o zi pe alta, pe care un accident oricât de neînsemnat o poate lipsi de mijloacele de subzistenţă.

Este cunoscut ecoul pe care l-au stârnit concluziile trase „la cald" de jurnalistul parizian Saint-Mare Girardin în prestigiosul *Journal des Débats y* cu privire la zilele lyoneze din noiembrie 1831. Evenimente extraordinare, când, adunaţi sub steagul negru al mizeriei, cu sloganul *Vivre en travaillant ou mourir en combattant!* (să trăim lucrând sau să murim luptând), muncitorii din fabricile de mătase au fost pentru câteva zile stăpânii absoluţi ai celui de-al doilea oraş al Franţei, după ce au învins armata şi garda naţională. Text faimos, care şi-a impresionat contemporanii prin francheţea lui şi a exercitat la momentul respectiv o influenţă mai mare decât avea să exercite *Manifestul Partidului Comunist* cincisprezece ani mai târziu şi ale cărui expresii au generat obsesii în rândul opiniei publice burgheze. „Barbarii care ameninţă societatea nu-şi au sălaşul prin Caucaz sau prin stepele tătarilor, ci la periferiile oraşelor noastre industriale".

Fireşte, muncitori au existat întotdeauna. Revoluţia industrială nu a făcut decât să le sporească numărul în proporţii considerabile. Până atunci însă ei se pierdeau în masa plebei urbane, de care în vremurile normale lumea se

ocupa prea puţin şi care era socotită ca fiind uşor de manipulat, bună adică, de o parte sau de alta a baricadei, în orice revoluţie: în Franţa în 1793, pentru a susţine Convenţia iacobină şi pentru a apăra revoluţia pre Şîat, sau> în aceişşi ani; în Marea

Britanie, „pentru Biserică şi pentru rege”. Deodată însă ei au dobândit o individualitate periculoasă, o autonomie neliniştitoare. Muncitorii, lucrătorii, proletarii au ridicat capul fără să mai fie conduşi de lideri burghezi şi fără să formuleze revendicări propriu-zis politice. Mai rău, ei au proclamat un soi de ordine, care avea să înspăimânte mai mult decât dezordinea şi mai mult chiar decât revolta, pentru că lăsa să se întrevadă posibilitatea alarmantă a instaurării unei alte societăţi. De acum, în toată Europa, la mitingurile populare, în luptele revoluţionare sau în insurecţiile citadine, în greve şi în acţiunile represive, figura muncitorului va dobândi un nou relief, umbră agitată a revoluţiei industriale, sfârşind prin a deveni la sfârşitul secolului, în locul alegoriilor feminine – Marianne sau Libertatea –, simbolul revoluţiei sociale, care îi îngrozea pe unii şi îi va face pe alţii să spere. Mai trebuie oare să precizăm că abordarea acestei dimensiuni mitizante e cea mai anevoioasă pentru cel care vrea astăzi să încadreze figura muncitorului în secolul al XIX-lea?

Barbarii, deci. Temuţi pentru forţa lor, dispreţuiţi pentru bădărănia lor. Mai mult, ei erau, în sens etimologic – şi trebuie să o spunem –, cei care nu se puteau face înţeleşi. Despre viaţa,

moartea şi cultura claselor populare urbane, din care provenea figura muncitorului, aproape nimeni din burghezie, din „clasa de mijloc” industrială şi comercială, nu ştia în acea vreme mai nimic. Două exemple sunt suficiente pentru a dovedi acest fapt: mulţi dintre englezii de bună credinţă, deşi trăiau în centrele industriale, au deschis literalmente ochii asupra ruşinoasei munci infantile abia când o campanie de presă – larg susţinută de mărturiile muncitorilor înşişi – a denunţat-o pe la începutul anilor ’30. După cum scria puţin mai târziu Disraeli, regina Victoria domnea atunci nu peste una, ci peste „două naţiuni, care-şi ignorau reciproc obiceiurile, gândurile şi sentimentele, de parcă membrii lor ar fi locuit pe două planete diferite” (Benjamin Disraeli, *Sybil, or the Two Nations*, Leipzig, 1845). În Franţa, în aceeaşi perioadă, cei avuţi participau la demonstraţiile meşteşugarilor, cu bâtele la vedere şi cu steagurile desfăşurate în vânt; cu toate acestea, nimeni nu pare să fi avut pe atunci nici cea mai vagă idee despre semnificaţia acelor rituri şi nimeni nu le-a descris înainte să apară, în 1840, *Livre de compagnonnage* a lui Agricole Perdiguier, dulgher şi apostol al unei industrializări cu faţă nouă.

Primele cercetări au prospectat adânc în căutarea unei lumi necunoscute şi au permis, la începutul anilor ’30, să se constate cât de răspândite erau pe continent transformările înregistrate de Anglia preţ de o generaţie şi ceea ce nu va întârzia să se numească „revoluţie industrială”: mecanizarea şi aburul, progresul

tehnologic şi o indubitabilă creştere a bogăţiei naţiunilor au fost însoţite de o sporire a numărului muncitorilor, a gradului lor de concentrare în teritoriu şi, în mod inexplicabil, de apariţia unei extinse sărăcii. Ceea ce au descoperit observatorii fenomenului i-a deconcertat, iar dacă realitatea pe care ei o descriau era adesea mult mai nuanţată şi mai complexă decât s-ar fi putut crede, schiţa destul de negativă pe care o făceau condiţiei muncitoreşti cristaliza pentru un timp îndelungat, de cel puţin două generaţii, figura proletarului. Am greşi însă dacă am lua de bune acele mărturii; chiar dacă realizează o imagine pregnantă a muncitorului sau a muncitoarei pornind de la condiţiile lor de viaţă şi de muncă, ele privilegiază figura mai nou apărută, cea a muncitorului textilist, înrobit maşinii. Viaţa celorlalţi muncitori, diferită în atâtea privinţe, le era prea puţin cunoscută; mai cu seamă cultura muncitorească, pe care totuşi o observau, le rămânea aproape străină, şi, cu toate că îi evidenţiau trăsăturile, nu o înţelegeau. Să nu omitem nici faptul că doleanţele muncitorilor trebuiau traduse chiar şi la oraş, din moment ce în mod obişnuit clasele populare nu vorbeau franceza sau engleza, germana sau italiana claselor culte, ci dialecte locale. Ne revine deci misiunea să lămurim problemele care le-au scăpat jurnaliştilor şi să încercăm să distingem o categorie muncitorească de alta, reconstituind traseele, practicile şi valorile diverselor grupuri, pentru a înţelege cum s-au format în diferite ţări păturile muncitoreşti, raportul lor cu propria epocă şi cu celelalte

grupuri sociale.

Privirea altora: condiţia muncitorească în lumina cercetărilor vremii

Prin urmare, în anii ’30 au loc primele cercetări de amploare asupra condiţiei muncitoreşti, publicate mai întâi în Franţa şi în Germania. Nu vom aminti decât numele şi opera medicului şi sociologului Louis René Villermé, *Tableau de l’état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, apărută în 1840, cu trei ani înainte de *Dieses Büch gehört dem König (Cartea regelui)* a Bettinei Brentano von Armin şi cu cinci înainte de *Die Lage der arbeitenden Klassen în England (Condiţia claselor muncitoreşti în Anglia)* a lui Engels. Indiferent dacă la originea lor au stat iniţiative particulare sau cercetări ale unor instituţii publice, dacă au fost opera unor reformatori sociali sau, într-o fază ulterioară, a unor observatori liberali, dacă au deplâns ori au denunţat o realitate, aceste cărţi au fost precedate şi s-au folosit de nenumărate mărturii, monografii locale, investigaţii medicale – iar în Anglia chiar de numeroase anchete parlamentare –, dar şi de căutări personale, conservând astfel valoarea depoziţiilor unor martori oculari. Ele au dat viaţă genului cercetării muncitoreşti, fixând stereotipuri pe care alţi observatori aveau să le reia mai târziu. Căror factori li se datora persistenţa unor asemenea stereotipuri, când ştim că, o dată depăşit primul impact cu industrializarea, o dată depăşită trauma iniţială, condiţia muncitorească s-a îmbunătăţit treptat în cursul secolului? în

realitate, nici măcar în societăţile cele mai avansate nu a încetat afluxul de imigranţi săraci, provenind din regiuni din ce în ce mai îndepărtate. Industrializarea a fost un proces ce a cuprins progresiv întreaga Europă, şi fenomene comparabile au marcat, uneori cu douăzeci, treizeci sau cincizeci de ani întârziere, toate societăţile tradiţionale, care vor cunoaşte transformări. Pe de altă parte, chiar în societăţile avansate, situaţiile cele mai dramatice au durat mult timp: curţile interioare şi subsolurile din Lille, unele cartiere din Nantes şi Rouen, care i-au îngrozit pur şi simplu pe observatorii anilor ’30, erau încă locuite prin 1900, iar alcoolismul făcea ravagii şi atunci, şi două generaţii mai târziu. Din cauza marii recesiuni din anii 1873 – 1895, în inima prosperei Anglii a reapărut o sărăcie despre care se credea că dispăruse, cea a Londrei nevoiaşilor.

Primele cercetări au scos la lumină mizeria vieţii muncitoreşti, definită ca pauperizare. Muncitorii erau prost hrăniţi, umblau îmbrăcaţi în haine rele, locuiau în condiţii înfiorătoare, cartierele ler constituiau insalubre focare de epidemii.

Şocante erau, înainte de toate, duritatea şi relativa frecvenţă a crizelor industriale, care lăsau fără locuri de muncă şi fără resurse, în acelaşi oraş sau în aceeaşi regiune, zeci, poate sute de mii de oameni. La Roubaix, în 1846 – 1847, 60% dintre muncitorii textilişti şomau, iar la Rouen şomerii reprezentau trei pătrimi. Marile fabrici din Berlin foloseau, în 1875, 70.000 de muncitori, iar

trei ani mai târziu doar 29.000. Cea mai uşoară încetinire a ritmului activităţii industriale se repercuta imediat asupra muncitorilor. Dacă lucrau la domiciliu pentru un producător, acesta nu era obligat în niciun fel să le procure materia primă sau uneltele de muncă. Salariaţii puteau fi angajaţi şi concediaţi într-o oră; erau rare firmele îndeajuns de moderne încât să utilizeze specialişti pe care să-i păstreze indiferent de conjunctură, cărora să le garanteze o anumită siguranţă a locului de muncă şi o remuneraţie lunară. În aceste condiţii, muncitorul trăia de pe o zi pe alta; situaţia sa a fost cu adevărat cumplită în timpul crizelor care au marcat prima jumătate a secolului şi, din moment ce dificultăţile din domeniul industrial erau strâns legate de cele din agricultură, ele coincideau cu perioadele de scumpire a grâului. Cu toate acestea, dacă, ulterior, în timpul marii recesiuni (1873 – 1896), scăderea veniturilor a fost într-o oarecare măsură atenuată graţie calmării preţurilor, în special la produsele agricole, în Germania şi în Marea Britanie şi-a făcut apariţia, mai mult decât în Franţa malthusiană, un şomaj persistent, până atunci necunoscut, disimulat de munca la câmp sau de emigraţia peste Atlantic.

În orice caz, primii observatori au constatat la unison că nivelul de salarizare, chiar pe durata deplinei angajări în muncă – să dăm crezare cifrelor propuse de patroni şi nu mărturiei muncitorilor –, abia reuşea să acopere nevoile unui muncitor celibatar; după cum ştim, salariul era cu totul insuficient pentru o tânără muncitoare

necăsătorită, aproape condamnată să se prostitueze cel puţin ocazional – să nu uităm că retribuţia femeilor reprezenta jumătate din cea a bărbaţilor –, sau pentru lucrătorii şi lucrătoarele în vârstă, obligaţi să recurgă la mila publică. Salariul nu ajungea pentru întreţinerea unei familii, în cazul în care ea avea şi câţiva copii. Pe atunci, în vremuri normale, cea mai mare parte a resurselor disponibile – întotdeauna mai bine de jumătate, adeseori trei pătrimi – era destinată hranei. Banii se duceau mai ales pe pâine – evident, neagră sau integrală –, pe fructe şi cartofi, pe legume şi alte alimente, însă rareori pe carne ori peşte. O alimentaţie monotonă, bazată pe produse de proastă calitate, când nu erau lăsate intenţionat să se altereze de către vânzătorii sau comercianţii prea puţin scrupuloşi. Pentru toate regiunile, vremurile erau grele, foamea se făcea simţită, şi, ca să supravieţuiască, oamenii mâncau resturile de la restaurante sau cantine, care încă se mai vindeau în Franţa sfârşitului de secol. Cert e că situaţia s-a îmbunătăţit sensibil odată cu trecerea anilor: după criza de o jumătate de veac, a scăzut preţul pâinii, până atunci ridicat din pricina recoltelor slabe. Viaţa cotidiană s-a ameliorat şi s-a diversificat: mai multă carne, lapte, zarzavaturi, zahăr, cafea şi ceai. Dar a fi muncitor, chiar în prospera Franţă din *la belle époque*, însemna să nu uiţi niciodată cu totul experienţa foamei, în ciuda faptului că, prin natura ei, munca lor cerea aproape zilnic utilizarea forţei fizice, muncitorii erau, potrivit statisticilor de care dispunem, mult mai scunzi şi

erau respinşi de autorităţile militare pentru incapacitate fizică mult mai des decât membrii clasei de mijloc. Pentru muncitori, burghezii nu erau decât nişte grăsani îmbuibaţi.

Aşadar, o dată asigurată hrana, rămânea prea puţin pentru alte necesităţi. Puţini bani pentru îmbrăcăminte, şi mai puţini pentru bunurile casnice: hainele de toate zilele erau croite şi răscroite la nesfârşit, până ajungeau nişte zdrenţe, şi nu exista niciodată suficientă stofă pentru a le înlocui; patul nu era de cele mai multe ori decât o saltea de paie, prin care mişunau tot soiul de gângănii şi care slujea întregii familii. Adesea, muncitorii se vedeau nevoiţi să se mute, şi nu într-un apartament mai încăpător, ci din contră, în unul mai mic ori mai prost plasat, dacă se afla la un etaj superior. Sau, obişnuinţă destul de răspândită în oraşele şi regiunile industriale germane, primeau în casă un chiriaş.

Condiţiile proaste de locuit au făcut obiectul unei bogate literaturi în epocă, întrucât în ele se vedea cauza patologiilor tipice condiţiei muncitoreşti, în special a trei dintre ele: înainte de toate, instabilitatea, şi de aici imoralitatea conduitei de viaţă, apoi frecventarea cârciumilor şi alcoolismul. Spre nenorocul proprietarilor, dacă muncitorii nu aveau cu ce să-şi achite chiria, fie din pricina vreunui ordin de evacuare, fie la alegerea lor, îşi schimbau imediat domiciliul. În unele cazuri instabilitatea a atins proporţii incredibile: în La Guillotière, o suburbie muncitorească din Lyon, pe la jumătatea secolului al XIX-lea, mai puţin de o familie din nouă era

înregistrată, după zece sau mai mulţi ani, la aceeaşi adresă, şi cei mai numeroşi sedentari proveneau de regulă dintre lucrătorii fabricilor de mătase. La Leeds, între 1851 şi 186*1, 85%* dintre capii de familie şi-au schimbat domiciliul; la Berlin, în 1885, din totalul de locuinţe, mai puţin de jumătate erau ocupate de aceleaşi persoane după un interval mai mare de doi ani. Trebuie să estimăm însă cu prudenţă această instabilitate, întrucât ea nu implica în mod necesar mari deplasări: cei în cauză puteau rămâne în acelaşi cartier sau în acelaşi oraş, cum avea să se întâmple cu acel muncitor textilist lyonez – pomenit de Yves Lequin – care s-a mutat de şase ori în unsprezece ani, într-un perimetru a cărui rază nu depăşea cinci sute de metri!

Observatorii nutreau convingerea că imoralitatea conduitei private a muncitorilor era determinată de promiscuitatea locuinţelor închiriate, de prezenţa în casă a unor persoane străine de nucleul familial, de frecvenţa concubinajului sau căsătoriei civile, de numărul mare de copii nelegitimi, fără a mai lua în calcul prostituţia. Asemenea concluzii erau pripite; se cuvine să ne amintim că naşterile nelegitime aveau loc mai des în aşezările rurale decât în oraşe şi că tinerele ţărănci seduse obişnuiau să-şi ascundă propria „ruşine” la oraş, cu siguranţă însă nu în cartierele bogate. Datele de care dispunem cu privire la originea socială a prostituatelor demonstrează că, dacă acestea aparţineau păturilor populare, proveneau mai degrabă din rântful servitorimii, din mediul

micilor meserii sau al croitoreselor, decât din cel al muncitoarelor. Mai ştim că, de pildă, concubinajul putea deveni o formă de viaţă stabilă, găsindu-şi o amplă justificare în dificultăţile pe care le întâmpinau muncitorii în a obţine binecuvântarea părinţilor, sau cel puţin acordul lor tacit, şi în a strânge toate documentele necesare. Să adăugăm că în Anglia reformată nu era simplu să celebrezi căsătorii non-anglicane; de asemenea, nu trebuie să uităm numeroasele restricţii impuse de lege căsătoriilor între săraci în oraşele germane, în prima jumătate a secolului. În orice caz, e sigur că muncitorii şi muncitoarele, asumându-şi de timpuriu independenţa faţă de familiile lor, se căsătoreau la vârste mult mai fragede comparativ cu alte categorii sociale; de aici impresia de libertate, sau de libertinaj, încercată de observatorii străini.

În condiţiile unei incredibile supraaglomerări, adeseori semnalate la jumătatea secolului al XIX-lea şi persistente spre sfârşitul lui, nu surprinde pe nimeni căutarea de care se bucurau cârciumile şi tripourile în mediul muncitorilor. Acestea erau locurile unde ei puteau să bea, desigur, ca să uite grijile vieţii şi, poate, ca să mai evadeze din când în când din sânul propriilor familii; observatorii recunosc cu toţii ce grav handicap reprezenta alcoolismul pentru muncitori. Totuşi, acestea erau, spre sfârşitul veacului, singurele locuri ale liberei întruniri; cu excepţia, relativ izolată, a muncitorilor lyonezi din industria mătăsii, ale căror locuinţe erau îndeajuns de înalte şi de spaţioase pentru a găzdui asemenea reuniuni,

niciun alt grup de muncitori nu dispunea de astfel de locuri de întâlnire. Taverna, birtul şi hanul, adeseori administrate de un militant, trecut pe lista neagră de patronii săi, primeau toate asociaţiile cu caracter popular, societăţile de ajutor reciproc, breslele şi, în fine, camerele sindicale. E de înţeles importanţa care s-a acordat mai târziu, în Franţa începând cu anii ’80, iar în Italia în deceniul următor, repartizării unor localuri comunale Camerelor de muncă sau, mai mult chiar, construirii de către organizaţiile muncitoreşti a Caselor poporului, ca în Belgia.

Dar cauza esenţială a mizeriei în care trăiau muncitorii o constituia faptul că ei întemeiau familii prea de timpuriu şi aduceau pe lume copii în neştire, când nu aveau cu ce să-i întreţină. Se credea că săracii trebuiau să aibă mai puţini copii, în primul rând pentru că însuşirea unei mai înalte moralităţi în ceea ce priveşte procreaţia nu putea avea decât efecte benefice asupra comportamentului claselor inferioare – socotit, evident, deplorabil –, şi apoi pentru că i-ar mai fi ferit astfel din calea riscurilor inerente ale existenţei, ceea ce le-ar fi permis să-şi asigure nişte condiţii de viaţă mai bune pentru anii bătrâneţii. Desluşim aici marca moralismului malthusian al claselor conducătoare, care se izbea în mediile muncitoreşti de o violentă opoziţie de principiu: numeroase episoade dovedesc cât de neverosimilă putea să pară această idee, dacă până şi un istoric de inspiraţie conservatoare din regiunea lyoneză nota în treacăt că singura noutate în materie de insulte politice era, în 1848,

apelativul de „malthusian”. Sarcasmul lui Marx şi al lui Proudhon vizavi de teoria lui Malthus sau de interpretările care i se dădeau atunci este, poate, discutabil şi nedrept cu bunele intenţii ale reverendului, dar e în afara oricărei îndoieli că rezulta dintr-o confruntare între economişti. În realitate, din punctul de vedere al mediilor proletare, în sensul strict ai termenului, fiii erau consideraţi o avuţie, o garanţie pentru viitor: erau hărăziţi de timpuriu muncii şi adesea osteneau umăr la umăr cu părinţii lor, iar câştigurile pe care le agoniseau puteau echilibra bilanţul familiei până în momentul în care îşi părăseau căminul. Pentru bătrâneţe, dacă cineva o apuca, fiii constituiau singurul sprijin pe care se putea conta, deoarece în marea majoritate a cazurilor nu exista un sistem de prevederi sociale, iar precarele pensii alocate prin normativele de ajutor reciproc sau patronale nu reprezentau, la urma urmei, decât un paleativ faţă de nevoile reale. Abia pe la sfârşitul secolului, mai ales în Franţa, familiile de muncitori au început să controleze procreaţia, în timp ce intelectualii anarhişti care propovăduiau un „neo-malthusianism” anticapitalist au început să se bucure de audienţă printre grupările populare.

Experienţa muncii

Munca manuală, încă dispreţuită de vechile elite, constituia un factor de unitate pentru clasele populare urbane. Experienţa muncii nu e însă suficientă pentru a defini muncitorul. E nevoie mai curând de o cercetare a formelor de muncă, pentru că în acest domeniu diversitatea e aproape

infinită. Dacă ne debarasăm de abstracţiuni şi mituri pentru a studia categoriile reale de muncitori şi muncitoare, vom fi frapaţi de extrema varietate a experienţelor şi culturilor lor, care pune sub semnul întrebării ideea de unitate muncitorească, mai ales dacă îi trecem cu vederea pe cei care, în acel context, erau consideraţi nişte elemente marginale. Tocmai ei au constituit însă o parte considerabilă, şi pentru multă vreme majoritară, a muncitorilor: lucrători rurali la domiciliu care roboteau pentru vreun producător de la oraş; mineri şi siderurgişti *parttime* care se împărţeau, în anotimpurile prielnice, între fabrică şi ogoare; muncitori şi muncitoare de la oraş, folosiţi mai ales pentru confecţionarea la domiciliu a stofelor, după modelul a ceea ce s-a numit la sfârşitul secolului, când æ cunoscut o nouă dezvoltare, *sweating system,* „sistemul sudorii”. Pentru a ne întoarce însă la problema muncitorească, şi în cazul unei industrii moderne, cum era de pildă, tot spre apusul secolului, ceaprazăria din Saint-Étienne, ceea ce surprinde este diversitatea. Ea era deci regula: vârsta, sexul, calificarea, starea civilă condiţionau neîncetat şi marcau în mod imprevizibil retribuţia, prezenţa sau absenţa uceniciei, posibilităţile de avansare şi de promovare socială. Iată aşadar cât de îndepărtată e imaginea univocă pe care ne-o transmit cercetările timpului şi, adeseori, mişcarea muncitorească însăşi.

Munca şi profesia

E uşor de explicat de ce mişcarea muncitorească şi-a dorit să acrediteze o imagine

univocă a muncii. Pe parcursul întregului secol ea a fost dominată de cei care, pe nedrept, desigur, au fost consideraţi aristocraţia muncitorească – şi care ar fi fost mai nimerit poate să se numească muncitori de profesie –, din rândul cărora proveneau purtătorii de cuvânt şi liderii care, implicaţi în chiar inima proceselor productive, deţineau o reală putere asupra mâinii de lucru şi în confruntările cu patronatul. Nu fără efort, această elită şi-a menţinut poziţiile cucerite de-a lungul secolului, izbutind să reziste riscului descalificării. Am greşi totuşi dacă am face abstracţie de lamentaţiile care, pe toată durata secolului, au însoţit ideea înrobirii omului de către maşină, a descalificării muncii şi a crizei uceniciei. În Europa, masiva descalificare a muncii proletariatului nu s-a verificat decât după adoptarea de către marea industrie a unei subdiviziuni ştiinţifice a sarcinilor de muncă, adică nu înainte de primul război mondial şi de anii ’20. În secolul al XIX-lea, în schimb, reprezentanţele muncitoreşti au continuat să fie dominate, social, tehnic şi de foarte multe ori numeric, de muncitorii de profesie, calificaţi şi având competenţe apropiate de cele ale meşteşugarilor, care deţineau frecvent o putere reală asupra sectorului productiv. Dar să urmărim un exemplu.

În ochii contemporanilor, revoluţia industrială echivala cu utilizarea maşinii cu aburi şi deci cu avântul producţiei de cărbune în toate ţările care dispuneau de zăcăminte bogate. A avut loc totodată o sporire a numărului celor dăruiţi unei vechi meserii, cea a lucrătorilor din minele de

cărbune, multă vreme practicată în alternanţă cu muncile agricole, înainte chiar de muncitorul metalurgist, minerul devine – graţie romanului *Germinale* al lui Emile Zola şi marilor greve care periodic îl aduceau în atenţia jurnaliştilor – arhetipul muncitorului secolului al XIX-lea. Munca lui era îngrozitoare şi nu reclama o prealabilă ucenicie, era prost retribuită, epuizantă din punct de vedere fizic, adesea periculoasă. Prin numărul lor, minerii constituiau o forţă de temut; au ajuns de fapt să reprezinte până la o cincime din populaţia industrială activă în Marea Britanie şi Belgia; cu toate că în Germania şi Franţa importanţa lor a fost minoră, ei dominau marile regiuni ale industriei grele, şi numai perspectiva unei greve generale a lor era suficientă pentru a face guvernele să tremure, cărbunele fiind pâinea industriei. La sfârşitul secolului, în toată Europa, muncitorii, organizaţi în cea mai mare parte a lor în sindicate, au votat ca un singur om pentru a-şi desemna primii reprezentanţi în parlamentele naţionale. Totuşi, la fel ca metalurgiştii sau lucrătorii din sectorul textil, minerii nu puteau fi reduşi cu toţii la o unică specializare; indiferent dacă lucrau la suprafaţă sau în adâncul minelor, ei se supuneau autorităţii adevăraţilor mineri, mulţi la număr, consideraţi necalificaţi, dar aflaţi în centrul comunităţii subterane: în jurul lor se organiza munca tuturor celorlalţi… De eficienţa şi prudenţa lor depindeau soarta şi salariile ortacilor.

Truda unei vieţi

Indiferent de meserie sau de calificare, munca umplea o bună parte din viaţa muncitorilor,

iar distracţiilor sau timpului liber le era alocat un spaţiu restrâns. Pentru un muncitor adult, ziua nu se sfârşea niciodată; se ştie că prima măsură legislativă generală în acest domeniu a fost decretul emis de guvernul provizoriu al republicii franceze în 1848, care limita numărul orelor de muncă la zece în Paris şi la unsprezece în provincie. Nu a fost niciodată aplicat, şi pe la jumătatea secolului o zi normală de muncă dura aproximativ douăsprezece ore. Se tindea în general spre o diminuare, dar în 1889, când mişcarea muncitorească internaţidnală a inclus printre obiectivele de la 1 mai reducerea zilei de muncă la opt ore, s-a putut vedea câtă utopie eliberatoare conţinea respectiva revendicare. Repausul săptămânal a devenit obligatoriu pentru toţi, bărbaţi şi femei, mult mai târziu: desigur, exemplul l-a dat Marea Britanie în 1850, dar reducerea programului săptămânal la şaizeci de ore, fără să aducă atingere după-amiezii de sâmbătă, nici, fireşte, zilei Domnului, privea pe atunci numai industria textilă şi avea să devină operantă abia după două decenii. În alte părţi, aceasta s-a întâmplat după o aşteptare mai lungă: în 1891 în Germania, după retragerea lui Bismarck; în 1904 în Franţa şi Spania; în 1907 în Italia, şi excepţiile, previzibile, nu au fost puţine la număr. La sfârşitul secolului, totalul zilelor lucrătoare pe durata unui an era cu siguranţă superior celui din urmă cu trei generaţii, prin efectul conjugat al secularizării societăţii – cu scăderea numărului de sărbători bisericeşti – şi al efortului patronilor de a impune disciplina la locul

de muncă, astfel că a fost suspendat aproape cu totul obiceiul sărbătoririi zilei de luni, care cunoscuse o oarecare răspândire, pe întreg cuprinsul continentului european, printre practicanţii vechilor meserii. Să ne amintim şi că, dintre salariaţi, doar un mic număr de angajaţi şi funcţionari beneficiau în acea vreme de concedii plătite. Muncitorii, nu.

Munca minorilor avea să devină în scurtă vreme motiv de scandal, de unde interdicţiile şi restricţiile care nu s-au lăsat mult aşteptate. Pentru început, Marea Britanie, cu acel *Factory act* din 1833, a interzis angajarea copiilor mai mici de nouă ani în industria textilă şi, din 1842, în cea minieră. Prevederi similare au fost adoptate în Prusia în 1839, în Bavaria în 1840, în Franţa în 1841 şi în Austria în anul următor. Cele dintâi legi în domeniu nu erau eficiente, întrucât nu prevedeau un serviciu de inspectorat independent, şi se loveau de reaua credinţă a patronilor, care pretextau că nu se pot dispensa de copii pentru executarea unor operaţiuni mai delicate, complementare celor executate de adulţi şi care nu puteau fi deci efectuate în alt interval de timp. E posibil totuşi ca munca minorilor să fi fost eliminată destul de rapid, cel puţin acolo unde legislaţia s-a făcut simţită şi ca efect al răspândirii şcolilor elementare. O puternică reducere a muncii copiilor cu vârste cuprinse între opt şi doisprezece – treisprezece ani a fost determinată, chiar dacă abia după patru decenii, de instituirea învăţământului obligatoriu. Cu toate acestea, şi în Germania sfârşitului de secol – dacă e să dăm

crezare unei cercetări efectuate de aşa-numiţii *Gewerbeinspektoren* (inspectori ai muncii) în 1898 – numărul băieţilor de vârstă şcolară angajaţi în industrie depăşea o jumătate de milion; în Saxonia, unde legislaţia a intervenit mai târziu decât în alte părţi şi unde industria textilă era mai dezvoltată, aproape un sfert din totalul copiilor lucrau. Prin urmare, munca minorilor era încă departe de a fi eradicată în ţările mai avansate din punct de vedere industrial: în Italia şi Spania, unde legislaţia a fost destul de tardivă şi defectuos aplicată, ea era cu atât mai obişnuită cu cât învăţământul elementar întârzia să fie instituit.

Cât priveşte învăţământul secundar, acesta le era interzis categoric muncitorilor şi, în cele mai fericite cazuri, după numai câţiva ani de şcoală, fiii de muncitori intrau şi ei în câmpul muncii, de obicei înainte de a ajunge la vârsta adolescenţei. Prin muncă aşadar, în ateliere sau în fabrici, le era dat să descopere lumea adulţilor.

Munca femeilor în industrie prezenta şi ea probleme, dar întrucâtva diferite. Nu a provocat acelaşi scandal, dar nici miza pusă în joc nu era aceeaşi. De aici o intervenţie mai târzie şi ezitantă a legislatorului; şi de aici forţa cu care aveau să se afirme, în sânul mişcării muncitoreşti, atitudinile de ostilitate faţă de angajarea femeilor, atitudini care astăzi ne surprind, chiar dacă nu erau împărtăşite de toţi. Ceea ce în ochii observatorilor trecea drept motiv de scandal nu era atât munca femeilor în sine, cât distincţia între locul de muncă şi cel de reşedinţă şi accesul femeilor în fabrici şi ateliere, deci nu într-un spaţiu public – cum putea

fi piaţa, unde au avut întotdeauna un rol precis şi specific –, ci în spaţiul privat şi anonim al salariatului, sub o autoritate masculină.

Într-o primă fază, în Anglia, Franţa şi Germania, munca femeilor în fabricile de textile a stârnit scandal din diverse motive. Toţi plecau de la premisa că fabricile ar fi fost lăcaşuri imorale, unde fetele şi tinerele soţii ar fi fost sortite pierzaniei. Dar adevăratul scandal îl reprezenta, pentru observatori precum discipolii lui Frédéric Le Play, faptul că în felul acesta se destrăma unitatea familiei, reper al moralităţii şi garant al respectului faţă de valorile tradiţionale. Accesul în fabrici repunea în discuţie spaţiile şi rolurile sexuale tradiţionale: o femeie care a îmbrăcat salopeta de lucru nu putea fi decât o rea femeie de casă şi o mamă rea. La fel era considerată femeia care obişnuia să frecventeze cluburile; şi una, şi cealaltă erau suspectate că ar fi căutat în salariu mijlocul prin care să-şi dobândească independenţa sau, în viaţa publică, degrevarea de atâtea servituţi intelectuale. Trebuia deci, susţineau mai ales tipografii, ca bărbaţii să câştige îndeajuns pentru ca femeile să poată rămâne acasă. Dar nici muncitoarele însele, cu doar câteva excepţii remarcabile, nu păreau să împărtăşească o opinie mult diferită; lucrul în fabrică era văzut – nu şi în Franţa, unde, din cauza lipsei de mână de lucru, era obligatoriu să se recurgă la femei şi la un mare număr de muncitori imigraţi – ca o soluţie provizorie, în aşteptarea căsătoriei.

Nomadismul muncitoresc

Faptul că nu puteai să te sustragi de la muncă

decât cu riscul de a te vedea nevoit să cerşeşti nu însemna numaidecât că lucrătorul era condamnat să rămână toată viaţa în aceeaşi fabrică, în acelaşi atelier sau în acelaşi oraş. Muncitorul secolului al XIX-lea a fost adesea un nomad; trecută mult timp neobservată sau redusă la aspecte de culoare, această mobilitate contrastează puternic cu tot ceea ce ştim despre universul muncitoresc contemporan. Este adevărat că în această privinţă e foarte dificil să faci distincţii, din moment ce majoritatea izvoarelor administrative sau statistice de care dispunem privilegiază condiţiile stabile. Dar e în afara oricărui dubiu că mobilitatea a fost, de-a lungul întregului secol, considerabilă, chiar dacă amploarea, ritmurile şi formele ei au fost diferite de la o naţiune la alta sau de la o regiune la alta, în funcţie de meserii, de sectoarele industriale sau de conjunctură.

Valori, asociaţii şi lupte muncitoreşti

Un apel la demnitate, „Noi nu cerem cantine, prăvălii, instituţii de binefacere, ospicii şi spitale, nici legi ale protecţiei. Vrem drepturi egale şi îndatoriri egale, vrem recunoaşterea demnităţii noastre şi a dreptăţii adevărate. Restul e de aruncat la gunoi”. Caracterul vehement şi tonul anarhist ale acestui text, apărut în februarie 1886 în *La Asociación,* un ziar muncitoresc din Barcelona, nu trebuie să ne inducă în eroare. În acest caz nu avem de-a face cu o cultură specială a unei mişcări muncitoreşti speciale, cronologic datate, ci cu afirmarea unei valori esenţiale şi universale a lumii proletare, chiar dacă ea avea să cunoască forme diferite din punct de vedere

cultural şi politic, în funcţie de ţară şi de epocă.

Revendicarea unei demnităţi personale ar putea fi şi ea interpretată ca un loc comun tipic militantismului muncitoresc, dacă nu am regăsi-o în viaţa de zi cu zi, în situaţii obişnuite, însă dramatice: înmormântările. Adesea muncitorii şi muncitoarele se săvârşeau din viaţă înainte de vreme. Moartea lovea de timpuriu în grupurile de muncitori: accidente de muncă, boli legate de mediul insalubru sau de epuizarea fizică. Pentru familie şi pentru colegii de muncă ai celui decedat era important ca înmormântarea să fie demnă de memoria sa; aceasta însemna evitarea cu orice preţ a gropii comune, a îngropării lui pe ascuns, fără ceremonie şi fără cineva care să-l însoţească pe ultimul drum. Societăţile de ajutor reciproc, principala formă de asociere muncitorească, mai ales în Marea Britanie (circa un milion de înscrişi în 1815, patru milioane în 1872, adică de patru ori mai mult decât în *Trade unions*), în Franţa (opt sute de mii de înscrişi în anii ’70) şi în Germania („Casele de ajutor”, *Hifkassen*, numărau două milioane de asociaţi în aceeaşi perioadă), se îngrijeau şi ele de organizarea funeraliilor membrilor lor. Boala unuia nu-i implica totuşi pe ceilalţi decât în plan financiar, în timp ce participarea lor (sau, cel puţin, a unei reprezentanţe) la alaiul funerar era prevăzută prin statut. Celelalte forme de organizare muncitorească, mai implicate în confruntările sociale şi politice – asociaţii de luptă, sindicate sau partide ale muncitorilor – au păstrat tradiţia potrivit căreia cortegiul funerar, indiferent dacă

era al unui conducător sau al unui simplu militant, constituia unul dintre rarele prilejuri de a manifesta deschis, tradiţie pe care autorităţile s-au văzut aproape întotdeauna nevoite să o tolereze.

Nu toate înmormântările muncitoreşti se puteau desfăşură cu fastul şi strălucirea celor pe care le regizau corporaţiile franceze în prima jumătate a secolului, dar statutele societăţilor de ajutor reciproc prevedeau frecvent penalităţi pentru toţi cei care, pe parcursul lor, erau surprinşi în stare de ebrietate sau tulburau ordinea publică. Vestimentaţia era şi ea o expresie a demnităţii muncitorului: hainele de toate zilele erau cum erau, adesea diferite în funcţie de meseria celui care le purta, dar trebuia să ai o haină bună pentru zilele de duminică, pentru sărbători sau ocazii deosebite, cu preţul de a o amaneta în celelalte zile ale săptămânii. Până spre sfârşitul veacului, muncitorii germani celebrau ziua de 1 mai îmbrăcaţi în haine de sărbătoare: un mod de a-şi legitima respectabilitatea şi, într-o societate care îi marginaliza politic, aspiraţia de a beneficia de dreptul deplin al cetăţeniei. Se cuvine totuşi să subliniem că muncitorii francezi îmbrăcau şi în acea *z|* festivă, ostentativ, echipamentul de lucru.

Demnitatea muncitorului implica şi refuzul stigmatului, al imaginii umilitoare sau compătimitoare pe care ceilalţi, autorităţile şi burghezia, voiau să i-o imprime. De aici se vede cât de important e să operăm distincţii: muncitorii nu erau nişte cerşetori sau nişte criminali.

Enormul efort organizatoric depus de timpuriu de acele *Friendly societies*, societăţile de ajutor reciproc ale muncitorilor englezi, se explică prin obstinata hotărâre de a-i feri pe aceştia de umilinţa supunerii la legile privitoare la săraci şi la regimul semicarceral al aşa-numitelor *workhouses*, fiindcă riscurile vieţii erau atât de multe şi de aşa natură încât nimeni dintre cei care aparţineau păturilor populare nu se putea considera vreodată cu totul la adăpost. Refuzul caritătii practicate de biserică şi de mediile tradiţionaliste este dovada peremptorie a anticlericalismului visceral care se manifesta frecvent în ţările catolice, Franţa, Spania, Italia sau Belgia. Muncitorii respingeau cu toată fiinţa lor ideea de a fi asimilaţi delincvenţilor sau criminalilor, şi reacţia lor la adresa hoţilor şi a escrocilor a fost de fiecare dată extrem de dură, lucru care, de altfel, stârnea uimirea observatorilor burghezi.

„Numai în unire stă puterea”.

Revendicarea dreptului la asociere a apărut, natural, în momentul în care muncitorii s-au decis să treacă dincolo de graniţele meseriei şi ale ţării, de îndată ce au întrevăzut posibilitatea unei evoluţii sociale, absolut paşnice însă, fie prin instruirea primită în cadrul asociaţionismului (marea temă a primei jumătăţi a secolului, venită din Anglia şi încă foarte prezentă în Spania anilor ’80, în ciuda precarităţii învăţământului ei elementar), fie prin constituirea cooperativelor de consum (şi în acest caz englezii au fost pionieri, cu a lor Rochdale Society of Equitable Pioneers, în

1844). Pe bună dreptate, ei au hotărât să înfiinţeze cooperative de producţie: cei dintâi teoreticieni ai socialismului, atenţi să nu alunece în utopie (Robert Owen, Louis Blanc), au văzut în ele tot o armă de luptă împotriva capitalului, pentru că au intuit până la ce punct răspundeau ele aşteptărilor muncitorilor, orizontului concret al vieţii lor de zi cu zi.

În ochii diferitelor guverne, inclusiv liberale, libertatea de asociere trecea întotdeauna drept foarte periculoasă, ea trebuind ţinută sub un control strict şi fiind recunoscută doar în silă, adeseori cu întârziere, şi oricând susceptibilă de a fi repusă în discuţie. Astfel, parlamentul englez, primul care le-a acordat muncitorilor, în 1824, libertate sindicală şi dreptul la asociere, după numai un an a revenit asupra concesiilor făcute. Au urmat valuri de proteste. Prin urmare, dreptul la asociere şi libertatea sindicală au fost acordate treptat, pe măsură ce diferitele regimuri au înţeles că se puteau disocia revendicările politice de cele economice, asocierea legală de tentativele de insurecţie şi, mai mult chiar, sindicatele de asociaţiile secrete republicane sau radicale, deşi între acestea existaseră legături evidente în prima jumătate a secolului. Libertatea de asociere a fost cucerită în 1861 în Saxonia şi s-a extins în întregul Reich în 1871, dar sindicatele nu au beneficiat de avantaje speciale în contextul unei legislaţii complexe, dificile şi unificate foarte târziu. În Franţa, legea cu privire la legalizarea sindicatelor a întârziat cu mai bine de douăzeci de ani faţă de prevederea asupra dreptului la asociere din 1864;

în Spania, sindicatele au fost recunoscute în 1887, dar legalizarea dreptului la grevă datează abia din 1902; în Italia, asociaţiile şi sindicatele, interzise chiar a doua zi după Unire, au primit undă verde abia în 1889. Dacă pentru muncitori libertatea de asociere constituia obiectivul major, iar sindicatul, simbolul unei ordini bazate mai mult pe solidaritate decât pe concurenţă, reprezenta o valoare fundamentală, guvernele preferau mai curând să le tolereze decât să le recunoască oficial, încercând să le restrângă spaţiul de manevră şi fiind pregătite în orice moment să le repună în discuţie. Greva a devenit arma privilegiată a mişcării muncitoreşti abia spre sfârşitul secolului, făcând ca muncitorul să dobândească treptat, în ochii opiniei publice influenţate de presă, figura neliniştitoare a grevistului şi agitatorului sindical. Acei ani au consfinţit de fapt afirmarea reală a grevei în toate ţările industrializate, explozia marilor conflicte, atât de răsunătoare încât au depăşit graniţele naţionale, cum au fost cele ale docherilor din Londra în vara anului 1889, cea a docherilor din Hamburg în iarna lui 1896 – 1897, cea a minerilor din regiunea belgiană Borinage în 1886 şi greva celor o sută de mii de mineri din Ruhr trei ani mai târziu; sau grevele zidarilor din Hamburg în 1890, din Londra un an după aceea, din Paris în toamna lui 1898. Practica grevelor s-a răspândit pretutindeni; în Italia, de pildă, numărul lor a urcat de la 80 pe an în perioada 1881 – 1885, când au fost implicaţi 20.000 de muncitori, la 1560 în anii 1906 – 1910, cu o medie de peste 340.000 de

grevişti (chiar dacă mai bine de o treime dintre ei era formată din lucrători în agricultură). Totul a culminat, în anii de dinaintea primului război mondial, cu un lanţ de greve care ameninţau cu paralizia totală a economiei, ca în Marea Britanie în anii 1911 – 1913, când muncitorii feroviari, minerii, docherii şi constructorii au declanşat protestul aproape în acelaşi timp: este epoca „marii tulburări" *(Great Labour Unrest)* a muncitorilor englezi, acum integral sindicalizaţi.

Această tulburare, care n-a reuşit să se transforme în grevă generală, ar fi putut oare să ducă la revoluţie? Pe atunci aşa se credea, ceea ce constituia un motiv de satisfacţie – de pildă pentru extrema stângă socialistă sau sindicalistă revoluţionară – ori de nelinişte. Sub acelaşi drapel al grevei generale se regăseau, în realitate, conjuncturi şi categorii destul de diferite: insurecţii urbane precum cea de la Milano din mai 1898 sau cele de la Barcelona din 1902 şi 1909, pe urmă cele din toate marile oraşe ale imperiului rus din 1905 şi 1906; mişcări extinse, dar sectoriale, precum grevele minerilor germani din 1905 sau ale feroviarilor francezi din 1910, ţintind să obţină din partea companiilor şi a statului acceptarea anumitor revendicări; în sfârşit, greva generală de ordin politic, pe care unii voiau, după exemplul partidului muncitoresc belgian din 1893, să o rezerve revendicării sau apărării libertăţilor democratice fundamentale, ca principiul votului universal, şi de la scânteia căreia alţii sperau să izbucnească o adevărată revoluţie socială. Un mit, iată ce era în fond greva generală, în sensul pe

care i-l atribuia George Sôrel, acela de instrument al mobilizării maselor, dar care nu ar fi avut atâta răsunet dacă nu ar fi plecat de la greva corporativă, devenită cu timpul familiară tuturor muncitorilor, şi dacă nu ar fi consimţit să depăşească limitele organizaţiilor profesionale, a căror eficienţă începea să scadă; aşa se face că, voit sau nu, majoritatea sindicatelor au hotărât să se transforme în federaţii, mult mai deschise şi mai flexibile în raport cu prefacerile capitalismului. Imediat, indiferent de poziţiile lor în privinţa grevei generale, confederaţiile au sesizat creşterea considerabilă a numărului aderenţilor, lucru care a neliniştit guvernele, cu atât mai mult cu cât exista temerea că partidele socialiste ar putea profita politic de pe urma acestei creşteri. Acele *Trade unions* engleze au trecut de la două la patru milioane de aderenţi între 1900 şi 1914, iar sindicatele libere din Germania de la 680.000 la două milioane şi jumătate; sindicatele franceze, italiene sau spaniole, după ce au înregistrat un salt numeric remarcabil, nu au atins însă niciodată, în ajunul războiului, un asemenea nivel sau grad de politizare, pentru că nu au asigurat locuri de muncă pentru şomeri, aşa cum erau în măsură să facă sindicatele surori din Marea Britanie, nici case de asigurări de sănătate, precum cele germane.

O integrare paradoxală în societăţile naţionale

Pe cuprinsul Europei nu au existat niciodată atâţia muncitori ca în pragul Marelui Război;

niciodată până atunci ei nu au atins un asemenea grad de organizare şi nu au manifestat o voinţă atât de puternică de a-şi impune propriile drepturi, niciodată până atunci nu au ajuns să formeze aproape o lume în sine, un fel de contra-societate prost integrată în naţiunile europene, surd ameninţătoare. Totuşi, după cum se ştie, în 1914 solidaritatea în jurul propriului stindard a fost aproape unanimă. Dincolo de explicaţiile conjuncturale şi politice, se cuvine să finalizăm acest portret al muncitorului din veacul al XIX-lea amintind valorile pe care el le împărtăşea cu alte grupuri sociale mai avantajate sau chiar cu unele elite şi încercând să vedem care dintre valorile proprii lumii sale îi puteau facilita integrarea.

Ca toate celelalte clase sociale europene din secolul al XIX-lea, fie cele burgheze, fie – poate într-o mai mare măsură decât ele – cele aristocratice şi ţărăneşti, muncitorii credeau în progres, educaţie şi ştiinţă ca mijloace de eliberare.

Paradoxal, şi pentru muncitori naţiunea constituia o valoare şi un sistem de referinţă sau, cel puţin, fundalul pe care se proiecta o asemenea credinţă. Cu toate acestea, muncitorul s-a dovedit destul de refractar la ideologiile naţionaliste care înfloreau în Europa la sfârşitul secolului al XIX-lea, prefigurări ale fascismului de mai târziu: recalcitrant la normele de disciplină ale fabricii, de ce-ar fi trebuit în fond să accepte apologia armelor, pe care nu o dată le-a văzut îndreptate înspre el în timpul grevelor, ori autoritatea nedreaptă a unor funcţionari proveniţi din pături

sociale detestate? Nu e de mirare că mediile conservatoare germane îi numeau pe social-democraţi *die vaterlandlose Gesellen*, adică lucrători apatrizi, nici că presa conservatoare franceză îi desemna în mod curent pe sindicaliştii din CGT (Confédération Générale du Travail) cu termenul „antipatrioţi”.

Totuşi, lucrurile erau mai puţin simple decât par la prima vedere, înainte de toate pentru că tensiunile naţionale nu ocoleau mişcările muncitoreşti organizate; opinia că printre sindicaliştii germani se numărau şi câţiva francezi nu era dintre cele mai agreate, şi invers. Energia şi combativitatea sindicaliştilor revoluţionari, atât de preţuite de Victor Griffuelhes, care deplângea faptul că proletariatul german nu excela prin aşa ceva, nu au fost înţelese de care Legien, un organizator care dispunea de milioane de adepţi şi de resurse economice incomparabil mai mari decât cele ale CGT. Pe de altă parte, în interiorul marilor imperii multinaţionale, aspiraţiile popoarelor aservite nu lăsau indiferente masele muncitoreşti. În ajunul anului 1914, în Imperiul Austro-ungar raporturile dintre muncitorii germani şi cei boemieni nu erau prea bune, şi sindicatele respective s-au separat pe baze etnice.

Un muncitor evreu din imperiul rus adera, cum era şi firesc, la Ligă, ale cărei relaţii cu organizaţiile social-democrate ruse erau foarte strânse; un miner polonez din Ruhr nu se înscria în sindicatul liber, nici în cel catolic – ambele germane –, ci în sindicatul polonez, care putea eventual să colaboreze cu primele două. Când

imigraţia a luat proporţii, clasele muncitoreşti nu au rămas neatinse de xenofobie. Imigranţii irlandezi au fost cei dintâi care au pătimit în marile oraşe engleze, însă nu au fost cruţaţi, în Franţa sfârşitului de secol, nici italienii sau belgienii; să ne amintim de cele zece victime ale masacrului din Aigues-Mortes, din anul 1893. De ce totuşi clasa muncitoare, a cărei unitate nu era un element natural, ci unul voit şi construit, s-a dovedit imună la apariţia separatismelor naţionale, lingvistice şi religioase, din moment ce lor le corespundeau diferite grade de specializare şi diferite sectoare industriale?

Ca să reluăm şi să aplicăm în plan mai larg o formulă dragă istoricilor germani, am spune că raportul dintre lumea proletară şi naţiune poate fi descris ca o „integrare negativă”. Muncitorii nu se integrau câtă vreme rămâneau marginalizaţi din punct de vedere politic, social şi cultural. Nu e mai puţin adevărat însă că, în felul lor, şi ei au „făcut” naţiunile.

Naţiunea era văzută deci mai mult ca un refugiu decât ca o valoare absolută, însă în acel moment, fără să se renege pe sine, un muncitor internaţionalist putea să se mobilizeze în Franţa sub propriul drapel sau, tot atât de bine, să se înroleze în armata engleză pentru a apăra libertatea Belgiei.

Referinţe bibliografice

W. Conze, U. Engelhardt (coord.), *Arbeiterexistenz im 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1981.

D. Geary, *Arbeiterprotest und*

Arbeiterbewegung în Europa 1848 – 1939, München, 1983.

S.L. Kaplan, C. Koepp (coord.), *Work în France*, London, 1986.

J. Kocka (coord.), *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen*, Bonn, 1990. Idem, *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert: Varianten ihres Verhältnisses im europäischen Vergleich*, München, 1986.

Idem, *Europäische Arbeiterbewegungen im 19, Jahrhundert. Deutschland, Österreich, England und Frankreich im Vergleich*, Göttingen, 1983. Idem, *Lohnarbeit und Klassenbildung,* Bonn, 1983.

- Langewiesche, K. Schönhoven, *Arbeiter în Deutschland. Studien zur Lebensweise der Arbeiterschaft im Zeitalter der Industrialisierung*, Paderborn, 1981.

Y. Lequin, „Labour in the French Economy since the Revolution", în P. Mathias, M.M. Postan (coord.), *The Cambridge Economic History of Europe*, 7 vol., Cambridge, 1978.

M. Perrot, *Les ouvriers en grève*, Paris, 1974.

G.A. Ritter (coord.), *Geschichte der Arbeiter und der Arbeiterbewegung în Deutschland seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, 11 vol., Berlin, Bonn, 1984 şi urm.

D. A. Ritter, K. Tenfelde, *Arbeiter im deutschen Kaiserreich. 1871 bis 1914,* Bonn, 1992.

W. Ruppert, *Lebensformen: Alltag und Kultur von der Frühindustrialisierung bis zum „Wirtschaftswunder"*, München, 1986.

K. Tenfelde, *Arbeiter und Arbeiterbewegung*

im Vergleich. Berichte zur internationalen historischen Forschung, München, 1986.

P. Scholliers, *Real Wages în 19th and 20th Century Europe: Historical and Comparative Perspectives*, New York, 1989.

W.H. Sewell, *Lavoro e rivoluzione în Francia. Îl linguaggio operaio dalvancien régime al 1848*, trad. It. Coordonată de F. Villa, Bologna, 1987.

- P. Thompson, *Rivoluzione industriale e classe operaia în înghilţerra*, trad. it. Milano, 1969.

Capitolul 2
ANTREPRENORUL ŞI MANAGERUL

Youssef Cassis

Cele cinci decenii care au precedat primul război mondial au reprezentat perioada când oamenii de afaceri au dobândit supremaţia economică. Ei au fost motorul, dar şi produsul expansiunii industrializării europene şi al internaţionalizării economiei mondiale.

Începând cu anul 1880, abilitatea lor în domeniul economic a fost recompensată cu o asemenea prosperitate, încât aveau să devină grupul profesional cel mai bogat în toate ţările Europei Occidentale, depăşindu-i chiar şi pe proprietarii de terenuri. Dar anii de dinainte de 1914 au fost şi ani formativi, de iniţiere politică şi socială pentru oamenii de afaceri; aceasta a fost perioada pe parcursul căreia bogăţiile acumulate au fost convertite în status şi influenţă politică.

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, oamenii de afaceri au devenit grupul cel mai important în societăţile europene. Noua elită a lumii moderne? Probabil că da, cu toate că ei erau

apreciaţi în mod diferit: este destul să ne gândim la Thomas Carlyle, de exemplu, care putea susţine în faţa unui bancher că-i consideră pe oamenii de afaceri nişte tipi corupţi şi sordizi, sau la Joseph Schumpeter, care vedea în antreprenori nişte „creatori distructivi", ale căror inovaţii loveau în inima dezvoltării economice. Asemenea judecăţi ar putea să nu pară în antiteză, în ciuda nivelului economic înalt atins de mulţi dintre ei, oamenii de afaceri erau în general un grup lipsit de interese în domeniile care depăşeau graniţele propriilor lor afaceri (social, politic şi cultural). Bazându-ne pe aceste două chei de lectură va trebui să-i supunem analizei, pentru a-i putea încadra pe deplin într-o perspectivă istorică globală.

Diversitate şi schimbare

Până acum, expresia generică „oameni de afaceri" a fost folosită în mod intenţionat pentru a desemna persoanele aflate în fruntea unor iniţiative economice. Ne-ar fi greu să găsim un numitor comun pentru aceşti indivizi, dacă lăsăm la o parte faptul că ei erau, aproape exclusiv, *bărbaţi.* Înainte de 1914 era cu cu totul improbabil să găseşti o femeie la conducerea unei mari companii publice sau ca partener într-o afacere privată de oarecare anvergură. Femeile puteau moşteni de la părinţi – sau de la bunici – afaceri şi averi, dar nu se implicau în gestionarea lor; două mari excepţii de la regulă sunt Angela Burdett-Coutts (1814 – 1906), care a moştenit 50% din Coutts & Co, banca familiei regale engleze, şi Bertha Krupp-von Bohlen und Haibach (1886 – 1957), care a devenit, la moartea tatălui ei

Friedrich Alfred, în 1902, unica proprietară a legendarei industrii metalurgice şi de armament.

În rest, oamenii de afaceri constituiau un grup extrem de variat. Un om de afaceri putea fi proprietarul unei societăţi comerciale mici sau mijlocii, cu numai două sute de lucrători, sau preşedintele şi directorul executiv al unei companii cu mii de angajaţi. Dacă se compară sarcinile manageriale, câştigurile şi averile acumulate, poziţia socială şi cercul de prieteni, puterea politică şi, în sfârşit, chiar *Weltanschauung*-ul, se va descoperi că între oamenii de afaceri existau nenumărate diferenţe.

Asemenea diversitate era mai puţin pronunţată în prima jumătate a secolului al XIX-lea, când majoritatea antreprenorilor mai importanţi o constituiau notabilităţile locale care gestionau societăţi comerciale mici şi mijlocii. Dezvoltarea acestora din urmă a adus cu sine o diferenţiere semnificativă: aceea dintre proprietarii de afaceri controlate total sau parţial de către familie şi managerii salarizaţi, cărora le era încredinţată gestiunea cotelor familiale deţinute la societăţile pe acţiuni.

Alte diferenţe vizau domeniile de activitate ale oamenilor de afaceri. Bancherii, de exemplu, aveau un mod caracteristic de a vedea lucrurile şi un mod propriu de evaluare a riscurilor, care decurgea din obişnuinţa lor de a comercializa produse mai degrabă abstracte. Pe de altă parte, în rândul industriaşilor, producătorii de oţel şi cultivatorii de bumbac reprezentau două tipologii distincte: fiecare aparţinea unei vârste diferite a

evoluţiei economice şi gestiona afaceri de proporţii total diferite, orientându-se spre o piaţă specifică, restrânsă din punct de vedere tehnologic. În acelaşi mod, vechile sectoare industriale (textil, al cărbunelui, al fierului şi al oţelului) contrastau cu sectoarele apărute în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea (electric, chimic şi automobilistic) în ceea ce priveşte nu doar organizarea economică a societăţii, ci şi gestionarea afacerilor. Sectoare şi ramuri industriale întregi erau adeseori identificate strict cu o arie geografică bine definită: cărbune, fier şi oţel în Ruhr; bumbac în Lancashire; bănci şi activităţi financiare în City-ul londonez, şi aceasta doar pentru a oferi câteva exemple. Diferenţele regionale reprezentau nu numai o problemă de specializare economică, ci şi una de ordine ierarhică naţională şi chiar internaţională. City-ul londonez, de pildă, reprezenta centrul financiar al întregii lumi şi, în acelaşi timp, apogeul economiei britanice.

Alte diferenţe au apărut în sfera socio-politică: în legătură cu treptele de venituri, cu trimitere la managerii retribuiţi; în legătură cu nivelurile bunăstării, de la cei ce posedau averi modeste până la miliardari; şi, în sfârşit, cu privire la raporturile sociale, bazate pe legături familiale, pe apartenenţa la minorităţi religioase sau pe alte tipuri de relaţii sociale. În acea vreme, lumea afacerilor era divizată de interese economice conflictuale (bunăoară, între liber schimb şi protecţionism); de altfel, nu toate grupurile economice de interese exercitau o influenţă

politică egală, aceasta derivând din importanţa economică şi militară proprie sectorului economic, din gradul de apropiere individuală şi colectivă de puterea politică sau din alianţele politice strategice.

Analizând diferitele faţete ale clasei oamenilor de afaceri vom putea înţelege care a fost contribuţia lor la formarea lumii moderne. Ne vom ocupa însă doar de elementele marcante ale lumii economice, adică de liderii afacerilor de mare anvergură. Vom acorda în schimb puţină atenţie micilor, dar nu mai puţin importanţilor oameni de afaceri provinciali, fie ei bancheri, negustori sau industriaşi. Există multe motive pentru a susţine un asemenea mod de tratare a problemei. Primul ar fi acela că istoria marilor societăţi oferă o mai bună documentaţie comparativ cu istoria celor mici şi mijlocii. Şi mai important este însă faptul că viaţa marilor societăţi e strâns legată de prefacerile mai semnificative petrecute în lumea economică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în special în anii 1880 – 1914, prefaceri care au avut un impact decisiv asupra întregului secol XX: apariţia unor noi societăţi în a doua revoluţie industrială, a unor noi forme de organizare economică şi a unor noi figuri de oameni de afaceri. Capitolul de faţă e centrat pe evoluţia oamenilor de afaceri moderni, o evoluţie care nu s-a încheiat în 1914, dacă analizăm contrastele dintre dinastiile familiale şi managerii profesionişti, profesionalizarea conducătorilor de societăţi sau statutul elitelor economiei.

Avântul marilor afaceri

Dezvoltarea marilor întreprinderi le-a permis oamenilor de afaceri să domine sectorul economic. În prima fază a industrializării, marile industrii au jucat un rol minor. Chiar şi în Anglia, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, filaturile de bumbac utilizau rareori mai mult de o mie de lucrători. Avântul marilor afaceri europene în a doua jumătate a secolului a cunoscut trei faze distincte. Cea dintâi a fost etapa societăţilor feroviare, primele mari afaceri economice ale lumii moderne. Ele s-au dezvoltat în Europa continentală între 1850 şi 1860, dar în Marea Britanie se afirmaseră deja cu unui sau două decenii mai devreme. În 1850, în Anglia, nouăsprezece companii feroviare deţineau un capital de peste trei milioane de lire sterline, într-o vreme în care doar puţine societăţi rulau un capital mai mare de cinci sute de mii de lire. În 1881, în Franţa, cele mai mari cinci societăţi erau toate companii feroviare, şi cea mai mare dintre ele, PLM (Paris-Lyon-Méditérranée), controla un capital de patru sute de milioane de franci, faţă de cele optzeci de milioane ale celei mai mari societăţi non-feroviare, Saint-Gobain.

A doua fază a dezvoltării a înregistrat apariţia marilor societăţi industriale şi bancare. Majoritatea băncilor europene apar între începutul anului 1850 şi începutul anului 1870. Şi în acest caz, în Anglia fenomenul s-a manifestat cu câţiva ani mai devreme, graţie înfiinţării unor bănci ca London and Westminster, Naţional Provincial sau Midland, înfiinţată în 1830. În

Europa continentală, primul impuls a fost dat de Crédit Mobilier, o bancă franceză fondată în 1852 de fraţii Emile şi Isaac Péreire. Sub influenţa unei idei saint-simoniene, cei doi fraţi şi-au propus să-şi folosească economiile pentru impulsionarea dezvoltării industriale. În 1867 au dat însă faliment, pentru că se aventuraseră în prea multe activităţi speculative. Alte bănci fondate în aceeaşi perioadă au dovedit o mai mare elasticitate, atât în Germania – Darmstädter Bank (1853), Disconto-Gesellschaft (1856), Deutsche Bank (1872) – cât şi în Franţa – Crédit Lyonnais (1863), Société Générale (1864) şi Banque de Paris et des Pays-Bas (1872). În orice caz, până în 1870 sectorul bancar a fost dominat de marile dinastii ale bancherilor privaţi, prezenţi la Londra, Paris, Frankfurt, Berlin, Hamburg, Amsterdam şi Bruxelles, dintre care cea mai puternică a fost dinastia Rothschild. Bertrand Gille aprecia că în 1873 totalul capitalurilor ei (utilizate la Londra, Paris, Frankfurt şi Viena) depăşea douăzeci de milioane de lire sterline, ceea ce o făcea să fie una dintre cele mai mari afaceri europene. Dar cei din familia Rothschild aparţineau deja unei clase puternice. Cei mai importanţi bancheri privaţi au dobândit un prestigiu enorm, alcătuind, ca să folosim cuvintele lui Stendhal, o „aristocraţie a burgheziei”. La Londra erau Barclays, Barings şi Glyns; la Paris, Mallet şi Hottinguer; la Berlin, Mendelssohn; la Hamburg, Oppenheim; şi, în sfârşit, la Bruxelles, Paris şi Londra, Bischof Tsheim. Chiar dacă băncile lor nu erau deosebit de mari şi capitalul lor depăşea rareori un milion de

lire sterline, ei se bucurau de o putere financiară considerabilă, mai ales datorită emisiunilor de titluri de stat în folosul diverselor guverne, al marilor corporaţii şi în special al companiilor feroviare. Din 1880 însă dinastiile de care vorbim n-au mai putut rezista pe termen lung în confruntarea cu imensele resurse de care dispuneau băncile asociate, ale căror capitaluri se alimentau masiv cu economiile aşa-numitei *middle class.*

Industriile grele – cărbune, fier şi oţel – au constituit vârful de lance al ofensivei marilor industrii, chiar dacă unele dintre ele erau deja destul de importante încă de la jumătatea secolului al XIX-lea.

Cea mai importantă forjă din lume, Downlais Iron Co (precursoarea lui Guest Keen and Nettlefolds), înregistra în 1842 şase mii de lucrători. Cele mai mari societăţi continentale, Schneider şi Krupp, au atins dimensiuni similare încă de la începutul anului 1860, şi foarte curând după aceea aveau să le depăşească. Toate acestea reprezentau, desigur, cazuri excepţionale. În realitate, abia după deceniul 1870 – 1880 marile societăţi au început să domine industria grea, pe fondul unei puternice creşteri a producţiei de fier şi mai ales de oţel ca urmare a inventării procedeelor Bessemer şi Siemens-Martin. În Germania, în 1887, circa douăzeci de societăţi operau în domeniul cărbunelui, fierului şi oţelului, utilizând mai mult de trei mii de oameni, jumătate dintre ele fiind capabile să utilizeze mai mult de cinci mii.

A treia fază a procesului de înflorire a marilor afaceri ar fost atinsă cu două decenii înainte de Marele Război. Extinderea, consolidarea şi progresul marilor societăţi erau la ordinea zilei. Şi de această dată exemplul german s-a dovedit deosebit de incisiv: numărul de societăţi cu peste zece mii de angajaţi a sporit de la trei în 1887 la douăzeci şi trei după douăzeci de ani, şi cinci dintre ele înregistrau mai mult de treizeci de mii de angajaţi. Dintre marile obiective economice se detaşau Krupp, Gelsenkirchener Bergwerks (GBAG) şi Phoenix în domeniul industriei grele, Siemens şi Allgemeine Elektricitäts Gesellschaft (AEG) în sectorul energiei electrice. În Anglia, între 1888 şi 1914, cu un apogeu în 1889, au avut loc o serie de fuziuni din care au rezultat câteva dintre cele mai importante societăţi ale ţării (Guest Keen and Nettlefolds, Fine Cotton Spinners, Imperial Tobacco, Watney Combe Reid). Până în 1907, numărul societăţilor care aveau peste cinci mii de salariaţi a crescut la şaizeci în Anglia şi la cincizeci în Germania, chiar dacă în Franţa şi în alte ţări europene mai mici cifra lor era mult mai scăzută.

Băncile şi industria grea constituiau coloana vertebrală a marilor afaceri, în special în Germania şi în Franţa. În 1907, în Germania mai mult de 70% dintre societăţile cu peste cinci mii de muncitori erau angajate în extracţia de minereuri feroase şi în prelucrarea metalelor, în schimb în Anglia procentul cobora la mai puţin de 40%; aici exista o mai mare diversificare a marilor societăţi, axate în principal pe industria de

consum: textilă, alimentară şi a tutunului. Chiar şi în Germania, puţine dintre societăţile implicate în noile sectoare industriale – electric şi chimic – utilizau mai mult de cinci mii de oameni. Băncile, desigur, îşi calculau anvergura în termeni de capital şi nu de forţă de muncă; din acest punct de vedere, cea mai mare societate germană în 1907 era Deutsche Bank, iar cea mai mare societate franceză, Crédit Lyonnais; în ambele ţări, din eşalonul celor mai mari şase societăţi, cinci erau bănci.

Companiile mai mari presupuneau structuri manageriale mai sofisticate şi, în consecinţă, o capacitate administrativă crescută. De obicei, societăţile răspundeau noii provocări procedând la o sporire a centralizării propriilor operaţiuni şi la consolidarea propriilor echipe manageriale. Reacţia a fost, desigur, inegală, dar nu încape nicio îndoială că apariţia marilor afaceri a stimulat în ansamblul ei competenţa liderilor europeni.

Cu toate acestea, în ciuda evoluţiei lor imprevizibile de-a lungul ultimelor trei decenii dinainte de război, marile societăţi reprezentau doar o mică parte din economia mondială. În 1907, procentual, cele mai mari. O sută de societăţi industriale din sectorul manufacturier nu depăşeau 17% în Germania, 16% în Anglia şi 12% în Franţa. Aceasta lăsa un larg spaţiu de manevră societăţilor mici şi mijlocii, ce reprezentau un tip de iniţiativă comercială cu totul diferită, un evantai de societăţi foarte inventive sau, dimpotrivă, greoaie, în funcţie de dimensiunea sectorului sau a capacităţii fiecăreia. Societăţile

de mărime mijlocie spre mare se distingeau de cele mici: primele repurtau mult mai uşor succesul în anumite „fiefuri industriale” producând, de exemplu, bunuri de lux. Aşa s-a întâmplat cu Christofle, o societate franceză de argintărie fondată în 1845. Cheia succesului ei – lucru valabil şi pentru alte societăţi de mari proporţii – a constat în soliditatea tehnicilor manageriale, în controalele de calitate şi în investiţiile în inovaţii tehnologice. Oricum, clasa constituită din nenumăraţii proprietari de societăţi mici şi mijlocii (întreprinderi cu mai puţin de o mie de lucrători) nu poate fi considerată o clasă economică de primă importanţă, dacă se face abstracţie de contribuţia ei la creşterea economică, o contribuţie care nu poate fi nicidecum subapreciată.

Antreprenori, proprietari şi manageri înainte de 1914, proprietatea multor societăţi europene, indiferent de dimensiunea lor, aparţinea unor familii. Potrivit terminologiei lui Chandler, societăţile se diferenţiau în *personal firms* (în care proprietarii erau manageri şi managerii proprietari) şi *entrepreneurial firms* (în care familia fondatoare delega managerilor salariaţi o parte din responsabilităţile administrării lor). Alcătuirea unor statistici precise în acest domeniu s-a dovedit extrem de dificilă, dar evidenţa este dincolo de orice echivoc. Proprietăţile familiale erau foarte răspândite în toate sectoarele industriei manufacturiere; ele includeau şi câteva dintre cele mai mari societăţi europene, ca, de pildă, Krupp (industrie grea şi de armament) şi Siemens (electricitate) în Germania; Schneider şi De Wendel în Franţa (naţiunea care deţinea cele două industrii principale de prelucrare a fierului şi oţelului); şi, în sfârşit, Vickers (armament şi construcţii navale) şi J. & P. Coats (industrie textilă) în Anglia.

Managerii proprietari se împărţeau în două grupuri: cel al fondatorilor şi cel al moştenitorilor. Fondatorii marilor societăţi erau foarte apropiaţi de ideile schumpeteriene proprii antreprenorilor proprietari: risc, îndrăzneală, perseverenţă, dar şi şansă, fler, capacitate de previziune, chiar creativitate, pe scurt, geniu în afaceri. Antreprenorul este eroul istoriei afacerilor, figura care uneori i-a conferit chiar o aură romantică.

Dar acest erou a existat într-adevăr? Dacă excludem un mic număr de inovatori reali, ale

căror iniţiative au modificat cursul vieţii economice, figura antreprenorului rămâne, la drept vorbind, mai degrabă vagă. Acest concept se aplică oare unei singure persoane cu o mare întreprindere – şi, într-un asemenea caz, căreia dintre ele – sau unei echipe? Iar managerii salarizaţi, care adeseori se dovedeau egali dacă nu superiori în inventivitate proprietarilor înşişi, puteau fi consideraţi antreprenori? Sau această definiţie ar trebui rezervată proprietarilor de capitaluri care, în ultimă analiză, îşi asumau riscuri în procesul investiţional şi în cel al extinderii? în acest ultim caz, separaţia dintre proprietate şi control însemna dispariţia antreprenorilor, care vor fi de altfel înlocuiţi de o mulţime de mici întreprinzători; conceptul de antreprenor proprietar ar putea fi însă invocat în analiza procesului inovator din cadrul marilor societăţi: utilizarea concretă a noţiunii de antreprenor este deci mult mai complexă, din cauza răspunsurilor contradictorii de care au parte toate aceste întrebări.

Există prea puţine dubii în legătură cu faptul că, oricare ar fi definiţia dată antreprenorului, ea îi va include întotdeauna pe fondatorii societăţilor mari, dinamice şi în continuă expansiune. Adeseori nu era posibil să pui bazele unei afaceri proprii şi să construieşti în jurul ei o mare societate pe parcursul unei singure vieţi. Faza a doua, cea a expansiunii, era de multe ori atinsă abia la a doua sau la a treia generaţie, graţie înfloririi marilor societăţi provenite din societăţi mici şi mijlocii deja existente. Michelin, celebra

societate de mai târziu, a fost fondată la începutul anilor ’30 şi se afla pe punctul de a da faliment în momentul în care Edouard Michelin, nepotul fondatorului, a descoperit, în 1891, principiul anvelopei cu aer. În orice caz, a doua jumătate a secolului al XIX-lea, comparativ cu oricare altă perioadă istorică, datorită avântului noilor afaceri în timpul celei de-a doua revoluţii industriale (în sectorul producţiei de oţel, în cel chimic, în electricitate, în producţia de automobile, de uleiuri pentru motoare şi de cauciuc), le-a oferit întreprinzătorilor ocazii mai bune de a crea, pe durata întregii lor vieţi, nu doar câteva dintre cele mai mari societăţi la nivel naţional, ci chiar, în anumite cazuri, nişte societăţi competitive pe piaţa mondială. Asemenea oportunităţi apăreau mult mai rar înainte de 1880, întrucât sectoarele industriale din timpul primei revoluţii industriale asigurau puţin spaţiu consolidării şi extinderii marilor societăţi; mai mult, acestea au supravieţuit cu greu după 1914: dezvoltarea economiei corporative contrasta evident cu avântul iniţiativei individuale.

În aceşti ani au apărut Allgemeine Elekticitäts Gesellschaft (AEG) în Germania, General Electric Company (GEC) în Anglia, Compagnie Générale d’Électricité (CGE) în Franţa, toate conducând detaşat în domeniul energiei electrice din respectivele ţări (cu un vădit avantaj totuşi pentru AEG) şi toate conduse de respectivii fondatori sau co-fondatori, Emil Rathenau (1838 – 1915), Hugo Hirst (1863 – 1943) şi Pierre

Azaria (1865 – 1953). Dar au existat şi alţi manageri fondatori de mari societăţi industriale; e suficient să ne gândim la August Thyssen (1842 – 1926), fondator al societăţii Deutsche Kaiser, una dintre cele mai mari din sectorul industriei grele germane; la William Lever, mai târziu Lord Leverhulme (1851 – 1925), fondator al lui Lever Brothers (ulterior Unilever), care producea săpun pentru clasa muncitoare din Anglia; la Marcus Samuel, mai târziu Lord Berstead (1853 – 1927), fondatorul lui Shell; la William Harvey Du Cros (1846 – 1918), care a jucat un rol fundamental în crearea companiei Dunlop; şi la Louis Renault (1877 – 1944), a cărui societate, care a luat proporţii remarcabile în 1920, avea deja 4.400 de angajaţi în 1914.

Dar antreprenorii nu-şi concentrau atenţia exclusiv pe sectorul industrial. Mulţi exploatau posibilităţile oferite de apariţia industriei serviciilor: de la vânzarea cu bucata la publicarea ziarelor, de la expediţiile navale la societăţile comerciale şi financiare. Aristide Boucicaut a fondat în 1869 marele magazin Bon Marché, care a devenit în scurtă vreme cel mai mare din lume, cu vânzări de peste o sută douăzeci de milioane de franci, până la moartea fondatorului, în 1885. Thomas Lipton a fost pionierul unor lanţuri de magazine, vânzând ceai şi alte soiuri de coloniale în prăvăliile sale, care erau în număr de două sute patruzeci şi două numai în Anglia şi treizeci şi opt în străinătate. La începutul secolului XX, John Ellerman a devenit omul cel mai bogat din Anglia, şi probabil din Europa (cu un capital estimat în

jurul sumei de douăzeci de milioane de lire sterline), graţie investiţiilor în imobile, ziare, bănci comerciale şi mai ales expediţii navale.

Fondatorii marilor societăţi prosperau în ultima parte a secolului al XIX-lea, alături de alţi întreprinzători mai modeşti, cum erau cei lin prima genăraţie de fondatori ai unor societăţi mici şi mijlocii. Figura cea mai obişnuită printre oamenii de afaceri ai vremii era cea a moştenitorului. Moştenitorii deţineau o poziţie incomodă în lumea afacerilor, fiind receptaţi ca nişte profitori aflaţi între charismatica figură a fondatorului şi figura mai sobră, mai modernă şi adeseori mai eficientă a managerului retribuit. O oarecare încredere a fost acordată uneori celei de-a doua generaţii de manageri proprietari, care construiau în contul succeselor repurtate de părinţii lor. De la a treia generaţie încolo însă evaluarea le era în general defavorabilă, mai ales în unele ţări ca Franţa sau Anglia, unde prezenţa lor era considerată cauza fenomenelor de întârziere şi declin. Moştenitorii erau liderii legitimi ai afacerilor familiale, care, după cum am văzut, au dominat economia europeană până în 1914. Dar au fost ei oare nişte manageri eminamente mediocri? Nu neapărat, chiar dacă unii dintre ei erau, evident, prea puţin motivaţi şi puţin competenţi. O caracteristică frecventă a preşedinţilor şi directorilor multor companii engleze din domeniul producţiei de fier şi oţel, ca şi din cel textil, era interesul pe care îl manifestau faţă de politică şi de viaţa mondenă. Ei ilustrau categoria de oameni care, după David Landes,

„lucrau când se jucau şi se jucau când lucrau”, în orice caz, gestionarea multor societăţi de către moştenitorii din a doua sau a treia generaţie s-a dovedit pe deplin satisfăcătoare, inclusiv în ceea ce priveşte profitul, spiritul novator şi creşterea. Cei din familia Peugeot reprezintă unul dintre cele mai bune exemple de dinastie care înregistrează succese de peste cinci generaţii. Stabiliţi la Montbéliard, în Franţa orientală, de prin secolul al XVIII-lea, ei au început ca muncitori, apoi au trecut în sectorul textil, iar mai târziu s-au dedicat producţiei de accesorii metalice, utilizate pentru fabricarea de arcuri, ferăstraie, rindele, furci, râşniţe de cafea, vergele pentru corsete, antrenând în activităţile lor, în anul 1840, circa o sută de lucrători. Au produs şi crinoline, când acestea au fost la modă, în timpul celui de-al doilea imperiu. Expansiunea pe scară largă a început realmente abia prin 1886, cu a treia generaţie, când clanul Peugeot s-a dedicat producţiei de biciclete, devenind lider al acestui sector în Franţa, pentru a trece apoi, câţiva ani mai târziu, la producţia de automobile. Multe familii administrau mari societăţi din domenii în care Anglia se bucura de un consistent avantaj competitiv, cum ar fi cel al bunurilor de consum de folosinţă imediată. Societăţi ca Rowntree and Fry în industria ciocolatei şi a dulciurilor în general, Bass şi Guinness în industria berii şi Imperial Tobacco erau toate conduse de membri din a doua, uneori din a treia şi chiar din a patra generaţie. Băncile private şi chiar marile bănci comerciale, ca Barclays, prosperaseră în timpul

generaţiilor precedente graţie aşa-numitelor *partnership* familiale, ca şi ajutoarelor ocazionale venite din exterior.

Cu cât societăţile comerciale luau proporţii, cu atât moştenitorii erau mai dispuşi să delege altora administrarea afacerii familiale, chiar dacă îşi păstrau un post în consiliul de conducere. Erau însă tot mai des înclinaţi să abandoneze poziţiile-cheie, pentru a le încredinţa unor elemente din afară, adică managerilor angajaţi cu normă întreagă şi cu state de plată. Aceştia din urmă erau în mod curent receptaţi drept componenţii cei mai moderni ai clasei oamenilor de afaceri din secolul al XIX-lea, ceea ce, din multe puncte de vedere, corespundea adevărului: ei aveau mult mai multe în comun cu figura, proprie sfârşitului de secol XX, a omului de afaceri profesionist, care atinge performanţa graţie abilităţilor sale, nu legăturilor de familie, şi al cărui venit provine dintr-un salariu (în cazul cel mai fericit, dintr-un procent pe profituri), nu din posesia totală sau parţială a societăţii. Diferenţele dintre aceşti manageri şi cei care s-au impus în anii următori nu trebuie totuşi subapreciate, dacă ţinem cont de faptul că, la drept vorbind, figura managerului profesionist avea să se afirme abia după 1914. Înainte de acest moment ei reprezentau o categorie remarcabilă, dar încă minoritară în interiorul lumii economice, al cărei statut, atât social cât şi profesional, nu era încă bine precizat; din acel moment însă vom întâlni o mare varietate de manageri, de la antreprenorul lider la simplii subordonaţi, de la coproprietari la cei care erau

ceva mai mult decât nişte funcţionari.

În primul rând, funcţia şi poziţia managerilor retribuiţi nu erau, adeseori, clar separate de cele ale proprietarilor. Legăturile de familie se dovedeau a fi încă trainice, chiar în acele societăţi considerate drept modele de gestiune managerială. Societatea germană Bayer, care fabrica tincturi, constituie un exemplu în acest sens. Care Duisberg (1861 – 1935), care a fost angajat la societatea Bayer în 1883 şi a condus-o din 1899 până în 1925, e citat frecvent ca unul dintre primii manageri salarizaţi, cu atât mai mult cu cât influenţa sa asupra gestionării companiei le depăşea vizibil pe cea a fiului fondatorului, Friedrich Bayer, şi pe cea a ginerelui său, Henry von Boettinger. Nu o dată s-a trecut însă cu vederea faptul că Duisberg se înrudea pe linie maternă cu familia Bayer. Invers, existenţa managerilor salarizaţi care au devenit proprietari de societăţi era un lucru foarte obişnuit înainte de 1914. Un asemenea caz e ilustrat de Camille Cavallier (1854 – 1926), directorul societăţii franceze Pont-à-Mousson, specializată în prelucrarea fierului şi oţelului. De formaţie inginer, el a fost cooptat în societate la vârsta de douăzeci şi unu de ani şi a făcut carieră, devenind manager unic în 1900. În acelaşi timp însă Camille Cavallier a devenit principalul acţionar al societăţii, ajungând să deţină în 1912, împreună cu alţi membri ai familiei sale, 38, 6% din capital. Pont-à-Mousson devenise prin urmare o afacere de familie.

În orice caz, mulţi manageri salarizaţi

exercitau înainte de 1914 funcţii de control chiar fără să fie proprietari. Acesta era rolul lor într-o societate cu un corp de acţionari însemnat şi variat, element foarte obişnuit în cadrul societăţilor feroviare (în Anglia, în Franţa, dar nu şi în Germania, unde căile ferate fuseseră naţionalizate de Bismarck în 1880), al băncilor cu capital pe acţiuni şi al companiilor de asigurări, însă mai rar întâlnit în industriile manufacturiere. Cei care înregistrau cel mai mare succes, obţinând poziţia de *Generaldirektor* 0*Vorstandvorsitzender*) în Germania şi de manager şi preşedinte în Anglia şi Franţa, exercitau un control total asupra propriei societăţi. De exemplu, Edward Holden (1842 – 1919), cel mai important bancher englez al generaţiei sale, a devenit preşedinte al Midland Bank în 1908, având meritul de a fi pus în valoare şi de a fi transformat ceea ce în 1881 nu era decât o mică bancă provincială într-una din cele mai importante instituţii financiare ale ţării sale. Alexandre Dreux (1852 – 1939) a avut un merit similar la Acières de Longwy, în Franţa, care, spre deosebire de Midland Bank, era o societate controlată de o familie; el a devenit manager în 1889, vicepreşedinte în 1919 şi, în sfârşit, preşedinte din 1921 până în 1933.

Cei ca Holden şi Dreux au reprezentat cazuri excepţionale. În mod normal, managerii salarizaţi nu se bucurau de prerogative atât de mari, în special în Germania şi Franţa. Aceasta era de fapt condiţia profesioniştilor, **care** nu exercitau întotdeauna un control efectiv asupra gestiunii de fiecare zi a societăţii. Iniţial ei nu se aflau în

consiliul de conducere, căruia îi revenea, în definitiv, responsabilitatea gestionării societăţii. Un element şi mai important era apartenenţa directorilor şi managerilor la două realităţi sociale foarte diferite. Cu alte cuvinte, managerii profesionişti nu erau încă pe deplin integraţi în elita profesională a ţării lor. Diferenţa era evidentă mai ales în Anglia, în distincţia netă care se făcea, după cum spune Donald Coleman, între figura *gentleman*-ului şi cea a playerului. Primul era membru al unei familii aparţinând clasei superioare sau mijlocii-superioare, educat într-o *public school* şi care de obicei frecventase cursurile universităţilor Oxford sau Cambridge; după o pregătire de câţiva ani, el era instalat în postul cel mai înalt al societăţii ca descendent al familiei fondatoare sau al unui eminent om de afaceri. Cel de-al doilea, în schimb, aparţinea clasei de mijloc sau chiar uneia aflată mai jos pe scara socială, care de obicei îşi însuşise meseria *on the job* şi ajunsese pe treptele cele mai de sus ale ierarhiei după ce depăşise, unul câte unul, toate obstacolele care îi ieşiseră în cale. Diferenţa dintre manageri şi directori era mai puţin evidentă în Franţa, unde directorii de societăţi tindeau să delege o mare parte din responsabilităţi managerilor din afara consiliului director. În plus, statutul social al vechilor manageri francezi era înnobilat de nivelul lor înalt de pregătire, care îi apropia de elita socială a ţării.

În Germania, dimpotrivă, o clasă comercială modernă apăruse odată cu noul secol. Aceasta era integral compusă din manageri profesionişti care

exercitau un control total asupra respectivelor societăţi (atât la nivel strategic, cât şi la nivel operativ), constituind în felul acesta esenţa elitei economice. Managerii retribuiţi ai marilor societăţi germane se apropiau foarte mult de o asemenea definiţie. În primul rând, ei erau membri ai consiliului de administraţie sau cel puţin ai unuia dintre cele două consilii ale societăţilor germane, *Vorstand* (consiliul executiv). Din punctul de vedere al statutului social şi profesional, nu existau diferenţe între membrii *Vorstand-ului* şi cei ai *Aufsichtstra*-ului (consiliul de producţie). Mai mult, *Vorstand*-ul reprezenta adevăratul centru decizional. Dacă legea germană privitoare la societăţi din 1870 a urmărit să separe gestiunea curentă a societăţilor de deciziile strategice, ea şi-a ratat complet obiectivul. În realitate, depăşindu-şi limitele inerente în gestionarea curentă a societăţii, *Vorstand*-ul şi-a însuşit fără întârziere responsabilitatea proiectării pe termen lung a strategiei întreprinderii. La sfârşitul secolului al XIX-lea, managerii germani şi-au descoperit vocaţia de directori executivi, concentratul omului de afaceri modern. Aşa cum corect a observat însă Jürgen Kocka, nici în acest secol dispreţul proprietarilor faţă de managerii retribuiţi n-a dispărut cu totul.

Profesionalizarea

Până unde a mers profesionalizarea clasei oamenilor de afaceri în perioada care a precedat primul război mondial? Problema poate fi abordată din diverse unghiuri. În primul rând, cu foarte puţine excepţii, *top managementul*

cuprindea doar un mic număr de indivizi, managerii cu normă întreagă rămânând o minoritate chiar şi printre cadrele de conducere ale marilor societăţi publice. Din acest punct de vedere, profesionalizarea pare să fi avut unele limite; oricum, la locul de muncă, ea reprezenta cea mai bună calificare.

Tabloul este destul de diversificat în această privinţă. Calificările se obţineau în urma unei educaţii de tip clasic şi după efectuarea unui stagiu, dar şi pe baza unei experienţe profesionale acumulate înainte de a accede la o poziţie mai înaltă. Deşi experienţa profesională e o chestiune oarecum neclară, nu există nicio îndoială că ea a jucat un rol fundamental în dobândirea unor abilităţi comerciale.

Nivelul educaţiei clasice a crescut în cea de-a doua jumătate a veacului al XIX-lea, în ciuda diferenţelor persistente dintre ţări, sectoare şi chiar societăţi. De la începutul secolului XX, universităţile sau celelalte tipuri de învăţământ superior au devenit destul de obişnuite în Franţa, fiind frecventate la orice nivel de diriguitorii şi de aşa-numiţii *senior managers* ai celor mai mari societăţi ale ţării, într-un procent de peste 70%. În Germania procentul era mai mic de 60%, în timp ce în Anglia gravita în jurul a numai 35%.

Aceste diferenţe dintre cele trei mari economii europene clarifică problema adevăratei importanţe a educaţiei oamenilor de afaceri. Pregătirea superioară (în special studiile ştiinţifice) se putea configura oare ca un atribut esenţial al omului de afaceri modern din cea de-a

doua revoluţie industrială? Ca să fim mai expliciţi: educaţia superioară era realmente importantă? Evident, răspunsul nu poate fi univoc. Să analizăm cazul francez. Conducătorii societăţilor franceze erau, indubitabil, cei mai instruiţi din Europa. În plus, educaţia superioară franceză acorda mare importanţă ştiinţelor. Iată de ce funcţia asumată de acele *grandes écoles* ale Franţei era tocmai de a se îngriji de formarea elitei naţionale. Multe dintre ele erau şcoli de inginerie, dintre care cea mai faimoasă rămânea École Polytechnique, pe băncile căreia s-au format mulţi dintre conducătorii celor mai mari societăţi franceze. În pofida acestor caracteristici pozitive în ceea ce priveşte educaţia şi ucenicia oamenilor de afaceri, afacerile şi în general economia franceză s-au impus doar cu greutate în Europa drept cele mai dinamice: dezvoltarea economiei franceze de-a lungul veacului al XIX-lea a fost, potrivit lui Nick Craft, „respectabilă, dar cu siguranţă irelevantă”. Forma este, evident, mai puţin importantă decât conţinutul, şi mai sus pomenitele *grandes écoles* au fost criticate de contemporani şi de istorici pentru caracterul lor excesiv de abstract şi pentru indiferenţa pe care o manifestau faţă de aplicaţiile practice. Aceasta însă nu era o trăsătură exclusiv franceză. În Germania, sistemul de învăţământ superior nu a reuşit să facă mai mult pentru a răspunde adecvat nevoilor industriei. De pildă, conducătorii societăţilor optau mai des pentru studiile juridice decât pentru cele ştiinţifice. Universităţile germane tradiţionale nu erau mai puţin înclinate spre teorie decât cele franceze. În

această privinţă, o mare admiraţie au stârnit în repetate rânduri cunoscutele *Technische Hochschulen*, care au introdus un compromis între orientarea teoretică a studiilor universitare şi un contact mai practic cu instruirea profesională. Cu toate acestea, *Technische Hochschulen* au contribuit puţin la formarea conducătorilor celor mai mari societăţi germane: abia 10% dintre ele mai erau active înainte de 1914. Să mai notăm că, odată cu noul secol, au început şi ele să elibereze diplome de licenţă, urmând modelul universităţilor tradiţionale.

Această scurtă evaluare a experienţelor franceze şi germane permite o mai bună încadrare a polemicii iscate în jurul educaţiei elit economice engleze. Cele mai aprinse critici au fost formulate la adresa aşa-numitelor *public schools* şi a celor două venerabile universităţi, Oxford şi Cambridge. Potrivit unei tradiţii adânc înrădăcinate în istoriografia engleză, amintitele *public schools* au pricinuit daune enorme industriei ţării. Motivul nemulţumirii faţă de ele era bine cunoscut: obiectivul lor principal rămânea formarea unui *gentleman* îndrăgostit de viaţa de la ţară, un om de un rafinat diletantism şi care, prin urmare, avea un sistem de valori opuse celor cultivate de societăţile industriale moderne; emfaza cu care îi predau pe clasici, neglijând ştiinţele, avea drept efect o slabă pregătire a celor hotărâţi să intre în lumea economică, îndeosebi în sectorul industrial, ceea ce îi determina pe mulţi studenţi să aleagă ocupaţii specifice gentilomilor. În plus, aşa cum au făcut şi cele două vechi universităţi, incriminatele

public schools au întărit prejudecăţile deja existente la adresa ştiinţelor aplicate şi a industriei, ceea ce va provoca un *gap* în privinţa formării viitorilor directori de societăţi. În realitate, „pagubele” trebuie să fi fost puţine: studiile recente demonstrează că situaţia marilor structuri economice engleze la sfârşitul secolului al XIX-lea era mult mai bună decât s-a crezut până acum. Apoi, aşa cum am văzut, sistemele de învăţământ superior franceze şi germane erau numai în aparenţă diferite, pe când, în ceea ce priveşte şcolile medii, în toate aşa-numitele *Gymnasien* germane şi *lycées* franceze predominau studiile de latină, greacă şi literatură.

Fapt şi mai semnificativ, caracterul distinctiv al educaţiei elitei economice europene îl constituia o tot mai pronunţată conformare la tradiţii; în fiecare ţară se crea un parcurs privilegiat ce trebuia urmat pentru a accede la poziţiile de înalt nivel. În Anglia şi în Franţa, un asemenea parcurs presupunea frecventarea unei şcoli sau a unei universităţi exclusiviste. Dacă în Germania apartenenţa la elita economică reclama dobândirea unei diplome universitare, în Franţa acest lucru putea să fie insuficient, în timp ce în Anglia prestigiul unei *public school* era socotit suficient. În orice caz, nici această orientare educativă, nici indiscutabila importanţă a unui *training on the job* nu ar fi putut diminua rolul şcolilor tehnice şi al colegiilor.

În oraşe ca Bremen, Dortmund sau Frankfurt, unde majoritatea oamenilor de afaceri conduceau societăţi cu mai puţin de o mie de angajaţi, numai

un sfert dintre ei erau de formaţie academică. La începutul secolului XX, dintre conducătorii celor mai mari societăţi germane, circa 30% efectuaseră o perioadă de ucenicie, aici intrând şi oameni de afaceri de indiscutabilă notorietate, ca Emile Kirdorf (1847 – 1938), *managing director* al GBAG, Arthur Gwinner (1856 – 1931), purtător de cuvânt al consiliului director al Deutsche Bank, şi Felix Deutsch (1858 – 1928), *managing director* al AEG.

După absolvirea unei şcoli sau a unei universităţi, un viitor om de afaceri avea puţine posibilităţi de alegere în ceea ce priveşte propria integrare profesională. Într-o lume economică încă dominată de societăţile familiale, alegerea nu depindea atât de propriile dorinţe sau capacităţi, cât de poziţia propriei familii şi a prestigiului personal în cadrul nucleului familial. Fiii mai mari aveau mai multe şanse să intre în afacerea familiei, în timp ce destinul fraţilor mai tineri depindea de posturile disponibile. Doar rareori se întâmpla ca ginerii şi nepoţii să fie cooptaţi în afacere. Carierele lor urmau o dinamică similară, astfel că ei sfârşeau prin a ocupa poziţii importante în cadrul societăţii, fie ca şefi efectivi, fie îndeplinind funcţii mai mult sau mai puţin onorifice. Cât despre posturile de mai mică importanţă, ele erau ocupate doar temporar, întrucât presupusul moştenitor devenea curând asistent personal al tatălui său. Şi o experienţă pe lângă o societate cu interese comune, uneori chiar din străinătate, putea face parte din parcursul formativ. Să mai notăm că, în funcţie de situaţia familiei, şi tinerii puteau ocupa poziţii importante.

În industria franceză a prelucrării fierului şi oţelului, Paul Labbé (1872 – 1935) i-a urmat tatălui său în funcţia de *managing director* la Société métallurgique de Gorcy la numai douăzeci şi trei de ani; François de Wendel (1874 – 1949) a devenit *managing director* al societăţii familiale la douăzeci şi nouă de ani.

Avântul marilor afaceri a influenţat pozitiv evoluţia carierei personalului de conducere al celor mai mari societăţi. Mulţi dintre cei care nu erau moştenitori au intrat în respectivele societăţi la cele mai înalte niveluri ierarhice, ca directori – uneori ca preşedinţi – sau *general managers.* Experienţa pe care şi-o însuşeau de timpuriu era dobândită în afara societăţii şi de obicei, dar nu în mod necesar, în lumea afacerilor.

Dar ce poziţii deţineau înainte de numirea lor? în general erau asociaţi ai unei societăţi private, înalţi funcţionari de stat, directori ai unei întreprinderi mijlocii sau, în unele cazuri, ai unei mari întreprinderi. Foarte puţini proveneau din sfera politică, militară sau a liberilor profesionişti. Deşi aceste trei profiluri profesionale se întâlneau oriunde în Europa, fiecare naţiune tindea să se caracterizeze prin predominanţa unuia dintre ele: deja citatul *partnership* în Anglia, administraţia publică în Franţa şi corporaţiile în Germania.

Tranziţia de la o societate privată la o mare societate pe acţiuni era un fenomen frecvent la sfârşitul secolului al XIX-lea, cu toate că acest lucru nu comporta în mod obligatoriu o completă profesionalizare. În Anglia, în perioada anterioară lui 1914, asemenea tranziţii erau nu o dată

rezultatul unei fuziuni între vechi societăţi private, care continuau să-şi menţină un grad înalt de autonomie în sânul noii societăţi. Pentru oameni ca Henry William Wills, mai târziu Lord Winterstoke (1830 – 1911), primul preşedinte al Imperial Tobacco în 1901, sau Francis Augustus Bevan (1840 – 1919), primul director al Barclays Bank în 1896, noua poziţie în fruntea unei societăţi de mari dimensiuni nu implica o schimbare de fond a statutului profesional. Completa profesionalizare a foştilor parteneri în întreprinderile private integrate în mari societăţi se va produce abia după primul război mondial. Legăturile dintre întreprinderile private şi societăţile pe acţiuni puteau lua şi alte forme, cum ar fi prezenţa unor oameni de afaceri iluştri – bancheri privaţi, comercianţi, directori de societăţi şi alţii – în consiliile societăţilor bancare, de asigurări, navale sau industriale. Mulţi dintre directorii celor mai prestigioase societăţi europene erau deci persoane foarte importante. John Trotter (1854 – 1913), de exemplu, un comerciant din City-ul londonez, a fost director al Commercial Union Assurance Company; Wilhelm Herz (1823 – 1914), unul dintre cei mai importanţi comercianţi ai Berlinului, a fost directorul consiliului de control al Deutsche Bank între 1876 şi 1914, în timp ce bancherul privat Jean de Neuflize (1850 – 1928) a fost director al Assurances Générales.

• Oamenilor de afaceri importanţi, care deveneau membri ai societăţii lor la cel mai înalt nivel, le era uşor să ocupe ulterior poziţii similare în alte

societăţi, de obicei mai. Mici. Această experienţă legată de responsabilităţi administrative, care a înregistrat succese mai ales în sectorul corportativ, era foarte răspândită în Germania. În perioada consolidării marilor societăţi, mai mulţi directori germani s-au ocupat de gestionarea unor societăţi mici şi mijlocii înainte de a opera la o scară mai mare. Paul Reusch (1868 – 1956) făcea parte din consiliul director al societăţii Friedrich-Wilhelm-Hütte când, în 1905, la vârsta de treizeci şi şapte de ani, a primit funcţia de director al Gutehoffnungshütte, una dintre cele mai mari şi mai vechi companii de prelucrare a fierului şi oţelului din Ruhr. Max Steinthal (1850 – 1940), după un stagiu la bancă, a intrat, la numai douăzeci şi unu de ani, în consiliul executiv al Padersteinsche Bank din Berlin. Doi ani mai târziu s-a oferit un post în consiliul executiv al Deutsche Bank (post pe care l-a deţinut până în 1906), având sarcina de a se ocupa de schimburile valutare. Fireşte, asemenea „fuziuni" aveau loc pe parcursul perioadei de formare profesională: Albert Vogler (1877 – 1945) şi-a început cariera ca inginer la Union AG din Dortmund, a fost cooptat în consiliul executiv în 1906 şi s-a transferat la Deutsche-Luxemburg în 1910, devenind braţul drept al lui Hugo Stiness, după fuziunea celor două companii; să mai adăugăm că el a fost primul preşedinte al consiliului executiv al societăţii Vereinigte Stahiwerke, în 1926.

În Franţa, drumul spre vârful ierarhiei includea rareori un stagiu pe lângă o mare societate. Aşa-numitul *pantouflage* (termen ce

desemnează trecerea de la sectorul public la cel privat) a fost o caracteristică permanentă a formării elitei economice franceze începând cu 1880. În timp ce membrii familiei rămâneau devotaţi întreprinderilor mici şi mijlocii, managerii profesionişti, dintre care mulţi foşti funcţionari de stat, monopolizau posturile manageriale cele mai importante din schemele marilor societăţi şi adeseori aveau să reprezinte caracteristica dominantă a economiei franceze dinainte de 1914. Unii dintre ei erau oameni eminenţi, ale căror calităţi se pretau perfect la rolul de preşedinte al unei mari societăţi. De exemplu, baronul Hély d'Oissel, *maître de requêtes* în consiliul de stat, unul dintre acele *grand corps* franceze, şi membru al parlamentului, a fost preşedintele vestitei Société Générale. Mulţi dintre ei erau însă ingineri (în industrie) sau inspectori de finanţe (în bănci), fiind direct implicaţi în administrarea afacerii în calitate de *general managers* sau de *managing directors*. Un exemplu tipic rămâne Léon Lévy (1851 – 1925), un *polytechnicien* care a părăsit în 1891 administraţia publică, unde, după cincisprezece ani de serviciu, devenise inginer-şef de mine, pentru a fi *general manager* la Forges de Châtillon-Commentry et Neuves-Maison, o companie industrială de prelucrare a fierului şi oţelului. Obişnuinţele muncii şi, în general, etica economică au suferit o transformare, într-un proces aflat totuşi departe de completa profesionalizare. Un element marcant era absenţa unor diferenţe semnificative între proprietari şi manageri, chiar dacă aparţineau unor naţiuni

diferite. La conducerea marilor societăţi se aflau rareori oameni tineri. Înainte de 1914, ei ocupau o poziţie importantăca preşedinţi, *general managers* sau directori – la o vârstă mai mică (în jurul a patruzeci şi patru de ani) decât cea a managerilor de la sfârşitul secolului XX (în jurul a cincizeci şi doi de ani); evident, moştenitorii obţineau poziţii mai înalte înaintea managerilor externi, ceea ce îi făcea pe mulţi să devină preşedinţi, şi nu *managing directors*.

În mod analog, în acea perioadă managerii reuşeau să rămână la conducere mai mult timp decât ulterior: s-a trecut de la o medie de peste 25 de ani – pentru şefii societăţilor mai mari – înainte de 1914 la una de numai 10 ani în jurul lui 1970.

Rezultatul a fost apariţia unei clase economice care cuprindea atât oameni foarte tineri (sub treizeci şi cinci de ani), cât şi foarte bătrâni (peste şaptezeci şi cinci de ani). În 1907, cel mai bătrân preşedinte al unei societăţi germane de oarecare importanţă era Wilhelm Herz, care, la cei optzeci şi patru de ani ai săi, îşi onora încă funcţia de preşedinte al consiliului de control al Deutsche Bank. De fapt, în această perioadă directorii renunţau rareori la funcţiile lor din raţiuni de vârstă; înainte de 1914, decesul rămânea principala cauză a părăsirii locului de muncă. Unii şi-au jucat rolul până la vârste foarte înaintate: Herz avea nouăzeci şi unu de ani; Andrew Noble (1831 – 1915), preşedinte la Armstrong Withworth, o mare uzină producătoare de armament, a murit la optzeci şi patru de ani. În general, directorii se retrăgeau după şaptezeci de

ani. S-ar părea că înainte de 1950 nu s-a simţit nevoia unei veritabile restructurări a vieţii profesionale.

Apropierea conducătorilor de societăţi de lumea industrială se revendica de la o tradiţie bazată pe un spirit autoritar şi paternalist. Marii patroni au încercat chiar de la început să controleze toate aspectele vieţii propriilor angajaţi, de la locuinţă şi educaţie până la securitatea socială. Acest lucru era extrem de evident în oraşele dominate de o singură mare societate industrială, ca Schneider la Le Creusot, Krupp la Essen şi Peugeot la Sochaux. Societatea Krupp, bunăoară, a realizat unul dintre cele dintâi şi mai ample programe de protecţie socială, care cuprindea un fond de asigurări de sănătate, creat în 1853, şi un spital, construit în jurul anului 1870, la care s-au adăugat, în primii ani ai secolului XX, un sanatoriu pentru convalescenţi, o clinică stomatologică şi o mică maternitate. Programul social, al cărui obiectiv era ocrotirea bătrânilor şi săracilor, includea un sistem de pensii pentru muncitori, ajutoare de muncă pentru cei săraci, subsidii pe viaţă şi locuinţe în colonie pentru pensionari. Pentru a ridica venitul real – mai degrabă decât salariile –, Krupp a lansat un plan de construcţii de locuinţe (cu 6.971 apartamente construite sau închiriate până în 1914) şi a contribuit la susţinerea cooperativelor de consum.

Oportunităţi educaţionale ofereau aşa-numita *association education* şi o bibliotecă însumând în 1914 peste cincizeci de mii de volume. Schneider, societatea franceză cea mai asemănătoare cu

Krupp în sectorul fabricării de armament şi al industriei grele, a adoptat măsuri similare în privinţa locuinţelor, sănătăţii şi asigurărilor sociale; mai mult, în 1892 a introdus alocaţiile familiale. Societatea a manifestat un interes deosebit pentru educaţie, creând, printre altele, o şcoală pregătitoare pentru École d'Arts et de Métiers, una dintre cele mai puţin importante *grandes écoles* franceze, garantând în felul acesta o pregătire adecvată a propriilor şefi de echipă, contabili, desenatori, precum şi a unor ingineri.

Motivaţiile patronilor erau cunoscute şi aveau la origine un amestec de filantropie şi interese personale. Ei erau preocupaţi în primul rând să evite orice situaţie conflictuală şi mai ales să rezolve problema crucială a recrutării şi stabilizării propriei forţe de muncă. Numărul minerilor din Ruhr a crescut de la 12.741 în 1896 la 401.326 în 1913. În Franţa, muncitorii locali nu erau suficienţi pentru a satisface nevoile marilor societăţi, şi s-a dovedit necesară recrutarea altora, provenind din zone aflate la mare distanţă de locul de muncă. Patronii s-au văzut nevoiţi să compenseze unele cheltuieli, îndeosebi pe cele de cazare şi transport. Muncitorii imigranţi erau însă foarte instabili; la Caii, de exemplu, societatea metalurgică din nordul Franţei, acel *turnover* era atât de ridicat, încât atingea, în primii ani ai secolului XX, 75%: de aici recursul la paternalism ca instrument menit, după spusele lui Alfred Krupp, să „înlănţuie" muncitorii de locul de muncă. Astfel, atitudinea patronilor apare mai raţională şi mai adecvată condiţiilor pieţei. Totuşi,

nu trebuie să pierdem din vedere mentalitatea şi prejudecăţile timpului. William Lever, de pildă, când şi-a construit modernul orăşel la Port Sunlight, s-a inspirat din ideea coparticipării la profit şi a reformei locuinţelor. Dar singura formă de coparticipare la profit pe care s-a arătat până la urmă dispus să o tolereze a fost „procurarea de case agreabile şi confortabile şi de distracţii sănătoase”, în locul banilor, pe care „e mai bine să-i dai pe gât schimbaţi în sticle de whisky, pungi cu dulciuri şi gâşte grase de Crăciun”. Acest paternalism mergea mână în mână cu o fermă autoritate în interiorul societăţii şi adeseori îşi extindea raza de acţiune asupra vieţii private a muncitorilor. Cu puţine excepţii, patronii germani şi cei francezi erau prea puţin pregătiţi să recunoască sindicatele ca partenere în faza negocierilor colective; evenimentele cvasi-revoluţionare care au urmat – în 1918 în Germania şi în 1936 în Franţa – i-au obligat să o facă. Patronii englezi constituiau o excepţie. Preocupaţi să-şi păstreze dreptul de administrare a propriilor societăţi şi decişi să lupte pentru a-şi apăra acest drept, ei au deschis calea afirmării unei structuri moderne de relaţii industriale, recunoscând sindicatele ca parte adversă prezentă la negocieri şi acceptând să semneze contracte colective de muncă.

Bogăţie, condiţie socială şi putere

Primele recompense pentru un întreprinzător de succes erau de natură materială: acumularea de averi preceda ameliorarea condiţiei sociale şi creşterea influenţei politice. Desigur, oamenii de

afaceri se îmbogăţiseră prin intermediul primelor activităţi economice derulate la scară largă. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, bancherii şi finanţiştii au acumulat bogăţii enorme graţie împrumuturilor externe şi emisiunilor de obligaţiuni internaţionale. Nathan Mayer Rothschild (1777 – 1836), întemeietorul ramurii engleze a familiei, a lăsat la moartea sa cinci milioane de lire sterline (circa două sute cincizeci de milioane de lire sterline de astăzi), o sumă depăşită doar de unul dintre cei mai mari proprietari de terenuri actuali. Astfel de averi aveau să crească în număr şi dimensiuni în decursul secolului al XIX-lea. În 1870, Eugène Schneider dispunea de un venit anual de un milion şi jumătate de franci. Dar abia la sfârşitul secolului oamenii de afaceri au devenit într-adevăr grupul profesional cel mai bogat al societăţii. În Anglia, grupul proprietarilor de pământ a continuat să fie cel mai înstărit până prin anul 1870, când reunea, după cum susţine William Rubinstein, circa 80% dintre milionarii ţării. În zorii noului secol, procentul a coborât la 27%. Situaţia era foarte asemănătoare în Germania, unde, în 1912, 5% dintre milionari erau proprietari de pământ şi 68% oameni de afaceri.

În orice caz, marea bogăţie rămânea privilegiul unui număr mic de indivizi. În Germania, în 1911 existau numai două sute treizeci de persoane care posedau cinci sute de mii de lire sterline (zece milioane de mărci); în Anglia, între 1860 şi 1919, şapte sute opt oameni de afaceri au lăsat în urma lor o avere de o

valoare egală. La începutul secolului XX, foarte puţini dintre ei se aflau la conducerea unei mari societăţi; importanţa managerilor remuneraţi era în creştere, în timp ce mulţi dintre cei care moşteniseră mari averi au încetat să exercite – sau n-au exercitat niciodată – funcţii de prim-plan în interiorul structurilor comerciale moştenite. Cu toate acestea, în fruntea societăţilor mari se aflau oameni cu stare. În 1907, 94% dintre ei în Anglia şi 84% în Germania deţineau mai mult de o sută de mii de lire sterline, o sumă care înainte de 1914 era foarte consistentă (circa patru sau cinci milioane de lire sterline de astăzi). Oamenii de afaceri mai modeşti, din provincie, inclusiv industriaşii cu mai puţin de o mie de muncitori, nu acumulau decât rareori asemenea averi: calculele lui Hartmut Berghoff demonstrează că, între 1870 şi 1914, în oraşe ca Birmingham, Bristol şi Manchester, doar cu puţin peste o treime dintre ei posedau sume similare.

Stilul de viaţă al oamenilor de afaceri varia în funcţie de venit, de locul de reşedinţă şi de înclinaţiile personale. Tradiţionalul stil de viaţă burghez, bazat pe muncă şi cumpătare, cu o locuinţă în apropierea sediului societăţii şi o perspectivă esenţialmente locală sau regională, a făcut loc, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, unui stil de viaţă mai luxos şi mai aristocratic. Chiar şi industriaşii din provincie locuiau la oraş în reşedinţe elegante, iar la ţară în castele, şi încheiau alianţe matrimoniale în interiorul unui cerc mai larg de oameni de afaceri, ajungând să întreţină relaţii cu numeroase

personalităţi eminente. De obicei, diferenţele erau decelabile în titluri. De pildă, un stil de viaţă cu adevărat aristocratic nu putea fi adoptat decât într-o capitală. Cei mai mulţi dintre membrii elitei economice franceze trăiau la Paris, inclusiv proprietarii oţelăriilor din Lorena, care lucrau la sute de kilometri depărtare de capitală. Nordul, din contră, cu reţeaua lui densă de relaţii familiale, dominată de industriaşii textilişti, şi-a dezvoltat o identitate proprie, care nu corespundea pe deplin înaltei burghezii pariziene. În Anglia însă, o casă la Londra era un lucru mult mai obişnuit printre bancheri decât printre industriaşi. Marile oraşe din provincie, ca Manchester, Birmingham şi Glasgow, păstrau o puternică identitate civică, iar diferenţa dintre capitală şi provincie reflecta încă separaţia existentă între finanţe şi industrie. Cu toate acestea, capitala a început să exercite o atracţie din ce în ce mai vie asupra industriaşilor de succes, şi mulţi dintre ei s-au mutat la Londra; printre aceştia figurau producători de bere, ca Lord Iveagh de la Guiness, şi proprietari din sectorul industriei grele, ca Lord Pirrie de la Harland and Wolff. Membrii elitei economice germane au rămas mai strâns legaţi de provincie, chiar dacă majoritatea s-au împărţit între Berlin şi Ruhr. O mare parte dintre ei, mai mulţi decât în Anglia, locuiau în capitală; Berlinul juca mai degrabă rolul de centru economic, în primul rând pentru sectorul bancar şi al ingineriei din domeniul energiei electrice, decât pe cel de centru politic şi de pol al atracţiei sociale.

Lucru deloc surprinzător, aşa-numiţii *top businessmen* îşi stabileau reşedinţele în cartierele cele mai aristocratice ale capitalei: se şi 16 e *arrondissement* la Paris, Myfair şi Belgrave la Londra şi selectele cartiere occidentale din vecinătatea celebrei Tiergarten la Berlin. Mai cu seamă la Londra, cluburile reprezentau o componentă de bază a vieţii sociale; faptul că erai membru al unui *gentleman's clubs* (Carlton, Brooks, Athenaeum, Traveller's, White's etc.) reprezenta un indiciu de apartenenţă la o clasă socială înaltă. E inutil să mai spunem că, dintre oamenii de afaceri provinciali, doar cei mai importanţi se numărau printre membrii unui club londonez, fapt relativ curent în cazul elitei financiare. Parisul avea şi el cluburile lui, cu subtile diferenţe între cele vechi (Jockey Club, Cerele de la rue Royale, Cerele de l'Union etc.), frecventate de aristocraţie şi de *haute burgeoisie,* şi cele burgheze (Automobile Club de France, Bois de Boulogne etc.). La Berlin nu existau cercuri de acest gen. În cursul anului însă aristocraţia financiară organiza recepţii, prilej de a se întâlni cu vechea aristocraţie. În Renania-Wesfalia, viaţa socială era mult mai limitată şi avea un puternic iz provincial; aici, principalii industriaşi, chiar şi cei mai importanţi (Paul Reusch, August Thyssen, Emil Kirdorf şi Care Duisberg), întreţineau relaţii aproape exclusiv cu cercurile burgheze, şi în mod special cu alţi oameni de afaceri.

Titlurile constituiau un alt semn de distincţie socială, şi erau diverse. Nu se confereau titluri nobiliare în Franţa, unde *top businessmen*-ilor li

se acorda în mod obişnuit faimoasa *légion d'honneur:* numai raţiuni politice îl puteau împiedica pe un om de afaceri de succes să primească o asemenea recunoaştere publică. Se considera, de pildă, că acordarea *legiunii de onoare* lui Louis Mercier, *general manager* al minelor din Lens, în nordul Franţei, ar fi putut avea un efect negativ asupra populaţiei care muncea în minele de cărbune din Pas-de-Calais, întrucât Louis Mercier manifestase permanent o ostilitate făţişă faţă de sindicatele minerilor. Titlurile nobiliare ereditare, aşa cum erau acordate în Anglia şi în Germania, rămâneau o onoare excepţională, în ciuda proliferării lor, iar la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX au căpătat un tot mai pronunţat caracter venal. Erau acordate cu multă generozitate titluri mai puţin importante, precum cele de cavaler sau baron (acesta din urmă fiind ereditar) în Anglia, sau titluri cu funcţii specifice, precum cel de *Kommerzienerat* în Germania, care a fost anume creat pentru oamenii de afaceri. Titlul de *Kommerzienerat* asigura un prestigiu enorm în sânul comunităţi economice, chiar dacă separa această comunitate de restul elitei sociale; el a început să-şi piardă însă din atractivitate pe la începutul secolului XX: abilii oameni de afaceri au înţeles repede că un titlu comercial le sporea prea puţin statutul social şi autoritatea pe care o exercitau.

Toate acestea pun pe tapet problema statutului social atins de elita economică. Bogăţia nu reprezenta o condiţie suficientă pentru

obţinerea unei recunoaşteri sociale adecvate, cel puţin în cazul primei generaţii, dar era cu siguranţă necesară. În plus, admiterea în clasele sociale superioare constituia un veritabil stimul pentru activităţile economice, înainte de 1914, în Europa, indiferent de nivelul de dezvoltare a societăţii industriale, integrarea în clasele superioare trecea obligatoriu prin filtrul aristocraţiei latifundiare. Poziţia vechii aristocraţii putea să difere de la ţară la ţară, dar nicăieri nu putea fi respinsă ca anacronică, nici la nivel economic sau social, nici la nivel politic sau simbolic. Problema integrării între elita economică şi aristocraţie a fost răstălmăcită în fel şi chip. Din punct de vedere economic, adeseori s-a văzut în ea începutul falimentului antreprenorial (mai ales în Marea Britanie), iar din punct de vedere social-economic – dovada slăbiciunii clasei de mijloc (mai ales în Germania). Totuşi, este în afară de orice îndoială că un grad ridicat de integrare constituia calea cea mai bună spre reuşită, atât pentru omul de afaceri, cât şi pentru clasa economică în ansamblul ei. „Spiritul întreprinzător" al unei naţiuni nu a fost niciodată afectat de ascensiunea socială a întreprinzătorilor de mare succes, în timp ce recunoaşterea socială a succeselor economice doar cu greu ar putea fi luată drept reflexul unei culturi naţionale ostile valorilor burgheze.

Să luăm cazul Angliei. Bancherii privaţi din City-ul londonez, una dintre componentele de mare succes ale elitei economice engleze, întreţineau cele mai strânse relaţii cu aristocraţia

autohtonă. Ei au fost educaţi în aceleaşi *public schools* de elită (Eton, Winchester, Harrow), au frecventat aceleaşi universităţi (Oxbridge) şi, în sfârşit, au împărtăşit un stil de viaţă asemănător, împărţit între Londra şi refugiul la ţară. Mai mult – fapt deloc neglijabil –, o serie de aranjamente matrimoniale între familiile bancherilor şi cele aristocratice au avut drept urmare o mai bună integrare şi apariţia unei elite cu trăsături noi, embrionul viitorului *establishment* englez care a prins contur în anii ’20. Acesta a fost, din multe puncte de vedere, un fenomen specific englez, care a trezit interesul multor străini. Raymond Aron, de exemplu, a descris acea *upper class* engleză drept „o clasă dominantă, capabilă să reunească în sine clasa politică şi elita socială”. În Germania nu exista un grup de acest gen. Apropierea dintre aristocraţie şi elita economică a început prin 1870: cele două grupuri conviețuiau deja, împărţeau puterea şi aveau un stil de viaţă asemănător, aranjând căsătorii între membrii diverselor familii, însă fără să se contopească realmente. Comparând situaţia engleză cu cea germană, se observă că în ultimul caz cei mai importanţi oameni de afaceri nu s-au integrat deplin în elita propriei ţări până la declanşarea primului război mondial. În Franţa, elita economică pariziană, care îşi crease singură o poziţie predominantă, era parte integrantă „a înaltei societăţi” a naţiunii, inclusiv datorită căsătoriilor aranjate între diferite familii, care contribuiau în mare măsură la contopirea diverselor grupuri ale protipendadei. Totuşi,

această *classe dominante* în curs de apariţie nu avea coeziunea clasei engleze corespondente. Apoi, într-o republică burgheză ca Franţa, vechea aristocraţie se găsea, mai mult decât cea din Anglia, în poziţia de *junior partner*. În orice caz, situaţia se manifesta de foarte multe ori identic de la un capăt la altul al Europei, mai ales la nivelul straturilor de jos ale lumii economice, printre negustorii provinciali, bancheri şi industriaşi; viaţa socială, care includea şi căsătoriile, nu depăşea hotarele propriului mediu economic, rămânând, altfel spus, izolată între limitele clasei mijlocii sau ale celei mijlocii-superioare, spre deosebire de ceea ce se întâmpla în clasele superioare.

Aceleaşi diferenţe puteau fi constatate la nivel politic. Un om de afaceri important era obligat să se ocupe de politică. Dimensiunile afacerii şi autoritatea sa în domeniu, atât ca producător, cât şi ca patron, îl plasau în centrul atenţiei publice. Activităţile economice puteau influenţa evenimentele politice, după cum puteau fi influenţate ia rândul lor de deciziile politice. Cu toate acestea, doar puţini oameni de afaceri erau direct implicaţi în activităţi politice, fie în afara oricăror convingeri personale, fie ca părtaşi la acţiunile colective ale unui grup de interese. Cei mai mulţi dintre ei preferau să-şi încredinţeze cuvântul unor reprezentanţi, misiune care cerea timp şi abilitate profesională. Selecţia care viza ocuparea fotoliilor din parlament, sub multe aspecte arena cea mai adecvată pentru o intervenţie politică, ne oferă o evaluare imediată a

gradului de întrepătrundere dintre politică şi afaceri. În toate ţările, numărul oamenilor de afaceri a sporit între 1870 şi 1880 – cu un salt de la 25% la 30% –, pentru a scădea treptat până în pragul primului război mondial. În realitate, e dificil de stabilit numărul oamenilor de afaceri care s-au dedicat carierei parlamentare. Unele estimări relative la primii ani ai secolului XX indică faptul că prea puţini dintre conducătorii marilor societăţi s-au dăruit acestei cariere, nu în ultimul rând pentru că nu se simţeau în largul lor într-un mediu în care funcţionau regulile lumii politice. De exemplu, nu erau dotaţi cu un talent oratoric deosebit pentru a se lansa în dezbateri publice. De altfel, după introducerea sufragiului universal, ei s-au aflat deodată în faţa unui electorat potenţialmente ostil, mai ales în circumscripţiile electorale cu mulţi muncitori. E suficient să ne gândim că la începutul secolului XX cei mai importanţi industriaşi din Germania şi din Franţa nu au mai fost în măsură să garanteze alegerea lor sau a parlamentarilor susţinuţi de ei în circumscripţiile din Essen şi, respectiv, Le Creusot. Creşterea profesionalizării în ambele cariere, politică şi economică, genera conflicte de interese: Edward Holden, director general la Midland Bank şi exponent liberal între 1906 şi 1910, nu a fost doar constrâns să suporte povara unei munci apăsătoare, dar a riscat, cu discursurile sale de la tribuna parlamentului, să-şi piardă clienţii care nutreau idei politice diferite de ale sale.

Membrii parlamentului continuau să apeleze

la oamenii de afaceri, mai cu seamă în Anglia, dar în chestiuni mai degrabă de ordin social decât strict politice. Ca să-şi atingă scopurile politice, oamenii de afaceri au adoptat mijloace de intervenţie mai eficiente.

Aceasta a fost perioada apariţiei grupurilor industriale de presiune: Verein für die bergbaulichen Interessen im Oberamtsbezirk Dortmund, fondată în 1858, era una dintre cele mai vechi asociaţii din Germania. Comité des Forges, un grup de interese francez al proprietarilor de forje, a luat fiinţă în 1864. Au urmat altele, mai ales în Germania, unde au apărut Verein Deutscher Eisen und Stahl Industrieller în 1874 şi Central Verband Deutscher Industrieller (CVDI) în 1876. Evident, în asemenea grupuri predomina industria grea, un adevărat element de tracţiune al marii economii. Apărute iniţial pentru a promova introducerea unor tarife protecţioniste, grupurile de interese s-au înmulţit, ajungând să implice toată gama de interese economice, şi în special industriale.

De la sfârşitul secolului al XIX-lea, cele mai puternice dintre ele, CVDI în Germania şi Comité des Forges în Franţa, s-au implicat din ce în ce mai mult în procesele decizionale, prin intermediul unui dialog continuu cu oameni politici şi funcţionari publici de prim-plan, al consultărilor şi chiar al intervenţiilor pe marginea redactării unor proiecte de legi din partea parlamentului.

Mai mult decât marile societăţi, grupurile de interese erau gestionate de profesionişti

remuneraţi, proveniţi adeseori din structurile administraţiei de stat, care acţionau în avantajul oamenilor de afaceri. Robert Pinot, secretar general al Comité des Forges, şi Axei Bueck, secretar general al CVDI, reprezintă acest nou tip de profesionist. Ambii au fost arhitecţii propriului prestigiu. Puternica personalitate a lui Pinot, asociată cu rolul de arbitru între proprietarii de forje francezi, mereu în competiţie unii cu alţii, i-a sporit autoritatea asupra Comitetului, a cărui încarnare era înclinat să se considere.

În sfârşit, proprietarii erau oamenii de afaceri, iar relaţiile personale continuau să joace un rol esenţial în raporturile dintre afaceri şi politică, în ciuda mijloacelor predilect informale şi personale de intervenţie care prevalau în Anglia, a prezenţei foştilor funcţionari publici la conducerea marilor societăţi franceze sau a prestigiului individual al celor aflaţi în fruntea grupurilor de interese în Germania şi în alte părţi.

Această divergenţă între puterea efectivă a *bossălor* şi puterea simbolică a notabilităţilor rezumă într-un fel poziţia cucerită de cei mai importanţi oameni de afaceri în pragul primului război mondial. Tensiunea varia în funcţie de naţiune, de sectorul de activitate sau de individ, astfel că procesul de formare a omului de afaceri modern în Europa a continuat în mod neuniform pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea. Liderul profesionist al unei mari afaceri, un individ cu înaltă calificare şi bine plătit, membru cu titlu deplin al elitei ţării sale, îşi făcuse deja apariţia pe scena istoriei. Mai trebuia doar să

devină o regulă.

Referinţe bibliografice

D.L. Augustine, *Patricians and Parvenues. Wealth and High Society în Wilhelmine Germany*, **Oxford, Providence, 1994.**

L. Bergeron, *Les capitalistes en France (1780 – 1914)*, **Paris, 1978.**

H. Berghoff, R. Möller, „Tired Pioneers and Dynamic Newcomers? A Comparative Essay on English and German Entrepreneurial History, 1870 – 1914”, în *Economic History Review,* **XLVII, 2, mai 1994.**

Y. Cassis, „Wirtschaftselite und Bürgertum. England, Frankreich und Deutschland am 1900”, în J. Kocka (coord.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich,* **München, 1988. Idem,** *City Bankers 1890 – 1914,* **Cambridge, 1994.**

Idem (coord.), *Business Elites*, **Aldershot, 1994.**

Idem, *Big Business. The European Experience in the Twentieth Century,* **Oxford, 1997.**

A. Chandler Jr., *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism,* **Cambridge (Mass.), 1990.**

C. Erickson, *British Industrialists: Steel and Hosiery 1850 – 1950,* **Cambridge, 1950.**

A. Howe, *The Cotton Masters, 1830 – 1860,* **Oxford, 1984.**

C.A. Jones, *International Business in the Nineteenth Century. The rise and Fall of a*

Cosmopolitan Bourgeoisie, **New York, 1987.**

- **Kaelble,** *Berliner Unternehmer während der frühen Industrialisierung. Herkunft, sozialer Status und politischer Einfluss*, **Berlin, 1972.**

J. Kocka, *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung*, **Göttingen, 1975.**

M. Lévy-Leboyer (coord.), *Le patronat de la seconde industrialisation*, **Paris, 1979.**

J. – M. Moine, *Les barons du fier. Les maîtres de forges en Lorraine du milieu du 19 e siècle aux années trente. Histoire sociale d'un patronat sidérurgique*, **Nancy, 1989.**

W.D. Rubinstein, *Men of Property. The Very Wealthy în Britain since the Industrial Revolution*, **London, 1981.**

Capitolul 3
INGINERUL

Sylvie Schweitzer

Figură-cheie a industrializării, inginerul e luat şi ca model al remarcabilei profesionalizări care a caracterizat secolele XIX ŞI XX. Evident, în mutaţiile pe care rolul său le-a cunoscut în anii 1850 – 1920 se pot citi schimbările radicale înregistrate în timpul celei de-a doua industrializări; aceasta a creat sectoare industriale noi, ca mecanica sau chimia, spaţii de producţie inedite, ca marile fabrici raţionalizate, noi metode productive, ca producţia de masă şi cea de serie. Acest nou sistem, ce avea să atingă apogeul în secolul XX, s-a materializat în etape succesive: a tolerat lucruri extrem de moderne comparativ cu altele, adeseori considerate

arhaice, dar care nu erau de fapt decât nişte sisteme alternative, reprezentative probabil pentru multiplele direcţii urmate de noul sistem economic şi social. În centrul acestei structuri, organizarea muncii îşi articula toate experienţele industriale precedente, reprezentând evoluţia coerentă şi accelerată a tuturor mijloacelor de producţie. Pentru gestionarea utilajelor, materialelor şi salariaţilor au fost abandonate toate schemele consacrate în timpul primei industrializări. Noul s-a impus prin măsuri de amploare. Mari suprafeţe: hale de producţie pe zeci de hectare, nu o dată unite între ele. Sute de kilometri de galerii de mină şi de cale ferată. Cantităţi enorme: capitaluri de milioane şi ore de muncă pe măsură, tone şi tone de mărfuri. În plus, un număr imens de oameni: mii de salariaţi care trebuiau angajaţi, plătiţi, încadraţi şi puşi la lucru.

Pentru a pune în mişcare acest nou angrenaj, pentru a-l face capabil să creeze locuri de muncă şi bogăţie, trebuia să-l organizezi. Marea descoperire era că simpla combinaţie dintre patroni şi lucrătorii manuali nu mai era suficientă. Pe de altă parte, spre marele lor regret, primii se raportau încă la cea mai mică dintre unităţile sociale existente, familia, cu legăturile ei de sânge care de atâta vreme se perpetuau parcă din inerţie. În felul acesta, patronii s-au văzut încetul cu încetul nevoiţi să-şi delege autoritatea, iar colegii de muncă să împărtăşească al lor *know-how*. De aceea au trebuit să tolereze noi prezenţe în fabrică: în primul rând şefii de secţie, apoi inginerii, şefi mai mari sau mai mici. Ierarhiile se

insinuau treptat în fabrică, diferenţiindu-se tot mai mult, astfel că patronii şi muncitorii s-au văzut cu timpul deposedaţi de funcţiile specifice legate de obiectul muncii. Aceste noi prezenţe reclamau găsirea unor posturi în interiorul fabricii, redistribuirea sarcinilor şi competenţelor, regândirea standurilor de formare profesională şi a modalităţilor de plată. În câteva decenii, diversificarea tehnică accelerată şi în special răspândirea mecanizării au obligat fabrica să procedeze la unele restructurări interne.

Statutul inginerului: între militar şi birocrat înzestraţi cu o cultură ştiinţifică şi tehnică de înalt nivel, primii ingineri erau în mod preponderent administratori, înalţi funcţionari şi, aproape fără excepţie, ofiţeri de armată. Iniţial, termenul „inginer” nu se raporta deci la un titlu, ci la un grad în corpurile militare ale statului, într-o ierarhie complexă care cuprindea o diversitate de trepte, de la subinginer la inginer general. În atribuţiile inginerului intrau organizarea şi supravegherea sarcinilor indispensabile bunei funcţionări a serviciilor tehnice ale statului, inclusiv aspectul strategic şi militar; componenta de geniu a armatei includea atât armamentul uşor şi greu, cât şi lucrările de încartiruire şi fortificaţii, pe lângă organizarea transporturilor, întreţinerea drumurilor şi podurilor şi telecomunicaţii.

În Franţa, Revoluţia din 1789 a creat École Polytechnique (1794); la puţină vreme după aceea, Napoleon a preluat controlul asupra ei, cu scopul de a o militariza (1804), punând-o sub tutela

Ministerului Războiului. Sub autoritatea sa au intrat cele mai vechi instituţii de învăţământ: École des Ponts et Chaussées, care a reintrat printre *corps* începând cu 1720, ca şi École Artillerie (1720) şi École des Mines (1723), instituţii care vor fi preluate ulterior de un alt minister, cel al Comerţului şi Industriei. École des Ponts et Chaussées era, evident, necesară pentru străzile, canalele şi, mai târziu, de prin anii ’30, pentru căile ferate menite să transporte soldaţii în prima linie, în cazul unui conflict intern sau internaţional. Şi integrarea aşa-numitei École des Mines demonstrează cât se poate de clar cum se implica statul în controlul prospecţiunilor şi în adjudecarea bogăţiilor sale interne: cărbune, fier, metale preţioase. Aceloraşi scopuri li se subordonau toţi inginerii din sectorul construcţiilor navale, al telegrafului şi, mai târziu, al electricităţii. Ofiţerii erau formaţi la École d’Artillerie et du Génie.

Un inginer în exerciţiul funcţiunii examina şi apoi autoriza proiectele societăţilor private pentru contracte cu finalitate publică, supraveghea lucrările, întreţinerea şi reparaţiile. Rolul său în aparatul birocratic era fundamental, şi nimeni nu putea face abstracţie de el. Inginerii constituie unul dintre angrenajele care au contribuit la consolidarea aparatului statal. Date fiind accesul dificil în aceste şcoli şi criteriul originii sociale, nu e de mirare că şi ei se numărau printre reprezentanţii omniprezenţi ai elitelor conducătoare în aparatul public.

Şi în alte ţări, inginerul aflat în slujba

statului, atât militar cât şi civil, era omniprezent. În Belgia, sistemul păstra încă urmele trecerii napoleoniene: inginerii de mină şi cei de drumuri şi poduri erau selectaţi din rândul absolvenţilor unor instituţii de învăţământ ca École des Mines din Liège sau École du Génie Civil din Gand. În Spania, modelul era încă cel francez, imitând programele şi chiar testele cursanţilor din marile Écoles; „Podurile" însă nu se regăseau în clasificare, dat fiind că în titulatura şcolii erau prezente în 1802 numai drumurile, care vor deveni carosabile în 1834. În Germania persista şi diferenţa între inginerii funcţiunii publice şi cei din industria privată. Şcolile de specialitate prusace din secolul al XVIII-lea (*Fachschulen*) se inspirau din modelul francez al aceloraşi *grandes écoles*; curând, începând cu primele faze ale industrializării, ele au format şi ingineri care voiau să se orienteze spre industria privată. Contrar francezelor *grandes écoles*, *Fachschulen* au luptat pentru echivalarea titlului lor cu cel al universităţilor. În 1899, şcolile tehnice superioare au fost acreditate să coordoneze doctorate. Şi în Germania, termenul „inginer" îl desemna de mult timp doar pe inginerul de stat, posesor al unor cunoştinţe specifice privind lucrările publice şi construcţiile mecanice. Statutul atribuit acestor primi ingineri era identic cu cel acordat altor funcţionari din justiţie sau administraţie, în special în ceea ce priveşte intrarea în rândurile armatei şi criteriile legate de carieră.

Secolul al XIX-lea a rămas multă vreme veacul care a conferit onoare serviciului de stat şi

glorie funcţiei publice. Înainte de marea expansiune, paralelă cu înfiinţarea noilor sectoare definitorii pentru cea de-a doua revoluţie industrială, puţini dintre aceşti ingineri-militari demisionau pentru a se consacra industriei private şi posibilităţilor de câştig pe care aceasta era în măsură să le ofere.

Inginerul civil şi societatea privată. În opoziţie cu aceşti ingineri militari şi ofiţeri s-a format conceptul de inginer „civil”. Originea lui este engleză; altfel spus, el provine – lucru deloc surprinzător – din acea ţară unde industrializarea s-a dezvoltat mai de timpuriu. În 1771 a fost creată prima Association of Civil Engineers, care a cunoscut un reviriment în cursul secolului al XIX-lea, când s-a extins prin alte trei mari asociaţii: Geniul Civil (1818), Construcţiile Mecanice (1847) şi Electrotehnica (1871). Pe lângă popularizarea inovaţiilor tehnice şi stimularea sociabilităţii, asociaţiile s-au angajat să elaboreze – şi, în fond. Să inventeze – un set de norme tehnice pentru reglementarea muncii inginerului, cuprinzând extinderea studiilor şi a cercetărilor, normele de securitate (în special cele privitoare la electrotehnică) şi eficienţa producţiei de masă. În sfârşit, în 1918 a fost creată Asociaţia britanică pentru normele profesiei de inginer.

Şi Germania a luat contact de timpuriu cu mişcările de organizare corporativă, printre care Verein Deutscher Ingenieure din 1856, care a contribuit la introducerea termenului de „inginer” în locul celui de „tehnician superior”. Şi Verein se baza pe ideile, iniţial proprii asociaţiilor engleze,

de popularizare şi formare a acestui grup, care constituia o noutate atât din punct de vedere tehnic, cât şi semantic. În Franţa, monopolul inginerilor de stat avea de înfruntat concurenţa tinerilor licenţiaţi de la École Centrale des Arts et Manifactures, care s-au organizat în aşa-intitulata Société des Ingénieurs Civils de France (SICF): şi în acest caz, civili în opoziţie cu militari. SICF întreţinea contactele prin intermediul unor anunţuri publicate într-o revistă, care urmăreau păstrarea coeziunii de grup a membrilor. În 1882, din cei 3.500 de elevi ai Şcolii Centrale, 1.500 erau membri ai asociaţiei. Dezvoltarea economică le-a venit în ajutor: între 1905 şi 1914, au fost. Cu 10% în plus pe an pentru industria chimică, cu 14% în plus pentru industria energiei electrice şi cu 28% mai mult pentru industria de automobile.

Alături de inginerul funcţionar şi-au făcut deci apariţia inginerii responsabili de producţia industrială. În secolul al XIX-lea, enciclopediile franceze îi repartizau în patru categorii: ingineri mecanici, hidrografî, opticieni şi farmacişti. Abia prin anii ’30 inginerul din sectorul statal, birocrat, a trecut într-un plan secundar, din moment ce protagonist era acum inginerul din sectorul privat, promotor al progresului, care prelucra materialele prin procedee mecanice, chimice, electrice şi răspundea de controlul de calitate.

De altfel, în acest context, inginerii cu înaltă calificare au înţeles că inovaţia era cu adevărat funcţională mai ales în industria privată. Astfel, licenţiaţii de la École Polytechnique au hotărât să se asocieze şi să-şi abandoneze birourile de

funcţionari; la sfârşitul secolului, 30% dintre ei renunţaseră la funcţiile de stat pentru a îmbrăţişa creativitatea încurajată în industrie. În 1920, dintre absolvenţii de la École Polytechnique jumătate erau angajaţi, adică 3.600 de indivizi, pe când în 1905 numărul lor era de numai 1.700. Printre ei se numărau întreprinzători de prestigiu, ca Louis Loucheur, Ernest Mercier sau André Citroën.

André Citroën (1878 – 1935) este, poate, unul dintre cei mai cunoscuţi. Chiar dacă s-a tot spus de-a lungul timpului că diploma lui de absolvent al École Polytechnique a fost suficientă pentru a-i netezi drumul în viaţă, această explicaţie e departe de a ne satisface. În realitate, fapt valabil pentru întregul grup al colegilor săi, mai curând mediul social de origine al viitorului producător de automobile s-a dovedit determinant. Asemenea lui Louis Renault, el era fiul unui comerciant, pe când ceilalţi erau mai mult fii de industriaşi. În cazul tatălui lui André Citroën era însă vorba de un comerţ de o natură cu totul specială: el era bijutier, având deci legături cu băncile de credit industrial din veacul al XIX-lea, ca şi fratele mai mare al lui André, socrul său şi o bună parte din membrii familiei sale. Un mare inginer deci, însă înconjurat de o sumedenie de cercuri influente, de contacte diverse, înainte de a se lansa în marile afaceri, el s-a dedicat comerţului cu piese de locomotivă (1902 – 1905), apoi cu angrenaje din oţel şi, în sfârşit, a lucrat într-o industrie de automobile foarte cunoscută înainte de război, industria Mors, care avea cel puţin 1.000 de

muncitori. Abia mai târziu, în timpul primului război mondial, André Citroën s-a lansat în producţia de proiectile în serie, alături de ingineri ieşiţi de pe băncile Politehnicii, ca Louis Loucheur, pe care îl cunoştea din perioada studiilor.

Prin urmare, secolul al XIX-lea reprezintă momentul construirii unei profesii modernizate în ceea ce priveşte multiplele ei aplicaţii şi definirea unui nou statut profesional şi social pentru membrii săi. Necesităţile recente ale unei industrii în plină dezvoltare sporeau cererea de ingineri, din ce în ce mai specializaţi în diverse discipline şi formaţi în şcoli sau universităţi. În paralel, carierele în industrie aveau să dobândească tot mai mult prestigiu.

Inginer şi conducător. Bun tehnician, bun manager, inginerul trebuia să fie şi un bun conducător. Cursurile şi testele pe tema „rolului social al inginerului" abundau în epocă. Este adevărat că relaţiile dintr-o mare întreprindere sunt mult mai complexe decât cele dintr-o fabrică de mici dimensiuni. În fazele de început, intermediarii între patroni şi muncitori erau foarte puţini la număr. De prin anii 1880, Frédéric Le Play considera – şi demonstra în *Les ouvriers européens* (1879) – că în Anglia capitalismul a generat conflicte sociale aplicând prea riguros legea cererii şi a ofertei. El pleda hotărât pentru o politică de „patronat", pentru o politică antreprenorială care nu ignora, în raporturile cu muncitorii, obligaţiile pe care şi le asumau odinioară nobilii proprietari de terenuri. Stăpânul, *patronul*, avea şi responsabilitatea bunăstării

morale şi materiale a muncitorilor să-i şi le putea delega această îndatorire inginerilor. Astfel, Émile Cheysson, care, la sfârşitul secolului al XIX-lea, era profesor la École Centrale des Arts et Manifactures din Paris, pleda şi el, în paralel, pentru o activitate antreprenorială însoţită de responsabilităţi sociale şi pentru atribuirea unui rol social inginerilor, prin textele sale „Le patron: son rôle économique et social" (1906, în *Revue de sociologie)* şi „Le rôle social de l'ingénieur" (1897, în *Reforme sociale).* Se punea accent pe calităţile morale şi, mai ales, pe imparţialitatea faţă de subordonaţi şi bunăvoinţa faţă de colaboratori. Exemplele erau luate din armată, mai exact din marină, serviciul cel mai periculos şi metaforă privilegiată a figurii inginerului: patronul şi inginerul răspund de o navă, pe care o conduc aşa cum ar putea să o facă un ofiţer de marină.

Metaforele militare au fost reluate de un celebru inginer, Henri Fayol, ale cărui lucrări, în special *Administration industrielle et générale,* sunt şi astăzi retipărite şi studiate în şcoli. Potrivit viziunii sale, rolul conducătorului şi cel al inginerului erau strâns legate, pentru că ambii aveau de-a face cu tabere sociale adverse, dar şi cu organizarea ierarhică, un mare principiu al raţionalizării. Vigoarea fizică, cultura generală, trăsăturile morale (cutezanţa, energia, simţul răspunderii etc.) erau calităţi echivalente cu cele administrative, constând în „simţul de a comanda şi în arta de a guverna oamenii", un discurs cu totul consonant cu cel folosit de mareşalul Lyautey *{Le rôle social de l'officier,* 1935), destinat să

formeze ofiţeri de armată.

Formaţia profesională

Ideile cu privire la formarea inginerilor ca tehnicieni de înalt nivel variau în funcţie de diferitele culturi europene. Marea Britanie a privilegiat mereu formaţia de tip universitar. Până şi la Oxford şi Cambridge au fost organizate, începând cu anul 1796, cursuri despre principiile ştiinţei ingineristice şi teoria generală a utilajelor. În 1840, la Glasgow a fost instituită chiar o catedră în domeniu. Marele avânt datează însă din anii ’80, când dezvoltarea universităţilor din marile oraşe industriale, Manchester, Liverpool, Bristol şi Birmingham, e legată de procesul de formare ştiinţifică şi tehnică: aceste universităţi vor elibera de-acum propriile diplome de inginer. În Belgia, inginerii „industriali” se formau în aşa-numitele Écoles des Arts et Manifactures şi, ca urmare, universităţile cele mai mari ale ţării, Louvain şi Bruxelles, au instituit cursuri de formare, ca École Polytechnique de l’Université libre de Bruxelles, care din 1873 a început să elibereze diplome în geniu civil, mine, mecanică, metalurgie şi chimie.

În Franţa, École Centrale des Arts et Manifactures a fost înfiinţată în 1829. Această instituţie răspundea unei cereri sociale şi tehnice de competenţe şi cunoştinţe. Noile industrii erau în căutare de chimişti, mecanici şi specialişti în ştiinţele aplicate domeniului industrial: École Centrale îi forma pe baza unor noţiuni abstracte, dar şi cu caracter propriu-zis industrial. În 1857 ea a devenit şcoală de stat, sub tutela Ministerului

Comerţului şi Industriei, ca toate şcolile cu profil tehnic, şi nu exclusiv clasic, preluate de la Ministerul Instrucţiunii Publice. Elevii de la École Centrale studiau fizica şi deci aveau cunoştinţe despre electroliză, forţele electromotoare, industria metalurgică, transporturi şi comunicaţii. În această şcoală cu amprentă eminamente industrială, antreprenorii îşi înscriau fiii, dacă nu o urmaseră şi ei. Aici s-au format oameni ca Armand Peugeot, René Panhard, Émile Levassor, cei din familiile Schlumberger şi Dollfus sau André Michelin. În aceeaşi perioadă, s-au deschis şcoli de înaltă specializare la Paris, ca École de

Physique et de Chimie (1883), École Supériore d'Électricité (1893), dar şi facultăţi în provincie; împreună, aceste şcoli formau, înainte de primul război mondial, circa două sute de ingineri pe an.

Secolul al XIX-lea, analizat din punctul de vedere al neaşteptatei expansiuni industriale, a sporit numărul instituţiilor de formare profesională, făcând ca un *curriculum* măsurat în ani de şcoală să se finalizeze cu dobândirea unui titlu. În Germania, odată cu faza accelerată a industrializării din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au fost fondate aşa-numitele *technische Hochschulen*, universităţi tehnice independente de puterea centrală a statului.

Dar existau şi niveluri de pregătire intermediare. Napoleon, care a militarizat École Polytechnique, a instituit câteva centre de instruire pentru tehnicienii de rând: aşa-numitele Écoles Nationales d'Arts et Métiers (ENAM). Ele

corespundeau germanelor *technische Mittelschulen*, punctul de întâlnire educaţional între şcolile superioare pentru ingineri şi cele două tipuri de şcoli profesionale (*Berufschulen* şi *Meister schulen*). Însărcinate cu formarea muncitorilor policalificaţi şi a şefilor de echipă, aceste Écoles d'Arts et Métiers se aflau efectiv în centrul transformărilor care aveau loc în domeniul industrial. De pe băncile lor s-au ridicat conducători de fabrici şi de ateliere, ca şi o serie de inovatori, în Franţa erau distribuite pe întregul teritoriu: Chalôns-sur-Marne (1808), Angers (1811), Aix-en-Provence (1843), Lille (1900), Cluny (1891) şi, în sfârşit, Paris (1912). Calitatea învăţământului de aici era inferioară celei din şcolile pentru vlăstarele elitei; bacalaureatul nu era obligatoriu, iar practica în fabrică ocupa jumătate din timpul destinat studiului. După 1907, când vârsta necesară pentru înscriere a fost stabilită la şaisprezece ani şi s-au schimbat unele discipline de învăţământ (în special prin introducerea geometriei analitice şi a igienei industriale), ENAM au fost autorizate să elibereze diplome deinginer şi au făcut să dispară din prospectul lor termenul „muncitor". În 1920, aceste şcoli formau mai mult de un sfert din totalul de ingineri ai ţării, dintre care unii îşi completau pregătirea în şcoli specializate, ca École Supérieure d'Électricité.

„Curricula" formării şi proliferării elitelor. Aceste *curricula* ale inginerilor reflectă şi progresele modernităţii, în grade şi prin modalităţi diferenţiate în funcţie de domeniul de referinţă.

Societatea industrială triumfătoare de la sfârşitul secolului al XIX-lea îşi hrănea miturile şi rădăcinile dintr-o credinţă puternică: meritocraţia ca alternativă a aristocraţiei, şi de aici etalarea talentelor în detrimentul privilegiilor dobândite prin naştere. Nu e mai puţin adevărat că, deşi originea socială şi averea nu mai erau considerate suficiente pentru exercitarea responsabilităţilor de conducere, ele continuau să constituie totuşi un suport solid. Proliferarea elitelor era evidentă în toate ţările, dar numai în cazuri cu totul excepţionale şcolile de inginerie reprezentau trambulinele de lansare pentru grupurile sociale lipsite de putere economică şi politică.

În realitate, ideea deschiderii faţă de talent nu putea masca inerţia structurilor sociale. Dacă în decursul secolului al XIX-lea, în toate ţările Europei, doar 5% dintre băieţii de vârstă şcolară au avut acces la o formă de învăţământ superior, 84% dintre patronii francezi născuţi între 1854 şi 1913 aveau studii superioare; mai mult chiar, dintre antreprenori, cei care absolviseră Politehnica sau École Centrale reprezentau 65%: aproape unul din trei!

Pe de altă parte, aceşti ingineri *polytechniciens*, cei mai renumiţi dintre licenţiaţii francezi, studiau în primul rând matematica şi ştiinţele naturale. Capacitatea de memorare era fundamentală pentru fixarea teoremelor – în special a celor din geometrie, axate pe logica formală – şi a denumirilor ştiinţifice, discipline excluse de la abordările deductive. Din acest motiv, adevăratul teren de selecţie pentru o

întreprindere gravita în jurul formaţiei celei mai tradiţionale, cea anterioară revoluţiei industriale, bazată pe studiul literaturii şi al limbii latine. În Franţa, aceste „materii umaniste” erau singurele considerate formative pentru personalitatea, caracterul şi sufletul conducătorului şi pentru înţelegerea mecanismelor sociale.

Moştenitorii familiilor industriale consolidate pe parcursul mai multor generaţii nu au făcut decât să confirme regula potrivit căreia înainte de toate trebuia să fii un student de valoare. Astfel, consolidarea unor mari dinastii pentru încă trei generaţii era asigurată, printre altele, de utilizarea conştientă a noilor ştiinţe şi de orientarea spre domeniile de vârf specifice fiecărei epoci, fie că era vorba de tranzacţii bancare, produse chimice, instalaţii electrice, automobile sau aeronautică. Acest interes poate fi observat în inovaţiile industriale, ca şi în tradiţia ştiinţifică de înalt nivel: astfel, în soţii Curie am putea vedea o variantă a cuplului Dollfus. Investiţia în educaţie reprezenta o constantă; de pildă, toţi cei cinci fii ai lui Nicholas Schlumberger erau ingineri ieşiţi de pe băncile vestitei École Centrale. De asemenea, mamele jucau un rol important ca educatoare; cazul Suzannei de Dietrich, prima femeie franceză care a intrat în posesia titlului de inginer, trebuie considerat ca fiind izolat.

Cu siguranţă, numai această continuitate ne-ar putea permite să explicăm din ce cauză, cel puţin în Franţa, lipsa pregătirii iniţiale „de inginer” a celor mai cunoscuţi industriaşi putea fi trecută cu vederea, ca şi cum această formaţie

rigidă de inginer ar fi fost indispensabilă reuşitei. Cei vizaţi constant în acest sens erau Marius Berliet, Louis Renault sau August şi Louis Lumière.

Sunt de semnalat unele diferenţieri în ceea ce priveşte sectoarele industriale, în special pe cele mai avansate din punct de vedere tehnologic, cum ar fi electrotehnica. Încă de la început, antreprenorii au trebuit să-şi instruiască fiii în şcoli pentru ingineri. În 1911, 74% dintre antreprenori erau ingineri, procent care nu s-a modificat prea mult ulterior, dar care e cu atât mai semnificativ cu cât în acest sector numărul celor fără diplomă tindea la zero. În cea mai mare parte a ţărilor europene, impulsionarea industriei energiei electrice s-a produs, după cum se ştie, cu sprijinul statului, în acelaşi timp client şi furnizor, ceea ce va întări rolul inginerilor de la École Polytechnique (35% dintre directori, în 1911). Dar nici inginerii civili nu erau mult mai puţini, fiind reprezentaţi într-un procent de 27%. Este clar că studiul procesului iniţial de formare a managerilor – aceşti directori retribuiţi care de obicei nu mai sunt „moştenitori” – indică titlurile universitare drept cea mai importantă cerinţă preliminară pentru accederea la bogăţie, în Germania, între 1880 şi 1930, 52% dintre antreprenorii salariaţi aveau pregătire universitară (în unele cazuri, juridică), iar consiliile de administraţie erau compuse în proporţie de 31% din ingineri.

Dacă exista mobilitate socială, aceasta se datora acţiunii instituţiilor de formare intermediară, ca École des Arts et Métiers în

Franţa sau aşa-numitele *technische Mittelschulen* în Germania. Absolvenţii lor deţineau de fapt controlul proceselor de producţie şi de fabricaţie, atât în fabricile mici, cât şi în cele mari. Cei mai mulţi dintre ei sfârşeau prin a exercita o funcţie de conducere în cadrul unităţii lor de producţie, chiar dacă nu se cunoaşte cu exactitate numărul lor.

Profesia

Ar fi banal să subliniem că înflorirea marilor afaceri a consolidat puterea inginerilor şi a sporit numărul serviciilor de care aceştia erau responsabili. Se ştie, de asemenea, că subscrierea anonimă a dus la scăierea progresivă a numărului marilor întreprinzători în sensul tradiţional al termenului, facilitând înlocuirea lor cu manageri. Dacă luăm în considerare competenţele şi sarcinile dintr-o fabrică, linia de demarcaţie o constituiau chestiunile legate de posesia capitalului, de eventuala succesiune ereditară, ca şi de posturile ocupate. De o parte a liniei de demarcaţie se găsea antreprenorul, iar de cealaltă parte se aflau directorii săi, cu carierele şi competenţele lor, cu atribuţiile şi capacităţile lor. De altfel, una dintre dificultăţile actuale în studiul figurii inginerului o reprezintă separarea funcţiilor, pentru simplul motiv că parcursurile formative şi mai ales carierele de acest tip sunt încă prea puţin studiate, atât în sectorul public cât şi în cel privat, în sectoarele aflate în proprietatea întreprinderilor şi în cele de sub conducerea lor. Cunoaştem prea puţin caracteristicile producţiei fabricilor atunci când vorbim despre cei care se

numeau simpli „ingineri” şi îndeplineau funcţii foarte eterogene la diferite niveluri ierarhice, în diferite momente ale vieţii lor şi în diferite faze ale evoluţiei industrializării. Astfel, în cursul secolului al XIX-lea, numărul inginerilor a fost în creştere în sectoare ca mecanica, industria constructoare de maşini, industria chimică, gaz, energie electrică, construcţii, căi ferate; a rămas însă stabil în sectorul minier şi în cel metalurgic şi a înregistrat un regres în agronomie şi în industria textilă, toate acestea nefiind decât consecinţa subdiviziunii ierarhice a sectoarelor grele.

Inginerul feroviar. Prototipul inginerului ale cărui obligaţii erau împărţite între serviciul către stat şi cel din industria privată e inginerul feroviar. Activitatea sa cuprinde roluri deja cunoscute în domeniul transporturilor, cum ar fi lucrările de terasament şi construire de poduri. Altele urmau să fie create, precum acele sofisticate opere de artă care sunt tunelurile sau viaductele, capabile să susţină greutăţi colosale, lansate cu toată viteza. Iniţial, locomotivele nu erau decât un nou tip de maşini cu abur, care intrau în competenţa inginerilor de mină; căile de comunicaţie ţineau de resortul construcţiei de drumuri şi poduri. Dar pentru căile ferate erau necesare materiale de construcţie specifice, ca fierul sau oţelul, şi, de asemenea, piese noi – roţi, traverse, cazane, locomotive. Siguranţa, atât a călătorilor, cât şi a mărfurilor, a cunoscut o netă îmbunătăţire odată cu folosirea energiei electrice în transmisiuni şi în utilajele de control (semafoare, bariere, macazuri etc.). Această nouă

modalitate de transport, care a mobilizat cea mai mare parte a sectoarelor industriale, de la lucrările publice la siderurgie, trecând prin industria lemnului şi aparatul administrativ, reclama *know-how* şi avea să creeze altele noi.

Construirea, exploatarea, întreţinerea reţelelor feroviare – aceste activităţi le erau delegate inginerilor cu orice nivel de pregătire şi experienţă, atât din serviciul de stat, cât şi din cel privat. Sporul de siguranţă înregistrat în domeniu se datora în primul rând spiritului inventiv al inginerilor, manifestat în chestiuni concrete, cum ar fi gabaritul de sarcină sau ecartamentele feroviare, care, calculate aproximativ, s-au aflat nu o dată la originea unor deraieri; pentru poduri, a fost nevoie să se renunţe la lemn ca material de construcţie, întrucât putea fi incendiat cu uşurinţă; inginerii conduceau lucrările de terasament, pregătind la faţa locului antreprenorii şi muncitorii. După încheierea lucrărilor de terasament urma montarea şinelor, cu aportul sinergie al multor cunoştinţe tehnice: şine cu suporţi sau cu picior lat, care puteau fi demontate după folosire, erau instalate sau dezafectate pe zeci de kilometri. Şi rezistenţa materialelor era decisivă şi permitea utilizarea de noi oţeluri; contractele cu furnizorii se aflau tot sub controlul inginerilor. Inginerii de mină au impus folosirea combustibililor; francezii, spre deosebire de englezi, care dispuneau de zăcăminte bogate, ţineau sub observaţie fiecare calorie consumată.

În Franţa, pionierii primelor căi ferate între Ron şi Loara au fost inginerii de mină, promotori a

numeroase invovaţii în acest bazin industrial. Cea dintâi cerere de concesionare a venit din partea lui Louis-Antoine Beaunier, absolvent al Politehnicii, inginer de mină şi fondator al École des Mines din Saint-Étienne (1816), subvenţionată de Compagnie des Mines de Fer din Saint-Étienne şi de Fonderies et Forges din Loire. La Paris, fraţii Seguin, constructori de locomotive, formaţi la École Centrale, conduceau un centru de cercetări pentru studiul traseelor de cale ferată, al randamentului previzibil al unei linii, al traficului estimat şi al costurilor exploatării.

Modelul era englez şi avea să se răspândească în Franţa, Germania şi Italia. Se frecventau şcoli de inginerie, dar se efectuau şi călătorii de studii. Acest fapt este valabil în special pentru italieni, dintre care cei mai dinamici erau piemontezii; ei îşi completau studiile la Politehnica din Paris sau Bruxelles, vizitau în străinătate şantiere de cale ferată, fabrici destinate reparaţiilor materialului rulant, gări şi birouri profilate pe exploatarea propriu-zisă a resurselor. Din 1867, la Politehnica din Milano a fost instituită o formă specifică de învăţământ în domeniul feroviar: 10% dintre absolvenţi au intrat în serviciul căilor ferate, fie private, fie de stat – circa o mie de persoane în 1900. În Franţa, prin anii ’50 ai secolului al XIX-lea, 22% dintre inginerii angajaţi în ampla reţea de servicii feroviare absolviseră École Centrale sau École des Arts et Métiers. Direcţiile generale însă nu le erau atribuite acestor ingineri, ci mai curând celor specializaţi în construcţia de drumuri şi poduri;

aceştia, prin cererile în care solicitau permisiunea de a pleca, au creat un flux continuu între administraţia publică şi companiile feroviare private. O singură companie punea mai mare preţ pe experienţa practică decât pe diplome, şi anume cea din nord, condusă de fraţii Pereire, cunoscuţi adepţi ai doctrinei saint-simoniene.

În domeniul căilor ferate, ierarhiile erau rigide şi dictate de stadiul de avansare al reţelei. În toate companiile din Europa, principalele servicii erau identice: căile de comunicaţie, tracţiunea, administraţia centrală. La început, când se punea problema construirii liniilor şi a realizării reţelelor naţionale, care, în funcţie de ţară, ţineau de domeniul concesiunii publice, semipublice sau private, inginerii feroviari erau cei mai importanţi. Consecinţa a fost că, în ultimele trei decenii ale secolului al XIX-lea, serviciul de exploatare a reţelelor (material, tracţiune, trafic) s-a extins, ajungând să ocupe, încetul cu încetul, poziţia de vârf a ierarhiei. De altfel, în domeniul feroviar au fost consemnate primele diviziuni ale funcţiilor pe criteriul competenţelor, primele organigrame impuse de complexitatea tehnicilor utilizate, de numărul celor care depindeau de ele şi, mai ales, de dispersia lor geografică.

Magnatul fierului. În cursul secolului al XIX-lea, funcţia de inginer s-a extins progresiv. Astfel, în Lorena magnaţilor fierului, în anul 1860 s-a remarcat un singur inginer care, fără să se afle în serviciul statului, a fondat în 1856 o topitorie, Société des Hauts Fourneaux de Frouard. Câteva

decenii mai târziu, când siderurgia s-a separat de marea proprietate funciară şi s-a trecut de la mica întreprindere cu câteva zeci de angajaţi la marea societate numărând mii de salariaţi şi când competenţa şi diploma de absolvire aveau să reînnoiască cererea de cadre de conducere, numărul inginerilor a crescut. Xavier Rogé (1835 – 1906), care îşi luase licenţa la École des Arts et Métiers din Châlons, a readus pe linia de plutire uzina din Pont-ă-Mousson, reducând gama produselor şi specializând întreprinderea în fabricarea de conducte de gaz şi apă. El şi-a asigurat un succesor care îi împărtăşea idealurile – Camille Cavallier (1854 – 1926), provenit din aceeaşi şcoală, care şi-a urmat întreaga carieră în cadrul societăţii, l-a înscris pe fiul său Charles la Politehnică şi a căsătorit-o pe fiica sa cu Marcel Paul, şi el student la École. Deci şi urmaşii dinastiilor erau încurajaţi în dobândirea diplomei, selecţionaţi pe baza unei capacităţi care le permitea consolidarea competenţelor, dar şi a legitimităţii succesiunii în faţa inginerilor salariaţi: dintre cei trei fii ai lui Henri de Wendel, doi erau ingineri civili de mină, în timp ce verişorul lor, Charles de Wendel, a petrecut cinci ani la Pittsburgh, la Carnegie, într-un soi de călătorie de formare profesională şi de perfecţionare a limbii. Printre antreprenori, inginerii de la École Centrale erau foarte numeroşi, pe când, lucru curios, juriştii şi comercianţii erau rari. Aşadar, contrar legendei, cei care se ocupau cu traficul de tunuri erau departe de a fi nişte tâlhari care îşi însuşeau tehnica altora, capitalişti lipsiţi de scrupule ce

înşelau buna credinţă a bieţilor inventatori şi a inginerilor; dimpotrivă, au dispărut toţi tradiţionaliştii care refuzau să utilizeze noile tehnologii, costisitoare şi dificil de stăpânit, ca maşina cu aburi, pudlajul[1], laminorul sau dispozitivul de aprindere Thomas[2].

În paralel, tot în Lorena, inginerii de mină veniţi de la École Polytechnique şi intraţi în serviciul statului erau în permanent contact cu patronii de forje, nu doar pentru a îndeplini un rol determinant în atribuirea concesiunilor miniere, ci şi pentru a evalua necesarul de minereuri şi conflictele dintre companii şi pentru a participa la verificarea tehnică a mijloacelor de transport (în special a celor feroviare, clientela cea mai importantă a industriaşilor din sectorul siderurgic) – pe scurt, pentru a-şi exercita controlul asupra dosarelor administrative. Ei au elaborat o dublă strategie pentru a-şi pune în aplicare planurile: câteva mari familii, Wendel, de pildă, i-au primit în rândurile lor ca gineri, în timp ce marile societăţi i-au recrutat ca directori.

Şi în sectorul antreprenorial existau numeroşi ingineri care lucrau în întreprinderi mici şi mijlocii, chiar dacă aici nivelul de pregătire se dovedea în general mai puţin ridicat decât în marile societăţi. În anii ’20, în Franţa, abia 11, 5% dintre conducătorii societăţilor mijlocii erau de formaţie universitară, proporţie care scade la 4%

---

1 Vechi procedeu metalurgic, folosit pentru obţinerea fierului (n.t.).

2 Thomas (Sidney Gilchrist), metalurgist englez (1850-1885), inventatorul
tratamentului fontei fosforice (n.t.).

pentru micile societăţi. Această formaţie universitară era în 80% dintre cazuri inginerească.

Dar o asemenea ierarhie ascunde în spatele ei altele. Existau înainte de toate disparităţi regionale: 27% ingineri cu diplomă în regiunea Parisului, contra 3, 6% în zona de vest a ţării. Apoi, existau diferenţe în ceea ce priveşte tipul de întreprindere: 43% licenţiaţi în cadrul filialelor grupurilor, contra 13, 5% la cele autonome. În sfârşit, ca şi în cazul marilor companii de electricitate de la începutul secolului, existau disparităţi, în funcţie de sectorul de activitate: abia 7, 5% dintre antreprenorii din sectorul bunurilor de consum de folosinţă imediată erau posesori ai unei diplome, contra 22, 3% în sectorul bunurilor casnice.

Inginerul din industriile mecanică şi metalurgică. Dar sectoarele de lucru pentru ingineri erau diverse. În primul rând, producţia, citată mereu, ca simbol al dominaţiei asupra materiei şi ca reprezentare a disciplinării naturii. Apoi, se deschideau atâtea alte căi în paralel cu producţia, cum ar fi serviciile comerciale şi administrative. Posturile din aceste servicii erau mai căutate decât cele din serviciile tehnice, pentru că erau mai curate, mai puţin plictisitoare şi implicau relaţii umane mai simple şi diversificate. Se asista aşadar la o lărgire a ariilor de competenţă; de altfel, aici inginerii se vor confrunta cu alţi absolvenţi cu diplomă, cei ai şcolilor de comerţ.

Cazul lui Ernest Mattern, inginer francez, e

paradigmatic pentru întrepătrunderea care a avut loc de-a lungul timpului între procesul de producţie şi gestiunea administrativă. Născut în 1882, originar din Montbéliard, lucrează la început ca muncitor în sectorul mecanic, într-o suburbie pariziană, Levallois, la Turgan şi Foys, în serviciul de construcţii. Va trece apoi la un alt producător, Charron, Girardot şi Voigt, ca desenator tehnic; aici întâlneşte un licenţiat ieşit de pe băncile aceleiaşi École des Arts et Métiers, Louis Delage. Acesta din urmă, devenit director al departamentului de cercetare de la Peugeot, l-a angajat la întreprinderea sa. Aici Mattern se formează ca şef de echipă şi şef de producţie, pune în aplicare un plan de redistribuire a funcţiilor, se implică în primele faze ale automatizării, supraveghează procesele de fabricaţie, învaţă să conducă personalul. Era un parcurs tipic pentru toţi cei care beneficiau de acest gen de formaţie profesională: în ciuda diplomei de inginer, absolvenţii de la École des Arts et Métiers şi-au făcut de multe ori ucenicia ca muncitori policalificaţi şi ca şefi de echipă. Pentru Ernest Mattern, cariera e rapidă: în 1911 şi 1912, la treizeci de ani, e şef de producţie şi director adjunct la Peugeot-Lille; apoi, timp de doi ani e director la Audincourt. La începutul războiului, mulţumit de munca sa, scrie că uzina funcţionează cu precizia unui cronometru. În timpul primului război mondial organizează, printre altele, producţia de proiectile în serie. În octombrie 1922, ca director al secţiei de motociclete şi automobile, intră în conflict cu Robert Peugeot în

privinţa „modelului unic”, pe care el îl exalta după exemplul lui Ford. Părăseşte atunci Montbéliardul pentru Paris şi pentru uzinele Citroën, unde rămâne cinci ani ca director adjunct de producţie, având sarcina de a pune la punct o fabrică de biciclete, după tradiţia celor de la Peugeot, proiect care nu se va finaliza însă. Analizează apoi sectoarele productive cu probleme: fabricarea buloanelor, forjele, oţelăriile. La un an după sosirea sa, în 1923., face parte din comitetul director care gestionează uzina în absenţa lui André Citroën, aflat în Statele Unite.

Profesia şi protecţia titlului. Multă vreme, posesia titlului de inginer a fost monopol de stat, statul fiind cel care stabilea condiţiile de angajare, de formare şi de atribuire a funcţiilor. De altfel, ideea de a te transfera în sectorul privat, de a te vinde în schimbul unui onorariu consistent avea o conotaţie negativă, cel puţin în limba franceză, unde întâlnim locuţiunea *pantouflage dans le privé.* Semantică este cel puţin curioasă şi în acelaşi timp paradoxală: ca şi cum industria privată ar fi fost depozitara unor obiceiuri domestice paşnice, şi nu o arenă a concurenţei şi a imaginaţiei…

Expansiunea industrializării a fost însoţită de înmulţirea instituţiilor de formare şi profesionalizare şi de recunoaşterea socială pe care o aduceau cu sine diplomele eliberate de ele. Ambele evoluţii au avut loc între cele două războaie. În 1930, inginerii englezi se aflau sub protecţia titlului de *chartered engineer*, care presupunea fie susţinerea unui examen, fie

experienţă în domeniul industrial. În anii ’30, mai exact în 1933, Spania a legiferat şi ea statutul diplomelor, stabilind că dreptul de conferire a titlurilor ce conţineau termenul „inginer” îi revenea Consiliului naţional al culturii, adică statului.

Fenomenul s-a încheiat în Franţa odată cu protecţia titlului de inginer, la mai bine de un secol după ce École Centrale des Arts et Manifactures spărsese monopolul de stat asupra acestui titlu. De atunci profesia se dezvoltase îndeajuns pentru a se putea elabora o normativă în privinţa ei: inginerul receptat ca atare, „inginerul autentic”, era cel care obţinea diploma unei şcoli recunoscute de stat, dacă era publică, sau acreditate de o comisie *ad-hoc,* dacă era privată. Ceilalţi, autodidacţii, aşa-numiţii *self-made men*, erau obligaţi să susţină un examen într-un institut special, Conservatoire Naţional des Arts et Métiers. În Belgia, în anul 1933 a fost instituit titlul de *ingénieur technicien*, tutelat de o comisie care admitea şi autodidacţi. În Germania persista distincţia între „inginerii diplomaţi” şi „inginerii laureaţi”. Atunci au apărut denumirile de *Wirtschafts führ ei, Wirtschaft sângenieur* şi *Organisator*. Astfel, pe de o parte, grupul a stabilit un statut lucrativ autonom, încetând să mai fie permisiv în momentul în care se simţea ameninţat de proliferarea profesiilor cu caracter industrial; pe de altă parte, dat fiind că provenea din mediul industrial, inginerul şi-a subliniat individualitatea din punctul de vedere al grupului social, încercând să se deosebească de restul reprezentanţilor

claselor de mijloc. Acum, termenul „inginer” constituia un titlu de studii, o profesie şi o poziţie în ierarhia socială.

Nu putem să nu fim surprinşi totuşi de cronologiile paralele din diferite ţări europene, vizând fie evoluţia educaţiei, fie apariţia inginerului activ în domeniul privat sau posesia şi protecţia titlului. Cât priveşte protecţia titlului, trebuie, poate, să vedem în ea un simptom al crizei, profund malthusiene, din anii ’30. Cu toate acestea, pe scara evoluţiei industrializării, aspectul semnalat rămâne un epifenomen şi ar trebui, desigur, orientat spre o explicaţie socială în sens global, care să indice similitudinile existente în procesul de dezvoltare a diferitelor societăţi. Primul război mondial, mai întâi cu cimitirele şi invenţiile lui şi apoi cu reconstrucţiile, a fost, cu siguranţă, spaţiul reconcilierii acestor „ingineri” proveniţi din orizonturi diverse, dar care se simţeau chemaţi să contribuie la funcţionarea societăţii de producţie şi de consum de masă. La urma urmei, toţi erau implicaţi în procesul de diviziune şi de creare, *exnovo,* a unor sarcini asociate rolurilor şi funcţiilor antreprenoriale. În ierarhiile moderne create în industrie, inginerii aveau partea lor de putere şi de competenţă.

Referinţe bibliografice

L. Bergeron, P. Bourdelais, *La France n’est pas douée pour l’industrie?* **Paris, 1988.**

C.R. Day, *Education for the Industrial World. The Écoles d’Arts et Métiers and the rise of French Industrial Engineering*, **London, 1987.**

A. Grêlon, *Les ingénieurs de la Crise. Titre et profession entre les deux guerres,* **Paris, 1986.**

A. Grêlon, H. Stück (coord.), *Ingenieure în Frankreich, 1747 – 1990,* **Frankfurt**

1. **M., 1994.**

P. Guillaume (coord.), *La professionalisation des classes moyennes,* **Talence, Gironde, 1996.**

J. Kocka, *Die Angestellten in der deutschen Geschichte. 1850 – 1980,* **Göttingen, 1981.**

M. Lescure, *PME et croissance économique. L'expérience française des années 1920,* **Paris, 1996.**

M. Lévy-Leboyer (coord.), *Le patronat de la seconde industrialisation,* **Paris, 1979.**

M. Lévy-Leboyer, H. Morsel, *Histoire de l'électricité en France, 1919 – 1946,* **vol. II, „L'interconnexion et le marché", Paris, 1994.**

J. – M. Moine, *Les Barons du Fer. Les maîtres de forge en Lorraine du milieu du 19 e siècle aux années trente,* **Nancy, 1989.**

1. **Ribeill,** *La Révolution ferroviaire. La formation des compagnies de chemin de fier en France (1823 – 1870),* **Paris, 1993.**

L.U. Scholl, *Ingenieure in der Frühindustrialisierung,* **Göttingen, 1978.**

S. Schweitzer, *André Citroën (1915 – 1935). Le défi et le risque,* **Paris, 1992. T. Shinn,** *L'École Polytechnique, 1794 – 1914 (Savoir scientifique et pouvoir social),* **Paris, 1980.**

A. Thépot, *L'ingénieur dans la société française,* **Paris, 1985.**

Capitolul 4
MEDICUL
Olivier Faure

În pragul primului război mondial, medicul nu era numai simbolul unei profesionalizări reuşite şi reprezentantul perfect al noilor clase mijlocii în plină ascensiune. El era şi o figură care emana o charismă particulară, nu doar pentru rolul de prim-plan exercitat în viaţa socială şi politică, dar şi pentru statutul de expert social şi de demiurg pe care i-l atribuia o societate angoasată cum era acel *fin de siècle.* Va fi suficient să menţionăm, în sprijinul celor afâmate, două figuri excepţionale: Louis Pasteur şi Robert Koch.

A studia rolul medicului la sfârşitul secolului al XIX-lea nu înseamnă însă, în mod obligatoriu, a ne întoarce la aceleaşi stereotipuri. În realitate, succesul fără egal al acestei profesii nu era urmarea inevitabilă a unei serii de condiţii: înmulţirea cunoştinţelor medicale nu a influenţat în mod direct îmbunătăţirea prestaţiilor medicului, nici bunăstarea şi statutul său social. Dimpotrivă, putem spune că succesul său se datora mai curând marilor dificultăţi pe care le-a întâmpinat la jumătatea secolului şi strategiilor pe care le-a folosit pentru a le face faţă.

În jurul anului 1850, în venerabilele ţări europene şi în tinerele State Unite, profesiile medicale au traversat un evident moment de criză. Primul impediment de care se izbeau medicii era diferenţa tot mai pronunţată dintre numărul lor, din ce în ce mai mare, şi creşterea anemică a clientelei care îşi putea permite să le plătească

onorariile. Legile din 1803 în Franţa şi din 1825 în Prusia au stabilit două categorii ierarhizate de practicanţi *{docteurs* şi *officiers de santé* în Franţa; medici formaţi în universităţi sau academii şi *Wundärzte* în Prusia) şi s-au aflat la originea creşterii puternice a numărului de practicanţi din cea de-a doua categorie, licenţiaţi ai acelor *jurys médicaux* franceze sau formaţi în prusacele *Lehranstalten.* În Regatul Unit, existenţa profesiilor autonome şi competitive, ca şi trecerea farmaciştilor la profesia medicală, recunoscută de legea din 1815, au contribuit la saltul numeric al practicanţilor, ceea ce explică raportul mai ridicat dintre medici şi locuitori (10 la 10.000 de locuitori, faţă de 5 în Franţa şi 3 în Prusia). În Statele Unite, unde cele dintâi legislaţii medicale existente au fost instituite în jurul anului 1830, uimitoarea proliferare a admiterilor se explică, fără îndoială, prin existenţa unor şcoli private cu plată. Dincolo de efectul dinamizator al legilor şi de hotărârea autorităţilor de a trata mai bine populaţia, această creştere a numărului de medici a fost posibilă şi datorită interesului tot mai vădit pe care nişte medii sociale tot mai largi îl manifestau pentru o asemenea profesie şi, desigur, pentru o piaţă în continuă dezvoltare. Nu e cazul să exagerăm însă în privinţa interesului manifestat pentru profesia medicală. Peste tot, cursurile erau contra cost şi presupuneau cheltuieli considerabile. În Anglia trebuia să plăteşti cinci sute de lire sterline ca să obţii titlul cel mai larg răspândit, de *surgeon-apothecary,* în Franţa o mie de franci ca să devii *docteur* şi două sute cincizeci

ca să obţii gradul de *officier de santé* – şi aceasta într-o perioadă în care un salahor nu câştiga mai mult de trei sute de franci pe an. Să mai notăm că studenţii efectivi erau de ordinul sutelor, nicidecum de ordinul miilor (patru sute de licenţe pe an în întreaga Franţă, în 1850), iar contingentul medical nu depăşea douăzeci de mii de indivizi în ţările cu cele mai bune servicii în domeniu, ca Franţa sau Anglia. Totuşi, aceste cifre, deşi modeste, erau suficiente pentru a le crea probleme practicienilor, câtă vreme oferta mare de servicii medicale depăşea capacitatea de solvabilitate a pacienţilor, încă neexistând case de sănătate care să suporte această categorie de cheltuieli.

Dificultăţile întâmpinate la oraş erau însă radical diferite de cele întâlnite la ţară. Din câte ştim, majoritatea medicilor aparţineau claselor urbane mijlocii din sectorul comercial, industrial sau al administraţiei publice, manifestând o puternică tendinţă de autorecrutare, şi numai un procent foarte redus provenea din clasele inferioare. De origine mai frecvent citadină decât rurală, medicii detestau satele pe motiv că acolo nu puteau beneficia de niciuna dintre condiţiile favorabile pe care mizaseră. Clientela solvabilă era rară, dispersată şi vizitată cu preţul unor lungi şi obositoare deplasări călare. În sate, unde banii erau puţini, plăţile se efectuau în natură şi forfetar şi erau amânate de obicei pentru sfârşitul anului, după culesul recoltelor; aceste practici erau destul de răspândite, ca şi negocierile, în cel mai autentic înţeles al cuvântului, între medici şi

pacienţi. Dacă unii profesionişti, originari din partea locului, se adaptau relativ uşor la astfel de obiceiuri, medicii tineri, navetişti, lipsiţi de mijloace, se vedeau asupriţi de o lume care le rămânea străină ca limbă, ca mediu economico-social şi ca obiceiuri, o lume care nu o dată prefera concurenţa, chiar dacă era vorba de felceri sau de şarlatani. Dar chiar şi medicii de circumscripţie de categoria a doua evitau satele, pentru care erau de fapt recrutaţi. În

Silezia, din o sută patruzeci de *Wundärtze,* doar patruzeci şi şase erau rezidenţi în localităţi rurale şi patruzeci şi nouă în aşezări urbane cu mai puţin de patru mii de locuitori. Câţiva ani mai târziu, diferenţa de densitate a corpului medical între regiunea Köln şi districtul Gumbinnen, în Prusia orientală, era de cinci la unu. Un raport analog exista în Franţa, între regiunile rurale mai izolate şi marile oraşe. În aglomerările urbane dificultăţile nu erau mai puţine, chiar dacă la originea lor se afla concurenţa dintre medici, prea mulţi în raport cu clientela cu disponibilităţi financiare. Dacă, pe de o parte, concurenţa stimula ingeniozitatea ştiinţifică şi terapeutică, pe de alta ea favoriza şi strategiile comerciale suspecte. Medicii şi farmaciştii cooperau ca să-şi tragă pe sfoară clienţii: medicul oferea consultaţii ieftine, care se traduceau invariabil în prescripţii de medicamente foarte scumpe, pe care farmacistul le vindea, împărţind apoi câştigul cu medicul. Răspândirea unor ştiri legate de vindecarea miraculoasă a unor boli incurabile sau venerice constituia un simptom a cărui cauză

trebuie căutată în numărul prea mare de medici prezenţi în oraşe. Deşi este foarte dificil, dat fiind numărul mic de arhive private, să aflăm care erau veniturile efective ale medicilor, estimările ne împiedică totuşi să vorbim de o sărăcie gravă şi larg răspândită în mediul lor. Medicii din categoria inferioară câştigau din exercitarea propriei profesii trei sute de lire sterline, adică o mie de franci pe an, venit care-i plasa la nivelul micilor funcţionari (ca funcţionarii poştali sau cadrele didactice). Dar medicii asimilaţi acestei categorii reprezentau o minoritate. Cei mai mulţi câştigau şapte sute de lire sterline, adică între patru şi cinci mii de franci, iar o minoritate semnificativă, care avea o clientelă bună în oraş, putea ajunge la o mie de lire sterline, adică şapte mii de franci, fără să mai punem la socoteală cazurile excepţionale când aceste cifre erau cu mult depăşite. În definitiv, criza lumii medicale, atât de răspicat enunţată de cei interesaţi, deriva mai curând dintr-un decalaj între aspiraţii şi realitate, decât din condiţiile de viaţă propriu-zise.

1. Trebuie să admitem că medicilor le-a fost greu să se impună în faţa clienţilor prin eficienţa metodelor lor terapeutice. Chiar şi în Franţa, regatul medicinei clinice, pe care restul Europei o invidia, medicul se simţea oarecum dezarmat în transpunerea în practică a profesiei sale. Experienţa acumulată în timpul anilor de studii, după lungi stagii în saloanele bolnavilor şi în munca de clasificare a bolilor, nu-l făcea în mod obligatoriu capabil să-şi trateze pacienţii şi cu atât mai puţin să-i vindece. Dimpotrivă, medicina

experimentală, pasionată de statistică, a demonstrat curând că farmacopeea se dovedea mai mult nocivă decât benefică. Toţi marii clinicieni francezi, ca Trousseau, au luat poziţie pentru a denunţa inutilitatea şi periculozitatea terapeuticii. Mişcarea de recuperare a marilor aspiraţii şi virtuţi legate de acea *natura medicatrix,* inspirată din neo-hipocratismul de la sfârşitul secolului al le-a, ia amploare în chirurgie ca în nicio altă ramură a medicinei; medicii din această branşă susţineau la unison că o operaţie mai puţin însemna o victorie.

Mai mult decât de medici, terapeutica a fost compromisă chiar de boli, în special de holeră; noua maladie, originară din India, care a contaminat Europa începând cu anul 1831, a demonstrat că poate rezista diferitelor metode terapeutice utilizate pentru combaterea ei, repunând în discuţie imaginea medicului ca binefăcător. În atmosfera tensionată a primilor ani ai Monarhiei din iulie, unii medici francezi au fost nu o dată acuzaţi de complicitate cu autorităţile, suspectate că ar fi urzit cele mai feroce comploturi la adresa poporului răsculat al oraşelor.

În aceste circumstanţe extreme, medicul nu reuşea să câştige încrederea oamenilor câtă vreme avea o tehnică terapeutică neeficientă, cum s-a întâmplat în timpul campaniei împotriva variolei. Vaccinul, care nu fusese întotdeauna eficient, a trebuit să fie adeseori impus cu forţa de autorităţi şi administrat de medici din afară, în ciuda dispreţului părinţilor faţă de prevenţia medicală. Acest lucru a determinat o înfruntare a

medicilor ce se erijau în „iluminaţi” cu lumea de condiţie modestă, pe care ei o calificau drept „ostilă progresului”.

Problema se prezenta în termeni diferiţi, dar nu în mod obligatoriu şi mai comozi, în cazul clientelei înstărite. Mulţi autori i-au descris pe medicii modeşti, supuşi unor raporturi de obedienţă faţă de familiile bogate, care se prevalau de puterea lor socială şi de cultura lor ştiinţifică pentru a le opune celor ale medicilor. Acest tip de relaţie, de netăgăduit în cazul câtorva mari familii, ş-a dovedit a nu fi atât de plauzibil în cazul micii burghezii, ce reprezenta, fără îndoială, partea cea mai consistentă din clientela medicului. O clientelă care încerca să speculeze pe seama concurenţei dintre medici pentru a-şi impune propriile fantezii medicamentoase, comportament nu o dată denunţat de medicii vremii.

În acest context a apărut ameninţarea concurenţei medicilor neatestaţi legal. Cu siguranţă însă că ascensiunea concurenţei se datorează mai mult unei iluzii optice, din moment ce nu o percepem decât prin prisma declaraţiilor făcute de medicii înşişi. Or, e în afară de orice discuţie că, pe la jumătatea secolului, medicii aflaţi în dificultate erau din ce în ce mai puţin toleranţi faţă de toţi cei care-i puteau priva de o parte din clientelă, revelând practici preexistente, dar ascunse. Cu toate acestea, creşterea numărului de medici de circumscripţie îndepărtaţi din medicina oficială e incontestabilă.

În Statele Unite, de exemplu, aşa-numiţii *sectarians* îi egalau la număr pe medicii care

urmaseră cursurile medicinei tradiţionale europene. Profitând de o perioadă post-revoluţionară care nu tolera niciun privilegiu şi în care se împărtăşea în general ideea că totul trebuia supus judecăţii opiniei publice, primii trăgeau foloase de pe urma unei prejudecăţi care-i favoriza tocmai din cauza ostilităţii manifestate faţă de *establishment.* Latura contestatară, economică şi democratică explică şi ea succesul de care avea să se bucure versiunea engleză a medicinei naturiste (*medical botany*), răspândită mai ales în nordul Angliei, cu concursul acelei Friendly Botanic Society of Great Britain condusă de Coffin. Şi în Germania a avut loc un fenomen analog, timid la începutul anilor ’30, dar deosebit de viguros în deceniile care au urmat. Întocmai ca în Statele Unite şi în Marea Britanie, sectarii se bazau pe asociaţii accesibile atât medicilor, cât şi non-medicilor, asigurându-şi astfel şi o funcţie de sociabilitate. Bine împământenite în regiuni ca Saxonia şi Württemberg, în mediile evanghelice, unde domneau noţiunea de responsabilitate şi secularizarea comportamentelor, asociaţiile adepţilor lui Kneipp şi Priessnitz şi discipolii lui Hahnemann şi ai aşa-numitei *Naturheilkunde* erau priviţi de medici ca nişte provocări periculoase. Doar medicii francezi au fost cruţaţi de aceste mişcări organizate, care contestau fie metodele medicinei oficiale, fie rolul medicului. Şi homeopaţii păreau că formează o sectă, însă aceasta, activă şi puţin numeroasă, era alcătuită aproape exclusiv din doctori în medicină. În ciuda unor afirmaţii răutăcioase şi a ostracizării din

partea colegilor lor, ei rămâneau înainte de toate medici, chiar dacă nu aveau încredere în medicina tradiţională.

Exploatând insuccesele medicinei clasice şi profitând de sentimentul democratic, sectele, care ameninţau atât unitatea lumii medicale, cât şi statutul ei, nu reprezentau singurii concurenţi noi ai medicinei tradiţionale. În Anglia, concurenţa o constituiau spiţerii şi chimiştii. Odată cu afluxul de farmacişti înspre medicină şi chirurgie, chimiştii şi spiţerii au pus stăpânire pe comerţul farmaceutic. Cele două profesii, uşor accesibile, au fost pur şi simplu asaltate, încât, pentru a supravieţui, membrii lor s-au văzut obligaţi să-şi diversifice activitatea: primii orientându-se spre comerţul cu coloniale, ceilalţi spre medicină. Supusă unei severe reglementări oficiale începând cu anul 1803, profesia farmaceutică din Franţa a înregistrat o creştere considerabilă a numărului de membri, odată cu apariţia unor dificultăţi similare celor de care s-au izbit spiţerii englezi. De ambele părţi ale Canalului Mânecii situaţia s-a complicat ulterior din cauza prezenţei unor remedii secrete (*patent medicines*), fabricate de „industriaşi” mai mult sau mai puţin oneşti şi competenţi şi distribuite în cele mai neaşteptate locuri. Reacţia farmaciştilor a fost de a intra pe această piaţă, prin introducerea în comerţ a unor medicamente fără prescripţie medicală. Departe de a fi simpli auxiliari ai medicilor, farmaciştii şi spiţerii au fost mai degrabă concurenţii lor, preocupaţi să-i sustragă medicului unul din privilegiile sale: prescrierea medicaţiei.

Rămânea, în sfârşit, concurenţa, şi mai dificil de surprins, a falşilor medici, a şarlatanilor, moaşelor şi vindecătorilor de toate soiurile; nu dispunem însă de date care să ne indice numărul lor. Din contră, redactată adeseori chiar de medici, literatura de popularizare pe teme medicale a atins cote ridicate de difuzare, permiţând dezvoltarea automedicaţiei şi consolidând rolul şi eficienţa consilierilor tradiţionali în probleme de sănătate (maici, preoţi etc.). Şi mai impresionantă a fost, în Franţa, creşterea numărului de călugăriţe care duceau o viaţă seculară şi îndeplineau roluri răspândite în epocă: învăţătoare, asistente sociale şi infirmiere. În timpul celui de-al doilea imperiu, mii de comunităţi ale lor aveau să acopere ţara cu o reţea densă şi animată, cuprinzând peste o sută de mii de membri. Toate acestea reflectă o situaţie paradoxală: cererea tot mai mare de tratamente şi metode de vindecare mergea în paralel cu dificultăţile pe care le întâmpina un corp medical neglijat, divizat, aproape dispreţuit.

Sigur, încă din acea vreme condiţiile de viaţă şi de muncă îi departajau în mod clar pe cei ce exercitau profesia de medic. Dincolo de obişnuitele diferenţe de grad, dincolo de neta opoziţie dintre medicii de ţară şi cei de oraş, dintre începători şi medicii consacraţi, diferenţele se accentuau direct proporţional cu întărirea poziţiilor concurenţei. În Franţa, unde a triumfat medicina clinică, efectuarea unui stagiu într-un spital reprezenta o necesitate. Oricât de importantă ar fi fost, reţeaua de spitale nu putea

asigura totuşi formarea tuturor viitorilor medici, deoarece era rezervată unei minorităţi recrutate în urma unui concurs. În acest fel se opera selecţia dură a unei elite de studenţi de nivel avansat; la început ca externi, apoi ca interni, ei erau singurii care-şi însuşeau o veritabilă experienţă clinică, mulţumită unei îndelungate experienţe în saloanele bolnavilor. Deveneau, prin urmare, cei mai în măsură să susţină concursurile pentru selecţia personalului medical sau chirurgical al spitalelor. Temporare, dar nu cu totul irelevante ca durată, aceste activităţi din afara programului, prost retribuite, le confereau celor care le exercitau experienţă şi prestigiu, folosite ulterior în beneficiul propriilor clienţi, în exerciţiul privat al practicii profesionale. Aceşti medici se stabileau în cartierele cele mai bogate şi îşi racolau o clientelă cu o bună situaţie materială. Unii dintre ei au lăsat urmaşilor, începând cu jumătatea secolului, averi care le-au permis acestora să se instaleze în cele mai înalte poziţii ale societăţii. De altfel, într-o ţară care avea doar trei facultăţi de medicină (Paris, Monptellier şi Strasbourg), ei exercitau o puternică influenţă asupra şcolilor medii, frecvent strămutate în interiorul aşezămintelor spitaliceşti. Îşi defineau puterea în mod cu totul spontan, prin asociaţiile şi revistele ştiinţifice locale pe care le animau şi care în această perioadă s-au înmulţit. Dacă adăugau şi o minimă implicare politică activităţii lor profesionale şi dispuneau de oarecare charismă, ei puteau deveni relativ uşor nişte „magnaţi” locali sau şefi de curente, precum celebrul Broussais

(1772 – 1838). În alte ţări, unde spitalele erau mai rare şi nu se adoptase încă sistemul concursurilor, specializarea reprezenta în primul rând o replică de natură comercială dată concurenţei, o tentativă de a te plasa mai bine pe o piaţă deja saturată. Cazul cel mai semnificativ e cel al Statelor Unite, unde, începând cu anii ’40, au fost instituite o societate de chirurgi dentişti (la Baltimore), o societate de medici psihiatri şi una de medici care-şi revendicau competenţe speciale în tratamentul bolilor de ochi şi de urechi. Specializările neoficiale şi-au făcut intrarea şi în Franţa printre medicii de oraş, dar numai legea din 1838 cu privire la ospicii a dus la apariţia primei specializări recunoscute, exercitate de medici funcţionari. Nu e mai puţin adevărat că aceasta nu avea parte de consideraţia de care se bucura exercitarea medicinei generale.

Intrarea medicului în funcţiile publice a constituit atât un răspuns dat crizei, cât şi un element de diferenţiere. În ţările de limbă italiană şi germană, unde exista o tradiţie bine consolidată în privinţa intervenţiei publice, posturile de medic de circumscripţie, *Stadtphysiker* sau *Kreisärtze*, care le asigurau celor ce deţineau funcţia o seamă de resurse deloc neglijabile, au atras un număr considerabil de candidaţi (în medie zece în Prusia prin anul 1850, pentru un post de *Physikus*). În Franţa şi în Anglia, funcţiile publice erau mai bine parcelate, mai puţin avantajoase, dar accesibile unui mare număr de profesionişti. Sarcinile *parttime* s-au înmulţit: medici epidemiologi şi medici cu aplicaţie în domeniul vaccinărilor, în

Franţa; medici pentru *poor laws, officiers of health* şi diverşi alţi *medical appointments*, în Anglia (până la patruzeci de posturi în oraşele de importanţă medie); medici de penitenciare în ambele ţări. Mai generos sau mai slab retribuite, aceste funcţii ofereau, în măsuri diferite, desigur, o gură de oxigen unei profesii aflate în dificultate. Ca urmare a răspândirii acestor funcţii, în mediile guvernamentale a început să-şi facă vad ideea că medicina ar putea deveni un serviciu public, asemănător educaţiei. Până şi guvernul Guizot, care avea reputaţia unei platforme politice pronunţat liberale, a sfârşit, în ultima fază a Monarhiei din iulie, prin a propune numirea de medici cantonali, retribuiţi parţial din fondurile publice, în zonele cu puţin personal medical. Ideea a avut rezonanţă graţie activităţii unor medici ca Rudolf Virchow, care a acceptat ca medicina să devină o instituţie statală destinată binelui public, urmând drumul deschis de tradiţia administrativă a bugetului de stat. Şi în Franţa unii medici s-au simţit atraşi de ideile socialiste din 1848, dar ei au fost puţini la număr.

Mai mult poate decât criza, această perspectivă de a plasa medicina în subordinea statului s-a aflat la originea apariţiei în mediul medical, între 1845 şi 1854, a organizaţiilor profesionale la scară naţională. Aceste organizaţii au fost nu doar nişte simple structuri de apărare a intereselor profesionale, ci în primul rând cadrul ce a făcut posibilă formarea unui grup profesional omogen, cu care membrii lui se puteau identifica, din moment ce aşa erau ei văzuţi de restul

populaţiei. Figura medicului apare mai degrabă din această construcţie voluntară decât din capacitatea de a se impune în mod spontan.

Societăţile medicale s-au înmulţit pe la jumătatea secolului al XVII-lea, rămânând totuşi, până în 1840, de orientare ştiinţifică şi caracter local. Începând cu acel an, ele s-au ocupat din ce în ce mai mult de problemele profesionale. Fără a-şi concerta acţiunile, societăţile scoţiene, prusace şi franceze, ce reuneau elita profesiei, au denunţat simultan „saturaţia” şi „supraaglomerarea”. Pentru remedierea acestui rău, au propus reducerea personalului medical, îndeosebi a gradelor inferioare, lansând în acelaşi timp o acerbă campanie împotriva aşa-zişilor vindecători şi a tuturor celor care profesau în afara cercului instituţional. Acest ansamblu de revendicări comune a favorizat instituirea de asociaţii la nivel naţional.

Dacă Franţa a atins ultima acest obiectiv, odată cu crearea în 1858 a aşa-numitei Association générale des médecins de France (AGMF), ea a fost în schimb teatrul celor mai spectaculoase iniţiative. Sub un regim politic profund circumspect în privinţa dreptului la liberă întrunire, un tânăr medic jurnalist, Amédée Latour, a reuşit în 1845 să organizeze la Paris un congres medical la care au luat parte nouă sute de profesionişti din domeniul sănătăţii, aleşi de o treime din totalul de medici ai Franţei. Congresul a primit vizita ministrului Instrucţiei Publice din guvernul Guizot, Salvandy. Pe lângă adoptarea unor măsuri împotriva şarlatanilor, congresul a

cerut desfiinţarea acelui *officiat de la santé,* considerat responsabil de saturaţia de personal; a respins categoric eventuala instituire a medicilor funcţionari şi a prognozat întoarcerea la o formă de corporativism cu *chambres de discipline* şi un regulament intern al profesiei. Mai mult decât prin revendicările pe care le-a formulat, congresul s-a dovedit important prin capacitatea lui de a escamota diferenţele apărute între punctele de vedere ale participanţilor şi de a prezenta o imagine unitară a unei profesii divizate. Această imagine unitară, popularizată de o revistă ca *Union médicale*, condusă de acelaşi Amédée Latour, a avut oarecare priză în rândul medicilor, condiţionând opţiunile lor şi, treptat, întreaga opinie publică.

În Marea Britanie şi Statele Unite, obstacolele nu veneau din partea puterii centrale, ci, dimpotrivă, din partea tradiţiei înrădăcinate a autonomiei regiunilor şi comunelor. Cu toate acestea, chiar dacă va rămâne lipsită de vigoare până la declanşarea războiului civil, American Medical Association era instituită deja în 1847. Perechea ei engleză, British Medical Association, datează din 1853, urmând alteia – Medical and Surgical Association –, activă din 1832. În Germania, asociaţiile medicale au fost mai numeroase şi mai independente, toate fiind antrenate în *Medizinalreformbewegung* din anii ’40 ai secolului al XIX-lea. Chiar dacă au fost discontinue, rezultatele nu s-au lăsat mult timp aşteptate. Începând de prin anii 1849 – 1852, medicii prusaci au obţinut închiderea instituţiilor

de pregătire chirurgicală şi convertirea acelor *Wundărtzte* de categoria a doua în auxiliari pentru terapiile ce presupuneau ţinerea pacientului sub control (*Heildiener*). În Franţa, succesul a fost mai puţin evident, dar decretul din 1854, care suprima acele *jurys médicaux* şi conferea facultăţilor şi şcolilor monopolul formării şi încadrării aşa-numiţilor *officiers* de *santé*, marca începutul declinului acestei categorii atât de denigrate. În Anglia, un *Medical act* din 1858 a frânat uşor progresul înregistrat de medicii efectivi, limitând practica profesională la cei care obţineau o diplomă sau o licenţă de la cel puţin două instituţii oficiale (fie universitare, fie profesionale), coordonate de General Medical Council. Acesta din urmă, format în mare parte din vechile organisme profesionale, a rămas foarte generos în acordarea autorizaţiilor, iar legea a pedepsit numai uzurparea titlurilor, şi nu practica medicală neautorizată.

Constituirea şi afirmarea unui ordin al medicilor nu şi-a avut originea în succesele tot mai mari ale unei ştiinţe în plină dezvoltare şi într-o practică terapeutică din ce în ce mai eficientă, ci într-o criză din care a ştiut să tragă foloase, cu riscul de a o amplifica, minoritatea cel mai bine informată a profesiei. O dată constituite, asociaţia sau sindicatul permiteau medicilor în ansamblu şi fiecăruia în parte să profite la maximum de noutăţile, fie ştiinţifice, fie politice, care bulversau adeseori practica lor profesională şi statutul lor social.

Mai mult decât de revoluţiile ştiinţifice de la

sfârşitul secolului, situaţia medicului şi poziţia sa în cadrul societăţii au fost modificate radical de reformele politice şi sociale. Între 1850 şi 1914, clientela medicilor a sporit, ca şi posibilităţile lor de câştig. Chiar dacă nu dispunem de date precise în acest sens, e limpede că recursul la medic s-a intensificat în straturile sociale medii şi bogate, ca efect al îmbunătăţirii nivelului de trai, al preocupării în creştere faţă de propria sănătate şi al atracţiei exercitate de noile tehnici şi metode terapeutice, în această privinţă, succesul tot mai mare al curelor termale (cu excepţia Angliei, unde staţiuni de tratament ca Spa, atât de in vogă în secolul precedent, înregistrau un regres) a fost un excelent revelator al extinderii pieţei sănătăţii, de pe urma căreia mulţi medici trăgeau profit. În aceleaşi medii, şi mai ales în Germania, cura igienico-dietetică (de aer, de odihnă şi de hipernutriţie), efectuată în sanatorii de lux, a fost o excelentă sursă de câştig pentru o parte a medicilor. Spre sfârşitul secolului, apariţia clinicilor private, care asociau terapiile de vârf cu sejurul de lux, dovedeşte creşterea cheltuielilor alocate sănătăţii de clasele înstărite şi, indirect, îmbogăţirea celor care efectuau aceste forme de tratament.

Şi mai senzaţională a fost intrarea masivă a claselor mai puţin înstărite în rândul clientelei obişnuite a medicilor. Cele două mari sisteme, de asistenţă socială şi de ajutor reciproc, le-au permis indivizilor lipsiţi de resursele prin care ar fi putut beneficia de serviciile unui medic să se bucure totuşi de ele, în aşa fel încât nici veniturile

profesionistului să nu fie afectate. Apărută sub *ancien régime* în mediul corporaţiilor, asistenţa mutuală a supravieţuit fără să fie condiţionată de Revoluţie. Pentru acele *sociétés de secours mutuels* franceze, ca şi pentru similarele *friendly societies* engleze şi *Knappschaften* germane, boala a devenit, de la începutul secolului al XIX-lea, riscul esenţial de care trebuiau feriţi propriii asociaţi. Crescând proporţional cu numărul maşinilor şi cu nivelul de degradare a mediului urban, bolile şi accidentele reprezentau una dintre cele mai importante cauze ale decăderii şi mizeriei.

În plus, indemnizaţiile cotidiene care compensau parţial pierderea salariului au devenit cu timpul principala cheltuială a acestor societăţi şi asociaţii. La jumătatea secolului, şi uneori mai târziu, autorităţile publice şi patronatul şi-au manifestat preocuparea pentru sănătatea muncitorilor socotiţi indispensabili pentru buna funcţionare a societăţilor miniere, siderurgice şi metalurgice. Dincolo de această preocupare legată de productivitate şi dincolo de încrederea elitelor în eficienţa medicinei, prezenţa unui medic lângă cei săraci a fost receptată ca un mijloc de restabilire a păcii sociale şi de „civilizare” a unei clase considerate oarecum barbară şi sălbatică.

1. Şi prusaca *Gewerbeordnung* din 1845, întru totul similară decretului francez din martie 1852 privind societăţile de ajutor reciproc, încuraja instituirea de case de ajutor şi de societăţi mutuale comunale sau profesionale, care asociau patroni şi muncitori, locuitori de condiţie modestă

şi persoane de vază sau autorităţi, furnizându-le mai ales servicii medicale. În paralel, unele societăţi industriale au instituit case proprii de ajutor, la început obligatorii, ca societăţile miniere franceze în urma legilor şi decretelor din 1810 şi 1813, apoi voluntare, ca unele societăţi engleze care colectau un fel de fonduri pentru cazuri de accident* şi de boală *(shop clubs).* În mod progresiv, diversele case de ajutor ale societăţilor, care acopereau iniţial numai necesităţile legate de accidentele de muncă, au început să se intereseze de bolile muncitorilor şi ale familiilor lor, fie doar pentru a face mai stabilă şi dependentă o mână de lucru mobilă. Indiferent dacă erau alimentate exclusiv de asociaţii ori erau subvenţionate parţial de patroni sau de notabilităţi, aceste case şi societăţi s-au bucurat de un succes incontestabil. În Prusia ele înregistrau mai mult de 300.000 de membri în 1860 şi în 1870. Cinci ani mai târziu, reprezentau 35% dintre muncitorii angajaţi în societăţile cu mai mult de cinci salariaţi. Să amintim însă că, începând cu anul 1854, o lege autoriza guvernele provinciale să facă presiuni asupra comunelor pentru a le determina să înfiinţeze case obligatorii. Mişcarea a luat proporţii impresionante în Franţa, unde numărul membrilor caselor mutuale a crescut de la 250.000 în 1850 la aproape un milion în 1870. Cu toate acestea, ele ofereau garanţii mai modeste şi mai supuse variaţiilor decât cele din Germania. Mai mult, garanţia nu privea decât pătura superioară şi stabilă a lumii muncitoreşti, care putea beneficia în mod regulat de sprijin din

partea unei case sau a unei societăţi de ajutor reciproc. Aceste sisteme le-au adus medicilor, între 1850 şi 1870, un milion de pacienţi noi în fiecare dintre marile ţări europene.

După 1871, Germania a iniţiat parcursul întreprins de Prusia odată cu legea din 1854, soldat cu apariţia unor case obligatorii C*Zwangkassen*). În 1883, acest principiu a fost extins la toţi cei care aveau un venit anual mai mic de două mii de mărci – circa patru milioane de persoane. Extinsă progresiv la funcţionari şi la alte categorii, dispoziţia le-a permis diverselor case să acopere aproape jumătate din populaţie în zorii primului război mondial. Dincolo de indemnizaţiile de zi cu zi, începând cu 1892 casele aveau obligaţia să asigure şi prestaţii în natură, în special tratamente medicale. Acest serviciu, plătit de către asiguraţi printr-un vărsământ forfetar periodic, a făcut să intre în buzunarele medicilor sume considerabile. Dacă se estimează retribuţia medicală la două mărci pe an pentru fiecare asigurat, înseamnă că ea urca la şaptesprezece milioane de mărci în 1890, treizeci şi cinci în 1900 şi şaptezeci şi unu în 1909. Desigur, sumele percepute pentru o vizită sau pentru un consult erau adesea modice şi repartizate în mod inegal: se poate aprecia că în Silezia plata pentru o vizită gravita în jurul a cincizeci de pfennigi, în timp ce la Berlin onorariul pentru un consult ambulatoriu cobora la şaptesprezece pfennigi, iar plata forferară *pro capite* la mai puţin de optzeci de pfennigi pe an. În ciuda cifrelor, multe dintre ele insistent citate de organizaţiile medicale,

asigurările sociale nu au fost străine de creşterea veniturilor medicilor în această perioadă.

Cu puţin timp înainte de război, Anglia a introdus un sistem similar. Până în acel moment, tratamentul săracilor era incomplet asigurat. Iniţial se recurgea la iniţiativa privată, împărţită între aşa-numitele *medical charities*, ambulatoriile şi asociaţiile medicale (*stick clubs)* care ofereau cure sumare, dar ieftine, în schimbul unor sume modeste. Existau apoi, firește, acele *friendly societies,* în cadrul cărora rolul medicului era de departe inferior comparativ cu Franţa. Dinamismul iniţiativei private nu dispensa totuşi statul de orice activitate. Astfel, celebra *Poor law* din 1834 nu s-a mulţumit să proclame principiul acelei *less eligibility*, ci a organizat şi un serviciu medical la domiciliu pentru săraci, care se bucura în special de sprijinul unor *medical officiers of the poor law*, de fapt liber profesionişti în căutarea unor câştiguri spectaculoase. Aşa-numitele *boards of guardians* ale amintitei *Poor law* gestionau şi infirmeriile, pe care mediocritatea personalului spitalicesc britanic le obliga să-i primească şi pe cei care nu erau în mod direct beneficiari ai legii. Ceea ce n-a împiedicat ca, în pofida acestei excepţii, tratamentele medicale publice să fie limitate la cei mai săraci, după un strict control asupra moralităţii lor. În acest sistem, operativ până în 1929, guvernele reformatoare liberal-radicale din perioada 1906 – 1914 au încorporat un altul, de asigurări sociale, aprobat în 1911 şi intitulat *Naţional health Insurance act.* La fel ca în Germania, acest sistem obliga muncitorii care

câştigau mai puţin de 160 de lire sterline pe an să se asigure medical. Cei interesaţi vărsau o jumătate din cotă, iar cealaltă jumătate era suportată de patronii lor (trei cincimi) şi de stat (două cincimi). În contrapartidă, asiguraţii primeau o indemnizaţie cotidiană în caz de boală şi tratamentul medical de bază. Gestionat de *approved societies {friendly societies* sau o companie de asigurări), care erau în măsură să ofere ulterior garanţii suplimentare, acest sistem bazat pe compromis n-a avut, însă multe posibilităţi de a modifica statutul şi veniturile medicilor înainte de 1914.

Franţa republicană a optat pentru un alt sistem. Asemenea unora dintre predecesorii lor, republicanii s-au orientat spre dezvoltarea unui sistem de asigurări liber consimţite, prin intermediul societăţilor de ajutor reciproc. Puternic încurajate de legea din 1898, numită *Charte de la mutualité*, acestea au cunoscut un avânt remarcabil, înregistrând două milioane de contribuabili la sfârşitul secolului, trei în 1902 şi aproape cinci (inclusiv membrii de drept) înainte de 1914.

Deşi s-au bucurat de un mare succes, asigurările voluntare, alimentate exclusiv din cotizaţiile membrilor, erau interzise tuturor celor care, structural sau numai temporar, nu dispuneau de un venit stabil care să le permită să plătească lunar cota. Pentru aceştia, guvernele republicane au repus pe tapet proiectele de asistenţă medicală prezentate în timpul Revoluţiei, discutate în timpul Monarhiei din iulie şi experimentate apoi

facultativ sub cel de-al* doilea imperiu, prin organizarea în circa jumătate dintre departamente a unui sistem de medicină gratuită, destinat săracilor din zonele rurale. După douăzeci de ani de discuţii întrerupte de crize politice şi o dată constituit axul esenţial al regimului *(école laïque)*, legea din 15 iulie 1893 a instituit asistenţa medicală gratuită. Fără îndoială că numai obsesia depopulării în faţa unei Germanii considerate o ameninţare putea discredita acţiunea conjugată a opoziţiei liberale şi a rezistenţei medicilor în faţa unui proiect, nerealist totuşi, de funcţionare a medicinei. În plus, dacă legea proclama în primul articol că „orice cetăţean francez lipsit de mijloace va fi tratat gratuit la domiciliu sau într-un spital”, ea avea grijă să precizeze cine anume intra în această categorie. În aplicarea legii s-a retractat rapid acest generos principiu. Astfel, înainte de 1914, numărul celor înscrişi nu a trecut niciodată de două milioane. Acest fapt n-a împiedicat însă ca instituirea legii să le aducă medicilor un lot suplimentar anual de un milion de clienţi plătitori, care vărsau în contul lor între cinci şi şase milioane de franci. Iată, evident, un avantaj pentru medicii care, în ciuda plângerilor lor, au avut numai de câştigat: o creştere considerabilă a clientelei şi a profitului global, fără a contribui cu nimic (cu excepţia Germaniei, poate) pe planul exercitării liberei profesii, ce va înregistra, cu toate acestea, un reviriment. Mai mult, accesul la o clientelă de condiţie mai modestă pare să fi întărit influenţa medicului asupra pacienţilor să-i şi, în consecinţă, prestigiul său social.

Să consemnăm şi trecerea de la un raport de *patronage*, în care pacientul bogat comanda şi medicul se supunea, la o relaţie de tip dictatorial, în care medicul impunea, iar pacientul executa. În Germania şi în Anglia, unde pacienţii nu-şi puteau alege medicul, bolnavii erau complet dependenţi de acesta când doreau să fie declaraţi ca atare, să primească indemnizaţii, să revină în spital sau să obţină medicamentele necesare. Nu lipseau, de altfel, manualele de medicină, precum cel semnat de Jacob Wolff, ce descriau în termeni militari relaţia dintre medic, care comanda ca un ofiţer, şi pacient, care se supunea orbeşte, aidoma legendarului soldat prusac. În plus, medicul era tot mai prezent ia evenimentele esenţiale ale vieţii. Mai mult decât naşterea, care se petrecea de obicei acasă, mai des cu ajutorul unei moaşe decât al unui medic obstetrician, moartea era evenimentul cel mai de timpuriu şi mai frecvent asistat de medic. Chiar şi la Berlin, oraş ce deţinea un soi de record european în materie de naşteri asistate, procentul femeilor care au născut cu ajutorul unui medic nu depăşea 13% în 1901. Pe de altă parte, în acelaşi oraş, moartea în absenţa medicului devenise o raritate, şi pe întreg teritoriul ţării procentul de decedaţi asistaţi medical a crescut de la 50% la 65% sau 75%. Dincolo de aceste circumstanţe, medicul era din ce în ce mai prezent în viaţa cotidiană a oamenilor obişnuiţi, mereu înclinaţi să se declare bolnavi şi să recurgă, prin urmare, la medici. În rândul minerilor francezi din regiunea Saint-Étienne, proporţia celor care se declarau bolnavi cel puţin

o dată pe an a depăşit cu 80% proporţia celor cu adevărat bolnavi între anii 1894 şi 1914. Indiferent de sistemul de plată, în această perioadă procentul francezilor de condiţie modestă care au apelat la serviciile unui medic cel puţin o dată pe an (şi se poate să o fi făcut chiar mai des) a oscilat între 30% şi 50%.

Inegal fără doar şi poate (locuitorii de la sate apelau mai rar la medic decât orăşenii, iar meşteşugarii şi micii comercianţi mai rar decât muncitorii), acest spor de frecvenţă nu reprezenta neapărat o adeziune la preceptele medicale şi un abandon al oricărei autonomii din partea pacientului de condiţie foarte modestă în plan social şi cultural. În paralel cu afirmaţiile triumfaliste, reprezentând mai mult aşteptări decât realităţi, discursurile medicilor incriminau şantajul pe care pacienţii tiranici îl aplicau bieţilor medici, reduşi la condiţia de simpli distribuitori sau semnatari de reţete. Medicul, mai ales dacă se dăruia profesiei sale şi o exercita într-un oraş în care concurenţa era activă, se vedea nevoit să racoleze un număr tot mai mare de pacienţi, cu riscul de a ceda capriciilor lor pentru a-i atrage. Scopul pacienţilor rămânea în esenţă procurarea medicamentelor, de care toţi erau doritori. E adevărat că, promovate cu entuziasm de mult timp, prin intermediul publicităţii, pentru virtuţile lor miraculoase, dublate şi de un gust agreabil (să ne gândim la pastile şi siropuri medicinale), acestor remedii nu le lipsea nimic pentru a fi îmbietoare, mai ales prin comparaţie cu unele măsuri de igienă considerate deranjante. De altfel,

dacă medicul rămânea calea cea mai rapidă de acces la medicamente, el era departe de a fi unicul lor distribuitor. În acele vremuri ale liberalismului şi industrializării, toate statele tolerau vânzarea medicamentelor fără reţetă, permisă în ţările anglo-saxone şi în afara farmaciilor. Prin urmare, frecventarea medicului pentru a deprinde modul de întrebuinţare a medicamentelor constituia mai curând o încurajare decât o obstrucţie la adresa automedicaţiei. Câte medicamente prescrise oficial nu erau recomandate de pacienţi vecinilor, prietenilor sau rudelor, care se grăbeau apoi să le ceară farmacistului? în sfârşit, popularizarea, însoţită de un minimum de cunoştinţe medicale mai mult sau mai puţin bine asimilate, reprezenta şi ea un factor de autonomie pentru pacienţi.

Formaţia medicului nu s-a schimbat decât târziu, şi schimbările nu îi vizau decât pe medicii intraţi în funcţie la începutul secolului XX; acest lucru este valabil mai ales pentru Franţa. În Germania, unde medicina clinică nu deţinuse niciodată supremaţia absolută, convertirea medicinei din artă în ştiinţă s-a produs mult mai uşor decât în alte părţi ale lumii. Reformele universitare de la începutul secolului al XIX-lea au dus la apariţia unui climat favorabil inovaţiei şi, mai mult decât rivalitatea dintre numeroasele universităţi concurente, a fost consolidată capacitatea inventivă. Unele state moştenitoare ale „despotismului luminat", ca Prusia, vedeau în încurajarea ştiinţei un mod de sporire a propriului prestigiu, atât în interiorul spaţiului germanic, cât şi în exteriorul lui. În Franţa, mediul cultural era

mult mai ostil faţă de ştiinţele exacte. Puterea absolută a medicinei clinice, care atinge apogeul cu şcoala medicală de la Paris, a determinat dispreţul pentru ştiinţele aşa-zise auxiliare (chimia, botanica, fizica) şi dezinteresul pentru terapeutică. În practică, diferenţele nu erau totuşi atât de nete pe cât par să indice circumstanţele. În aceste două ţări, problema formării ştiinţifice preliminare a medicilor a fost enunţată începând cu a doua jumătate a secolului, dar soluţionată abia cincizeci de ani mai târziu. În Franţa, până în 1893, studenţii la medicină erau în primul rând de formaţie umanistă; mai târziu li s-a impus o maturitate ştiinţifică diluată în conţinut după prima înscriere, dar cerută demult. După 1893 au fost obligaţi să urmeze un an de studii superioare în facultăţile de ştiinţă şi să obţină un certificat de studii în fizică, chimie şi ştiinţe naturale, indispensabil pentru înscrierea la medicină.

În Germania, absolvirea liceului clasic (*Gymnasium*) constituia, până în 1901, singura cale de acces la studiile de medicină. După această dată, ele vor putea fi urmate şi de elevii de la *Realgymnasien*, dar aportul lor va reprezenta doar o minoritate până în 1914 (21% din totalul de studenţi în 1911 – 1912). O dată înscrişi, studenţii prusaci erau supuşi, începând cu anul 1861, unui *tentamen physikum* (anatomie, chimie, fizică, fiziologie, biologie), care înlocuia aşa-numitul *tentamen philosophicum* (logică, psihologie, fizică şi chimie), al cărui examen era evaluat de profesori de la facultatea de filosofie. Câţiva ani mai târziu, studenţilor li se cerea să efectueze

două semestre de practică într-un spital, un stagiu într-un institut de vaccinări şi frecventarea unor cursuri de microscopie şi disecţie. Considerate prost organizate din cauza modalităţilor de studiu şi a profesorilor, aceste cursuri vor fi înlocuite, în 1883 şi în 1901, cu două semestre dedicate unor aplicaţii de anatomie, chimie şi microscopie.

Cu oarecare întârziere, Franţa pare să fi urmat acelaşi parcurs. Începând din 1885, primii doi ani de studiu erau alocaţi cu precădere fizicii, histologiei şi chimiei. Zece ani mai târziu, parazitologia şi microbiologia au completat acest cadru ştiinţific. Existau totuşi cel puţin două elemente care disturbau această aparentă orientare către ştiinţele respective, devenite fundamentale. Concursurile de externat şi de internat, care deschideau drumul marilor cariere, erau de medicină clinică. Marele medic francez poseda înainte de toate o vastă experienţă clinică. Impresionant pe hârtie, învăţământul ştiinţific al studenţilor la medicină era adesea formal. Bine organizat în singurele trei facultăţi existente până în 1870 (Paris, Monptellier, Strasbourg; apoi Nancy – după anexarea Alsaciei şi Lorenei la imperiul germanic) şi în cele trei ulterioare (Lyon, Lille, Bordeaux), instituite în deceniul care a urmat înfrângerii de la Sedan, învăţământul ştiinţific era mult mai nesigur în şcolile pregătitoare de medicină, aproape în totalitate finanţate de municipalitate. În i883, şcoala pregătitoare din Rennes nu avea laborator de fiziologie, nici laboratoare de histologie şi microscopie. Mai avansată din punct de vedere

tehnologic, şcoala pregătitoare din Nantes a inaugurat un laborator de bactériologie în 1892 şi o catedră pentru aceeaşi disciplină trei ani mai târziu.

În ciuda unei evidente aprofundări a formaţiei lor ştiinţifice, medicii au rămas mai ales cărturari şi umanişti şi se simţeau mai mult reprezentanţii burgheziei intelectuale (*Bildungsbürgertum*) decât ai oamenilor de ştiinţă şi ai specialiştilor. De altfel, medicii în general se regăseau în mediul acelei burghezii, prin înclinaţia lor pentru gusturile şi stilul ei de viaţă. În Franţa, ei aderau voluntar la diverse societăţi literare, ştiinţifice şi artistice din toată ţara; se întâlneau cu numeroşi proprietari de terenuri şi *rentiers*, cu care împărtăşeau gustul pentru viaţa la ţară şi pentru agricultură, precum şi înclinaţia pentru investiţiile în titluri de stat şi în obligaţiuni; locuiau în aceleaşi cartiere elegante din centrele oraşelor. În Anglia activau în acele *medical charities* şi în alte *voluntary societies*, de inspiraţie liberală. În sfârşit, asociaţiile profesionale manifestau mai curând ostilitate faţă de această orientare atât de marcat ştiinţifică, încât nu o tolerau, în măsura în care considerau că împiedică accesul la profesie şi pentru a proteja poziţia medicilor de formaţie umanistă.

Incontestabil tardivă şi incompletă, această nouă formaţie ştiinţifică nu a modificat decât prea puţin practica de fiecare zi. Ea presupune totuşi operarea unor distincţii în funcţie de locurile unde era exercitată. Acolo unde spitalele erau deja numeroase, de exemplu în Franţa, instituţiile din marile oraşe şi-au ridicat standardul terapeutic.

Sub influenţa medicilor primari şefi de secţie, au fost inaugurate săli de operaţie care satisfăceau exigenţele de asepticitate şi antisepticitate.

Stabilită în cadrul clinicii, selecţia pacienţilor în funcţie de interesul faţă de patologia lor, în vederea studierii unei anumite discipline, a antrenat şi alte servicii. Dacă operaţiile s-au înmulţit, graţie anesteziei (1846) şi garanţiilor suplimentare de reuşită oferite de metodele lui Pasteur, mortalitatea în spitale nu a scăzut, din cauza gravităţii crescute a intervenţiilor. Teama de spital era cu atât mai mare cu cât aici aveau loc operaţii chirurgicale şi autopsii, şi era oricum mai mare decât atunci când se acorda îngrijire medicală săracilor. De altfel, această mişcare ce reducea pacientul la un „caz interesant" nu s-a extins şi la mulţimea de mici instituţii de profil, care au rămas polivalente şi deschise şi celor sănătoşi, cel puţin până în 1914.

Acolo unde spitalele erau rare, de exemplu în Germania şi mai ales în Statele Unite, numărul şi potenţialul lor de primire au explodat pur şi simplu în a doua jumătate a secolului. Aceste instituţii şi-au însuşit imediat exigenţele noii medicine. Medicii erau, proporţional, mai numeroşi decât cei din instituţiile similare franceze. Medicii de spital reprezentau 10% din totalul categoriei în Germania anului 1909. Nu existau, de altfel, medici exclusiv de spital: majoritatea celor ce profesau în spitale era constituită din practicanţi (interni francezi) sau din medici asistenţi (în Germania), care efectuau o perioadă de practică în spital înainte de a alege

cariera de liber profesionişti. Cât despre cei care efectuau un iter spital – universitate, ei continuau să se ocupe de studiile private, dedicând doar o mică parte din timpul lor bolnavilor spitalizaţi. Tratamentele cotidiene rămâneau deci aproape fără excepţie în grija infirmierilor, asistentelor şi călugăriţelor (diaconiţelor, în cazul protestanţilor). Nici în saloanele de reanimare/recuperare medicii nu reprezentau în mod cert unica autoritate.

Aceeaşi situaţie se regăsea şi în administraţia spitalelor. Desigur, medicii impuneau achiziţionarea de noi materiale (aparate de sterilizare, autoclave), comandau noul mobilier (pentru rezervele destinate izolării bolnavilor) şi aveau un cuvânt greu de spus în ceea ce priveşte selecţia pacienţilor. În acelaşi timp însă, puterea decizională aparţinea administratorilor cooptaţi şi acelor *trustees* din *voluntary hospitalsy* deşi puteau exista, ca în marile spitale franceze, comitete medicale. În Franţa, autorităţile publice, pe calea unor inspecţii rapide şi a presiunii exercitate prin intermediul subvenţiilor, contribuiau, asemenea medicilor, dacă nu chiar mai mult, la medicalizarea spitalelor. În micile aşezăminte spitaliceşti, medicii locului se mulţumeau să-şi împartă. Între ei serviciul, preocupaţi mai mult să-şi sporească prestigiul decât să-şi trateze pacienţii în mod eficient. Tolerau, de altminteri, situaţii puţin compatibile cu normele de igienă impuse de principiile lui Pasteur.

În spitale, până şi dialogul personal dintre un medic şi pacientul „său” s-a transformat într-unul

cu o echipă mereu în schimbare şi ierarhizată. Celebra vizită generală, în timpul căreia medicul primar, însoţit de o trupă de asistenţi, trecea în viteză şi fără să se oprească prin saloane, reprezintă simbolul cel mai pertinent al acestei medicine anonime şi impersonale, atât de discreditate. Această situaţie viza doar spitalele publice. Clinicile private, care s-au dezvoltat spre sfârşitul secolului pentru a răspunde cererii claselor prospere, încântate de noile posibilităţi şi garanţii oferite de medicina de după Pasteur, îmbinau eficienţa de ordin tehnic cu respectul pacienţilor care se dovedeau în stare să facă faţă unei asemenea cheltuieli. Cu toate acestea, chiar şi în spitalele publice, această dictatură medicală, adeseori denunţată, nu constituia regula generală. Medicii primari se plângeau că sunt obligaţi să interneze oameni care sufereau mai mult de sărăcie decât de o adevărată boală şi să negocieze cu bolnavii în ceea ce priveşte administrarea terapiei. În general, progresul funcţiilor curative ale spitalului nu-i anula îndatoririle sociale, ceea ce făcea deosebit de relativă autoritatea medicului, atât asupra instituţiei, cât şi asupra celor aflaţi în ea.

În afara spitalului, condiţiile profesiei se schimbau în mod mai puţin radical. Desigur, numărul noilor instrumente de diagnosticare a crescut, în ciuda dificultăţilor financiare şi a reticenţelor „morale” (în faţa termometrului rectal, de exemplu), dar e foarte dificil să măsori cu exactitate rapiditatea, amploarea şi caracterul inegal al răspândirii lor. Medicul dispunea şi de

noi medicamente a căror eficienţă era incontestabilă, precum celebra aspirină, derivatele morfinei, Salvarsan-ul recomandat împotriva bolilor venerice şi Seren-ul împotriva difteriei. Cu excepţia ultimelor două cazuri, medicina uşura simptomele, dar nu vindeca boala. Această discrepanţă a fost, cu siguranţă, principalul obstacol care a stat în calea consolidării autorităţii absolute a medicului asupra pacientului. Ea s-a aflat, în parte, şi la originea intensificării tratamentului igienic şi de prevenire. În privinţa bolnavului, interesul manifestat pentru igienă la sfârşitul secolului a întărit autoritatea medicului asupra pacientului, care avea să se extindă asupra tuturor rudelor mai apropiate ale familiei sale. În ceea ce priveşte maladia socială prin excelenţă, tuberculoza, acţiunea medicului avea un accent mult mai marcat, dar din punct de vedere mai curând social şi moral decât propriu-zis terapeutic. Era vorba de a-i convinge pe bolnavi şi pe cei din jurul lor să respecte o serie de norme igienice şi comportamentale. Dispensarele antituberculotice, deschise iniţial în Anglia, apoi în Germania şi abia mai târziu în Franţa, începând cu anul 1900, aveau misiunea de a descoperi bolnavii sau pe cei suspecţi de tuberculoză şi de a răspândi educaţia igienică. Sanatoriul popular avea în schimb sarcina de a supune bolnavul tratabil unei severe terapii igienico-dietetice (aer, odihnă, supraalimentaţie). Pe hârtie, aceste instituţii şi lupta contra tuberculozei ofereau imaginea unei acţiuni coordonate în totalitate de către medici. Realitatea era însă foarte diferită: pentru a

respecta libera profesie, lupta împotriva bolii era destinată exclusiv celor săraci, care puteau fi convinşi, dar nicidecum constrânşi să urmeze un tratament.

Din acelaşi motiv, nu era tocmai simplu să-i obligi pe medici să-şi facă o misiune dintr-o cauză de acest gen. În sfârşit, lupta contra tuberculozei, care comporta o intruziune în intimitatea celuilalt, asuma nu o dată caracterul unui denunţ, dar devenea discretă în faţa condiţiilor de muncă, suscitând adeseori puternice reticenţe. Conştienţi de riscurile pe care le-ar fi putut reprezenta pentru propriul lor succes o instituţie condusă de burghezi şi destinată proletarilor, pionierii luptei împotriva tuberculozei au preferat să delege neîntârziat sarcinile legate de educaţia şi identificarea bolnavilor unui personal format din femei de cea mai modestă extracţie socială. Acest personal intra în mod oficial în subordinea medicului, dar nimic nu ne împiedică să ne gândim că ar fi putut dobândi o oarecare autonomie. Medicul igienist nu se afla în contact permanent cu publicul asupra căruia dorea să-şi exercite autoritatea, ci îi delega medicului de cartier o parte din obligaţiile sale.

În paralel, medicul titular a fost scutit de o parte substanţială din îndatoririle sale. Până la jumătatea secolului, chirurgul, consultantul, obstetricianul au renunţat la o parte din obligaţii, delegându-le colegilor lor din spitale şi altor medici, din ce în ce mai numeroşi, care se dădeau drept specialişti. Departe de a fi recunoscută şi codificată regulamentar, specializarea consta în

tratarea prioritară a afecţiunilor anumitor organe (nas, gât, urechi), în tratarea unor maladii (bolile venerice), în îngrijirea unor segmente ale populaţiei (femei şi copii), în utilizarea anumitor tehnici (electroterapia) sau în combinarea unui procedeu tehnic cu tratarea unor organe (kinesiterapia). Fără a dispune în general de recunoaşterea ştiinţifică conferită de diplome, şi obstrucţionată de neîncrederea manifestată de cea mai mare parte a medicilor care apărau caracterul generalist al profesiei, specializarea a atins totuşi niveluri impresionante: 17% dintre medicii din Germania în 1904 şi aproape 40% dintre oraşele cu peste o mie de locuitori în 1909.

Beneficiind de o clientelă mai numeroasă, dotaţi cu mijloace de explorare mai sofisticate şi uneori de medicamente într-adevăr eficiente, medicii au câştigat pe toate planurile, atât din punct de vedere numeric, cât şi ca venituri încasate, prestigiu social şi putere. Totuşi, această situaţie, mult mai bună decât cea din urmă cu numai o jumătate de secol, făcea mai greu de suportat rateurile terapiei, reticenţele bolnavilor şi rezistenţa medicilor care profesau ilegal şi a concurenţei. În plus, oricât de deficitară ar fi fost, evoluţia tehnică a medicinei a provocat o întoarcere la protestul organizat. Legile împotriva vaccinării şi mişcările antivivisecţioniste reuneau sub acelaşi stindard heterodocşii generaţiei precedente, repurtând, în Germania de exemplu, un succes considerabil. În Statele Unite, terapeuţii credinţei *(faith healing)* au primit un stimul substanţial din partea a doua organizaţii:

Christian Science şi Emmanuel Movement. Mai mult decât un refuz al lumii moderne, vigoarea acestor mişcări demonstra că pentru populaţie sănătatea şi îngrijirea corpului reprezentau o preocupare atât de importantă, încât s-a ajuns la contestarea autorităţii medicului şi a ştiinţei. Acesta era preţul care trebuia plătit pentru succesul înregistrat de cruciadele iluministe ale medicilor în beneficiul sănătăţii publice.

După 1850, şi mai ales după 1880, ambiţiile medicilor au crescut enorm. De la sfârşitul secolului al XVII-lea, medicul nu revendica numai monopolul îngrijirii corpului uman, ci avea ambiţia să vindece şi maladiile sociale. Alimentat de idealuri iluministe, sporit în urma insuccesel or ştiinţei terapeutice, accelerat de aspiraţia spre ascensiune socială a medicilor şi de gravitatea problemelor de natură colectivă (sărăcie, probleme sociale), primul igienism a stabilit o conexiune puternică între politică şi medicină. Descoperirea agenţilor infecţioşi şi deschiderea manifestată de noua ştiinţă medicală au consolidat acest raport, încurajând ambiţiile medicilor. Mulţumită descoperirii germenilor infecţioşi, pe care erau în măsură să-i identifice, fără a-i putea totuşi distruge sau anihila, medicii dobândeau puteri tot mai mari asupra contemporanilor lor, şi în felul acesta şi-au extins progresiv influenţa asupra întregii societăţi: asupra indivizilor, pretinzându-le să controleze stările sufleteşti, educaţia copiilor, alimentaţia şi comportamentele sexuale ale acestora; asupra puterilor locale, cărora le cereau să dezinfecteze străzile şi să

construiască conducte de apă şi canale; asupra guvernelor şi parlamentelor, de la care aşteptau măsuri coercitive în privinţa vaccinărilor sau a declarării bolilor contagioase şi, mai ales, măsuri împotriva „şarlatanilor”; asupra industriaşilor, pe care urmăreau să-i convingă să adopte măsuri de igienă în fabrici. Cu toate acestea, medicii au rămas liberali, solidari cu pătura notabilităţilor de care aparţineau sau de care îşi doreau să fie asimilaţi. Ei erau înclinaţi să denunţe mai curând mizeria şi neglijenţa muncitorilor, decât condiţiile de muncă impuse de patroni. De la mizerie la imoralitate nu era decât un pas, pe care ei îl făceau uşor, denunţând mai ales alcoolismul, acuzat că se află la originea tuturor mizeriilor sociale şi fizice (în special a tuberculozei). Mergând chiar mai departe, ei încercau să dea o aparenţă ştiinţifică obsesiei decadenţei şi temerilor provocate de revoluţia industrială care tulburau elitele sfârşitului de secol. Mai ales în Franţa, marcată de triplul şoc al înfrângerii de la Sedan, al Comunei din Paris şi al slabei creşteri demografice (rapid rebotezate *dépopulation*), medicii apăreau ca nişte experţi capabili să înlăture pericolele care apăsau pe umerii ţării, luptând împotriva plăgilor sociale (alcoolism, tuberculoză, boli venerice), pentru a reduce mortalitatea şi a obişnui populaţia să respecte principiile unei conduite sănătoase. Nici Anglia n-a scăpat de obsesia declinului (cu prilejul războiului cu burii), şi noţiunea de maladie socială s-a răspândit cu uşurinţă şi printre elitele germane îngrijorate de succesul înregistrat de

social-democraţie. În acest context, medicii au fost tentaţi să dea explicaţii raţionale spaimelor iraţionale. Teoria degenerescenţei (<*dégénérescence*) a lui Bénédict Morel, ce susţinea posibilitatea unei descreşteri a populaţiei, dacă individul debil şi tarat avea copii care, la rândul lor, urmau să fie purtători ai acestor tare, a sedus mulţi medici. Astfel, în Franţa, Alfred Fournier a formulat teoria sifilisului ereditar, potrivit căreia individul afectat de sifilis l-ar transmite urmaşilor să-i timp de câteva generaţii. Alţi medici, ca italianul Lombroso sau francezul Lacassagne, vedeau în crimă rezultatul cel puţin parţial al unor caracteristici fizice. Fantastic în mod evident, acest gen de teorii îi va duce pe unii medici la un soi de eugenism latent. Ideea că anumiţi oameni ar fi „lipsiţi de valoare” din punct de vedere social a favorizat răspândirea şi determinarea ameliorării calitative a populaţiei, prin încurajarea încheierii de căsătorii între persoane sănătoase, dar şi prin sterilizarea, netratarea sau eliminarea indivizilor purtători de tare considerate foarte grave din punct de vedere ereditar. Departe de a fi marginalizaţi, autorii discursurilor eugeniste extreme aveau să numere în rândul lor doi laureaţi francezi ai premiului Nobel: Alexis Care-l (1912) şi Charles Richet (1913). Aceste ambiţii nesăbuite privind gestionarea vieţii indivizilor şi a societăţii n-au influenţat totuşi ataşamentul unui mare număr de medici faţă de practica liberală, ceea ce i-a împiedicat să se pună zeloşi în serviciul activ al teoriilor la care puteau adera din punct de vedere

intelectual. În sfârşit, militanţii eugenişti şi igienişti, izolaţi în profesiunea lor, n-au găsit în rândul populaţiei şi al autorităţilor publice susţinerea sperată.

Numai în Franţa, unde politica a jucat de-a lungul întregului secol un rol fundamental şi unde spaimele sociale au fost duse la paroxism, proiectul republican de emancipare a poporului s-a alăturat proiectului medicilor, ambele vizând eradicarea neajunsurilor şi o schimbare a obiceiurilor. Bătălia seculară dintre partizanii tradiţiei şi religiei şi cei ai „progresului" nu-i putea lăsa indiferenţi pe medici, a căror activitate se desfăşura în cea mai mare parte alături de republicanii moderaţi sau de cei radicali. În alte ţări, dimpotrivă, rolul minor jucat de medici în politică se explică în mare măsură prin viaţa politică mai ponderată, prin dăinuirea la putere a vechilor clase conducătoare şi printr-un statut mai modest al medicilor (cum s-a întâmplat în Anglia). Nici în Franţa însă importanţa şi coerenţa implicării politice a medicilor nu trebuie supraevaluate. În ciuda faptului că doi prim-miniştri (Combes şi Clemenceaux), numeroşi miniştri şi o serie de parlamentari (între 1880 şi 1900, medicii reprezentau în medie 10% dintre deputaţii francezi) erau de formaţie medicală, aceşti profesionişti erau inferiori numeric avocaţilor şi juriştilor. În plus, nu deţinem niciun indiciu că medicii ar fi constituit o forţă politică unită. Deşi erau solidari în apărarea intereselor corporatiste ale profesiei, aveau păreri diferite în legătură cu legile privitoare la igienă, fără a

dovedi de altfel o prea mare iniţiativă în materie, după cum demonstrează timiditatea politicii sanitare a celei de-a treia republici. Într-un cuvânt, ei erau mai mult mandatari ai electoratului care îi desemnase decât reprezentanţi ai propriei profesii în cadrul parlamentului. Importanţa lor în viaţa politică reflecta mai curând prestigiul şi influenţa socială de care se bucurau, decât voinţa de a instaura „un regim de tip igienist”.

Acest succes politic constituie un indiciu al dorinţei lor de ascensiune socială, uneori satisfăcută, alteori nu. Satisfăcută, dacă luăm în considerare unele cifre de care dispunem. În Franţa, unde nu exista impozitul pe venit, estimările indică o triplare a veniturilor medicilor între 1840 şi războiul din 1914. Averile evaluate la moartea lor au cunoscut aceeaşi evoluţie. Datele germane, mai sigure datorită impozitului pe venit stabilit mai de timpuriu (între 1852 şi 1892, în funcţie de stat), permit o evaluare mai bună a acestei evoluţii. În provincia prusacă Berlin-Brandenburg, între 1900 şi 1906, procentul medicilor mai înstăriţi (cu un venit anual de peste cinci mii de mărci) a urcat de la 40% la 53%, iar cota celor mai modeşti (cu mai puţin de trei mii de mărci pe an) a coborât de la 30% la 24%. Fără a lua în calcul extremele (unii medici francezi câştigau mai mult de o sută de mii de franci pe an şi lăsau o moştenire de peste două milioane de franci), veniturile medicilor variau între trei şi cinci mii de mărci, în funcţie de vârstă, de locul exercitării profesiei şi de succesul profesional. În

materie de avere diferenţele erau, fireşte, şi mai mari, o dovadă în plus că medicii nu prezentau nici sub acest aspect caracteristica unui grup omogen.

În ansamblu, în ciuda excepţiilor, veniturile medicilor îi situau, în majoritatea lor, în clasa mijlocie-superioară. La Hamburg, de exemplu, 80% dintre ei depăşeau un nivel de venit atins de numai 10% dintre locuitori. În interiorul claselor sociale, aceste rezultate îi situau în general la nivelul funcţionarilor de rang superior *ţakademische Beamten*), dar sub cel al juriştilor, al întreprinzătorilor burghezi şi al unei bune părţi dintre aşa-numiţii *rentiers.* Evoluţia originilor sociale şi destinul urmaşilor lor indică, la sfârşitul secolului, o relativă stagnare a ascensiunii lor sociale. Autorecrutarea a slăbit în intensitate, chiar dacă a rămas un factor important şi vizibil în interiorul dinastiilor medicale, care monopolizau poziţiile cele mai de vază. Dar medicii erau, statistic, din ce în ce mai rar fii de medici iar fiii şi ginerii lor îi urmau şi ei din ce în ce mai puţin în carieră. În mare măsură, această deschidere s-a dovedit a fi în avantajul categoriilor sociale cu un statut echivalent. Membrii înaltei burghezii nu refuzau sistematic intrarea fiilor lor în rândul medicilor, însă cei care îi încurajau să îmbrăţişeze această carieră constituiau totuşi o minoritate. Recrutarea din straturile populare, din ce în ce mai slabă, va scădea în continuare; deoarece studiile deveneau tot mai selective şi mai costisitoare, profesiile medicale au rămas apanajul marii burghezii şi al celei mijlocii: comercianţi,

mici întreprinzători, alţi liber profesionişti, funcţionari şi cadre didactice. Cu alte cuvinte, recrutarea în cadrul profesiei medicale reflecta o societate supusă unei mobilităţi incontestabile, dar mai frecvent pe orizontală decât pe verticală. Pe de altă parte, recrutaţi din rândul claselor mijlocii, medicii împărtăşeau aproape fără excepţie comportamentele acestora.

Sentimentul de declasare încercat de clasele mijlocii era şi mai puternic în cazul medicilor, câtă vreme condiţia lor socială, deşi de mare demnitate, contrasta cu opinia – iluzorie – pe care o aveau despre misiunea socială, cu speranţele lor că societatea va avea încredere în ei şi cu pretenţiile pe care societatea le avea de la ei. Diferendul apărut între societate şi clasa medicală era alimentat de amintirea încă vie a crizei de la jumătatea secolului şi întreţinut de structuri profesionale puternice, care considerau că statul era principalul lor adversar. Acest resentiment a condiţionat pe termen lung relaţiile dintre corpul medical şi societate, fiind la originea multor concepţii răspândite în epocă şi a nu puţine autoreprezentări ale medicilor titulari.

Apariţia unor forme noi de organizare profesională trăda exasperarea crescândă care cuprinsese lumea medicală. În Germania, unificarea ţării şi adoptarea unei *Gewerbeordnung* au fost premisele constituirii, în 1873, a *Ärztevereinsbund-ului.* În Franţa, liberalizarea legislaţiei privitoare la asociaţiile profesionale şi proiectele de legi sociale au dus, cu începere din 1881, la crearea unor sindicate medicale, care

dublau vechea Association générale de médecins de France (AGMF). Doar tolerate până în 1892, aceste sindicate au obţinut o recunoaştere oficială mulţumită articolului 13 din noua lege privind exercitarea profesiei medicale şi s-au constituit într-o asociaţie naţională în anul următor. Pe ambele maluri ale Rinului, succesul asociaţiilor profesionale a fost rapid şi masiv: în 1900, Union des syndicats médicaux de France reunea 20% dintre medicii ţării, mai mult de jumătate dintre ei înscriindu-se în sindicat în următorii zece ani. Mai prudentă în manifestările ei, federaţia germană era mai puternică, din moment ce cuprindea cea mai mare parte a medicilor în anul 1881, iar apoi aproape întreaga lor categorie (80% în 1910). În realitate, tonalităţile erau sensibil diferite. Sindicatele franceze, aflate în minoritate, s-au lansat într-un discurs vehement şi haotic, în care se amestecau denunţări ale rolului statului, proteste privind condiţiile de viaţă mizerabile ale medicului şi proclamaţii înrudite cu sindicalismul revoluţionar, care trădau un liberalism exacerbat. Mult mai civilizată, cu a sa zi anuală a medicilor (*Ärztetag*), federaţia germană s-a dovedit, de asemenea, mult mai democratică şi mai moderată.

Acest fapt n-a împiedicat ca aspiraţiile şi revendicările să fie asemănătoare în cele două ţări. Obiectivul imediat era de a impune în toate serviciile medicale două principii: cel al liberei alegeri a medicului de către bolnav şi cel al remunerării oricărei prestaţii. În Franţa, furia societăţilor de ajutor reciproc îi preocupa pe reprezentanţii lumii medicale, care vedeau în ea o

ameninţare la adresa caracterului liber şi unitar al profesiei lor. Ei se temeau ca o parte din clientela lor bogată să nu migreze spre acele *sociétés de secours mutuels* pentru a beneficia de serviciile lor la preţuri mai puţin exorbitante. De fapt, la început, fiecare societate de ajutor reciproc avea legături cu unul sau doi medici, care deţineau monopolul tratamentelor şi al celor înscrişi prin impunerea unei indemnizaţii anuale *pro capite* sau a unui abonament la medicul respectiv. După o serie de conflicte şi negocieri, medicilor li s-a dat, în sfârşit, satisfacţie, şi aceasta se întâmpla chiar înainte de sfârşitul secolului. În cea mai mare parte a cazurilor, serviciul medical era asigurat de toţi medicii unei zone care acceptau tarifele mutuale, iar plata se făcea în momentul vizitei sau al consultului. Pentru a evita un aflux prea mare la consultaţiile de acest gen, anumite organisme au introdus, la recomandarea medicilor, sistemul aşa-numitului *ticket modérateur*. Pentru aceste vizite, asiguratul primea în fiecare an un *carnet* din care rupea un *ticket*, consemnat de medic la fiecare vizită, în fiecare lună, trimestru sau an, după caz, medicul trimitea tichetele primite societăţii de ajutor reciproc, şi aceasta îi vărsa suma echivalentă. Carnetul, gratuit până în acel moment, va fi eliberat ulterior contra cost: suma avansată de către asigurat reprezenta 10% sau 20% din preţul consultaţiei. Contribuţiile, la fel de mici ca şi cele practicate de asistenţa socială (un franc şi jumătate), au crescut rapid între 1900 şi 1914, fără a atinge totuşi nivelul tarifelor aplicate pacienţilor privaţi (de la patru la şase franci). Să

mai adăugăm că medicii francezi au reuşit aproape pretutindeni să impună departamentelor responsabile de gestionarea acestei asistenţe medicale sistemele liberei alegeri, prin care li se permitea locuitorilor să-şi aleagă un medic dintre cei ce acceptau regulamentul şi tarifele asistenţei. Ca şi în Germania, acestea erau scăzute, însă pentru medici prezentau avantajul de a fi stabilite în funcţie de prestaţie (vizită la domiciliu sau consult) şi nu prin intermediul unui abonament lunar *pro capite* din partea asiguratului sau printr-un *forfait,* care constituia cazul cel mai răspândit în imperiul german. De asemenea, au fost instituite indemnizaţii de transfer, care făceau obiectuh unor dificile negocieri în localităţile rurale. În ciuda protestelor sindicatelor medicale, sistemul francez de asistenţă prezenta numeroase dezavantaje pentru cei înscrişi, în schimb le era favorabil medicilor, care puteau fie să se înscrie printre membrii lui, fie să-şi exercite liber profesia.

Într-un sens mai general, era vorba de apărarea proiectului unei medicine care să fie totodată liberă şi protejată. Obiectivul major rămânea disocierea de stat. O adevărată luptă se ducea în Germania, unde codul penal prusac impunea obligativitatea tratamentului, onorariul era reglementat prin ordonanţe, iar obligaţia de a prezenta rapoarte şi depunerea jurământului de fidelitate nu erau rare. În Franţa nu exista nimic din toate acestea, şi temerile se polarizau în jurul legilor sociale, în care medicii vedeau o ameninţare la adresa libertăţii lor şi riscul de a fi

transformaţi în nişte semifuncţionari. Aceste teme liberale se combinau cu unele revendicări prin care se urmărea consolidarea monopolului medicilor, implicând totodată o consolidare a forţelor publice de intervenţie. Invocând ca pretext pericolul întoarcerii la momentul de „saturaţie” al profesiei medicale, asociaţiile profesionale franceze au cerut o creştere a numărului de ani dedicaţi studiilor şi excluderea medicilor străini, impunând în acelaşi timp abolirea acelui *officiat de santé* (legea din 1892 privitoare la exerciţiul ştiinţei medicale).

Mediul malthusian le-a fost prea puţin favorabil primelor femei care au ales această profesie. Iniţiate în arta medicală în şcolile disidente americane, ele îşi completau pregătirea în universităţile oficiale elveţiene, cele dintâi (din anul 1864) deschise femeilor şi care formau, încă înainte de începutul secolului XX, mai multe femei medic decât tot restul lumii. Mai timid, facultatea din Paris a admis o primă studentă în 1868, dar universităţile din provincie i-au urmat exemplul abia mult mai târziu (primele doctorate susţinute la Monptellier şi Bordeaux datează din 1884 şi, respectiv, 1888). În alte părţi, mişcarea a fost mai tardivă (John’s Hopkins University în 1893, Elveţia şi Austria la sfârşitul secolului, Prusia în 1906). Pretutindeni, deschiderea manifestată de profesia medicală faţă de femeile candidate a fost limitată şi chiar obstrucţionată de reprezentanţii ei oficiali, mai mult malthusieni decât antifeminişti. Lupta împotriva concurenţilor şi a *outsider*ilor s-a înteţit din nou la finele veacului, dobândind un caracter

exacerbat în Germania, unde adepţii celor mai felurite metode puteau profesa în linişte, o dată predată declaraţia către autorităţi (1902) şi o dată salvat respectul faţă de titlul de medic.

Pentru a garanta succesul revendicărilor medicilor în aceste condiţii, s-a pus problema reprezentării lor în stat. În Franţa, datorită numărului lor, medicii parlamentari au fost în măsură să respingă proiectul unui ordin al medicilor, pe care unii profesionişti şi-l doreau cu ardoare. În Anglia şi în Statele Unite, credinţa în liberalism era destul de puternică pentru ca problema să nu se pună. În Germania însă, Cartierele medicilor aleşi s-au impus între 1864 şi 1887 ca interlocutoare ale autorităţilor în chestiuni legate de profesie şi, în acelaşi timp, de sănătatea publică. După numai câţiva ani – între 1884 şi 1910, în funcţie de stat – la acestea se vor adăuga şi Camerele tribunalelor de onoare, în parte desemnate, în parte alese, care aveau drept scop judecarea şi, în parte, pedepsirea medicilor *outsider*i. În ciuda acestei organizări mai bine structurate, instanţele medicilor germani au avut mai puţin succes decât cele ale colegilor lor francezi. În faţa puternicelor case de asigurări sociale, şi ele federative, nu au reuşit decât *in extremis* să impună dreptul colectiv de acces la serviciile caselor – ca urmare a grevelor organizate de *Hartmannbund.* Încercările lor de a obţine abolirea libertăţii tratamentelor s-au soldat cu un eşec, în schimb au avut succes în ceea ce priveşte creşterea numărului anilor de studii (1901). Şi mai puţin eficientă, British Medical

Association nu a putut evita înfiinţarea asigurărilor sociale de sănătate (*Naţional Health Insurance Act*, 1911), chiar dacă a limitat efectele lor la tratamentele administrate de un medic generalist, excluzând aşa-zisele tratamente speciale (stomatologice, oftalmologice, internările etc.) şi medicamentele mai scumpe. Specificitatea acestui sistem se datora în mare parte conflictelor din cadrul corpului medical britanic. Dacă medicii titulari erau mai curând favorabili sistemului, elita în curs de specializare şi bine reprezentată în British Medical Association se temea că o parte din clientela oi ar putea evita onorariile practicate de liberul profesionist şi că asigurarea ar ameninţa astfel independenţa medicilor. Ei s-au văzut obligaţi să-şi apere poziţia împreună cu aşa-numitele *voluntary hospitals* şi cu medicii lor, şi ei dedicaţi operelor de caritate, care le garantau libertatea. În Statele Unite, American Medical Association a susţinut proiecte similare. În Franţa însă, corpul medical a repurtat noi succese asupra aşa-numitei Mutualité şi a asistenţei publice, impunând extinderea duratei studiilor în 1909, cu scopul de a înlătura „legendara" aglomerare medicală şi de a proteja statutul profesioniştilor în exerciţiu.

În ciuda acestor succese, chiar dacă era activ şi util pe plan economic, profesional şi simbolic, medicul nu mai împărtăşea, în pragul primului război mondial, sentimentul opiniei publice şi al romancierilor, potrivit căruia el reprezenta un personaj puternic, respectat şi ascultat pretutindeni. Dimpotrivă, se prezenta şi avea să

sfârşească prin a se considera el însuşi un etern *mal aimé*, exploatat de serviciile sociale, tiranizat de stat, dispreţuit de burghezie, batjocorit de opinia publică, înşelat de pacienţi. Acest decalaj între realitate şi percepţia asupra ei a celor în cauză a accentuat pe termen lung frustrările, şi explică în mare măsură iritarea de care a dat dovadă corpul medical în secolul următor.

Medicul era, alături de înalţii funcţionari, de ingineri şi de primele cadre ale industriei şi comerţului, un reprezentant al clasei mijlocii-superioare apărute în Europa şi dincolo de Atlantic la jumătatea secolului al XIX-lea. Asemenea celorlalţi profesionişti, medicul şi-a atins statutul şi poziţia datorită competenţelor sale şi puterii pe care acestea i le-au conferit.

Mai mult decât alţi reprezentanţi ai grupului său social, ce aveau să-şi facă intrarea mai târziu, el a rămas apropiat notabilităţilor, oamenilor influenţi ai comunităţii, care se bazau pe originea lor, pe vechimea poziţiei, pe tradiţia unei solidarităţi corporatiste întemeiate pe soliditatea relaţiilor familiale şi a cercului de prieteni, pe posesia de terenuri şi pe autoritatea unui anumit stil de viaţă. În acest context, postura medicilor era originală, căci ei se aflau cu un picior în lumea care se stingea şi cu celălalt în lumea care răsărea.

În plus, medicii constituiau arhetipul unei profesii, în sensul anglo-saxon al termenului, care le putea permite, prin multiplele ei aspecte, prin diversele ei dimensiuni şi strategii, să obţină bunăstare, prestigiu, putere şi un statut aparte.

Aşadar, profesia medicală, spre deosebire de celelalte, nu urmărea doar să dobândească avantaje pentru sine, ci îşi revendica o poziţie şi o funcţie de prim-plan în societate.

Originalitatea medicului stătea şi în faptul că titularul se recunoştei în imaginea pe care reprezentanţii oficiali ai profesiei i-o creaser pentru restul societăţii. Această imagine, precumpănitor pesimist departe de a reflecta situaţia majorităţii profesioniştilor, a rămas totuşi stabilă, în pofida realităţii ştiinţifice şi materiale. Ea avea să condifjţioneze concepţia pe care medicii şi-au format-o despre ei înşişi, modu' lor de a gândi şi comportamentul lor practic. <fi **ii**

j

Referinţe bibliografice j. J *j.*

V. Berridge, „Health and Medicine", în F.M.L. Thompson (coord.), *Cambridge Social History of Britain 1750 – 1950,* **vol. III, Cambridge, 1990, pp. 171 – 24 lţ T.N. Bonner, „Medical Women Abroad: A New Dimension of Women's Puşi for Opportunity în Medicine 1850 – 1914", în** *Bulletin of the History of Medicine,* **62, 1988, nr. 1, pp. 58 – 68**".

W.F. Bynum, R. Porter (coord.), *Companion Encyclopedia of the History of Medicine,* **vol. II, London, 1993, pp. 1190 – 1710**.

J.H. Cassedy, *Medicine în America: A Short History,* **Baltimore, London.**

1991.

O. Faure, *Les français et leur médecine au*

XXE siècle, **Paris, 1993.**

U. Frevert, *Krankheit als politisches Problem 1770 – 1880. Soziale Unterschichten în Preußen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Sozialversicherung,* **Göttingen, 1984.**

C. Huerkamp, *Der Aufstieg der Ärtze im 19. Jahrhundert Vom gelehrten Stand zum professionellen Experten: Das Beispiel Preußen,* **Göttingen, 1985.**

A. Labisch, R. Spree (coord.), *Die medizinische Deutungsmacht im sozialen Wandel,* **Bonn, 1989.**

J. Léonard, *Les médecins de l'Ouest au XXE siècle,* **Paris, 1978, 3 vol.**

Idem, *La médecine entre les savoirs et les pouvoirs: une histoire intellectuelle et politique de la médecine française au XIXE siècle,* **Paris, 1981.**

2. **Mârland,** *Medicine and Society în Wakefield and Hudderfield 1770 – 1870,* **Cambridge, 1987.**

Capitolul 5
CREDINCIOASA

Michela De Giorgio în 4 brumar, anul VIII (25 noiembrie 1799), un glas de clopot se face auzit în mai multe rânduri în cantonul Brienne (Aube). Secretarul, administraţiei provinciale şi aghiotantul său, arborând eşarfa tricoloră a ordinului de bătaie, se mobilizează pentru contraofensiva republicană. Drept urmare, închid cu autoritate uşa clopotniţei, pentru ca nimeni să

nu mai tragă clopotele. De trei ori uşa a fost forţată şi deschisă de un grup de fete curajoase. Clopotele reîncep să bată: noua lege republicană nu reuşeşte să reducă la tăcere „vechiul obicei pe care l-a consacrat fanatismul”, cum scrie secretarul în raportul său. Fără vibrantul fond sonor, cucernicia faţă de sfânta Ecaterina, ocrotitoarea fetelor de măritat, pare neîntreagă. Bucuria glasului repetat al clopotelor e un tonic indispensabil pentru credinţa femeilor în patroana celestă a căsătoriei.

Evenimentele, diferitele *faits-divers* privitoare la această „poveste a tragerii clopotelor”, cum a definit-o Alain Corbin (în Franţa post-revoluţionară s-au înregistrat nenumărate mobilizări populare împotriva abolirii acestui obicei legat de ceremoniile colective ale cultului catolic), demonstrează de câtă însemnătate se bucura acest peisaj sonor, ritmat de clopote, astăzi dispărut, ca fundal esenţial pentru practicile credinţei din secolul al XIX-lea. Semiologia sonoră se adaugă setului bogat de discipline care au investigat practicile credinţei; şi, pe lângă aceste practici (de fapt cel mai uşor de investigat), raţiunile sensibilităţii religioase, mai puţin vizibile şi mai dificil de cercetat.

Aşa-numitele c*atherinettes,* atât de hotărâte să ofere sfintei lor protectoare tradiţionalul acompaniament de clopote, erau mai puţin de temut totuşi decât grupul de femei care, în iunie 1794, pe vremea judecăţii din Saint-Vincent (Haute-Loire), în timp ce purtătorul de cuvânt al Revoluţiei adresa omagiul ritual cultului Fiinţei

Supreme, s-au ridicat la un semn şi, întorcându-se cu spatele, s-au aplecat brusc, arătându-şi dosurile. Amintirea unor astfel de gesturi de opoziţie făţişă faţă de impunerea noii religii, chiar dacă nu toate au întrecut măsura ca reacţiile exagerate şi obscene ale femeilor din Saint-Vincent (care au pus pe fugă oratorul), a rămas multă vreme tăinuită în arhive. Aceste dovezi de credinţă solemn-insolente, în care nişte enoriaşe îşi exhibă „partea de jos a trupului" pentru a batjocori prin gestul lor ritul religios republican, au fost puse în umbră, după cum se şi cuvenea, de acele *exempla* de credinţă feminină pe care s-a întemeiat reîncreştinarea post-revoluţionară.

Dacă e incontestabil că în aceste strategii valorificarea „poporului" reprezintă o mişcare crucială, legătura dintre straturile inferioare ale societăţii şi cauza legitimismului monarhic – în Franţa, ca şi în Italia – s-a constituit mai ales prin sporirea credinţei femeilor aflate în vârful ierarhiei sociale, mai puţin vie totuşi decât a celor aflate pe treptele de jos. Femeile casei regale, Maria Antoaneta, ca şi surorile lui Ludovic al XVI-lea, Maria Elisabeta şi Maria Clotilde, au dovedit o evidentă supremaţie spirituală comparativ cu debila descendenţă masculină a Burbonilor, acei stupizi oameni de nimic, responsabili de nenorocirile care s-au abătut asupra Franţei.

În Italia, Maria Clotilde (care în 1775 s-a căsătorit cu viitorul rege al Sardiniei, Victor Emanuel al IV-lea: căsătorie castă, ambii soţi fiind înscrişi în cel de-al treilea ordin franciscan) a fost investită cu o dublă moştenire dinastică, franceză

şi savoiardă, în momentul persecuţiei ambelor monarhii. În mărturiile procesului obişnuit de canonizare desfăşurat la Neapole, unde Maria Clotilde s-a săvârşit din viaţă în 1802, epuizată de tragica peregrinare, soţul a evocat măreţia spirituală a suveranei – „credincioasa mea tovarăşă, mama mea, consiliera mea, călăuza mea, modelul meu, infirmiera mea, refugiul meu” – în lumina virtuţilor familiale, de zi cu zi, aproape casnice. Regină smerită, Maria Clotilde, în anii exilului ei napoletan, a mărturisit o arzătoare devoţiune faţă de „Divina Păstoriţă”, un cult marianic care a fost răspândit la Neapole mai ales de Maria Francesca a celor Cinci Răni (1715 – 1791: beatificată în 1843, canonizată în 1867). Unite prin evlavia lor creştină, ţăranca simplă şi regala sa credincioasă demonstrează cât de indispensabilă era susţinerea poporului pentru fuziunea dintre tron şi altar şi cât de puternic, de suprafiresc era rolul virtuţilor feminine.

2. în grade inegale de intensitate, încă din primii ani ai secolului al le-a ierarhiile bisericeşti au început opera de consacrare a femeilor. Rezultatul a fost un model construit după exemplul unor parcursuri hagiografice, diferenţiate încă, dar înţelept reunificate în contextul respectului acordat virtuţilor feminine. În panteonul virtuoaselor intrau, evident, victimele sancţiunii revoluţionare. Dar dovada superiorităţii lor morale faţă de bărbaţi nu s-a manifestat doar în momentele supreme ale sacrificiului. În ochii creştinilor Restauraţiei, îmbinarea dintre putere şi slăbiciune dovedită de femei trecea poate drept

singurul dar inedit lăsat de cataclismul revoluţionar.

Feminizarea practicilor credinţei, care a marcat incontestabil secolul al XIX-lea, are rădăcini ale căror ramificaţii depăşesc cadrul strict al secolului, căci provin din mentalităţi religioase alimentate de condiţii geografice, sociale şi culturale foarte diverse, pe care apartenenţa la vechiul regim le ţinea laolaltă doar ca un adeziv cronologic. Încă din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, Biserica a arătat că respecta ascendentul dobândit de câteva figuri feminine charismatice – ca napoletana Maria Francesca a Celor Cinci Răni – pe care un popor de credincioşi le alesese ca sfătuitoare şi ocrotitoare, uimit de puterea intervenţiilor lor miraculoase. Sfinţenia acestor femei, provenite adeseori din rândul „călugăriţelor de casă”, este sincronă cu relansarea la sfârşitul secolului al XVIII-lea a sensibilităţii mistico-vizionare, confirmată şi consolidată de beatificările şi canonizările multor personalităţi cu vocaţie harică ale veacurilor anterioare. În Italia, în special în zona meridională, fenomenul „bigotelor” sau „călugăriţelor de casă”, femei care trăiau în afara zidurilor mănăstireşti, singure sau în mici comunităţi, a fost valorificat instituţional. Preceptele Sfântului Alfonso de Liguori – în 1760 au văzut lumina tiparului *Cuvânt către fecioarele evlavioase şi Adevărata mireasă a lui Hristos*, *Monahia sântă* – consacră un tratament egal în respect faţă de „călugăriţele de casă” şi faţă de cele din aşezămintele mănăstireşti, depozitarele

„fireşti” ale idealei pietăţi alfonsine, care „constă mai mult în afectele inimii decât în cunoştinţele minţii”. Marele prestigiu de care se bucurau „bigotele” consolida faptele de credinţă exterioare şi „sensibile” şi le facilita răspândirea socială. „Feminizarea” sfârşitului de secol XVIII transpare deja din trăsăturile duioase, feminine sau feminin sacrificiale care marchează relansarea practicilor devoţionale – comuniunea frecventă, slujba euharistică de patruzeci de ceasuri, cultul sfinţilor şi al îngerului păzitor, formele multiple de credinţă mariană, deosebita fervoare în faţa Patimilor (Preasfânta Inimă, *Via Crucis)* – aflate atât departe de intenţiile „serviciului divin regulat” recomandat de cultura religioasă cea mai luminată a secolului.

Dacă e dincolo de orice îndoială că Revoluţia a reprezentat o etapă decisivă în procesul de descreştinare a populaţiei masculine, originea spectacularului „dimorfâsm sexual” al practicilor religioase din secolul al XIX-lea are premise semnificative în *ancien régime* (Michel Vovelle vorbeşte despre feminizarea devoţiunii în secolul al XVIII-lea, fenomen inexistent în perioada clasică). Este evident decalajul înregistrat, în zorii secolului următor, între sentimentul religios al bărbaţilor şi cel al femeilor. Pe listele cu abateri de la îndatoririle creştinului pe care mulţi preoţi francezi le-au compilat după ce furtuna Revoluţiei a trecut – răspândirea muncii prestate duminica, absenţa de la serviciul divin, nerespectarea comuniunii obligatorii de Paşti – cele comise de femei sunt mai rare. Femeile practicau încă Sfintele Taine, în timp ce bărbaţii asistau la

slujbele bisericeşti sau se împărtăşeau doar în mod excepţional.

În 1804 (anul XIII al noului calendar revoluţionar), un sfert dintri femeile din Rouen şi din satele vecine se împărtăşeau, pe când, potrivit estimărilor locale, dintre bărbaţi se împărtăşea doar unul din cincizeci între Rouen, cuprins de flacăra revoluţionară, şi Salzburg şi aşezămintele rurale din jur, pe care reformismul catolic al lui Iosif al Il-lei le-a ferit de evenimente politice extreme, discrepanţa cantitativă nu i atât de spectaculoasă, din moment ce la începutul secolului preotuă Aegidius Jais, cunoscut autor de manuale pentru predicatori, a putut afirma că, în cei zece ani de activitate pastorală, găsise un singur sat în care afluxul la confesional era preponderent feminin”.

1. Dar mai putem adăuga un aspect la tabloul deja destul de edificatol al devotamentului femeilor faţă de Biserică: diversitatea opţiunilor la urma decretului Adunării Naţionale care, în 13 februarie 1790, suprimă voturile monastice solemne şi perpetue (aproape imediat însă uit amendament avea să atenueze această iniţiativă atât de categorică? consimţind la libera alegere în ceea ce priveşte rămânerea în mănăstire! este marcată cantitativ de diferenţa de sex. În timp ce marea majoritate a monahilor francezi au preferat să se despartă de viaţa monastic doar o mică parte dintre cele aproximativ 55.000 de monahii au profitat de pe urma libertăţii republicane. Dintre cele ieşite din cinul mănăstiresc, multe s-au căsătorit (în orice caz, numărul lor e, proporţional,

vădit inferior numărului celor din clerul masculin). Concordatul va oferi posibilitatea de absolvire pentru membrii clerului care au încheiat căsătorii. În arhiva cardinalului Caprara, emisarul papei, din circa de petiţii, 356 aparţin unor femei. Din autoreprezentările petiţionarelor (cererile priveau o treime din cele o mie de maici care părăsiseră mănăstirile) răzbate efortul de adaptare la un rol determinat, după toate aparenţele, de un eveniment extern, dramatic şi intempestiv, în multe dintre aceste plângeri, Revoluţia e socotită răspunzătoare pentru trauma care a dus la părăsirea mănăstirii. Greutăţile ce au urmat, ca efect al unei precarităţi extreme, par să fi constituit cauza fără alternativă a multor „căsătorii din vremea Revoluţiei”. Dar experienţa conjugală nu este tranzitorie: numai una dintre fostele maici căsătorite a cerut să reintre în mănăstire. Celelalte, revendicându-şi cu mare cutezanţă noul statut, solicitau dispensa papală pentru a-şi putea celebra religios căsătoriile. Refuzau să se despartă de soţii lor (în multe cazuri foşti prelaţi), pe care îi descriau ca fiind buni şi oneşti. Spuneau că au rămas profund dăruite credinţei şi că sunt hotărâte să-şi educe copiii potrivit învăţăturilor Bisericii. Ele considerau familia catolică un adăpost mai sigur decât mănăstirea: un adăpost al sentimentelor frumoase, al devoţiunii şi solidarităţii, care alcătuiau tezaurul superiorităţii spirituale feminine.

Catolicismul la feminin

S-ar părea că există o trainică (poate inconştientă) legătură între povestea unor

experienţe conjugale cu totul aparte şi canonul reprezentării exemplarei soţii şi mame catolice, răspândit cu atâta generozitate de preceptistica primilor ani ai Restauraţiei. „În bine ca şi în rău, influenţa sexului vostru e imensă”, scria Joseph de Maistre: sublinierea acestei influenţe omnipotente nu însemna că femeilor le era conferit un statut moral cu contururi definitiv pozitive. Întregul secol al XIX-lea, chiar şi atunci când aducea elogii femeilor ca deschizătoare de drum pentru renaşterea morală a vremii, nu renunţa la voluptatea de a combina mereu virtuţile cu viciile feminine. Ca şi cum coexistenţa din *De l’influence salutaire ou pernicieuse cu’exerce la femme dans la société* (titlul unui faimos manual francez pentru predicatori al cărui autor e părintele Pierre Alexandre Mercier, exemplu de „predicator mediu” cu o mare experienţă pastorală: între 1850 şi 1854 a spovedit la Fourvières mai mult de 20.000 de credincioşi, cu o medie de 14 pe zi) ar caracteriza de fapt flecare caz în parte, precum şi nenumăratele parcursuri existenţiale, de la treapta supremă a superiorităţii spirituale la corupţia cea mai abjectă.

Pentru clerul şi laicatul catolic, ritmul acestei oscilaţii era marcat de dificultatea de a-şi asuma experienţe feminine care se diversificau şi de a clasifica noi identităţi, uneori în curs de formare (ceea ce se întâmpla de altfel şi în cadrul unor instituţii şi grupuri ale culturii laice din secolul al XIX-lea). De-a lungul timpului, tocmai intensificarea proceselor discursive care exaltau valorile feminităţii a facilitat expansiunea lor în

social. O feminitate ale cărei beneficii trebuiau să se manifeste, bineînţeles, numai în sfera domestică: „copiii, prietenii, slujitorii ei sunt mai mult sau mai puţin supuşii ei”; iată cadrul ierarhic al puterii feminine după de Maistre. Evidenţierii calităţilor morale ale femeii îi corespundea lărgirea plajei de transpunere în act a însuşirilor sale pozitive.

În cursul secolului al XIX-lea, Biserica s-a văzut nevoită să-şi readapteze discursul teologic şi practica pastorală la impresionanta deschidere a comandamentelor sociale. Vechiul regim şi-a pierdut naturaleţea *humus-whxi* social şi nu mai constituia o susţinere imediată şi indiscutabilă a vieţii morale. Clerul nu mai reprezenta o parte a unei societăţi închise, unde regulile „socialibilităţii clericale” erau prin ele însele o garanţie că va fi apărat în faţa lumii secularizate. Această tensiune între exigenţele interne şi necesităţile externe ale funcţiei pastorale, caracteristică pentru misiunea preotului în secolul al XIX-lea, continua să se manifeste în spaţiul parohiei, care rămânea centrul vieţii economice, sociale, politice, culturale şi spirituale, fără a mai fi însă, ca în trecut, un adăpost pentru turma credincioşilor, ale cărui chei duhovniceşti le deţinea numai preotul. În lupta pentru dăinuirea călăuzirii spirituale a poporului creştin (alcătuit în mare parte din femei), ca să unifice diferitele experienţe ale credincioşilor, Biserica a trebuit să inventeze noi canoane şi să elaboreze expresii noi, care ţineau cont de o specificitate antropologică a femininului. E vorba, evident, şi de o mare operă de

culturalizare a clerului, care trebuia să preamărească atributele constitutive ale credinţei femeilor: sentimentalismul religios, pietatea ce marchează ritmul vieţii cotidiene, experienţa interioară ca izvor de demnitate. Resursa etică a credinţei ca autoevaluare reprezintă fundamentul pactului moral stabilit între Biserică şi mulţimea femeilor credincioase.

Acest pact deosebit de puternic nu a reuşit totuşi să neutralizeze fermenţii modernităţii, să respingă interferenţa noilor modele feminin» (fie acestea parcursuri de transformare reale sau numai *rêveries)*. Secolul! îşi deschidea evantaiul ofertelor de emancipare (de nevoie sau la alegere) – progresele alfabetizării şi culturalizării, munca extra-domestică, feminismul – tuturor femeilor, implicit mulţimii de enoriaşe. Uimitoarea, normalitate a ex-monahiilor căsătorite este numai una dintre numeroasele „actualizări" ale feminismului la care trebuia să facă faţă: organizarea spirituală a Bisericii. Încă din anii '30, icoana „femeii" înţeleasă ca unitate indivizibilă, singularitate morală care concentrează experienţele tuturor femeilor, nu mai constituia singura reprezentare şi singurul simbol al feminităţii în întregul ei. Această mutaţie culturală, ce corespunde schimbării categoriilor de identificare socială a femeilor – evident, trecerea pe care o putem defini ca *de la femeie Id femei* nu e subită –, a fost trăită şi de cultura catolică. Frontierele1 ideologice şi sociale ale femininului se lărgesc, cuprinzând sfinte, călugăriţe, evlavioase binefăcătoare, soţii, fete de

măritat, mame, fecioare, femei care studiază, muncitoare. Iar Biserica trebuia să se adapteze la clasificările ştiinţei sociale laice şi să definească potrivit unei tipologii precise nediferenţiata cosmogonie feminină: pe clase, stare civilă, categorii de vârstă, meserii. Un cadru schimbător al existenţei private şi publice a femeilor, marcat de contradicţii şi nelinişti, care nu putea fi controlat printr-o singură modalitate de înţelegere şi de practicare a credinţei.

Când părintele teatin Gioacchino Ventura (discipol al lui Lamennais şi exilat în Franţa după 1848, în urma unor disensiuni cu papa Pius al IX-lea) afirma că numai femeia va putea „conserva catolicismul în Europa la sfârşitul secolului al XIX-lea, cum l-a conservat în Franţa la sfârşitul secolului al XVIII-lea”, el enunţa de fapt o convingere foarte răspândită printre contemporani. Aproximativ în aceeaşi perioadă – suntem în 1852 – periodicul iezuit *Civilizaţia creştină* (care beneficia de o importantă reţea de difuzare nu numai în mediul catolic italian), susţinea, într-un articol cu titlul „Femeia în creştinism”, că e „sigur şi recunoscut astăzi faptul că în Biserica lui Dumnezeu, mai dedicat pietăţii şi devoţiunii e sexul femeiesc, nu cel bărbătesc”. Iată o descriere emblematică a supremaţiei feminine în practicile credinţei veacului al XIX-lea:

Dacă intri într-o biserică, vei observa cu siguranţă printre evlavioşii adoratori mai ales femei, fie rugându-se, fie eliberându-şi conştiinţa de păcate prin taina spovedaniei,

fie gustând din pâinea îngerilor la liturghia euharistică. Dacă urmăreşti pe străzi vreo procesiune solemnă, vei descoperi negreşit un lung cortegiu de femei de toate vârstele şi de toate condiţiile, care, îndurerate şi pioase în înfăţişare, în port, în gesturi, cu vocile lor cristaline fac să răsune locul din preajmă de laude aduse lui Dumnezeu. Dacă pătrunzi în case, vei vedea că acolo femeia păstrează temeinica tradiţie a rugăciunii la ore fixe, ornează cu flori, luminări, şi tot felul de podoabe icoanele sfinte. Dacă te amesteci în conversaţie, vei auzi nu o dată femeia rostind cu delicateţe cuvinte cucernice şi străduindu-se să reverse milă în inimile celor din jur.

Feminizarea catolicismului se reflectă acum – mai ales în Franţa – într-o serie mai consistentă de date statistice: în secolul al XIX-lea, în toate diocezele franceze, fără excepţie, femeile asistă la liturghie şi primesc împărtăşania pascală mult mai des decât bărbaţii. La Paris, în 1864, în cele opt parohii de la periferie, pentru care există date, dintr-o populaţie de circa treisprezece mii de locuitori, numai douăzeci şi cinci de bărbaţi primeau împărtăşania de Paşti. În acelaşi an, parohul din Bobigny, deprins să cuminece numai femei şi copii (vreo cincizeci), mărturisea că şi-a pierdut speranţa de a putea câştiga vreun credincios de parte bărbătească. În mulţimea de credincioşi – numărând între 600.000 şi 800.000 pe an – care, din întreaga Franţă, între 1853 şi 1859, mergeau la Ars, participarea feminină era

netă: din totalul de pelerini identificaţi, femeile reprezentau cu puţin sub două treimi. Chiar şi Roma, care în ochii observatorilor europeni din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea trecea drept unul dintre ultimele bastioane în calea progresului, asista la schimbări comportamentale pe care „stările sufleteşti" le înregistrau fără echivoc. Amurgul statului ecleziastic suntem în anii imediat următori grevei din 1870 – a înregistrat o creştere a numărului celor „nevrednici" de împărtăşanie. Verificarea anuală a comportamentului rezidenţilor *{Liber Monitionum* utiliza rezultatele controlului social şi religios din oraş) reflecta o diminuare semnificativă – chiar dacă nu drastică – a practicii împărtăşaniei cu ocazia Sfintelor Paşti (numele celor care nu se împărtăşeau, loviţi de pedepse canonice, nume puse sub interdicţie şi apoi excomunicate, erau afişate pe uşa parohiei).

Veacul care a fost martorul confruntării pe scena istoriei a „două mari fenomene, două principii, doi actori şi două persoane, Creştinismul şi Revoluţia", trebuia să se împace cu diagnoza lui Michelet: „Dumnezeu îşi schimbă sexul". Feminizarea practicilor credinţei, a formelor de veneraţie, precum feminizarea clerului, confirmă acest lucru. În secolul, al XIX-lea, îndepărtarea de Biserică, anticlericalismul, militant ori pasiv, sunt fenomene exclusiv masculine. Credinţa bărbaţilor nu a dispărut, dar îşi schimbă în mod vizibil statutul. Capătă contururi mai fluide şi mai relative în raport cu opiniile religioase, nu mai e un fapt global, absolut, de mentalitate. Se schimbă

câmpul de acţiune. Interesele, pasiunile, sentimentele de abnegaţie încep să graviteze în jurul stindardelor politice. Până şi substanţa evlaviei feminine, înscrisă în statutul de nestrămutat al „faptului de mentalitate”, suferă şocurile revoluţiilor politice şi culturale. În Franţa, vehicularea unor utopii apărute în atmofera lui 48 va stârni opinia politică a unor femei care, printr-un limbaj nou şi energic, mărturisesc întâlnirea dintre credinţa feminină tradiţională şi „opinia religioasă” ce se împleteşte cu faptele istorice. Formulele şi canoanele profesiunii de credinţă catolice – resursă care „esenţializează” discursul – sunt aplicate noilor invocaţii, noilor convingeri. O indisolubilă mixtură reîmprospătează rugăciunea femeilor, „care în Franţa trebuia să existe doar pentru a manifesta fraternitatea, acel simbol al iubirii pe care Iisus Hristos şi-a întemeiat Biserica, El care a desfiinţat sclavia, El care, prin împărtăşanie, i-a chemat pe toţi oamenii la sfânta masă a egalităţii”, scria Eugénie Niboyet în articolul intitulat „Profession de foi”, publicat în 1848 în *La Voix des Femmes. Journal socialiste et politique, organe des intérêts de toutes.*

— Acel fenomen pe care în urmă cu cincisprezece. Ani Claude Langlois îl definise, cu o formulare fericită, „catolicismul la genul feminin” s-a manifestat în cursul secolului al XIX-lea în trei registre diferite: feminizarea veneraţiei, feminizarea practicii religioase şi feminizarea cadrelor permanente ale Bisericii. În Franţa, în acest secol, circa de femei au intrat în congregaţiile catolice, mai vechi sau mai nou

fondate. Şi evoluţia extraordinară a fenomenului congregaţionist e legată de traumatismul revoluţionar. Rănită de viziunea unei societăţi care putea fi atât de uşor secularizată, după cum demonstrase Revoluţia, Biserica a oferit ample posibilităţi de acţiune femeilor care doreau să fondeze noi congregaţii.

Un asemenea impuls care, într-o societate sceptică şi materialistă, aruncă 100.000 de femei afară din lume şi le face să renunţe la plăcerile tinereţii şi la bucuriile vieţii de familie constituie un fenomen demn de atenţie, nota, la sfârşitul celui de-al doilea imperiu, un scriitor anticlerical. Cifra înspăimântătoarei „invazii congregaţioniste" nu era departe de adevăr. Din 1800 până în 1880, batalionul ordinelor monastice feminine franceze a crescut de la 13.000 la mai mult de 130.000. În anii '80, numărul vechilor comunităţi religioase ale mănăstirilor şi abaţiilor, care în 1800 constituiau cea mai mare parte a clerului feminin, a fost depăşit în urma înmulţirii congregaţiilor dependente de propriul episcop sau fondator, dar mai ales de propria fondatoare şi stareţă. În 1830, raportul femeilor din totalul clerului francez era de doi la trei. Două treimi dintre fondatoarele noilor congregaţii proveneau din clasele superioare: înainte de Revoluţie, 29% din rândul nobilimii şi 33% din cel al burgheziei. În secolul al XIX-lea, preponderenţa burgheză e covârşitoare: 46% faţă de 19% cât reprezenta aristocraţia. Restul puternicei armate provenea din familii

modeste, de ţărani, meşteşugari şi salariaţi.

Un pact de solidaritate stătea la originea forţei „contractului congregaţionist”. Candidata trebuia să respecte regulile impuse de congregaţie, dobândind în schimb avantaje spirituale, dar şi materiale: o viaţă decentă, protecţie în caz de boală şi la bătrâneţe. Dar, mai ales, exista multitudinea slujbelor oferite de congregaţii: activităţi „profesionale”, ca de pildă cele de învăţătoare şi infirmiere. Pentru surorile mai dinamice exista posibilitatea concretă de a întemeia o „afacere” religioasă proprie, de a face o „carieră” într-una din numeroasele congregaţii „multinaţionale” răspândite în Franţa, în Europa şi în afara ei. Exemplele prezenţei libere şi incisive a noilor fundaţii religioase în viaţa socială sunt numeroase. „Fără străduanie nu ajungi la nimic. Nu astfel procedează toţi acei *business men* în lumea afacerilor? De ce nu am face şi noi la fel întru lauda dulcelui nostru Iisus?” – acesta era motoul maicii Francesca Cabrini; din aproape nimic, ea avea să „inventeze” o congregaţie care, la moartea fondatoarei (Chicago, 1917), putea conta pe 1.500 de surori răspândite în opt ţări din Europa şi din cele două Americi, distribuite în 67 de aşezăminte dedicate îngrijirii infirmilor şi educării orfanilor.

Grandioasa feminizare a clerului francez e un fenomen de anvergură naţională care va influenţa şi alte ţări catolice în intervale de timp şi cu intensităţi diferite. În Franţa, mai mult decât anii Restauraţiei, cei ai Monarhiei din iulie s-au dovedit deosebit de favorabili creşterii şi

consolidării mişcării congregaţioniste. În 1850, cu 66.000 de credincioase şi congregaţioniste, situaţia e mai solidă din punct de vedere numeric decât la începutul Revoluţiei. În Italia, avântul fundaţiilor religioase feminine va surveni cu un deceniu mai târziu. Noi tipuri de viaţă creştină – congregaţia religioasă mai întâi, apoi aşezamintele şcolare, „noile comunităţi" şi, în sfârşit, fecioarele consacrate şi călugăriţele – au pus în criză modelele anterioare. Între 1800 şi 1860 s-au deschis 127 de fundaţii, localizate în special în regiunile centrale şi nordice. În 1861, primul recensământ din regatul Italiei – care nu făcea distincţie totuşi între „monahii" şi „surori", între mănăstirile ale căror călugăriţe nu aveau voie să iasă în lume, şcolile de călugăriţe, casele cu regim monastic şi aşezămintele noi, centralizate – a înregistrat 42.664 de „credincioase". Şi în Italia feminizarea clerului e o stare de fapt: numărul călugărilor e de numai 30.632. Cea mai mare parte a călugăriţelor proveneau din sud, din provinciile napoletane şi din Sicilia: erau peste 22.619, legate de aşezămintele tradiţionale, ceea ce demonstrează diferenţa, chiar şi în contextul istoriei religioase feminine, între Nord şi Sud.

Numai că şi cerul sfinţilor se feminiza. Până la începutul secolului al XIX-lea, misoginia instituţiei ecleziastice e incontestabilă: dintr-uij total de 125 de sfinţi recunoscuţi de autoritatea pontificală, numai 14 sunt femei. Între cei canonizaţi în perioada 1851 – 1950, proporţia femeilor creşte considerabil. Multe dintre sfintele canonizate au fondat congregaţii religioase care,

după moartea fondatoarelor, au lucrat cu ardoare pentru a le fi recunoscută sfinţenia.

Rugăciunea *k*

Rugăciunea, acea mişcare a inimii ce îl uneşte pe credincios cţi Dumnezeu, cea dintâi îndatorire a creştinului, aflată în centrul întregij vieţi bisericeşti, e o experienţă inefabilă care scapă istoricului. Inimsi fierbinte a credinţei ţine de partea cea mai puţin vizibilă a cotidianului în Nivernais, în şcolile rurale ale celui de-al doilea imperiu, cititul *şi* scrisul se învăţau după cartea de rugăciuni, prin copierea literelor dişi învăţătura apostolică. Lectura de seară a rugăciunii, fără îndrumare învăţătorului, nu mai e o formă de învăţare: cel ce se roagă se ghidează mai mult după succesiunea paginilor decât după sens. Adânca reculegere, în absenţa oricărui act sau discurs, a cărei valoare orantă şi-o revendica erezia cvietistă, era respinsă de Biserică, pentru care rugăciunea trebuia să fie rostită: „Actul de credinţă trebuie manifestat în manieră discursivă, sufletul trebuie să-şi ceară în mod explicit mântuirea”, afirma Bossuet.

Rugăciunile, rugăciunile rostite, mult mai uşor de reprezentat decât cele mentale, marcau cadenţa zilei de lucru a unei femei. O relaţie precoce cu rugăciunea, rod al iniţierii materne, e prezentă în multe dintre autobiografiile feminine (pe lângă faptul că ea făcea parte integrantă din hagiografia secolului al XIX-lea). George Sand, care abia dacă mai era în stare să vorbească, şi-a înălţat deodată vocea, rugându-se, fără să se bâlbâie. „Doamne, îţi dăruiesc inima mea!” au fost

singurele ei cuvinte, şi cele de pe urmă, apoi capul i-a căzut pe pernă.

Nu ştiu de ce înţelegeam acea frază mai bine decât restul, fiindcă există multă metafizică în acele câteva cuvinte, şi totuşi le înţelegeam, şi era singura parte a rugăciunii mele în care îmi puteam face o idee despre Dumnezeu şi despre mine, nota în autobiografia sa, care este şi mărturia vie a unei evoluţii genealogice a modului de înţelegere a credinţei. Mama scriitoarei, Sophie Delaborde – de origine modestă, cu o viaţă aventuroasă înainte, ca şi după Revoluţie – era de o credinţă de nezdruncinat, întemeiată pe „idei religioase nicicând cuprinse de îndoială”. Iniţiată în credinţă graţie povestirilor mamei (un bogat zăcământ de imagini, dintre cele mai proaspete şi mai delicate oferite de alegoria catolică: îngerii şi Fecioara, laolaltă cu zânele şi amoraşii, virtuţile teologice şi sfintele fecioare, fără imagini înspăimântătoare care să întunece naraţiunea), neutralizate mai târziu de sarcasmul bunicii sale dinspre tată, sceptică convinsă, Aurore Dupin, la cei cincisprezece ani ai săi, elevă la şcoala de pe lângă mănăstirea Dames Augustines Anglaises (din 1818 până în 1820), gândea despre credinţă că e ca iubirea: „… când o cauţi, nu o găseşti, şi o găseşti când te aştepţi mai puţin”. Punct de vedere în acelaşi timp hegelian şi „romantic”, al cărui unic fundament – pentru iubire, ca şi pentru credinţă – stă în particularitatea subiectivă, în caracterul arbitrar al judecăţii.

Povestea acestei convertiri – convertire augustiniană (datorită eficienţei imitative a unui

tablou din mănăstire: *Toile, lege*, la care a reflectat mult Aurore); iată tema hristomorfică, dar şi „scena” bisericii în clarobscur, răsfrângere cromatică a zbuciumului sufletesc *în tenebris*se încheie cu o inimă răpită de credinţă şi cu stingerea glasului raţiunii:

Din acea zi a încetat orice luptă, devoţiunea mea a dobândit caracterul unei pasiuni. Când inima a fost cucerită, raţiunea a fost alungată cu hotărâre şi cu un soi de bucurie fanatică.

Preaplinul credinţei-pasiune care a însufleţit-o pe George Sand corespunde celei de care au fost marcate numeroase adolescente din secolul al XIX-lea, ce vor împărtăşi simptomele aceleiaşi beatitudini: „Nu mai dormeam, nu mai mâncam, umblam fără să-mi dau seama de mişcarea corpului meu”.

Noua doctrină (şi noua retorică) a rugăciunii sentimentale insista asupra necesităţii unei mari familiarităţi cu Dumnezeu, propunea rugăciuni colocviale, o alternanţă între ascultare şi cuvânt, „mai mult cu inima decât cu buzele”, după cum citim într-un *Manuel de pitié* din 1844. Rugăciunile orientate – prin care se implorau protecţia şi bunăvoinţa divină în legătură cu unele schimbări, cu sănătatea, prosperitatea în afaceri, examenele, călătoriile, războaiele –, caracteristice devoţiunii veacului al XIX-lea, sunt marcate atât de individualismul biruitor al epocii, cât şi de dorinţa teologiei de a controla excesele mistice. Rugăciunea e un dialog liniştit cu divinitatea, nu o

revărsare mecanică de vorbe. Aşa susţinea monseniorul Dufetre (episcop de Nevers în prima jumătate a secolului), temut „rânduitor al devoţiunii”, care nu era singurul hotărât să descalifice rutina şi repetitivitatea, rugăciunea lapidară din intimitatea casei, în favoarea calităţii spirituale a rugăciunii. Îndemnurile sale la chibzuinţă erau adresate celor care se rugau din „necesităţi spirituale”, ca şi laicilor. Pe tinere le sfătuia „să nu se roage şi să nu facă fapte de milostenie peste măsură”.

Rugăciunea „din necesităţi spirituale” a clerului – care e mişcare a spiritului, acţiune corporală însoţită de gesturi şi metanii, şi care este de asemenea şi ritm – avea să angajeze trup şi suflet oamenii Bisericii, dar şi mulţimea de tineri educaţi (mult după secolul al XIX-lea) în şcolile şi internatele de pe lângă mănăstiri. Durata acestor programe de educaţie şi rugăciune, stabilite şi reglementate potrivit rânduielii, era variabilă: în unele cazuri, tinerii puteau sta în internate de-a lungul copilăriei şi adolescenţei, de la cinci-şase ani până la şaisprezece – şaptesprezece ani. În 1876, dintre cei 500.000 de copii francezi care mergeau la grădiniţă, 80% au fost încredinţaţi unor congregaţii religioase. În Italia de după Unire, monopolul ordinelor şi congregaţiilor religioase asupra educaţiei feminine e practic necontestat. La sfârşitul secolului existau numai 86 de instituţii de educaţie publice, faţă de 1.429 de colegii-pension administrate de oameni ai Bisericii. Oglinda mentalităţii dominante, ce dorea ca părinţii laici

(de stânga, ba chiar şi masoni) să încredinţeze educaţia fetelor unor instituţii religioase, era chiar Roma, capitala statului – un stat laic şi liberal – care n-a avut niciodată, nici în secolul al XIX-lea şi nici în secolul XX, un colegiu de fete guvernamental. Fetele aristocrate şi cele din clasa unor notabili a căror poziţie se datora averii sau puterii politice erau educate în două instituţii religioase, Surorile înălţării Maicii Domnului şi Institutul *Dames du Sacré Cœur* din Trinită dei Monti. Acele *dames* ale ordinului fondat de Sophie Barat erau tinere şi culte, adeseori aristocrate, asemenea propriilor eleve, în fibra lor morală vibra „un fir invizibil şi robust de oţel”. Făceau educaţie urmând cu veneraţie modelul spiritual şi comportamental ignaţian, aflat la antipodul stereotipului feminităţii excesive şi manierate: fără lacrimi, puţină emoţie, autocontrol şi rigoare. Repartizarea exerciţiilor de veneraţie, după o minuţioasă ordine de zi pentru elevele de pension, intra în evaluarea pe care toate instituţiile cu internat din secolul al XIX-lea o rezervau disciplinei temporale. Epoca de aur a industriei coincide în mod simptomatic cu o bogată literatură privind modul de utilizare a unei zile de lucru. În Franţa, ca şi în Italia, autoarele catolice exaltau minunile disciplinei care unea sârguinţa spirituală cu agilitatea, în studiu ca şi în activităţile casnice. În ordinea armonioasă a timpului pentru lucru şi a celui pentru rugăciune trebuia descifrat semnul unei sfinte şi supreme exactităţi. Locul de cinste îl deţinea credinţa, dar voinţa şi autocontrolul (mărturii ale

pătrunzătoarei culturi a sfârşitului de secol XIX, marcate de *selphism*-ul voinţei) compun blazonul desăvârşitei „ordini de zi”. „Această uniformitate a zilelor şi săptămânilor, pentru a nu o numi *monotonie,* e un corectiv al spiritului incendiar şi capricios al tinereţii”, scria în 1841 Nathalie de Lajolais, educatoare recunoscută ca progresistă. Scopul declarat de a controla spiritul şi trupul printr-o reglementare a timpului putea lăsa, firește, un larg spaţiu de manifestare sentimentelor de plictiseală, tristeţe, singurătate sau nostalgie, pentru înlăturarea cărora rugăciunea părea o medicaţie prea puţin eficientă. „Mamă, simt că mor dacă nu mă întorc acasă în vacanţă”; aşa îi scria mamei sale, în anii ’40 ai secolului al XIX-lea, Adèle Motte-Bredart, în vârstă de cincisprezece ani, după optsprezece luni de recluziune la mănăstirea Dames Bernardines d’Esquermes fără a-şi putea vedea familia ce locuia la Lille. Ca răspuns pentru îndurerata copilă ce trăia izolată, iată stilul de temut al mamei care, dintr-o altă lume, îşi trimite mesajul (ironic sau crud) al imposibilei contiguităţi (inclusiv narative) a experienţei rugăciunii: „Draga mea fiică, dacă-l este plăcut Domnului să te cheme la El, n-ai putea să te pregăteşti nicăieri mai bine ca pe lângă minunatele maici cărora le-am încredinţat misiunea formării tale”.

Institutul Prea Sfintei Fecioare din Florenţa – întemeiat în 1823 de marele duce Ferdinand al III-lea de Toscana (pe parcursul întregului secol al XIX-lea şi pentru o bună parte din secolul XX, escală obligatorie pentru fiicele celor mai nobile

familii şi pentru cele ale posesorilor celor mai însemnate averi din Italia) – transpune cel dintâi în viaţă noile criterii de formare, sub semnul valorilor domestice care îşi au în *De 1 éducation, suivi de conseils aux jeunes filles* (1824) a doamnei Campan fundamentul teoretic (traducerea italiană a fost aproape imediată). În 1859, limbile orologiului Institutului Prea Sfintei Fecioare marcau, după cum arată regulamentul aşezământului, ritmul activităţilor de peste zi ale elevelor, de la şase şi treizeci de minute – ora deşteptării – până la nouă seara – ora stingerii. Ele acordau şapte ore şi jumătate „lecţiilor, studiului şi lucrului manual" şi o oră şi un sfert rugăciunilor (liturghia şi rugăciunea de dimineaţă: la şapte şi jumătate; rugăciunea de după-amiază; rugăciunea de seară). La începutul anilor '40, elevele înscrise la Maison d'éducation des jeunes filles de pe lângă mănăstirea „Fiicele Mariei" din Arbois erau mai matinale şi mai puţin contemplative: ziua lor, care începea la cinci şi jumătate şi se încheia la nouă seara, era alcătuită din zece ore de lecţii, studiu şi diferite activităţi, o oră şi jumătate dedicată practicilor de milostenie, restul timpului fiind împărţit între deşteptare şi stingere, orele de masă şi de recreere, toate strict supravegheate.

Nici „Şcolile mănăstireşti ale virtuţii" romane nu cunosc timpul liber. Misiunea lor în cadrul sistemului acelui *welfare* al statului pontifical din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, în care persoana „papei rege" mijlocea, prin dubla sa funcţie, între instanţele caritative ale creştineştii *pietas* şi preocupările asistenţiale ale unui organism

guvernamental, nu se mai reducea la disciplinarea subiecţilor cu probleme – „fecioare” (fete nemăritate) de diferite vârste, fetişcane, tinere, femei bătrâne – pentru a le insufla disciplina de fier a onoarei. Larg răspândite în spaţiul italian încă din secolul al XVI-lea, şcolile de pe lângă mănăstiri erau mai curând aşezăminte de *philanimy*. Atente la salvarea spirituală a elevelor interniste, ele nu urmăreau doar izolarea şi abstinenţa, ci şi corecţia şi educaţia, cu dublu scop: căsătoria sau, ca alternativă, călugărirea. În secolul al XIX-lea, eficienţa şi autonomia lor productivă decad, meşteşugurile practicate în aceste aşezăminte sunt abandonate aproape cu totul, şi „rapoartele” guvernamentale evocă deja cu nostalgie perioada activă a secolului precedent, când internistele lucrau mătăsuri şi dantele de Flandra şi ţeseau feţe de masă şi batiste. Alternanţa practicilor devoţiunii cu munca fizică rămâne singura directivă organizatorică a şcolilor de această factură: „O parte din timpul vostru îl veţi dărui lui Dumnezeu, o parte îndeletnicirilor obişnuite, şi o parte propriilor îndatoriri”, preciza un regulament intern din anul 1830. De obicei, regula temporală nu era respectată, ordinea stabilită fiind nu o dată ignorată: cu o permanentă inventivitate, internistele găseau întotdeauna metode de a încălca normele prescrise. „Fecioarele” rămâneau ascunse în casă când grupul lor ieşea şi aranjau să fie chemate de vreo rudă la vorbitor, în timp ce alte eleve se rugau ori lucrau. În confruntarea dintre devoţiune şi muncă, rugăciunea ieşea învingătoare, o supremaţie ce

marca impracticabila egalitate valorică între timpul dăruit muncii şi cel dedicat rugăciunii.

Trupul credincioasei

Preceptele monastice acordau cea mai vie atenţie momentelor din zi în care, invocând motive fiziologice, internistele se puteau sustrage severităţii regulamentului, clipelor când ele erau mai puţin atente, cele dintre somn şi trezie: noaptea, când conştiinţa morală e pe punctul de a-şi pierde controlul, şi la trezire, când e încă prea moleşită pentru a respinge ispitele simţurilor. Simţurile sunt porţi deschise ispitei, păcatului, diavolului. Sfântul Francisc din Sales, cu înţelegătoare bunăvoinţă, le sugera o strategie călugăriţelor chinuite de ispită: să-şi schimbe locul şi poziţia, să cânte, să alterneze exerciţiile spirituale. Începând cu a doua jumătate a secolului se înregistrează o înăsprire a preceptelor. Pentru a ţine la distanţă fantasmele nocturne se recomandau rechemarea în minte a unor rugăciuni şi gânduri sfinte şi invocarea cutremurată a spaimelor iadului şi a morţii. Patul trebuia să aibă toate semnele unei austerităţi mortuare: cuvertura ca linţoliu, mâinile încrucişate pe rozariu sau strângând crucifixul.

Dintr-o reprezentare atât de minuţioasă – gesturi de autocontrol, antrenament împotriva ispitelor, voinţă de încarnare a virtuţilor –, omniprezentă în prescripţii, nu e uşor să deduci fizionomia ideală a credincioasei, oglinda fizică a practicilor credinţei. Pe feţele celor mai evlavioase femei din mănăstirea Dames Augustines, George Sand nu a descoperit fericirea şi nici vreun alt

semn al puterii transfiguratoare a credinţei: „**Aveau** o evlavie întunecată, aproape bolnăvicioasă”. În fizionomia posomorâtă a congenerelor, ea putea desluşi decalajul existent între pasiunea credinţei şi rezultatul ei „aparent”: trăsături întunecate (chiar în aceşti ani teologia protestantă definea drept „melancolie religioasă” sindromul patologic al conştiinţei prea scrupuloase, obsedate de teama de a păcătui; expresia nu apare în teologia catolică, preocupată însă şi ea de „conştiinţa înfricoşată”). Credinţa n-ar trebui oare să aibă o luminoasă putere transfiguratoare, să insufle o strălucire aparte tinerelor fete care se roagă? În mănăstirea Dames Augustines s-a săvârşit însă o minune: răsfrângerea intensităţii lăuntrice pe chip. Elisa, eleva cea mai frumoasă – „avea un profil grecesc cu o uluitoare puritate a liniilor, pielea ei era, fără nicio exagerare, de nuanţa crinilor şi a rozelor, un păr castaniu minunat, ochi albaştri, dulci şi pătrunzători, întreaga ei înfăţişare mărturisea o suavă demnitate; privirea şi surâsul vesteau duioşia unui înger...” –, este şi sufletul cel mai puternic, mai plin de milă, dar şi cel mai hotărât, în chip nestrămutat şi voios, să intre în mănăstire.

Nu întâmplător, perfecţiunea cromatică are culorile rozei şi ale crinului. Rozele şi crinii sunt arabescuri florale, cadrul canonic al descrierilor Paradisului. Începând cu lirica de curte, trandafirul a evocat frumuseţea feminină. Până şi spinii s-au dovedit esenţiali pentru succesul simbolului: ei reprezintă colivia ocrotitoare pe care o folosesc tinerele pentru a-şi păstra

virginitatea până la căsătorie (încă o legătură puternică între cultura populară şi cea religioasă, după cum arăta Yvonne Verdier). În secolul al XIX-lea, arborarea simbolică a trandafirilor şi crinilor e încă rezultatul „democratizării" culturii florale care, odată cu moda „limbajului", şi-a construit un sistem de cunoaştere şi un mod de comunicare unde e dificil să distingi întreaga reţea de influenţe dintre simbolismul culturii laice şi cel al culturii catolice. Lexicul spiritual al Théresei de Lisieux reflectă seducţia pe care o exercitau ghirlandele înrourate de crini şi trandafiri din imaginile sacre ale „anilor luminoşi" ai copilăriei. Floarea frântă a crinului, care în lecturile creştine ale copilului rămâne simbolul inocenţei şi al fragilei purităţi, este în acelaşi timp, potrivit codurilor sensibilităţii secolului al XIX-lea, reprezentarea sentimentului – foarte răspândit la vârsta tinereţii – precarităţii vieţii şi al resemnatei certitudini că moartea precoce e o realitate a existenţei: „Multă vreme... am crezut că mica floare fusese tăiată în primăvara vieţii", scria Thérèse în *Histoire d'une ame.*

Binomul credinţă – frumuseţe nu este izolat în literatura secolului al XIX-lea. Izvoarele însă, deşi sunt numeroase, nu reprezintă un material de referinţă care să permită creionarea unei fizionomii ideale, omogene şi unanim acceptate a credincioasei din acea perioadă. Epocă a virtuţilor hagiografice feminine, secolul al XIX-lea admite (îndeosebi în prima lui jumătate) reprezentarea femininului ca spiritualitate pură, închizând puţinele unghiuri prin care trupul putea fi arătat.

În preceptistica franceză, ca şi în cea italiană din primele decenii ale secolului, domina influenţa exercitată de „fizionomia filantropică” a lui

Lavater, care se remarca prin religiozitate, prin aspiraţia spre mântuire şi prin credinţa în posibilitatea de a „zămisli” o lume a desăvârşitei armonii între suflete şi chipuri. „Purtarea cumpătată, gândul înălţător, simţămintele de bunăvoinţă au o atât de mare virtute plăsmuitoare asupra trupului omenesc, încât îl învaţă, îl îndreaptă, îl fac să răspândească o aură”, scria în 1860 Giulia Molino Colombini, cea mai vestită propovăduitoare a spiritualităţii feminine din Italia risorgimentală. Frumuseţea fizică era sistematic devalorizată, adeseori demonizată, iar preceptele educaţiei morale, creştine sau laice, susţineau că „frumuseţea şi nebunia îşi ţin de multe ori tovărăşie”.

Într-un discurs normativ ce oculta orice vizibilitate realistă a corpului, recunoscându-i acestuia dreptul la reprezentare doar ca imitaţie analogică a corporalităţii sanctificate, virtuţile erau singurele care contau în ordinea demnităţii. În acest sistem al preeminenţei valorilor spiritului, corpul putea *totuşi* să se manifeste: o apariţie învăluită, care prezenta simptomul unei progresive identificări a individului cu trupul *său*, încă una dintre numeroasele dovezi ale individualismului victorios. Deţinem unele mărturii privind mult discutata adaptare feminină la normele „antropologiei angelice”. Dar e dificil să judeci dacă Marie Bashkirtseff, rusoaica aristocrată de paisprezece ani, autoarea unui

Journal, poate cel mai celebru de la sfârşitul secolului al XIX-lea, a constituit sau nu un caz de reverenţă la normele care chemau la imitarea corporalităţii fără corp, neîntinate, sfinţite. Îngenuncheată în biserica „Sfântul Petru" din Nisa, ea adăuga o nouă variantă de mortificare – „mă rugam în genunchi şi cu bărbia sprijinită în palma mâinii mele atât de albe şi de firave; dar amintindu-mi deodată unde eram, mi-am ascuns iute mâinile, încercând să fiu cât mai urâtă, cum se cuvine să fii când te afli în rugăciune" – autoiconografiei vii, obediente la canoanele care prescriau şi o poziţie angelică în timpul rugăciunii: corpul îmbrăcat în alb, în postură ascensională; privirea îndreptată în sus pentru a indica fervoarea, în jos – pentru a sugera smerenia. Aceştia sunt, prin excelenţă, „indicii de feminitate" ai veacului al XIX-lea. Am putea, evident, să-i numim şi „tactici de ascundere". Trebuie să subliniem însă că preceptele catolice îi sintetizează şi îi definesc potrivit acelui „a dezarticula în elemente", care, folosit împreună cu hiperbolele superlative, reprezintă unul dintre cele două moduri canonice de descriere a frumuseţii, oricare ar fi valoarea respectivei descrieri.

Corpul poate produce efecte contabilizabile de sacră conjuncţie cu divinul. Multă vreme materialitatea lacrimilor a fost interpretată ca semn imediat al „participării organismului corporal" la „emoţia spirituală a sufletului în rugăciune". Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în contextul dominantei feminizări a

practicilor credinţei, Biserica şi-a corectat accentele apreciative cu privire la „darul lacrimilor”. Nu este exclus ca primele cercetări ştiinţifice asupra adolescenţei feminine să fi contribuit la sporirea suspiciunii faţă de un comportament receptat nu ca o dovadă de naturaleţe, ci de-a dreptul ca emfatică afectare şi jubilaţie egolatră. „Fetele îndrăgesc atât de mult lacrimile, încât mi-a fost dat să le văd eu însumi cum mergeau să plângă în faţa unei oglinzi pentru a se bucura îndoit de starea lor”, nota monseniorul Dupanloup. Această pedagogie acţiona în special asupra fetelor din clasele mari. Congregaţia *Sacré Cœur* dorea ca surorile, precum şi tinerele interniste să fie păzitoare înţelepte ale graniţelor corpului şi nu agrea excesul şi nestăpânirea lacrimilor, simptom prea „natural”, asociat unei credinţe călduţe şi dulcege, sentimentale, într-un cuvânt „efeminate”. Nu întâmplător, cele dintâi care vor introduce această severă educaţie privitoare la controlul lacrimilor vor fi congregaţiile de elită. Ţinute în frâu sau lăsate să cadă în voie, lacrimile erau un semn care, împreună cu alte detalii, ajută la operarea unei distincţii antagoniste între „corpul burghez” şi „corpul popular”, prin care societatea secolului al XIX-lea încerca să individualizeze unele tipuri de caractere repartizate pe clase, o „distincţie” defensivă, confruntată cu născânda democratizare a aparenţelor.

Bernardette Soubirous, dimpotrivă, plângea mult. Plângea *„en cachette”*, lacrimi spontane şi nu prefăcute, aidoma celor care, după *De*

servorum Dei beatificatione a lui Benedict al XIV-lea, sunt roadele unei rugăciuni „excelente”, nu ale uneia oarecare. Ea ilustra protestul implicit al religiozităţii populare, care îşi exhiba vitalitatea prin lacrimile unei tinere sărace şi bolnave, fără carte, provenind dintr-o familie marginalizată, exemplu tipic pentru manifestările mariofanice ale secolului. Margaretha Kunz, Katharina Hubertus şi Susanna Leist, cele trei ţărăncuţe de opt ani care, în iulie 1876, afirmau că au fost martorele apariţiei Maicii Domnului la Mai pingen (Saarland) – o apariţie ce ar fi putut duce la înfiinţarea unui Lourdes german – nu au plâns pentru a confirma veridicitatea viziunii lor. Ele au plâns ca reacţie, de teamă şi consternare, la conspiraţia investigatorilor: medici, poliţişti şi preoţi. Luată de lângă tovarăşele sale şi izolată, Margaretha Kunz a plâns fără oprire, ca o fetiţă înspăimântată ce era.

Apariţia de la Lourdes era de-acum recunoscută, când, răspunzându-i unei surori care o mustra că nu participă la iniţiativele de promovare a cultului, Bernardette i-a spus că ea simte pur şi simplu o vocaţie în a fi bolnavă şi inertă. Deposedarea de sine şi pasivitatea înţeleasă ca abdicare de la orice fel de prestaţie exterioară devin metafora spiritului celei mai semnificative epifanii a secolului. Acest abandon al corpului în non-acţiune nu excludea totuşi durerea cea mai mistuitoare. Maria de Moerl şi Domenica Lazzari, cele două „stigmatizate din Tirol” pe care le-a dat acelaşi veac al XIX-lea, au trăit povara unei experienţe mistice şi a unei

suferinţe fizice continue, fără să o exprime prin viu grai şi cu atât mai puţin în scris. Mutismul lor – după cum s-a observat – era dovada „separării trupului sanctificat prin daruri dumnezeieşti de orice formă, fie şi impusă, de autoconştienţă”. O tăcere care a permis ca fenomenele fizice ale extazului să intre sub ochiul scrutător al ştiinţelor pozitive. Charcot va analiza portretele misticelor din secolul al XVII-lea şi va identifica în gurile lor întredeschise şi capetele date pe spate simptomele genealogice ale „marii” isterii.

Realismul devoţiunii

„Materialismul sentimental” al evlaviei faţă de Preasfânta Inimă părea a contrazice cultura trupului caracteristică secolului al XIX-lea. O cultură a autocontrolului şi a refulării, care prescria ca atitudinea faţă de corp să stea sub semnul pudorii şi al ruşinii. O cultură ce înconjura secreta gestiune a corpului cu nenumărate tabuuri lingvistice, pe care niciun proces verbal nu avea dreptul să le încalce. „Inima, organul cel mai nobil, avea avantajul de a furniza o seamă de formule cu dublu înţeles, însă decente, un întreg vocabular de duioşii echivoce, la auzul cărora nu roşeai şi care-ţi înlesneau să mânuieşti mai în voie uneltele galanteriei cucernice”, scria Michelet în 1845 în *Le prêtre*, *la femme et la famille*, atribuind femeilor – „femeile: în ele viaţa inimii e totul” – organele şi afectele cele mai permisive la credinţa în Preasfânta Inimă a lui Iisus. Înrădăcinarea socială a cultului Preasfintei Inimi era legată nu atât de cultura romantismului Restauraţiei, care acordase un spaţiu restrâns reprezentării inimii ca

sediu organic al sentimentului, cât mai curând de „al doilea romantism”, mai de durată şi mai sentimental, a cărui undă avea să scalde amurgul secolului. Legat în Franţa de şansele partidului catolic-monarhist, cultul Preasfintei Inimi avea să atingă apogeul în deceniul 1850 – 1860, în timp ce în Italia, unde adepţii lui mizau pe şansele partidului temporalist, a cunoscut un mare ecou în anii celei mai puternice disensiuni între Biserică şi stat, ca şi în deceniul care a urmat ocupării Romei.

O strategie de ripostă la secularizarea modernă: iată ce vedea Michelet în varianta iezuită a credinţei în Preasfânta Inimă, La distanţă de câteva decenii, iezuiţii italieni revendicau în „invenţia” Preasfintei Inimi – „un obiect sensibil, cel mai simpatic, prin care să accezi la ardoarea care nu distruge, ci înflăcărează” – puterea homeopatică, *similia similibus*, a unui cult ivit ca „antiteză eficientă la iubirea senzuală ce domină cu atâta autoritate timpurile moderne”. Potenţialităţile psiho-simbolice ale Preasfintei Inimi au depăşit spaţiul circumscris de religiozitatea populară. Protocoalele de interpretare ale cultului s-au înmulţit din cauza lipsei de personalitate şi inconstanţei metaforice a simbolului („Iezuiţii, mari propagandişti ai noii credinţe, se fereau să explice până la capăt dacă era vorba de venerarea inimii simbolice, a iubirii celeste, sau de adorarea inimii de carne”, scria Michelet), câştigând teren şi în rândul păturilor sociale „civile” de la oraş.

Pe parcursul secolului al XIX-lea s-a putut

asista la o progresivă epurare a elementelor anatomice în reprezentarea Preasfintei Inimi. Cele două inimi întrepătrunse desenate de Charles Natoire pentru *L'Excellence de la dévotion au cœur adorable de Jésus Christ* a părintelui de Gallifet (1743) – grase şi umflate, surmontate de vena cavă superioară şi de aortă, ambele tăiate scurt, cu un reticul de vase sanguine hiperrealiste, totul încadrat în flăcări, raze şi capete de heruvimi (care l-au îngrozit pe Michelet) – vor lăsa locul unor inimi mai plăpânde. La 26 august 1891, un decret al Sfântului Scaun intervine pentru controlarea realismului excesiv al imaginilor Preasfintei Inimi. Se autoriza cultul imaginilor inimii fără trupul lui Iisus numai pentru devoţiunea privată, în timp ce imaginile expuse cultului public trebuiau să reprezinte exclusiv „figura divină întreagă", cu Iisus oferindu-şi privirilor propria inimă.

Răspândirea „engolpioanelor cu Preasfânta Inimă", a imaginilor inimii tipărite pe hârtie (pentru a fi cusute în dreptul inimii, pe partea interioară a veşmintelor), a unor *ex voto* cardioforme (care nu reprezentau partea vindecată a corpului, ci inima dogoritoare a credinciosului), până la acele *lux perpetua* în formă de inimă ale veacului al XIX-lea, dovedea în ce măsură lumea vie a credinţei de la sfârşitul acelui veac continua să fie străbătută de o carnalitate mediată şi de un intens schimb mistic, ale cărui zeloase propagandiste, în lumea rurală ca şi în rândurile clasei mijlocii de la oraş, erau, nu întâmplător, femeile. După Marele Război,

devoţiunea feminină faţă de Preasfânta Inimă a dobândit un caracter mai puţin individual. Apărută în 1918, Gioventù Femminile Cattolica Italiana nu a pus în discuţie aspectul „personalizării” simbolului (l-a accentuat însă: „… o realitate vie, care vorbeşte, umblă şi e la modul fizic prezentă alături de militante”), dar a pus cultul în acord cu noul *ordre du jour* al militantelor, care avea ca scop eliminarea înscrierilor individuale în favoarea extinderii celei mai mari organizaţii feminine catolice a secolului XX. În perioada următoare războiului, Gioventù Femminile Cattolica şi-a reluat în forţă obiectivul urmărit, adăugându-i însă unele trăsături naţionaliste: „Regatul Social al Preasfintei Inimi”, o formă de expansiune teocratic-confesionalistă a cultului ce caracterizase deja, cu accente diferite, devoţiunea secolului al XIX-lea, de la Pius al IX-lea la Leon al XIII-lea.

Arta secolului de care vorbim a dedicat puţin spaţiu reprezentării Mariei Magdalena, a cărei iconografie în veacurile precedente, mai ales al XVI-lea şi al XVII-lea, şi-a dezvăluit întregul potenţial erotic, în strălucirea frumuseţii penitentei, licărul lacrimilor era menit să reprezinte cea mai solidă garanţie a căinţei adevărate. După a doua jumătate a secolului al XIX-lea, înflorirea cultului marianic impune imaginea Fecioarei ca idealizare a frumuseţii feminine, a celei mai înalte întrupări a neîntinării. Mai ales artiştii din grupul german al Nazarinenilor vor armoniza reprezentările Mariei cu o bună parte din achiziţiile universului simbolic

al romantismului. Simbolismul floral adoptat de Nazarineni (şi de prerafaeliţii englezi) – trandafirul, crinul – apare ca emblemă a purităţii, castităţii şi delicateţei şi în imaginile sacre, care nu mai sunt hristocentrice, cum fuseseră, în mod masiv, în prima parte a secolului. Apariţia medalionului miraculos în 1830, la Paris, în rue du Bac, dogma Imaculatei Concepţii în 1854 şi, după 1858, icoana Maicii Domnului de la Lourdes i-au obişnuit pe colecţionarii de imagini sacre cu o repartiţie imparţială: în paradisul tipăriturilor, icoanele Mariei cu Hristos şi ale Mariei singure vor fi reprezentate în proporţii aproape egale.

Raportul de identificare a femeilor cu figura Mariei a prilejuit multe şi sugestive interpretări. Misiunea Mariei, Fecioară şi Născătoare de Dumnezeu, este prin excelenţă aceea de intercesoare între divinitate şi neamul omenesc. Întregul veac al XIX-lea (în special cea de-a doua jumătate a lui) a fost marcat de dispute teologice şi exegetice care încercau nu numai să evalueze rolul Mariei în iconomia divină a mântuirii, dar şi să identifice un criteriu de afinitate între femeile muritoare şi Maria. Nu e întâmplător faptul că în textele oficiale ale mariologiei secolului al XIX-lea întâlnim puţine trimiteri explicite la legătura existentă între evlavia faţă de Maria şi comportamentul concret al femeilor. O carenţă care nu poate fi imputată obişnuitei scindări între cultura teologică elevată şi credinţa populară. Numărul mic al intervenţiilor teologice şi literare ce însoţesc viguroasa activitate misionară şi caritativă alimentată de impulsul marianic nu

trebuie să ne surprindă, pentru că nu mai puţin mediocre au fost – de-a lungul întregului secol – intervenţiile teologice privind cultul Mariei, pe care Biserica îl interpreta drept „un soi de instinct, o emoţie involuntară, o chemare a inimii”, în explicită opoziţie cu religia protestantă, integral adresată „minţii şi raţiunii”. În intim acord cu tot ceea ce însemna cultura romantismului, cultul marianic sublinia aspectul ocrotitor, matern, izbăvitor al figurii Mariei, înglobând în devoţiunea către ea trăsăturile idealizate şi spiritualizate ale imaginii femeii romantice. Imprecise şi vagi sunt însă referirile unor texte oficiale ale mariologiei secolului al XIX-lea la rolul Mariei ca model de comportament feminin. A trebuit să vină sfârşitul secolului pentru ca primul congres marianic din 1895 de la Livorno să propună prototipul Mariei drept ideal de mântuire, ce poate duce la „eliberarea femeii de egoism, de lux, de senzualitate, de trândăvie şi de nimicnicia în care zace dispreţuită”.

Piedestalul moral pe care Biserica catolică a plasat femeia a cunoscut numeroase adversităţi. Dar unul dintre „avantajele” cele mai evidente ale adeziunii femeilor la religia catolică era, cu siguranţă, credinţa lor totală în controlul moral exercitat de Biserică asupra tineretului. Inocenţa pe care societatea secolului o cerea din partea femeilor găsea în doctrina şi învăţătura Bisericii o garanţie acceptată chiar şi de taţii de familie cei mai anticlericali.

„Sfânta simplitate” şi „duioasa milă” constituiau modelul feminin de desăvârşire

neîntinată. Însuşiri ideale, cărora necunoaşterea lucrurilor lumii le aducea un plus de merit şi virtute. Începând cu a doua jumătate a secolului, valoarea şi datoria morală a purităţii se cântăreau în momente dintre cele mai primejdioase şi în împrejurări dintre cele mai de temut. Urbanizarea şi pătrunderea masivă a femeilor pe piaţa muncii industriale şi a serviciilor publice şi sociale sporeau numărul tentaţiilor la care acestea erau expuse. Rigidele proceduri de supraveghere a relaţiilor dintre sexe, înverşunatele strategii separatiste (să ne gândim la atmosfera sărbătorilor câmpeneşti, la „şezătorile" de ziua sfântului Alfonso de Liguori) începeau să manifeste deschidere faţă de recunoaşterea purităţii ca virtute individuală, de sine stătătoare, întemeiată pe o serie de principii de autonomie morală pe care importanţa dobândită de actul spovedaniei le consolida. Dacă se poate constata cu uşurinţă proliferarea preceptelor privitoare la puritate, mai dificil este să stabilim efectele acestora asupra conduitei reale a femeilor. Cercetând viaţa socială a Romei pontificale de la jumătatea secolului al XIX-lea, Margherita Pelaja a identificat o serie de comportamente ale femeilor înclinate să accepte cu mare disponibilitate raportul carnal şi riscul de a rămâne însărcinate, pentru a-şi îndatora astfel viitorii soţi. Parohii, funcţionarii papali şi, în ultimă instanţă, tribunalul cardinalului episcop al Romei reprezentau aparatele instituţionale la care tinerele romane apelau îndeobşte pentru a negocia datele calendaristice, condiţiile şi procedurile legate de

căsătoriile „reparatorii”. În depoziţiile „seduselor” către autorităţile pontificale apar stereotipurile legate de natura femeii: fragilă, expusă la tot soiul de ispite, niciodată pe deplin conştientă de propriile opţiuni. În protocoalele acestor tratative se poate surprinde relativ uşor circuitul „virtuos” dintre normă şi comportament. Ca într-un joc de replici, puritatea normativă nu apare interiorizată, fără a-şi pierde însă prin aceasta eficienţa socială: ea nu regla comportamentele sexuale, în schimb era determinantă pentru tratativele care însoţeau negoţul matrimonial.

Biserica nu considera întâmplătoare alegerea lunii mai ca lună închinată Mariei. Socotea că protecţia Sfintei Fecioare asupra inocenţei feminine e chemată să se manifeste mai cu seamă în anotimpul în care înfloresc şi ispitele. Practică religioasă preventivă ce proiecta în supranatural primăvăraticele iubiri adolescentine, asigurând cel mai sever control în societăţile citadine, cultul Mariei din luna mai, introdus de iezuiţii italieni la începutul secolului al XVIII-lea, s-a răspândit în toată Europa catolică în prima jumătate a secolului următor. Repartizând adolescentele în grupările numite „Fiicele Mariei”, Biserica încerca să adune sub aripa ei ocrotitoare abia înfiripata disponibilitate erotică a fetelor „în floare”. Nu sunt semne însă că ritualul religios ar fi reuşit să contracareze seducţia exercitată de luna lui mai. Dimpotrivă, ne întrebăm dacă nu cumva o alimenta, concretizând fiorii şi emoţiile încercate de credincioasele Mariei, a cărei amintire era încă atât de vie. În autobiografia *Una giovinezza de-l*

secolo XIX, publicată în 1919, scriitoarea italiană Neera (pseudonim al Annei Zuccari-Radius, născută la jumătatea secolului al XIX-lea) evocă „dulceaţa credinţei” ce le cuprindea pe mătuşile sale (care totuşi „nu erau nişte mistice”) când, strângând la piept ofranda pregătită pentru Sfânta Fecioară – „un ştergar brodat pentru altar sau o ghirlandă albastru-argintie pentru sfântul veşmânt” –, sărbătoreau „cu bucuria sufletelor simple” luna mai.

Bucuria întreprinzătoare şi febrilă a „darului către Maria” nu a rămas fără urmări în felul în care cultul marianic din luna mai a fost receptat de femei. Să o vezi pe Sfânta Fecioară, să o venerezi, să o atingi şi chiar să o înveşmântezi: mai ales acest din urmă privilegiu era o concesie rezervată „bunelor creştine”, celor mai meritorii din parohie, cu un statut social recunoscut – bătrâne, fetiţe sau văduve, adeseori îmbrăcate în negru (ca în Apulia) –, pe care vârsta şi condiţia civilă le puneau în principiu la adăpost de tentaţiile sexualităţii. La Elche, în regiunea Valencia, în secolul al XIX-lea, femeile cărora le revenea cinstea de a primeni albiturile Fecioarei şi de a o înveşmânta erau bătrânele doamne din elita locală. În timp ce venerabilele *camareras* se concentrau asupra ritualului înveşmântării, fetele se retrăgeau într-un ungher al încăperii. Dantelele de hârtie de o incredibilă fineţe, numite *canivets*, care ieşeau cu acest prilej din mâinile unor brodeze erau dovada palpabilă că ele, fără să urmărească cu orice preţ o ierarhie în ce priveşte calitatea obiectelor confecţionate, vedeau în

asemenea performanţe însăşi raţiunea lor de a fi. Această emoţionantă devoţiune aduna în faţa colilor de hârtie fetiţe şi femei adulte. Modelele decupajului erau Pruncul Iisus, Fecioara şi îngerul păzitor, unul dintre numeroasele repere ale pietăţii feminine a secolului al XIX-lea.

Vechi simbol teologic, îngerul păzitor – al cărui cult s-a dezvoltat cu precădere în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea –, cu a lui reapariţie candidă, însufleţea şi individualiza totodată traseul comportamental al adolescenţei şi al primei tinereţi. Era un drum presărat cu ispite dintre cele mai primejdioase: dansuri sau petreceri câmpeneşti, flirturi sau relaţii dăunătoare, mereu pândite de riscul atâtor acţiuni imprevizibile, instinctuale sau accidentale, care ar fi putut să năruie într-o clipă bastionul purităţii feminine.

Sentimentalizarea credinţei şi afirmarea individualismului au contribuit la răspândirea cultului îngerului păzitor în secolul al XIX-lea. În absenţa oricăror înrudiri formale cu familia arhanghelilor protectori sau militari, îngerul păzitor al iconografiei etalează o timiditate diafan-romantică, o imponderabilitate subliniată de apariţiile lui laterale, niciodată demonstrative, aproape tainice. După Restauraţie se vor înmulţi mărturiile spirituale, literare şi iconografice privind raportul privilegiat dintre îngerul păzitor şi femei, în special în copilărie şi adolescenţă. Pierzându-şi orice trăsătură de „androginie angelică”, îngerul păzitor din litografiile lui Achille Dévéria (1830) e deja definitiv asociat cu ocrotirea tinerelor fete. El are trăsături şi poartă veşminte

femeieşti, pentru a se alătura într-un chip mai firesc persoanei căzute în ispită. Prin îmbrăţişarea învăluitoare a îngerului, Dévéria reprezintă confruntarea explicită dintre resursele feminine şi cele masculine pentru păstrarea virtuţii: în faţa îngerului e Cupidon, puterea malignă a iubirii, care se solidarizează cu tânărul, amant ispititor (în genunchi, potrivit codului romantic).

În Italia, mai exact la Neapole, nu pare să fi existat un „dimorfism sexual" evident în devoţiunea manifestată prin obiecte de cult concrete, cum ar fi icoanele sau luminările. Testamentele elitei urbane napoletane arată că legatele lăsate cu limbă de moarte unor preoţi şi aşezăminte bisericeşti aparţineau atât, unor femei, cât şi unor bărbaţi şi conţineau minuţioase clauze vizând pomelnicele. În jurul anului 1850, Pierantonio Di Leo, membru ai unei familii „de jurisprudenţă" aparţinând micii nobilimi (în casa lor de la Neapole exista o capelă, iar pe pereţii dormitorului părinţilor erau atârnate unsprezece tablouri cu teme sfinte), stabilea în testamentul său ca o anumită sumă de bani să fie destinată cumpărării uleiului votiv din cele câteva biserici frecventate de familia sa. Dorea să fie săvârşite două sute de slujbe de pomenire în primul an de după moartea sa. Dispunea ca fiii săi să tipărească în fiecare an „trei sute de iconiţe cu Sfânta Maria Izbăvitoarea şi să le împartă credincioşilor". Slujbele de pomenire ale napoletanilor variau în funcţie de averea celor care le comandau: douăzeci şi cinci pentru un subofiţer, şapte sute pentru un comerciant, o mie pentru cel de-al

doilea născut, trei mii pentru sufletul ducesei de Caianiello. Toţi napoletanii, de la vechea elită nobiliară la mica burghezie a funcţionarilor, finanţau acest rit al pomenirii celor adormiţi. Testamentele femeilor sunt însă cele mai pline de evlavie, centrate pe cultul marianic. Baroana Guerrasio cerea ca una dintre statuile sale întruchipând-o pe „Preacurata îndurerată” să fie donată mănăstirii eremitelor surorii Ursula, să fie mereu scăldată în lumină de o candelă cu ulei şi, „în ziua Patimilor Mariei”, de douăsprezece lumânări de ceară de trei uncii fiecare. Pare mai degrabă feminină dorinţa unei slujbe de pomenire pe viaţă, a unor dispoziţii în lanţ care se prelungesc în timp, ajungând să atingă aproape valoarea unei *cappellania* (legat testamentar prin care se constituia o rentă în favoarea unui aşezământ bisericesc şi care garanta o slujbă de pomenire veşnică pentru sufletul răposatului). La sfârşitul secolului – ca efect al unificării politice italiene şi al pedagogiei laice a „piemontezilor” –, aceste „legăminte sfinte” par a fi dispărut cu totul; ele erau menţinute doar de o mână de preoţi şi de câteva venerabile doamne de stirpe nobilă.

Lecturile credinţei

Cartea religioasă – manualele, cărţile de învăţătură duhovnicească, cărţile de teologie şi acel gen dificil de delimitat care poartă numele de „istorie sfânta” – e o preţioasă mărturie a transformărilor pe care le-a suferit credinţa feminină în secolul al XIX-lea. Între 1800 şi 1840, stereotipul cărţilor de rugăciuni destinate femeilor nu denotă schimbări semnificative. În Franţa, un

puternic imobilism marchează producţia de carte religioasă: Claude Savart observă de altfel că unele opere din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea circulă încă, reeditate, până în anii celui de-al doilea imperiu. Sfântul Augustin, sfântul Francisc din Sales, Bossuet, Fénelon, *Urmarea lui Hristos* (într-o traducere îngrijită de Lamennais) rămân clasicii secolului al XIX-lea. În numai cele două decenii care s-au scurs între anii 1875 şi 1895, autorii clasici de „pastorale ale fricii de Dumnezeu" dispar din producţia de carte şi odată cu ei dispare substratul secular al unei anumite sensibilităţi post-tridentine. De la jumătatea secolului datează calificarea pe care monseniorul Dupanloup o dă producţiei de cărţi religioase din vremea sa, o judecată laconică şi fără drept de apel: „mediocră sau mai mult decât mediocră". Eclectică, mediocră şi atemporală, cartea religioasă nu pare să fi reflectat trăirea credincioşilor. Desigur, putea să trezească şi să organizeze unele imagini ale credinţei; putea, pentru că era vorba de păcate, să intensifice procesul prin care credincioasa conştientiza totalul – verificabil – de greşeli personale; putea, de asemenea, să fie factorul determinant al ritualizării rugăciunii sau al întoarcerii spre propria interioritate.

La Paris, în rue de Bac, în dormitorul său care dădea într-o colivie enormă, madame de Chateaubriand se delecta cu diferite lecturi. Romanele, cărţile de istorie şi de politică şi acele *feuilletons* îi furnizau informaţii la zi despre mersul lumii, dar „singurele cărţi cărora le purta

un sincer respect" rămâneau cele religioase. Ele îi însoţeau, de altfel, fiecare *petit lever.* O treptată luare de contact cu lumea care consta însă nu în a-şi părăsi aşternuturile, ci, dimpotrivă, în a-şi găsi o poziţie cât mai comodă în pat, ca să citească, să scrie, să-şi spună rugăciunile, să dea porunci servitorilor.

De această proliferare a lecturilor, cu treceri de la un gen la altul, nu se puteau bucura toate credincioasele, iar cele care se bucurau o făceau fără să încerce vreo remuşcare. În veacul al XIX-lea avem multe mărturii cu privire la eforturile de aculturalizare ale femeilor. *La femme studieuse*, căreia, pe la jumătatea secolului, monseniorul Dupanloup îi descria condiţia socială şi limitele comportamentale era, prin anii '30, o *rara avis* în Franţa, ca şi în Italia. Puţinele femei care puteau etala o „înaltă cultură", ca baroana torineză Olimpia Savio, îşi amintesc iritate stratagemele nocturne şi prefăcătoriile (cărţile ascunse sub saltea) la care bunicile lor trebuiau să se preteze odinioară pentru a citi şi altceva decât cărţi de rugăciuni.

Saltul masiv de la cărţile de învăţătură creştină la roman nu poate explica el singur durata interdicţiei şi controlul premeditat din partea autorităţilor ecleziastice asupra cărţilor care nu erau de cult sau de rugăciuni. Un cod moral, la care subscria şi Rousseau – „o fată cinstită nu citeşte cărţi de dragoste" –, unea Biserica şi familia (laici şi creştini, fără deosebire) în pornirea de a-i atribui romanului teribile puteri corupătoare. În cele dintâi fotografii ale

credincioaselor – fete în ziua primei comuniuni, femei în posturi rigide sau mlădios aplecate pe scăunelele pentru îngenuncheri – cartea de rugăciuni ţinută pe palme era vizată ca *punctum* fotografic, veritabil paşaport de liberă trecere de la sfera privată la o reprezentare publică a femininului. O lungă serie de interdicţii a existat înainte ca romanul să obţină dreptul de a fi vizibil, reprezentat, fotografiat în mâinile femeilor.

Nu mai puţin lungă e şi lista interdicţiilor şi seducţiilor, asemănătoare oarecum stratagemelor perfide şi învăluitoare prin care romanul îşi exercită puterea de fascinaţie. Pe la jumătatea secolului al XIX-lea, se putea ca, în confesionalul mănăstirii napoletane a Sfântului Grigorie Armeanul, *La Religieuse* de Diderot să cadă, cu îngăduinţa duhovnicului, în mâinile unei eleve „frumoase la chip şi curate în purtări”, carte recomandată de cuviosul părinte ca lectură „foarte interesantă, legată de viaţa mănăstirească”. La atâta „depravare monastică” unită cu „despotismul clerical” a fost martoră şi Enrichetta Caracciolo, obligată de familie să se călugărească şi retrasă din 1841, timp de treisprezece ani, în mănăstirea Sfântului Grigorie Armeanul. Ea a scris *Misteri de-l chiostro napoletano*, una dintre rarele autobiografii ce divulgă o călugărire forţată şi corupţia care întina relaţiile dintre ierarhia ecleziastică şi mănăstire şi pe cele dintre surori şi novice.

Postularea compatibilităţii dintre o sursă literară – o autobiografie, un roman, o hagiografie etc. – şi realitate rămâne o operaţiune riscantă.

Modalităţile de captare a „discursurilor sociale” în textul scris sunt toate mai mult sau mai puţin minate de pericolul ca realitatea să fie receptată prin prisma percepţiei contradictorii a celui care scrie şi care, la urma urmei, se poate înşela asupra raporturilor reale de posesiune şi dependenţă. Publicată în 1864 (la trei ani după proclamarea Unirii Italiei şi cu şase ani înainte ca Roma să devină capitală, marcând sfârşitul statului papal), cartea *Misteri de-l chiostro napoletano* a Enrichettei Caracciolo ilustrează dificultatea de a folosi literatura ca sursă istorică. Incontestabila „energie socială” ce răzbate din această mărturie (una dintre primele care descriu condiţia socială vitregă a italiencelor din prima jumătate a secolului) mai mult complică evaluarea modalităţilor istorice care subîntind activitatea simbolică a literaturii. Pe de altă parte, recursul la izvoarele literare este obligatoriu pentru a pătrunde în lumea credincioasei secolului al XIX-lea. Numai aportul combinat al surselor statistice şi al izvoarelor literare – biografii ce prezintă întâlnirea femeilor cu credinţa, vieţi de sfinţi mai mult sau mai puţin hagiografice, cărţi de învăţătură – permite înţelegerea complexităţii strategiilor prin care Biserica secolului al XIX-lea acorda femeilor rolul de coloană de susţinere a edificiului credinţei.

Puterea ideologiei universului casnic care domina secolul cu indiscutabilă autoritate nu e suficientă pentru a strânge sub acelaşi simbol întreaga istorie a practicilor de credinţă feminine. Pecetea lui Michelet în reprezentarea credinţei

secolului a fost de lungă durată. Acea *quasi-connaturalité* dintre catolicism şi feminitate încerca din răsputeri să se elibereze din chinga interpretărilor ideologice, poate şi marcat fantasmatice, ale lui Michelet. Biserica este, scria Michelet, cadrul care poate insufla o nemăsurată grandoare oamenilor aflaţi în slujba sa. Lumini sublime şi umbre adânci îl preschimbă pe preot într-un „profet", într-un „gigant al lumii spirituale". Intre pereţii casei efectul e măsurabil: „Călăuza ei duhovnicească îi suceşte minţile" – bolboroseli pe care Michelet avea să le pună în gura soţului răbdător al credincioasei obişnuite să frecventeze capele şi lăcaşuri de spovedanie obscure. Din alte reprezentări ale relaţiilor dintre credincioasă şi preot, reprezentări pătimaşe, fără urmă de „bovarism devoţional", e aproape cu neputinţă să nu sesizezi insinuarea. N-o poţi uita pe fata lui Trédarzec, fiica unui nobil de la ţară, care, pe la începutul veacului, îl iubea, cum numai mistica şi viguroasa rasă bretonă putea iubi (cu *„un amour profond, qui occupa bientôt son être tout entier*" – „o dragoste profundă ce i-a invadat curând întreaga fiinţă"), pe preotul satului, care-i era şi duhovnic. Povestirea lui Ernest Renan e memorie familială, *vox populi* aşternută pe hârtie, relatare autobiografică, roman al unei formaţii catolice, dar şi descriere a *unui* raport între femei şi credinţă.

Există un element contradictoriu, poate chiar tragic, în lupta febrilă (şi până la urmă pierdută) pe care Biserica a dus-o împotriva lecturilor romaneşti ale femeilor, în intima persecuţie a

oricăror reverii pe care aceste lecturi le-ar fi putut stârni. Exerciţiul spiritualităţii, codificat de Pascal, putea (mai mult, trebuia) să fie controlat de o rutină normativă, de „contabilitatea" exerciţiilor, de acel *ordre du jour* al rugăciunii, ca şi de cel al anului bisericesc. Dar tot acest program de acţiune împotriva piedicilor spirituale sau carnale rămâne pentru totdeauna doar „*la machine*" de (re) producere a credinţei. Nu e credinţa însăşi, nu e acea *fides* insuflată, bucuria, pasiunea, care pot însemna doar slavă şi har şi care nu sunt niciodată numai efort şi creaţie. Poate că Biserica a intuit că, deşi pietatea poate fi produsă şi reprodusă prin disciplina zilnică a rugăciunilor, canoanelor, spovedaniilor şi controalelor, ea rămâne inefabila trăire a credinţei ca lumină a mântuirii. Experienţa fundamentală a convertirii la iubirea lui Dumnezeu nu poate fi descrisă în termenii disciplinei. Povestea ei, fiind ea însăşi un act de iubire, respectă mai curând codul romanului sentimental. Biserica rânduieşte şi orânduieşte codul comportamental al creştinului, dar credinţa trăită (dacă e trăită) are nevoie de un alt limbaj: cel al iubirii. Acea *Gestalt* a credincioasei e un personaj de roman.

Referinţe bibliografice

Opere originale

***Journal de Marie Bashkirtseff,* Paris, 1980 (ed. It. Parţială Milano, 1945). E. Caracciolo, *Misteri de-l chiostro napoletano* (1864), Firenze, 1986.**

J. Michelet, *Îl prete, la donna e la*

famiglia **(1845), Cosenza, 1977.**

— Renan, *Souvenirs d'Enfance et de Jeunesse*, Paris, 1883 (trad. It. Milano.

1954).

G. Sand, *Storia della mia vita* (1854 – 1855), Milano, ed. A II-a, 1994. *Studii critice*

L. Accati, *ÎI mostro e la bella. Padre e madre nelveducazione cattolica dei sentimenti,* Milano, 1998.

P. Adnès, „Larmes", în *Dictionnaire de spiritualité,* t. IX, Paris, 1976.

O. Arnold, *Le corps et l'âme. La vie des religieuses au* *XIX? siècle,* Paris, 1984. M. Bernos, „De l'influence salutaire ou pernicieuse de la femme dans la famille et la société", în *Revue d'histoire moderne et contemporaine,* iulie-septembrie 1982, pp. 453 – 461.

Idem, „La «femme» dans le Dictionnaire Théologique de Bergier", în *Clio.*

***Histoire, femmes et sociétés,* nr. 2, 1995, pp. 162 – 179.**

— Blackbourn, *Wenn ihr sie wieder sent, fragt wer sie să marienerscheinungen în Mai pingen-Aufstieg und Niedeßang des deutschen Lourdes,* Hamburg, 1997.

P. Boutry, M. Cinquin, *Deux pélérinages au* *XIXE* *siècle: Ars et Paray le Monyal,* Paris, 1980.

M. Caffâero, „DalPesplosione mistica tardo-barocca all apostolato sociale (1650 – 1850)", în L. Scaraffia, G. Zarri (coord.),

Donne e fede, **Roma, Bari, 1994, pp. 327 – 373.**

— A. – R. De Chateaubriand, *Memorie d'oltre tomba* (1850), trad. it., 2 vol., Torino, 1995.

A. Corbin, *Les cloches de la terre. Paysage sonore et culture sensibile dans les campagnes au XIXE siècle,* Paris, 1994.

— De Giorgi, „Îl cnito al Sacro Cuore di Gesù. Forme spirituali, forme simboliche, forme politiche noi processi di modernizzazione", în E. Fattorini (coord.), *Santi, culţi, simboli delvetà della secolarizzazione (1815 – 1915),* Torino, 1997, pp. 195 – 211.

M. De Giorgio, *Le italiane dalvunità ad oggi,* Roma, Bari, 1992.

Idem, „Îl modello cattolico", în G. Duby, M. Perrot (coord.), *Storia delle donne în Occidente. IV. L'Ottocento,* Roma, Bari, 1991, pp. 155 – 191.

P. Di Cori, „Rosso e bianco. La devozione al Sacro Cuore di Gesù nel primo dopoguerra", în *Memoria*, 5, 1982, pp. 82 – 107.

— Fattorini, „Romanticismo religioso e culto mariano", în Fattorini (coord.), *Santi, culţi, simboli*, cât., pp. 213 – 223.

S. Franchini, *Élites ed educazione femminile nelvltalia delvottocento. L'Instituto della SS. Annunziata di Firenze*, Firenze, 1993.

R. Graham, „The Married Nuns before Cardinal Caprara. A Sociological Analysis of their

Petitions”, în B. Plogeron (coord.), *Pratiques religieuses dans l’Europe révolutionnaire (1770 – 1820),* Lucrările colocviului de la Chantilly, 27 – 29 noiembrie 1986, Paris, 1987.

A. Groppi, *I conservatori della virtù. Donne reduse nella Roma dei Papi,* Roma, Bari, 1994.

G. Houbre, *La discipline de l’amour. L’éducation sentimentale des filles et des garçons a l’âge du romantisme*, Paris, 1997.

O. Hufton, *Women and the Limits of Citizenship in the French Revolution,* Toronto, 1992.

R. Gibson, „Le catholicisme et les femmes en France au XIXE siècle”, în *Revue d’Histoire de l’Église de France,* LXXIX, nr. 202, ianuarie-iunie 1993.

J. Goody, *La cultura dei fiori* (1993), trad. It. Torino, 1993.

C. Langlois, *Le catholicisme au féminin. Les congrégations françaises à supérieure générale au XIXE siècle,* Paris, 1984.

P. Macry, *Ottocento. Famiglia, élites e patrimoni a Napoli*, Torino, 1988.

V. Nahoum-Grappe, „L’estetica: maschera tattica, strategia o identité velata”, în G. Duby, M. Perrot (coord.), *Storia delle donne în Occidente. III. Dal Rinascimento all età moderna,* Roma, Bari, 1991, pp. 100 – 117.

M. Pelaja, *Matrimonio e sessualità a Roma nelvottocento,* Roma, Bari, 1994.

G. Rocca, *Donne religioase. Contributo a una storia della condizione femminile în Italia noi secoli XIX-XX,* Roma, 1992.

— Sauer, „Prassi religioasa e follia religioasa: la melanconia religioasa în Austria verso îl 1800”, în Fattorini (coord.), *Santi, culţi, simboli,* cât., pp. 449 – 478.

A. Sauvy, *Le miroir du cœur. Quatre siècles d’images savantes et populaires,* Paris, 1989.

— Savart, *Les catholiques en France au XIXE siècle: le témoignage du livre religieux,* Paris, 1985.

— Thuillier, *L’imaginaire quotidien au XIXE siècle,* Paris, 1985.

— Veauvy, L. Pisano, *Parole inascoltate. Le donne e la costruzione dello Stato-nazione în Italia e în Francia 1789 – 1860,* Roma, 1996.

Y. Verdier, *Façons de dire, façons de faire. La laveuse, la couturière, la cuisinière*, Paris, 1979.

Capitolul 6
MENAJERA
Gunilla-Friederike Budde

Miele avea cincisprezece ani. Era fată înaltă, dar palidă şi slabă, într-o zi, tatăl său, un muncitor agricol cu mulţi copii de pe lângă Apolda, i-a dat de înţeles că va trebui să-şi poarte singură de grijă. După un mult timp, fata a găsit printre anunţurile din buletinul comunal o bună ocazie. Era vorba de o oarecare doamnă Behring, văduva unui consilier economic din Weimar, Grundstedterstraße 26, care căuta o menajeră. Miele, care era tăcută din fire, n-a spus decât obişnuitul său „d-da”, fără să se arate nici bucuroasă, nici tristă. În dimineaţa următoare, după ce şi-a informat tatăl, s-a îmbrăcat încă de la primele ceasuri cu hainele sale de duminică, şi-a

pus pălăria cu floricele albastre, şi-a luat bocceluţa şi, după un rămas-bun mohorât adresat părinţilor şi fraţilor, a pornit-o pe drumul care ducea din satul său spre gara din Apolda, unde a aşteptat primul tren spre Weimar. Trenul a sosit. Miele s-a instalat în vagonul de clasa a IV-a şi, după mai bine de o jumătate de ceas, a coborât la Weimar, unde, cu bocceluţa în mână, a început să caute Grundstedterstraße şi pe doamna Behring. După un multă vreme, Miele se afla în faţa unui gard cu grilaj de fier, care despărţea strada de o grădină cu flori. În fundul grădinii era o casă splendidă, din cărămidă galbenă, cu decoraţii în jurul ferestrelor... Cu inima bătându-i nebuneşte, Miele a apăsat pe butonul de porţelan al soneriei, care a scos un sunet limpede... Poarta s-a deschis şi o doamnă corpolentă, îmbrăcată în negru, i-a ieşit Mielei înainte... să ziua”, a îngăimat Miele. În primele clipe femeia n-a catadicsit să-i răspundă. Pe urmă a întrebat-o scurt, cu o voce puternică şi joasă, care a făcut-o pe Miele să-şi vină în fire: „Vii pentru lucru?”. „D-da”, a răspuns Miele încet. „Hm”, a bombănit doamna şi, după un răgaz: „Hai, intră!”

Cu scene asemănătoare celei descrise în mod realist de poetul Johannes Schlaf în al său *Charakterbild* începeau, cu aproximativ o sută de ani în urmă, o sumedenie de poveşti cu menajere. Parcă niciun alt grup nu a fost atât de puternic legat de veacul al XIX-lea ca femeile *şi* fetele angajate pentru o vreme să muncească într-o casă străină. Încinse cu şorţuleţele lor albe, purtând scufii apretate, ele ne întâmpină din numeroase

reprezentări ale epocii şi din paginile unor romane de inspiraţie socială – temă descoperită, cum era de aşteptat, de pictorii şi poeţii naturalişti şi considerată până în zilele noastre chintesenţa trecutului istoric. Dacă vorbim, cum se întâmplă adeseori, despre secolul al XIX-lea ca despre un secol „burghez”, cu trimitere la marea forţă creatoare a culturii burgheze, ar trebui să vorbim în acelaşi timp despre el ca despre „un secol al menajerelor”. Cele două dimensiuni istorice sunt strâns împletite între ele. Medicii, bancherii, funcţionarii, preoţii, profesorii, antreprenorii şi avocaţii, toţi aveau nevoie de cel puţin o menajeră pentru a putea ţine pasul cu „societatea burghezilor”, în timp ce bietele femei băteau la toate uşile caselor burgheze în căutarea unui loc de muncă. Prin poziţia sa juridică, condiţiile de muncă şi de viaţă şi poziţia în sânul familiei burgheze, menajera reprezenta un element al unei lumi pe care chiar burghezia îl socotea depăşit, şi încă partea cea mai tradiţionalistă a duplicitarei burghezii, care, contrar utopiei invocate cu emfază a egalităţii universale a drepturilor şi posibilităţilor, dovedea o surprinzătoare promptitudine în a prelungi regulamente şi inegalităţi de origine preburgheză. Menajerele au însoţit, ba chiar au înlesnit afirmarea burgheziei europene şi au dispărut în tăcere, aşa cum de altfel au şi apărut, când epoca de aur a burgheziei a apus.

Pe la 1800, servitorimea se prezenta ca un grup neomogen, eşalonat pe mai multe paliere. El cuprindea de la majordohni şi guvernante în

casele nobililor până la slujmce şi argaţi de ţară. În cadrul profesiei se putea urca până la treapta cea mai înaltă a ierarhiei. Astfel, e lesne să ne imaginăm că majordomul în livrea aurită se considera la distanţă de ani lumină faţă de un argat de la grajduri şi că, în acelaşi mod, institutoarea evita să-i adreseze vreun singur cuvânt cameristei.

Ceea ce aveau totuşi în comun toate aceste ranguri era situaţia juridică specială. Peste tot în Europa servitorii se considerau nişte relicve din *ancien régime*, când economia domestică şi gospodăria particulară fuseseră distruse treptat de economia de piaţă şi de munca retribuită, şi cel puţin partea masculină a populaţiei dobândise un statut de egalitate şi libertate sub raport juridic. Conform codului napoleonian, acelui *Law of Master and Servant* englez sau celor şaizeci de variante ale regulamentului german privind servitorimea, aceasta era, din punct de vedere juridic, legată „trup şi suflet” de familia propriilor stăpâni, la ale căror „porunci”, cum erau numite în mod curent, „trebuiau să se supună […] fără crâcnire”, în timp ce stăpânul avea obligaţia, „cu discernământ, să aibă grijă de starea materială şi de cea morală a servitorilor din subordinea sa”.

În temeiul unei legi nescrise, îndatoririle servitorilor erau ţinute sub un control mult mai sever decât cele ale patronilor. În timp ce „răzvrătirile servitorilor împotriva patronului” trebuiau „pedepsite […] în baza dreptului penal, cu închisoarea sau munca silnică”, servitorii nu puteau cere „nicio reparaţie legală”, nici măcar

pentru „abuzurile” comise de patroni. Acest dezechilibru reflectă ambivalenţa regulamentului privitor la servitori; pe de o parte, el statua raporturile dintre servitori şi clasa patronală, sub forma unui acord între părţi stabilit printr-un contract de muncă stipulabil şi revocabil; pe de alta, principiul patriarhal, potrivit căruia patronul era văzut ca un tată de familie atent, ce oferea protecţie, pretinzând supunere şi tratându-şi servitorul ca pe un minor, acţiona în sens contrar regulamentului juridic.

Menajerele au descoperit cu durere cât de fragil putea să fie acest „patriarhalism” întemeiat pe tradiţie. În cazul unei boli care le ţinea la pat mai mult de patru săptămâni, orice obligaţie a patronilor faţă de ele înceta, potrivit legilor în vigoare. Menajera care, cu ultimele ei puteri, scuturată de febră se târa până la bucătărie putea fi întâlnită nu doar în fanteziile unor romancieri contemporani. Menajerele care rămâneau însărcinate erau de obicei concediate şi sfârşeau prin a nu mai avea o soluţie decentă de existenţă. Convingerea că multe dintre ele îngroşau rândurile prostituatelor şi infanticidelor, convingere care a răspândit în toată Europa faima desfrâului lor, era nu doar rodul unor fantezii moraliste, ci şi rezultatul concret al absenţei oricărei protecţii.

Aceste regulamente, sancţionate de contemporanii lor cei mai luminaţi şi calificate drept „reminiscenţe juridice ale epocii de piatră” sau „prelungiri ale iobăgiei”, au rămas totuşi în vigoare mult timp. Primele semne ale unei evoluţii

a relaţiilor de serviciu spre un tip „modern” de relaţii de muncă au venit din Anglia. Începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Anglia au avut loc dezbateri ample şi violente, mai ales în paginile unor reviste renumite; se punea problema dacă un raport între patroni şi servitori reglementat în manieră feudală mai putea fi în pas cu epoca industrializării. În urma acestor dezbateri au fost abolite legile speciale (în 1875) şi au fost considerate valabile şi pentru servitori deciziile cuprinse în *Employer and Workman Act.* Oarecum ezitant, şi-au făcut apariţia şi în Franţa, la sfârşitul anilor ’60 ai secolului al XIX-lea, primele semne ale reformei, în timp ce în Germania regulamentul privitor la servitori a rămas în vigoare, chiar dacă într-o formă uşor modificată, până în 1918. Aici ar fi inutil să căutăm dezbateri în care să fie pus în discuţie dezechilibrul intrinsec al principiului patriarhal. Dimpotrivă, legislaţia germană manifesta tendinţa de a statua inegalitatea ierarhică şi de a supune contractul privat unui raport de autoritate.

Un exemplu: în 1846, pe teritoriul monarhiei prusace au devenit obligatorii „cărţile de muncă pentru servitori”, un ordin care a fost extins la întregul stat în 1872, anul înfiinţării Reich-ului. Era vorba de un carneţel eliberat de poliţia locală, unde erau trecute numele, locul de naştere, vârsta şi seninele particulare ale posesorului, precum şi locul şi data angajării. De asemenea, carnetul conţinea informaţii privind statutul social al patronilor, îndatoririle servitorilor şi durata serviciului, expunea motivele încetării contractului

şi se dovedea util pentru păstrarea scrisorilor de recomandare. Înainte de a primi un alt loc de muncă, menajerele erau obligate să-şi depună „cartea” la postul de poliţie local, să o vizeze şi să o prezinte, la cerere, noului patron. Dacă acesta renunţa la carte, întrucât avea mai multă încredere în propria capacitate de evaluare decât în judecata relativă şi binevoitoare a unui străin, aceasta reprezenta o mare dovadă de încredere, care nu putea fi înşelată. „Aici am fost angajată fără recomandaţie”, mărturisea plină de mândrie menajera Sophia Möller din Lütienburg, vorbind despre un post pe care, cu părere de rău, trebuise să-l părăsească din cauza unei boli.

Dat fiind că de cele mai multe ori patronii şi servitoarele nu se despărţeau de comun acord, recomandările erau defavorabile. Protestele şi speranţele de schimbare ale menajerelor rămâneau de obicei fără rezultat. Faptul că multe dintre ele vedeau în cartea de muncă nu doar un factor de disciplină, ci şi unul discriminator şi o piedică în calea obţinerii unei slujbe explică numărul mare de cărţi „pierdute”. Prevederile draconice, mergând până la „detenţie în închisoare, cu pâine şi apă”, nu au fost, evident, suficiente pentru a pune capăt acestor tentative disperate de a face să dispară o vină trecută în cartea de muncă dintr-un capriciu al patronului.

Un motiv pentru care acest sistem (i) legal a rezistat atât de mult timp a fost, nu în ultimul rând, schimbarea profundă produsă în compoziţia socială a clasei servitorilor, vădit legată de procesul de transformare a structurii societăţii.

Dacă până în primul deceniu al secolului al XIX-lea servitorii angajaţi în agricultură constituiau majoritatea zdrobitoare, această situaţie s-a schimbat în cursul secolului din cauza a numeroşi factori, în parte strâns legaţi unii de ceilalţi, înainte de toate, procesele de secularizare şi de încorporare de către stat a terenurilor libere (*Mediatisierung*) au dus la închiderea definitivă a multor mănăstiri şi conace ale unor familii înstărite, care, evident, a lăsat pe drumuri un mare număr de servitori. În regiunile unde procesele de industrializare erau deja în desfăşurare sau începeau să se manifeste, ca în Anglia, Franţa şi Germania, mulţi bărbaţi, foşti servitori, şi-au găsit locuri de muncă în fabrici şi întreprinderi. Dimpotrivă, colegele lor, migrând dinspre sectorul agricol spre cel citadin, nu au mai muncit pentru marii proprietari şi agricultori, ci pentru ambiţioasa, bogata şi instruită burghezie urbană care, aflată în expansiune, atinsese bunăstarea. De obicei, spaţiile limitate şi resursele financiare nu le permiteau noilor patroni să angajeze şi să întreţină prea mulţi servitori. În timp ce în alte sectoare procesul general de profesionalizare a înregistrat o tot mai pronunţată parcelare, sub forma specializării, statutul servitoarei a dus la prototipul generalist de „fată bună la toate”. Lent dar inevitabil, servitoarele stabilite la oraş au devenit majoritare. În anii ’80, în toată Europa, 30% sau 40% din totalul de femei angajate lucrau în domeniul „serviciului personal”. Astfel a apărut segmentul cel mai fragil al servitorimii, majoritar în cadrul acestei categorii,

de la care nu se putea spera practic nicio reacţie de rezistenţă la condiţiile juridice şi de muncă.

Consecinţele determinate de această „feminizare” şi de „urbanizarea” servitorimii de la ţară erau strâns legate, pe de o parte, de numărul oportunităţilor de muncă alternative şi atractive oferite oamenilor din clasele inferioare de la ţară şi, pe de altă parte, de măsura în care se putea menţine preventiv o gradualitate ierarhică a profesiei. Acest proces a avansat foarte lent acolo unde a continuat să predomine, până târziu în secolul al XIX-lea, o structură agricolă, aşa cum s-a întâmplat mai ales în regiunile meridionale şi de răsărit ale Europei. În Italia, feminizarea profesiei s-a dovedit mai lentă comparativ cu restul Europei, pentru că aici, la sfârşitul secolului, clasele conducătoare citadine optau de obicei, dacă bugetul le permitea, pentru servitorii bărbaţi – scumpi şi, din această pricină, cei mai prestigioşi –, despre a căror putere secretă aflăm, nu în ultimul rând, din comediile lui Carlo Goldoni. În Anglia, dimpotrivă, majordomul, aflat în fruntea unui corp mai mare de servitori, sfârşea prin a fi aşa-numitul *status symbol* al unei clase superioare, foarte restrânsă numeric. Cele mai multe familii burgheze din Anglia obişnuiau să angajeze o menajeră.

Dar ce lăsa în urma ei o fată de treisprezece sau paisprezece ani, când urca într-un tren cu destinaţia Berlin, Londra, Copenhaga, Paris, Milano sau Petersburg? Săracă şi rudimentară, aşa le apărea retrospectiv copilăria aproape tuturor menajerelor. De regulă, părinţii lor lucrau

ca mici meşteşugari, muncitori cu ziua sau salahori. Despre Miele, pe care am prezentat-o la început, ştim că a fost fiica unui zilier şi că a avut mulţi fraţi şi multe surori. Nu puţine dintre colegele ei au împărtăşit aceeaşi soartă. În aceste familii hrana era săracă şi puţin variată, totul se petrecea într-un spaţiu restrâns, unde manifestările şi experienţele de viaţă erau limitate. Aici se gătea, se mânca şi se dormea, aici se spălau toţi, se jucau, se certau şi făceau dragoste, aici sărbătoreau, plângeau, procreau, se năşteau şi mureau. Nu era loc pentru o cămăruţă în plus, unde copiii să poată da uitării viaţa lor tristă şi dureroasă. Deprinse cu sobrietatea, capabile să se adapteze la mediu şi gata să se supună, ceea ce le permitea să se limiteze la mici evadări, să-şi reprime unele dorinţe şi să vadă în muncă un lucru de la sine înţeles, fetele dobândeau în mediul familial o serie completă de aptitudini şi însuşiri care aveau să le fie cerute mai târziu, în timpul serviciului.

La acestea se adăuga, nu în ultimul rând, capacitatea de sacrificiu dezinteresat pentru familie. Chiar dacă adeseori condiţiile materiale nu le permiteau să susţină până la capăt o educaţie specifică pentru bărbaţi sau pentru femei cu o constanţă similară celei specifice familiilor burgheze, viitoarele menajere ajungeau încă de timpuriu să descopere câte dezavantaje le aducea faptul că erau „doar nişte fete”. Înainte de a absolvi şcoala primară, ele îşi asumau îndatoriri şi responsabilităţi în cadrul familiei, conduceau gospodăria, îngrijeau de fraţii şi surorile mai mici.

Spre deosebire de fraţii lor, ele nu aveau parte nici măcar de bucuria compensatorie că îşi pierdeau copilăria pentru a contribui la susţinerea familiei. Faptul că de obicei activitatea lor nu era retribuită trecea drept un lucru de la sine înţeles, care avea să se schimbe într-o prea mică măsură ulterior, în perioada serviciului.

Deoarece activităţile domestice erau încă strâns legate de idealul, larg împărtăşit şi de grupurile sociale non-burgheze, potrivit căruia „locul femeii este familia”, mulţi părinţi considerau că era o soluţie acceptabilă ca fiicele lor să se mute din propriul grup familial în cel patronal. În plus, această opţiune le scutea de munca în fabrică, a cărei imagine înspăimântătoare de cuib al imoralităţii şi depravării nu era promovată doar de presa burgheză. Pentru aceleaşi fete, serviciul era legat adesea de speranţa că vor putea schimba experienţa sărăciei şi privaţiunilor cu una a libertăţii şi aventurii. Aceste aşteptări privind viaţa la oraş erau alimentate de surorile, verişoarele şi prietenele care, în vizitele lor în satul natal, purtând haine la modă şi „vorbind preţios”, îşi etalau /Zair-ul citadin.

Tot ele jucau adesea rolul de intermediare când venea vorba de un loc de muncă, urmăreau apariţia unor posturi vacante în cercul de prieteni al patronului şi, în unele cazuri, puneau un cuvânt bun. Părinţii fetelor, dimpotrivă, aveau mai multă încredere în autorităţile bisericeşti locale, care, din imbold creştin, moral şi pedagogic, profitau de relaţiile stabilite – şi menţinute apoi – cu alţi fraţi

bisericeşti în timpul studiilor universitare, în perioada vicariatului şi a sinoadelor ordinare, pentru ca fiicele credincioşilor din propriile parohii, trimise de ai lor la muncă, să fie cazate cum se cuvine în atât de primejdiosul oraş.

Era ziua confirmaţiilor – povesteşte, amintindu-şi acest obicei, fiul unui preot din anii ’70 ai secolului al XIX-lea. Copiii au fost confirmaţi solemn, şi comunitatea era încredinţată că slujba se apropia de sfârşit... în acel moment, preotul s-a întors în faţa altarului şi, adresându-se enoriaşilor şi mai ales părinţilor şi tutorilor aşezaţi în primele rânduri, le-a zis să ia o bucată de hârtie şi un creion, pentru că voia să le dicteze câteva adrese din Berlin unde tinerele fete ar fi putut găsi un adăpost sigur.

Acest gen de intermediere reprezenta o garanţie pentru dorinţele şi aşteptările părinţilor şi ale patronilor. Dacă unii îşi imaginau că în felul acesta fetele lor intrau pe mâini bune, ceilalţi sperau să primească în casă menajere harnice, ascultătoare şi virtuoase. Cu o asemenea reputaţie pleca fata de la ţară, deosebindu-se în ochii patronului de „trândavele”, „neruşinatele” şi „obraznicele” sale colege de la oraş.

Ca o cale de alegere secundară sub toate aspectele, menajerele şi patronii apelau la serviciile acelor *Gesindevermittlungsbüros*, birouri de intermediere pentru servitori care au fost înfiinţate în marile oraşe pe tot parcursul secolului. Multe dintre aceste birouri,

administrate de obicei de femei în vârstă, aveau o faimă dubioasă, nu în ultimul rând pentru că aceste „mijlocitoare pentru slujnice” contribuiau în mod evident şi deloc nesemnificativ la creşterea ratei fluctuaţiei. „O servitoare bună şi credincioasă trebuie să ţi-o educi tu, nu creşte într-un *Vermittlungsbureau*”, spunea concepţia dominantă la începutul anilor ’80, care nu era divulgată doar în paginile unei reviste adresate familiei ca *Die Gartenlaube*; şi *pendan*tul ei sankptetersburghez *Nabliudatev* evoca mereu, în culori sumbre, „maşinaţiunile criminale” ale centrelor de intermediere.

Încă din acea perioadă situaţia părea diferită în Anglia, ţară cu o înaltă concentrare comercială. Dacă aici, comparativ cu Europa, primele semne ale înlocuirii raportului feudal dintre servitor şi stăpân cu moderna relaţie dintre patron şi prestatorul de servicii aveau un ecou mai puternic pe plan legislativ, în practica angajării se profila tendinţa spre depersonalizare. Cu începere din anii ’60 ai secolului, organizaţiile de binefacere au încercat să asigure acestor birouri de intermediere o reputaţie mai bună, înfiinţând altele, sub propria egidă. Evident, au avut succes: în 1875, când a luat fiinţă Metropolitan Association for Befriending Young Servants (MABYS) din Londra, odată cu ea s-a dat cale liberă apariţiei fundaţiilor aparţinând unor cercuri ecleziastice, sindicale sau private. Astfel, la sfârşitul secolului al XIX-lea predominau, în multe oraşe din Anglia, cunoscutele *Registry Offices*, pregătite în mod profesional, unele dintre ele

beneficiind de un bun renume. De acum, faptul că erai înscris în registrul unei serioase *Servants Agency* – fie ca menajeră, fie ca patron – putea constitui un semn de recunoaştere. Şi invers, agenţiile etalau la intrare numele clienţilor mai cunoscuţi şi scrisorile de mulţumire venite din partea clientelor satisfăcute. În timp ce recursul la birourile de plasament devenea din ce în ce mai uzual pentru victorienii aflaţi în căutarea unor noi menajere, în Franţa, Italia, Danemarca şi Germania acestea din urmă intrau în contact cu patronii mulţumită zvonurilor care se răspândeau printr-o întreagă reţea de rubedenii şi cunoştinţe.

Dacă o menajeră trecea examenul dificil la care era supusă de stăpâna casei, la scurtă vreme începeau să apară deziluziile, după cum se poate citi în puţinele memorii existente. Cele care sperau să obţină prin mutarea la oraş o îmbunătăţire din punctul de vedere al libertăţii şi autonomiei descopereau curând că piedicile ridicate de obligaţiile gospodăreşti şi de durata programului de lucru le lăsau prea puţin spaţiu de manevră. Altele, mai ales cele tinere, care aşteptau din partea patronilor substitutul afectiv al familiei de care fuseseră nevoite să se despartă de timpuriu, înţelegeau repede cât de limitate puteau fi aceste relaţii familiale. Nu încercau sentimentul libertăţii, nici senzaţia că sunt la ele acasă. În plus, pe de o parte, aveau sub ochi, zi de zi, stiluri de viaţă faţă de care ai lor părea mult mai posomorât; pe de altă parte, nu încercau nici măcar senzaţia compensatorie că fac ceea ce fac pentru binele familiilor lor. Cu toate acestea, cele

mai multe îşi suportau noua condiţie cu stoic echilibru. Aici se manifesta cât se poate de limpede capacitatea lor de a se bucura de micile plăceri, de a-şi înfrâna dorinţele şi de a-şi ascunde deziluziile. Apropierea de mediile burgheze putea totuşi să trezească în ele conştiinţa unei moderate ascensiuni sociale şi să le ajute înainte de toate să lase în urmă, cât mai departe posibil; mizeria lumii prea puţin salubre din care proveneau.

Menajerele se plâng rareori de locuinţele lor, însă aceste proteste sunt îndreptăţite. În cele mai fericite cazuri, le era repartizată odaia de la mansardă, care de obicei nu putea fi încălzită, situată sub acoperiş şi numită *la chambre de bonne*; în cel mai rău caz, aveau doar un pat, care era montat seara în bucătărie, în spatele unui paravan, în baie sau pe coridor. În aproape toate marile oraşe europene se folosea pe atunci faimosul *entresol.* Era vorba de un mic spaţiu creat cu ajutorul unor cuverturi lăsate în debara, în baie sau pe coridor. Opiniile contemporanilor privind acest tip de instalare erau împărţite. În 1862, ziarul conservator *Preußische Kreuzzeitung* lansa o violentă critică împotriva acestui „abuz insuportabil", în timp ce un procuror berlinez considera ca fiind în afara oricărei îndoieli că, potrivit planificării arhitectonice a noii sale locuinţe, „Auguste va fi instalată la *entresol*în romanul său *Der Stechlin*, Theodor Fontane ne oferă o descriere înfricoşătoare şi sculpturală, ca venind din partea unei menajere:

[Culcuşul] este întotdeauna în bucătărie, adeseori lipit de vatră sau chiar în faţa ei.

Astfel că trebuie să urci pe o scară portabilă, iar când eşti ostenit, poţi chiar să cazi. De cele mai multe ori însă reuşeşti: atunci deschizi uşa şi te arunci în chilioara aia întunecată ca într-un cuptor. [...] Cel mai rău e vara. Afară sunt 30 de grade, şi sobele au ars fără întrerupere toată ziua; atunci zaci întins parcă pe un grătar încins.

La cumpăna dintre veacuri, Oscar Stillich, profesor de economie politică la Humboldt-Akademie din Berlin, a formulat pe bună dreptate, în studiul său *Die Lage der weiblichen Dienstboten în Berlin (Condiţia servitoarelor la Berlin)*, ipoteza că această formă de cazare încă atât de răspândită constituia „un fapt despre care istoriografia viitoare va lua act cu stupoare".

Modul în care era rezolvată problema cazării menajerelor depindea, firește, de condiţiile în care trăia familia patronală. În Anglia, unde, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, chiar în rândurile aşa-numitei *middle class* s-a impus obişnuinţa de a locui în suburbii, în căsuţe proprietate privată, cu trei încăperi, de obicei mici, cercurile de locatari puteau fi distinse şi individualizate în funcţie de profesie, de vârstă, dar şi de apartenenţa socială. După cum se poate deduce din best-seller-ul *Upstairs-Downstairs*, pentru servitorime erau prevăzute ori demisolul, ori odăiţele de la mansardă, astfel încât atât patronii, cât şi menajerele puteau „să-şi vadă de ale lor". Structura verticală a acestei case oglindea structura ierarhică a celor care locuiau în

ea şi o făcea inteligibilă. În oraşele germane, din contră, au predominat până spre sfârşitul secolului, inclusiv în mediul înaltei burghezii, locuinţele cu mai multe încăperi, foarte generos evaluate, unde această legătură intimă şi această împletitură deasă de fiefuri individuale erau permanent puse la încercare. Vociferările, mirosurile grele şi izbucnirile sentimentale erau greu de ascuns. Într-un spaţiu privat atât de poros, menajerele cântăreţe şi patronii certăreţi erau rapid constrânşi la tăcere.

Cu toate acestea, menajerele găseau rareori motive de a se plânge, deoarece în copilărie locuiseră în condiţii mult mai precare şi faptul că aveau un pat al lor li se părea un lux. Cu totul altfel stăteau lucrurile în privinţa alimentaţiei. Când femeile în casă şi-au putut exprima, în sfârşit, indignarea, fie în scrisorile către familie, fie în depoziţiile în faţa unui tribunal, în cadrul anchetelor întreprinse de reformatorii sociali la sfârşitul secolului al XIX-lea sau în adunările menajerelor a început să se vorbească tot mai des despre proasta lor alimentaţie. Multe dintre cele care veneau de la ţară au resimţit această stare de lucruri ca pe o înrăutăţire a condiţiilor de viaţă. Faptul că se hrăneau cu resturi şi erau nevoite adeseori să se mulţumească cu pomeni alterate, în timp ce aveau în faţa ochilor cămările pline sau mesele încărcate, făcea disparitatea socială evidentă la modul fizic şi stârnea, fireşte, proteste. La urma urmei, clipele petrecute în faţa mesei de prânz rămâneau singurul lor răgaz de linişte şi destindere: „Şi atunci, când în sfârşit totul era

curat şi la locul lui, îmi pregăteam o cafea bună şi un sandviş straşnic cu unt hamburghez. Era o plăcere să-ţi tragi o clipă sufletul în bucătăria aranjată lună" – iată cum îşi descria menajera Sophia Möller micile ei momente de fericire.

Asigurându-i-se „masă şi casă", oricât de mizerabile, se achita o bună parte din salariul servitoarei. De regulă, plata în bani gheaţă acoperea între un sfert şi o treime din venitul întreg. Creşterea salariului era legată de vârstă, de rang şi de experienţa perofesională. Mai sus amintita Sophia obţinea, cu primul ei serviciu, la paisprezece ani, circa optsprezece mărci, când ucenicea ca „rândaşă" la bucătărie. Când avea cu puţin peste şaptezeci de ani şi era „pricepută la toate muncile" din casă, Sophia câştiga până la şaizeci de taleri în monedă curentă, adică o sută optzeci de mărci, sumă care se înscrie în limitele valorilor obişnuite au salariilor. La Berlin, în jurul anului 1900, mai mult de jumătate dintre menajere primeau sub două sute de mărci pe an; la Londra, salariul anual urca până la douăzeci de lire sterline, iar la Petersburg retribuţia medie lunară varia între trei şi şase ruble. În felul acesta menajerele nu dispuneau decât de aproximativ a treisprezecea parţi din veniturile patronilor lor şi câştigau circa o treime din salariul uneU femei care lucra într-o fabrică. O muncitoare din sectorul textil al unei filaturi germane, de pildă, putea câştiga în anii ’90 în jur de şase sute de mărci, din care o mare parte o reprezentu cheltuielile pentru hran şi casă. Dat fiind însă că menajerele puteau conta de obicei, pe lângă masă

şi casă, pe darurile de care aveau parte la ocazii speciale, de Crăciun, la aniversarea zilei de naştere sau la alte aniversări legate de serviciu, că primeau din când în când bacşişuri pentru diverse cornii sioane şi moşteneau din garderoba patronilor haine vechi şi demodatej dacă pe de o parte erau, în privinţa îmbrăcăminţii, foarte limitate în libertatea lor de alegere, pe de alta nu întâmpinau dificultăţi de natură economică. Din punct de vedere material, menajerele se simţeau rareori în inferioritate faţă de contemporanele lor care desfăşurau o activitate remunerată. Din contră, în însemnările lor citim adesea cu uimirë despre importante sume de bani, economisite pentru constituirea propriilor dote – un motiv care, dublat de pregătirea în tot ceea ce însemna economie domestică, făcea din ele o „bună partidă" pe piaţa matrimonială.

Totuşi, înainte de a se gândi la propriul ei cămin, menajera trebuia să-şi pună întreaga putere de muncă la dispoziţia unei case de străini, pentru o perioadă mai lungă sau mai scurtă. Angajate ca fete bune la toate, *maid-of-all-work* sau *bonne à tout faire*, ceea ce era valabil pentru majoritatea lor în Germania sau în Franţa şi pentru mai bine de o treime dintre ele în Anglia, menajerele trebuiau să efectueze întregul spectru de munci necesare unei administrări echilibrate a economiei domestice. Dat fiind că, pentru o bună parte din secolul al XIX-lea, cortegiul triumfător al societăţii de consum nu şi-a aruncat umbra decât asupra Angliei, aceasta însemna, în mod concret, că multe din produsele de bază trebuiau fabricate

în casă. Sfaturile pentru fabricarea untului, saramurii sau lumânărilor, care au fost prezente, multă vreme după prima jumătate a secolului, în cărţile de economie domestică, reprezintă o mărturie a gamei largi de servicii cerute menajerelor. „Spălatul rufelor” era o activitate subsidiară, în schimb pentru cele mari erau prevăzute zile speciale, întrucât presupuneau un mare consum de energie. Societăţile de servicii, care uşurau cel puţin parţial aceste îndatoriri, s-au dezvoltat foarte lent. De altfel, era aproape imposibil să recurgi la detergenţi chimici pentru anevoioasa îngrijire a tacâmurilor de alamă, cositor şi argint. Cea mai dificilă era îngrijirea mobilierului din locuinţele burgheze, care ţineau pasul cu moda de la sfârşitul secolului şi care, cu încăperile lor supra-încărcate de bibelouri şi franjuri, aveau menirea de a demonstra nivelul de bunăstare atins. Aici era nevoie de inventivitate şi disponibilitate pentru experiment. Orgoliul profesional al unei menajere se baza în esenţă pe încrederea absolută în propriile mijloace şi în metodele originale la care apela în osârdia ei împotriva prafului şi murdăriei.

În afara activităţilor domestice, ea trebuia să întâmpine oaspeţii, să se debaraseze de vizitatorii nedoriţi, să ia cărţile de vizită, să facă piaţa sau să îndeplinească unele comisioane, să supravegheze copiii patronilor şi să ajute la pregătirea şi organizarea sărbătorilor familiale sau a seratelor între prieteni, obligaţii adeseori foarte obositoare. Acestea deveneau mai monotone, dar nu în mod obligatoriu şi mai liniştite, când erau împărţite

între servitorii casei. Impresia ce decurgea de aici era aceea a unei agitaţii inutile, care nu se ştia prea bine cât avea să dureze, pentru că servitorii trebuiau să se arate mereu pregătiţi şi disponibili să urmeze ordinele şi instrucţiunile: aşadar, toate acestea puteau fi rareori percepute într-un sens cu adevărat eliberator.

Aşa cum arată plastic imaginea obişnuită a „servitorului”, toate activităţile trebuiau să se desfăşoare astfel încât să treacă neobservate. Şi totuşi, rezultatul trebuia să pară opera unei mâini nu numai nevăzute, ci şi experte. Locuri de formare pentru menajere, care să justifice o asemenea pretenţie, nu existau însă nicăieri. Cunoştinţele, capacităţile şi priceperea tinerelor femei se datorau mamelor sau unei alte rude din casa părintească; de asemenea, ele învăţau multe lucruri *on the job,* de la stăpâna casei sau de la colegele mai experimentate.

Menajerele lucrau până la şaisprezece ore pe zi. Începutul şi sfârşitul programului de muncă şi chiar eventualele întreruperi ale repausului nocturn depindeau exclusiv de capriciul stăpânilor casei. Clipele de linişte erau rare. Foarte des, vara, „trebuia să rămânem treze, căci stăpânii şedeau în grădină până noaptea târziu” – astfel răspundea o servitoare la întrebarea lui Oscar Stillich privind durata programului de muncă.

La urmă trebuia să aducem în casă paharele, sticlele, tăvile, feţele de masă şi tot restul. Trebuia să aşteptăm de multe ori până la miezul nopţii, când stăpânii erau invitaţi în altă parte, şi atunci stăteam tot timpul cu urechile ciulite să auzim

când se întorcea trăsura, ca domniile lor să nu fie nevoite să deschidă singure sau să sune la uşă.

Fata unui antreprenor londonez, crescută prin anii ’90 într-o familie formată din şapte membri, spunea despre servitoarele lor:

Alergau toată ziua. Aveam clopoţei în fiecare cameră, şi pe un panou mare din bucătărie apărea numărul camerei din care se suna. Imediat ele trebuiau să alerge spre acea cameră, şi întotdeauna exista cineva care dorea câte ceva de la ele.

Aproape că nu existau momente de respiro. Timpul de care dispunea menajera pentru ea însăşi nu era reglementat prin lege, cu excepţia celui dedicat Bisericii. Ieşirile duminicale din două în două săptămâni păreau să se fi consacrat ca un obicei generalizat, dar nu puteau fi pretinse ca atare. În „anumite circumstanţe” legate de familia patronală, cum ar fi aniversările sau bolile, nevoile personale ale menajerelor treceau automat pe planul secund.

Atunci însă, de îndată ce unul sau altul cădea la pat, o casă de acest fel începea să semene cu un restaurant – astfel explica o menajeră berlineză, activă prin anii ’80, asemenea situaţii excepţionale, dar nu şi rare, în care se sacrifica pentru binele familiei burgheze. Oricine venea să se intereseze de starea bolnavului fără să fi luat masa trebuia servit cu mâncare şi băutură. Astfel de lucruri se întâmplau frecvent în marile familii. […] Toate rudele şi cunoscuţii

veneau în obişnuita vizită de curtoazie la familia respectivă.

Ocaziile de a întâlni prieteni sau de a lega cunoştinţe în timpul vizitelor, al târgurilor anuale, al plimbărilor sau al balurilor rămâneau extrem de reduse. Legate adesea de locul de muncă până şi în orele lor libere, multe menajere se dăruiau cu fervoare lecturii unor romane-foileton de mare căutare – cel puţin aşa susţin toate mărturiile existente. Hedwig Courths-Mahler, care fusese în tinereţe menajeră şi deci cunoştea condiţia persoanelor despre care povesteşte în însemnările sale, nu era, desigur, un caz singular. Ea avea, peste tot în Europa, o serie de colege scriitoare, cu ajutorul cărora menajerele puteau visa la o lume mai bună, în care iubirea înlătura toate barierele sociale.

Curând însă cotidianul îşi reintra în drepturi. De cele mai multe ori chiar stăpâna casei îşi aducea menajera cu picioarele pe pământ. Chiar dacă din punct de vedere juridic funcţia oficială de patron îi revenea capului de familie, nu cu el, ci cu doamna casei avea de-a face menajera. Numeroşi factori determinau limitele acestui raport precar, în care trebuia să se menţină în permanenţă un echilibru între familaritate şi distanţă. Succesul menţinerii acestui echilibru depindea de vârsta celor două femei, de personalitatea şi experienţa lor, de dimensiunile familiei respective şi de condiţiile materiale de bază.

În familiile foarte înstărite, stăpâna casei venea în contact cu servitoarele, de obicei numeroase, doar pentru a le da indicaţii; în rest,

predispusă la lenevire, prefera să-şi ţină personalul la distanţă. Aici se întrevăd elementele cele mai apropiate de ceea ce numim relaţii de muncă moderne. În majoritatea caselor burgheze europene care apelau la serviciile unor menajere trebuia depăşită bariera dintre aspectul reprezentării, deci imaginea publică, şi parcimonioasa lor viaţă internă. Un rol-cheie în acest dans pe sârmă îi revenea menajerei, a cărei existenţă dovedea prin ea însăşi statutul burghez al familiei patronale. Îndemânarea mamelor şi fiicelor era canalizată exclusiv spre exerciţiile muzicale de pian sau spre alte activităţi artistice, ceea ce ajuta la menţinerea aparenţelor. Desigur, multifuncţionalitatea familiei burgheze, ca loc de odihnă şi de recreere, cadru educativ bine organizat şi scenă de etalare a succesului, reclama în general un consum de energie din partea tuturor femeilor din casă. Dincolo de cadrul strict al muncii în comun însă nu putea fi încălcată ierarhia superiorilor şi subordonaţilor. Preocuparea pentru menţinerea structurilor sociale se regăsea şi în paginile unor cărţi de bucătărie şi în vademecumuri de economie domestică, în care se punea cu stăruinţă accentul pe necesitatea păstrării „distanţei” naturale dintre patroana casei şi menajeră.

E lesne de imaginat că această distanţă se transforma nu o dată în solidaritate, în cadrul relaţiilor cotidiene de la femeie la femeie. Dacă în joc erau, bunăoară, o menajeră expertă şi o tânără femeie burgheză proaspăt căsătorită, care se afla pentru prima oară în postura de a conduce

singură o casă, atunci menajera putea să profite de pe urma vastei sale experienţe şi să dobândească o poziţie importantă. Menajerele care povesteau cu mândrie în scrisorile lor către familie cum i-au dezvăluit „cucoanei” pline de recunoştinţă toate trucurile artei culinare făceau parte din această „constelaţie”. Dacă patroana îi recunoştea subalternei sale calităţile şi experienţa în domeniu, între ele se putea crea o bază ideală de conlucrare pentru viitor, în tot ceea ce ţinea de îngrijirea şi administrarea casei. Interesul, de regulă reciproc, pentru o funcţionare neobstrucţionată de conflicte a economiei domestice burgheze putea fi un factor unificator, ca şi satisfacţia unor bune rezultate. Viaţa de zi cu zi în comun putea să atenueze ierarhia sau pur şi simplu să o răstoarne. Cumpărăturile făcute la piaţă, pe care Charlotte Berend-Corinth, fiica unui armator, le descrie în amintirile sale, ne oferă un exemplu de relaţie de acest gen:

Mama purta geanta cu bani, Marie coşul cel mare. [...] Cu o faţă ca de marmură, ce reflecta îndatoririle sociale impuse de situaţie, a trecut pragul măcelăriei. [...] Apropiindu-se, a rămas liniştită în aşteptare. Marie era în spatele ei. [...] Pentru nimic în lume mama n-ar fi acceptat aşa, pur şi simplu, carnea pentru friptura noastră de duminică. A desfăcut ambalajul, l-a sucit şi l-a răsucit cu un aer serios, a dat aprobator din cap, l-a arătat Mariei; aceasta a încuviinţat şi ea; achiziţia era fără cusur.

Chiar dacă în unele cazuri izolate, după cum mărturisesc din când în când autobiografiile burgheze, menajera profita literalmente de pe urma acestei poziţii de autoritate trăgându-şi pe sfoară stăpânii, potrivit unei legi nescrise o asemenea practică era tolerată într-o anumită măsură. Acest lucru era valabil, de exemplu, pentru aşa-zisele „vârfuri”. Ipoteza pe care un jurnalist contemporan le-a oferit-o cititorilor, sugerându-le cum s-ar putea suplimenta câştigurile unei menajere, ar putea fi foarte aproape de realitate:

„Aşadar, domnişoară”, auzi în piaţa marelui nostru oraş, când precupeţele grase şi cocoşate îmbie servitoarele care-şi târăsc coşurile, „nu vreţi să cumpăraţi de la mine? Strugurii negri ţi-i las la două mărci jumate, iar dumneata poţi trece trei mărci în contul stăpânului!”

Cu cât erau mai familiare raporturile dintre o servitoare şi stăpânii săi, cu atât mai puţin înclinată era ea spre asemenea aranjamente. Astfel de lucruri se întâmplau totuşi frecvent şi cu bună ştiinţă, pentru că în cadrul acestui gen de raporturi se aflau adeseori faţă în faţă servitoare foarte tinere şi patroane extrem de rezervate, ce impuneau respect. Distanţa care le despărţea era prea mare, relaţiile lor cotidiene erau marcate de prea multe tensiuni, pentru a mai putea face loc unor sentimente de încredere şi de fidelitate fără umbră. Această problemă nu a rămas străină contemporanilor; ei le recomandau servitoarelor

să arate recunoştinţă şi ascultare stăpânilor, pentru posibilitatea care li se oferea de a participa la „viaţa burgheză”, iar patroanelor să-şi asume rolul de educatoare pentru propriul personal domestic.

Evident, în multe situaţii patroana casei era înclinată să trateze în manieră pedagogică un raport precar. De altfel, într-o perioadă marcată de lupte de clasă, femeile burgheze erau insistent aduse în prim-plan, putând să transmită valorile burgheze straturilor sociale inferioare şi viitoarelor mame din familiile de muncitori şi meşteşugari. „Serviciul e un mod de a te instrui”, se afirma cu emfază. Ştim mai puţin cum a fost primit acest „matriarhalism” de către menajere. E sigur însă că el funcţiona în mod ambivalent. Pe de o parte, mai ales când se vedeau obligate să-şi părăsească familiile încă de mici, puteau accepta cu afecţiune şi recunoştinţă această ocrotire de tip matern. Ele sperau că disponibilitatea, tipic maternă, de a-şi asuma responsabilităţi ar fi putut atenua exploatarea patronală. Pe de altă parte, graniţa dintre bunătatea sufletească şi tutelă s-a dovedit nu o dată uşor de trecut. Neînţelegerile erau la ordinea zilei şi abuzurile de putere se ţineau lanţ. De aceea e dificil să afirmăm *a posteriori* dacă familia burgheză, fixând ora zece seara ca limită până la care servitoarele se puteau întoarce acasă din rarele lor escapade în oraş, o făcea spre binele lor sau urmărea să exploateze mai mult munca lor – sau şi una, şi alta. Cu timpul, menajerele vedeau în (aproape insesizabilele) norme şi interdicţii (printre care se numărau,

dincolo de limitarea programului de ieşiri în oraş, dispoziţiile privind momentul oportun în care să intervină în discuţii, vocabularul, pieptănătura, consumul zilnic şi modalităţile de petrecere a timpului liber) o apăsătoare îngrădire a libertăţilor personale. În plus, „maternitatea" prevenitoare a stăpânei se preschimba de multe ori în autoritate insuportabilă, când ea şi menajera îşi apărau fiecare punctul de vedere în afara celor patru pereţi ai casei.

Dar abia mai târziu, în raportul direct cu fiii patronilor, menajerelor le era dat să descopere cu adevărat limitele acestei „maternităţi". Diferenţa devenea semnificativă când era vorba de fiicele patronilor care aveau aceeaşi vârstă ca menajerele. Doris Viersbeck, care prin 1900 deţinea un post stabil la Hamburg, redă în amintirile sale o situaţie de acest gen, frecvent întâlnită în epocă. Trimisă din când în când să o ia pe fata patronilor de la unele întâlniri sau serate, în timpul acestor ieşiri nocturne, când era nevoită să aştepte în faţa caselor unde fata petrecea, avea să fie expusă unor acostări inoportune. „Nu interesa pe nimeni faptul că mi s-ar fi putut întâmpla orice mergând să o aduc pe domnişoara acasă, teafără şi nevătămată. Prima oară am tras o spaimă infernală", se plângea ea văzând diferenţa de tratament comparativ cu o fată puţin mai tânără decât ea.

În acest caz, cea care se pare că îi arăta adeseori înţelegere era chiar fata. Conştiinţa unor interese comune latente netezea calea, pentru servitoare şi pentru fiicele familiilor burgheze,

spre o solidaritate ce desfiinţa barierele de clasă. *Se* înfiripa o complicitate de bun augur pentru unele acţiuni comune. Îşi mărturiseau secrete, intrau una în numele celeilalte în rolul unui *Postillon d'amour*, obţineau prin unele subterfugii o oarecare libertate de mişcare în detrimentul patronilor şi părinţilor.

Ambele ştiau să se folosească, prin schimburi reciproce, de diverse *background*-uri sociale şi de propriile (şi de aceea diferite) experienţe personale. Astfel, servitoarele profitau de pe urma formaţiei intelectuale a congenerelor lor pentru a-şi împrospăta, cu ajutorul acestora, rudimentarele cunoştinţe de scris şi de citit. Adeseori se aventurau în meticuloase imitaţii ale standardelor burgheze, prilej nu doar să-şi completeze modesta garderobă cu haine vechi de-ale fetelor, ci şi să se adapteze la stilul şi eticheta comportamentului lor social, care de atâtea ori constituia obiect de admiraţie.

Dimpotrivă, influenţa exercitată de servitoare asupra fetelor burgheze era, aproape fără excepţie, taxată negativ. Învăţatul berlinez Oscar Stillich, un cutezător şi adeseori înverşunat apărător al servitoarelor, a rămas singurul care a lăudat „sumedenia lor de experienţe şi cunoştinţe", trăgând concluzia logică, dar pentru epoca sa nu tocmai ortodoxă, potrivit căreia

...fiicele claselor dominante sunt încă îngrijite în casele părinteşti şi păzite de orice informaţie şi de orice curent de aer prea puternic din exterior, în timp ce fetele

proletare sunt deja prinse în lupta pentru supravieţuire. Şi totuşi, cele dintâi trebuie să fie educatoarele celor din urmă. Reciproca ar fi mult mai de înţeles.

Tocmai aceste experienţe de viaţă aveau să fie puse pe cântar, pentru a scoate în evidenţă influenţa nefastă exercitată de fetele din clasele de jos. Manualele de bună purtare ale epocii, *vademecum*-urile despre economia domestică şi articolele din reviste îşi puneau în gardă cititorii asupra riscurilor care puteau decurge din tolerarea unei confidenţe excesive între adolescente şi servitoare. Se spunea că, prin proveniența lor socială, servitoarele erau predispuse să abordeze, cu o sinceritate indezirabilă, subiecte de care burghezia nici nu ar fi îndrăznit să se atingă. Acest lucru era valabil mai ales pentru „iluminismul" sexual al fetelor burgheze, cărora le făcea plăcere să-şi controleze servitoarele şi ştiau să aprecieze la justa lor valoare experienţa şi disponibilitatea acestora de a le furniza informaţii. În general, lipsea o serie de sancţiuni sociale privind relaţiile comune, după cum nota o „fată bună la toate" din Anglia: „Ele [fiicele stăpânilor casei] preferau să ia ceaiul cu mine, pentru că puteau să fie mult mai spontane".

Adesea, menajera şi fata burgheză erau două tinere care, pe de o parte, aveau experienţe şi aşteptări asemănătoare, ca efect al vârstei şi condiţiei feminine, iar pe de alta, schimbau între ele şi integrau aceste experienţe şi aşteptări care, din cauza apartenenţei lor la grupuri sociale diferite, erau elaborate şi evaluate în mod

fundamental diferit. Rigida separaţie între sexe, reprezentată pentru servitoare de cuplul pentru care lucrau, ca şi educaţia diferită a copiilor li se păreau probabil, în contrast cu propria înclinaţie spre socializare, esenţa condiţiei burgheze. În mediul lor de provenienţă, îndatoririle erau repartizate şi impuse, în parte, pe sexe, dar aceasta era departe de coerenţa de care dădea dovadă burghezia în urmărirea unor obiective similare. Cu cât o servitoare era mai pregătită pentru o identificare radicală cu mediul social burghez şi pentru o achiziţie selectivă a valorilor lui, cu atât era mai aproape de modelul „fetei de familie bună”, care în jurnalele sale revendica adeseori o egalitate în oportunităţi. Din acest motiv, revolta fetelor burgheze împotriva restricţionării perspectivelor care li se deschideau femeilor părea de neînţeles pentru multe servitoare. Din punctul lor de vedere, se aducea un prejudiciu legat mai mult de apartenenţa lor de clasă decât de apartenenţa la sexul feminin. Desigur, ieşind cu fiicele patronilor, aveau senzaţia că privarea de libertate nu reprezenta „destinul servitoarelor”, ci „destinul femeilor” în general. Margaret Forster descrie un asemenea proces de recunoaştere prin exemplul eroinei sale Elizabeth Wilson:

În timp ce-şi îmbrăca patroana pentru ocazia rară de a primi după cină un musafir, Wilson simţi o uşoară strângere de inimă dându-şi seama că în jurul orei zece seara nu va mai putea ieşi. Era ceva complet străin de

ceea ce se cheamă un om liber, şi acest lucru o irita. Întreaga sa viaţă, cum Timothy nu ostenea să tot explice, era limitată din pricina acestor reguli făcute pentru servitori. Ceea ce spera pentru sine era ceva simplu şi nevinovat; ea nu visa decât să-şi întâlnească alesul inimii şi să se bucure de tovărăşia lui, dar era un lucru pe care nu avea dreptul să-l ceară.

Dar chiar în timp ce îşi plângea soarta, şi-a amintit un episod la care fusese martoră, când fata unor patroni a fost pedepsită şi închisă în camera ei pentru că îşi vizitase o prietenă „fără să fie însoţită”. „O doamnă, a dedus Wilson, nu o duce deci mult mai bine decât o servitoare”.

Dacă aceste experienţe comune de inegalitate împărtăşite de servitoare şi de fiicele stăpânilor puteau menţine în anii tinereţii o anumită intimitate, „fazele de familiaritate” între băieţii patronilor şi servitoare durau mult mai puţin. De timpuriu încă, băieţii burghezilor simţeau chemarea de a se purta ca nişte „mici stăpâni” în faţa servitoarelor, deoarece idealul masculin dominant interzicea o relaţie prea strânsă cu femeile din casă. Cât de mult băieţii ajunşi la pubertate căutau din nou compania servitoarelor poate face obiectul oricăror speculaţii. Că va fi fost o practică promovată chiar de părinţi sau va fi fost acceptat ca un rău necesar, faptul că tinerii burghezi aveau primele experienţe sexuale cu servitoarele se explică prin dubla morală burgheză, potrivit căreia fetele de condiţie bună

trebuiau să ajungă neprihănite în faţa altarului, însă băieţii trebuiau să aibă relaţii prematrimoniale, „ca să nu fie încornoraţi mai târziu”. E greu de presupus că servitoarele se simţeau măgulite întâlnind privirile binevoitoare ale fiilor stăpânilor. Poate că întrezăreau pentru o clipă un licăr de speranţă, iluzia că poveştile din romanele-foileton ar putea deveni realitate. Cu cât mai expertă era însă o femeie în casă, cu atât mai redus era pericolul de a cădea victimă acestei iluzii. Cele mai multe ştiau că nu au decât de pierdut din aceste flirturi şi se simţeau mai curând deranjate decât flatate.

Acest lucru era valabil mai ales când riscul unei hărţuiri venea din partea stăpânului casei. În ciuda faptului că menajera se întâlnea rareori cu stăpânul său, întrucât domeniile lor de activitate erau divergente, femeia trebuia să se supună autorităţii sale absolute, aşa cum se întâmpla cu toţi membrii familiei. Ordinele stăpânului erau literă de lege, iar pentru infracţiunile săvârşite el acorda sancţiuni care mergeau până la concediere. Unele servitoare au descoperit pe propria piele că aceste ordine puteau merge până la pretenţii de natură sexuală. Este semnificativ faptul că soţia unui comerciant londonez căuta, pe la sfârşitul secolului al XIX-lea, prin intermediul unor anunţuri în presă, o menajeră cu „mici defecte de frumuseţe” şi îşi motiva opţiunea în faţa nurorii sale, explicându-i că, primind „o femeie drăguţă” în casă, ar fi trebuit să se teamă pentru moralitatea soţului ei. Faptul că abaterile de la fidelitatea conjugală, definite în mod

eufemistic drept escapade, erau considerate îndeobşte nişte greşeli pardonabile a făcut să crească mult numărul servitoarelor care au căzut victime avansurilor asidue ale stăpânilor lor.

Singurii membri ai familiei cu care menajerele puteau întreţine un raport destins şi de-a dreptul amical erau copiii. Ştim acest lucru mai ales graţie amintirilor din copilărie ale burghezilor, în care menajerele sunt frecvent evocate pe un ton visător şi entuziast. Nu o dată faţa, vocea, trupul şi parfumul menajerei sau bonei le erau copiilor mai familiare decât cele ale părinţilor. Servitoarele care, din cauza condiţiei lor sociale, erau obişnuite cu vecinătatea fizică a propriilor părinţi şi fraţi se bucurau de un alint căruia îi duceau lipsa, pe care stăpâna casei nu li-l acorda şi care constituia o ameninţare când venea din partea capului de familie.

Condiţia copiilor şi cea a servitoarelor se asemănau mult: adeseori de vârste apropiate, se supuneau în toate împrejurările puterii coercitive a părinţilor burghezi, erau excluşi deopotrivă din lumea acestora şi, în consecinţă, nu înţelegeau valorile şi ideile lor. Servitoarele şi copiii stăpânilor, urmărind împreună cu sufletul la gură, prin golurile balustradei scărilor, activitatea socială a părinţilor şi prietenilor acestora, apar în numeroase reprezentări ale acestei comunităţi solidare care îşi ducea viaţa între bucătărie şi camera celor mici. Bucuriile împărtăşite presupuneau, de asemenea, secrete comune, dar şi durere împărtăşită: în multe cazuri, menajera şi copiii erau complici în tăinuirea abaterilor de la

regulile impuse de părinţi, pentru a scăpa de pedepse şi a evita obstacolele. De regulă, menajerele le aduceau pe ascuns budinci micilor poznaşi sau cereau iertare părinţilor în numele lor. Copiii stăpânilor casei le consolau şi le ascultau cu interes când erau copleşite de dorul de casă sau de nevoia de a povesti despre familia lor. În bucătărie răsunau cântece pătimaşe şi melancolice, care depănau subiecte tabu pentru burghezie, ca seducţia, infidelitatea sau moartea, puteau fi auzite istorioare palpitante şi poveşti de groază.

Lumea copiilor şi cea plină de vrajă din care proveneau servitoarele formau un tot armonios. Senzaţia de înstrăinare, de care servitoarele scăpau arareori în sânul familiei burgheze, era redusă la minimum în cazul contactului cu copiii. Predispoziţia acestora din urmă pentru mister şi inexplicabil le transporta în lumea lor, cu valori şi reprezentări a căror dispariţie era revendicată de burghezie ca un merit propriu. Aceste valori reintrau însă în casa burgheză prin intermediul servitoarei. Cine nu dorea bulversarea universului de valori burgheze trebuia să ţină sub control strict influenţa, socotită insalubră, exercitată de servitoare asupra copiilor. De această luptă cu morile de vânt s-au ocupat manualele pedagogice care au invadat piaţa de carte a secolului al XIX-lea.

Abia în situaţiile în care iluminatul univers burghez începea să se clatine sosea şi ceasul menajerelor. Aşa se întâmpla de câte ori natura îşi cerea drepturile, la naşteri, bunăoară, în cazuri de

boală sau de doliu. Deoarece burghezia eliminase treptat din discuţiile şi din viziunea ei toate aceste manifestări de viaţă legate de corporalitate, a sfârşit prin a fi dependentă de experţi. Alături de specialiştii diverselor profesii, pe atunci contau şi cei tradiţionali. Astfel, nu e întâmplător faptul că patroana casei îşi dorea ca menajera să o asiste la naştere. Când medicii întâmpinau greutăţi cu ştiinţa lor, plantele medicinale şi reţetele secrete ale servitoarelor deveneau importante. Sophia Möller, de pildă, povestea în amintirile sale cum a vindecat pruncul abia născut al stăpânilor să-i cu un pic de *salep*, un tip de orhidee pisată şi prefăcută în pulbere. Despre cazuri similare, când medicina se dovedea neputincioasă şi prevalau experimentatele remedii domestice, puteau depune mărturie în amintirile lor atât burghezii, cât şi menajerele. Aici ieşea la lumină familiaritatea păzită cu atâta grijă. Şi Miele a descoperit acest lucru: dacă iniţial comunicarea dintre ea şi doamna Behring se reducea la câteva cuvinte.

Miele avea să stea mai târziu ore în şir la căpătâiul stăpânei sale, spunându-i poveşti, până când se prăbuşea sleită peste patul muribundei.

Nu numai în asemenea situaţii menajerele deveneau conştiente că lumea stăpânilor nu era obligatoriu superioară lumii lor. La urma urmei, erau zilnic martore la lupta pentru păstrarea aparenţelor tipice vieţii burgheze, şi din această postură puteau observa şi simţi mult mai multe lucruri decât ar fi vrut burghezia. „Noi toţi, indiferent dacă ne purtăm sau nu bine cu

servitoarele, suntem în mâinile lor şi sub puterea maniei lor de a critica şi a defăima”, se spunea în jurul anului 1900 într-unul din multele răspunsuri indignate la ancheta condusă de Oscar Stillich, de la care patronii s-au sustras complet, prin boicot:

Servitoarele ascultă şi văd totul, răstălmăcesc foarte multe lucruri şi le înfăţişează în felul lor, spre paguba noastră. Suntem întreaga zi la mâna lor. Nimic nu le rămâne ascuns, şi cu o repeziciune uimitoare fac din ţânţar armăsar. Şi de câte ori nu s-a stricat reputaţia unor oameni, bunul nume al vreunei doamne n-a fost târât prin noroi, credibilitatea vreunui domn n-a fost distrusă, iar datoriile secrete şi iubirile vreunui tânăr n-au devenit publice!

Avertismentele care puteau fi auzite peste tot în Europa, ca: „nu în faţa servitoarelor”, *„pas devant les domestiques”* şi *„not în front of the servants”*, reflectau îngrijorarea burgheziei că, prin prezenţa în casă a menajerelor, intimitatea familială putea deveni publică. Menajera care trage cu ochiul prin gaura cheii sau ascultă pe furiş din spatele unei uşi făcea parte dintre motivele cele mai agreate de caricaturiştii contemporani. Conceptul de *Gerücheküche* (textual, „bucătăria zvonurilor”) s-a născut probabil din acest clişeu. Cu cât mai ascunsă de ochii lumii era viaţa în comun, cu atât mai repede şi mai bine puteau servitoarele să vadă ce se întâmpla în spatele uşilor. O indiscreţie potenţială, prin care privatul devenea de domeniul public,

făcea să se clatine decorul existenţei burgheze respectabile, construit cu trudă, în faţa unui public nedorit, care nu se limita la servitoare, ci, prin ele, implica lăptarii, vânzătorii din piaţă şi suratele lor din casele prietene sau duşmane. Din confidente de încredere puteau deveni lesne – şi aceasta era teama cel mai des întâlnită – trădătoare avide de veşti. Admiraţia iniţială a tinerelor menajere de la ţară faţă de stilul de viaţă al stăpânilor lor burghezi putea deveni peste noapte uimire, iar atenţia respectuoasă se putea transforma în dispreţ zeflemitor. Servitoarele erau la curent nu doar cu lista de cumpărături a burgheziei, mai mult sau mai puţin frugală, ci şi cu eforturile gospodăriei burgheze, obligată să facă economii drastice. Secretele, răzbunările şi greşelile familiei, tăinuite cu mare grijă, nu puteau fi ascunse de ele, care aveau astfel tot timpul un as în mânecă, deşi dacă l-ar fi jucat ar fi putut să-şi piardă slujba.

Pentru a evita un asemenea risc, menajerele îşi adjudecau un rol precis în această punere în scenă a acelei *privacy* burgheze, punând încă o dată la încercare preţuirea pe care le-o purtau stăpânii. „Prezenta noastră relatare cuprinde intrigi împletite cu nenumărate minciuni şi cu prea puţină francheţe”, recunoştea public, în 1881, revista familială *Daheim*, făcând aluzie la obişnuitul joc de-a „alba-neagra” al servitoarelor. „În ochii unei servitoare necorupte şi fără vină, un asemenea comportament poate stârni uimire”, avertiza un corifeu al bunei educaţii. Memoriile menajerelor confirmă acest punct de vedere. Alice

Jaggard, de pildă, le povestea indignată părinţilor să-i despre această practică, iar colega sa germană Marie Sans Géne încheia pe un ton înţelept:*, ßon* fon-ul constă, în esenţă, în a nu spune nimic din ceea ce gândeşti şi a spune ceea ce nici nu-ţi trece prin cap”.

Această atmosferă plină de suspiciune şi neînţelegere pare să fi fost generalizată în secolul al XIX-lea. Când revista familială de mare tiraj *Die Gartenlaube* îşi făcea intrarea în casele burghezilor, la 1 ianuarie 1853, ilustraţia de pe copertă înfăţişa încă o familie de mici burghezi, aşezată în jurul unei mese rotunde, sub un umbrar de viţă-de-vie. În partea stângă a vignetei apărea menajera care, cu o privire prietenoasă, aducea familiei serviciul de cafea. Pe la începutul anilor ’60, un detaliu esenţial se schimbase: menajera lipsea. Această excludere reflecta tendinţa generală spre o atitudine mai distantă şi spre o dizarmonie amplificată în mod disproporţionat.

Plângerile la adresa menajerelor erau, de altfel, tot atât de vechi pe cât era şi profesia lor. Nu e de mirare că fiecare nouă generaţie deplângea „bunele vremuri de odinioară”, când servitorimea era mult mai credincioasă şi mai sârguincioasă. Dar cu cât trecea timpul, cu atât mai unanimă devenea opinia stăpânilor că servitoarele nu fuseseră niciodată până atunci atât de „pretenţioase”, „perfide”, „egoiste” şi „guralive”. Publiciştii conservatori, ca Wilhelm Heinrich Riehl, Frédéric Le Play sau Georgina Hill, deplângeau şi ei pe la mijlocul secolului, în cărţile lor de mare audienţă, o epocă de aur în

care servitorul era încă socotit un membru al familiei, întrucât era la fel de legat de copii ca şi stăpânii săi, stătea la aceeaşi masă cu ei şi împărtăşea ani la rând, cu o credinţă nestrămutată, aceleaşi bucurii şi dureri. Chiar dacă la începutul secolului acest ideal corespundea rareori realităţii, el era de fapt indicatorul unei tensiuni în creştere. Obligativitatea pentru servitoare de a purta uniformă, în timp ce se cârtea tot mai insistent pe marginea maniei lor de a se îmbrăca elegant, denotă teama că graniţele erau pe cale să dispară. „O competiţie cu stăpâna casei sau cu fiica sa în privinţa vestimentaţiei sau a pieptănăturii e de netolerat. În acelaşi fel, camerista datoare să însoţească băieţii sau fetiţele stăpânului casei trebuie să aibă ţinuta unui membru al personalului de serviciu”, se menţiona într-un „manual al bunelor maniere”, cu puţin înainte de sfârşitul secolului. Din strategiile legate de păstrarea distanţei făceau parte intrările de serviciu, masa servitorilor, plasarea camerelor lor cât mai departe de activităţile familiale – o noutate care va fi copiată până şi în căsuţele pentru păpuşi ieşite din mâinile meşterilor din acele vremuri.

Două cauze favorizau această detaşare spaţială şi emoţională. Înainte de toate, să ne amintim de fluctuaţia crescândă a menajerelor, care s-au dovedit, pe tot parcursul veacului, un grup foarte mobil. În fond, speranţele lor într-o viaţă mai bună au determinat această puternică tendinţă spre schimbare. Servitorii îi părăseau pe stăpânii care îi crescuseră, adeseori cu mult

înainte de a-şi asigura o situaţie decentă. Dacă e să dăm crezare celor două sondaje statistice efectuate la Londra şi la Berlin în 1899, două treimi din totalul servitoarelor londoneze simţeau dorinţa schimbării după cel mult trei ani de activitate, pe când în metropola germană mai mult de 90% dintre ele îşi manifestau dorinţa de a pleca după numai un an. Chiar dacă în marile oraşe europene taxa pentru transfer era îndeobşte mult mai prohibitivă decât în cele mijlocii şi mici, acest aspect rectifica prea puţin tendinţa generală. Nevoia de schimbare resimţită de menajere era încurajată şi de ofertele ispititoare pe care burghezia le folosea pentru a-şi recruta personalul.

Aceste metode prea puţin ortodoxe s-au înmulţit – şi aceasta reprezintă cea de-a doua cauză – întrucât nu mai exista un echilibru între cerere şi ofertă pe piaţa respectivă. Aşa-zisa cerere de servitoare a devenit subiectul predilect în jurul căruia gravitau discuţiile doamnelor în reuniunile lor la o ceaşcă de cafea, când soţia doctorului şi cea a consilierului comercial se plângeau pe tema „personalului”. Lipsa de personal de pe piaţa muncii, cum ne dau de înţeles buletinele informative ale acestor doamne şi ale contemporanilor lor, pare să fi influenţat conştiinţa de sine a servitoarelor. De pildă, într-un jurnal din Augsburg, *Augsburger Allgemeine Zeitung*, se putea citi în 1865 despre 40.000 de servitoare berlineze „în rândul cărora concurenţa e atât de slabă, încât ele pot să impună condiţii stăpânilor casei”.

În realitate, situaţia generală de la sfârşitul secolului le permitea menajerelor să formuleze pretenţii: se întrevedeau deja unele alternative la serviciul pe care îl prestau. Înspăimântate de faimoasa, dar nu mai puţin reala lipsă de libertate care-şi lăsase amprenta asupra condiţiei menajerelor, tot mai multe fete provenind din aceeaşi clasă socială vor înceta să caute alţi stăpâni şi vor căuta să găsească alte posibilităţi de câştig. Mai ales fiicele de muncitori din mediul urban erau tentate să-şi urmeze părinţii şi să se angajeze în fabrici. Aici s-a dezvoltat o piaţă de muncă alternativă de mari dimensiuni. Comparativ cu serviciul domestic, munca în fabrică s-a dovedit mult mai atractivă din punctul de vedere al conţinutului, al programului de lucru, precum şi din cel financiar. Servitoarele întâlneau adeseori tinere muncitoare, fie prin sălile de dans, fie cu alte prilejuri, admirându-le şi invidiindu-le pentru eleganţa şi siguranţa lor şi aflând astfel despre o posibilitate care le-ar fi permis să se despartă pentru totdeauna de familiile stăpânilor lor. În sfârşit, în cazul declanşării unui conflict cu stăpânii, nu mai erau obligate să prezinte periodic recomandări pentru a li se acorda şansa de a-şi găsi un nou loc de muncă, deoarece puteau să aleagă alt drum.

Majoritatea servitoarelor erau încredinţate că acest drum ducea în cele din urmă la căsătorie. Activitatea lor temporară într-o familie de străini reprezenta doar o fază de trecere spre momentul întemeierii unei familii proprii. În ce fel trebuia să se întâmple aceasta, iată una dintre întrebările-

cheie de care erau irezistibil atrase gândurile şi visele servitoarelor în puţinul lor timp liber. Nu în ultimul rând, convingerea sau măcar speranţa că prin căsătorie puteau să renunţe la munca pe care o urau făceau ca aceasta să fie ceva mai suportabilă.

Servitoarele nu aveau ocazia să cunoască prea mulţi Feţi-Frumoşi. Puţinele întâlniri nu le permiteau, nici lor şi nici aleşilor lor, să se cântărească prea multă vreme, înainte de a hotărî să se unească pentru totdeauna în faţa altarului. Adesea, aleşii servitoarelor erau primii lor parteneri de dans, rude ale prietenelor lor sau cunoştinţe făcute în timpul cumpărăturilor zilnice. Printre meşteşugari şi micii comercianţi mai cu seamă, servitoarele erau cotate drept „o bună partidă”, pentru că aveau, pe lângă dota pusă deoparte şi deprinderile şi abilităţile specifice economiei domestice, un model de comportament şi o reprezentare a valorilor burgheze, însuşite mai mult sau mai puţin conştient pe parcursul anilor de serviciu. Cu toate acestea, dacă dăm crezare statisticilor, cele mai multe dintre ele spuneau „da” alături de un muncitor sau îşi găseau alesul în satul natal; prin urmare, se simţeau atrase de mediul lor de provenienţă din punct de vedere nu doar geografic, ci şi social. Asigurările că, alegând să fie servitoare, li se deschideau posibilităţi matrimoniale care aveau să le faciliteze ascensiunea socială erau mai degrabă rodul fanteziei unor statisticieni burghezi. Astfel, berlinezul Freiherr von Fircks a încercat în 1889 să valorizeze prestigiul destul de nebulos al

serviciului casnic desemnând servitoarele drept candidate preferate la căsătorie, neîntrecute în acest sens decât de fetele burgheze.

E greu de stabilit în ce măsură servitoarele transplantau ulterior în familiile lor valorile burgheze, îşi conduceau propria economie domestică şi îşi educau copiii după modelul familiei stăpânilor. Pare neverosimil ca serviciul să nu le fi influenţat în niciun fel. De altfel, servitoarele petreceau în casele burgheze anii în care, în mod normal, se modelează personalitatea. Cu cât mai pozitiv se dovedea bilanţul anilor respectivi, cu atât experienţele acumulate prin muncă determinau viaţa lor viitoare.

Tocmai această apropiere de mediul burghez, fie că era doar fizică sau şi mentală, a fost considerată de mişcarea muncitorească europeană adevărata cauză a lipsei lor de solidaritate şi de aplomb politic. Neobişnuita poziţie hibridă între două clase sociale făcea din ele un ghimpe dureros în coasta social-democraţilor vremii. Chiar dacă la sfârşitul secolului în aproape toate oraşele europene s-au făcut încercări de mobilizare şi organizare a menajerelor, aceste tentative au fost sortite eşecului, din cauza marii fluctuaţii, dar şi a evidentei izolări a locului lor de muncă. Poate că excepţia oraşului Copenhaga, unde mişcarea menajerelor s-a bucurat de un mare ecou mulţumită unei femei charismatice care şi-a asumat rolul de lider, confirmă regula potrivit căreia ele reacţionau peste tot în Europa la presiunile şi conflictele de la locul de muncă schimbându-şi frecvent ocupaţia şi căsătorindu-se,

însă nu prin eforturi colective care să urmărească îmbunătăţirea situaţiei lor lucrative.

Dacă luăm în considerare singularitatea condiţiei menajerei, constatăm cât e de greu să armonizezi această formă de muncă şi de viaţă cu alte procese caracteristice secolului al XIX-lea. Prin funcţia, drepturile, remuneraţia şi raporturile lor de muncă, servitoarele se opuneau aproape tuturor fenomenelor evolutive din cadrul unei societăţi în curs de modernizare. Nu în ultimul rând, imaginea unei femei care se sacrifica pentru familie şi pentru administrarea casei, a cărei „muncă din pasiune" contrazicea recompensa materială, a ajutat mulţimea de servitoare să supravieţuiască şi după secolul al XIX-lea, mai mult decât ne-ar fi lăsat să bănuim unele procese de sens contrar. În multe domenii ale societăţii moderne din secolul al XIX-lea, categoria lor funcţiona ca o punte orientată spre trecut şi contribuia în mod decisiv la designul în două ape între vechi şi nou. Odată cu primul război mondial, care a însemnat sfârşitul „lungului" secol al XIX-lea, s-a terminat şi veacul menajerelor.

Referinţe bibliografice

L. Alq, *Le maître et la maîtresse de maison*, Paris, 1882.

Lady A.S. Baker, *Our Responsabilities and Difficulties as Mistresses of Young Servants,* London, 1886.

— Booth, *Life and Labour of the People în London*, 8 vol., London, 1903.

— F. Budde (coord.), *în Träumen war ich*

***immer wach. Das Leben des Dienstmädehens Sophia von ihr selbst erzähit*, ed. A II-a, Bonn, 1990. Idem, „«Stützen» der Bürgergesellschaft. Varianten der Rolle von Dienstmädehen în deutschen und englischen Bürgerfamilien des 19. Jahrhunderts”, în H. Berghoff, D. Ziegler (coord.), *Pionier und Nachzügler*? *Vergleichende Studien zur Geschichte Großbritanniens und Deutschlands im Zeitalter der Industrialisierung*, Bochum, 1995, pp. 259 – 280.**

— V. Dawes, *Not în Front of the Servants. A True Portrait of Upstairs, Downstairs Life*, ediţie revăzută şi adăugită, London, 1989.

J.P, Gutton, *Domestiques et serviteurs dans la France de l'ancien régime*, Paris, 1981.

P. Horn, *The rise and Fall of the Victorian Servant,* Dublin, 1975.

T. McBride, *The Domestic Revolution. The Modernization of Household Service în England and France, 1820 – 1920*, New York, 1976.

— Müller, *Dienstbare Geister. Leben und Arbeitswelt städtischer Dienstboten,* Berlin, 1971.

— Müller-Staats, *Klagen über Dienstboten. Eine Untersuchung über Dienstboten und ihre Herrschaften*, Frankfurt a. M., 1987.

K. Orth, *«Nur weiblichen Besuch».*

***Dienstmädehen în Berlin 1890 – 1914*, Frankfurt, New York, 1993.**

U. Ottmüller, *Die Dienstbotenfrage*, Münster, 1978.

K. Pauleweit, *Dienstmädehen am die Jahrhundertwende. Im Selbstbildnis und im Spiegel der zeitgenössischen Literatur*, Frankfurt a. M., 1993.

A. Popp, *Haussklavinnen. En Beitrag zur Lage der Dienstmädehen,* Wien, 1912.

K. Von Rosen, *Zur Dienstbotenfrage. Eine Erwiderung an Dr. Oscar Stillich,* Leipzig, 1903.

A. Rustemeyer, *Dienstboten în Petersburg und Moskau 1861 – 1917. Hintergrund, Alltag, Soziale Rolle*, Stuttgart, 1996.

M. Sans Gène (Anna Hill), *Jugenderinnerungen eines armen Dienstmädehens,* Bremen, *s.d.* (retipărirea ediţiei din 1906).

J. Schlaf, *Miele. Ein Charakterbild,* Stuttgart, 1960.

V. Schulz, *în Berlin în Stellung. Dienstmädehen im Berlin der Jahrhundertwende*, Berlin, 1989.

O. Stillich, *Die Lage der weiblichen Dienstboten în Berlin*, Berlin, Berna, 1902.

M. Tichy, *Alltag und Traum. Leben und Lektüre der Wiener Dienstmädehen am die Jarhhundertwende,* Wien, 1984.

— Viersbeck, «*... în fester Stellung*».

***Leben eines Hamburger Dienstmädehens am 1900*, Düsseldorf, 1986.**

T. Vormbaum, *Politik und Gesinderecht im 19. Jahrhundert,* Berlin, 1980.

K. Walser, *Dienstmädehen. Frauenarbeit und Weiblichkeitsbilder am 1900,* Frankfurt a. M., 1985.

**— Wetzorke, «*... aber ein eigener Hausstand wär schöner». Dienstmädehen în*
Braunschweig am die Jahrhundertwende, Frankfurt a. M., 1988.**

— Wierling, *Mädehen für alles. Arbeitsalltag und Lebensgeschichte städtischer Dienstmädehen am die Jahrhundertwende,* Berlin, Bonn, 1987.

**— Zull, *Das Bild von Dienstmädehen am die Jahrhundertwende. Eine*
Untersuchung der stereotypen Verstellungen über den Charakter und die soziale Lage des städtischen weiblichen Hauspersonals, München, 1984.**

Capitolul 7
Învăţătoarea

***Claudia Huerkamp* învăţătoarea: o profesie pentru fiicele burghezilor**

„Drăguţe nu sunteţi, bani nu aveţi; deci de căsătorie nici nu poate fi vorba”. Zicând acestea, un înalt funcţionar, cu un salariu relativ substanţial, care însă, neposedând vreo altă avere şi fiind în plus tatăl a cinci copii, era obligat să facă economii la sânge pentru a supravieţui, îşi punea cele două fete în faţa unor grave

perspective prin anii ’80 ai secolului al XIX-lea, îndemnându-le stăruitor, cum proceda de altfel şi cu cei trei băieţi ai săi, toţi studenţi, să se dedice unei profesii. Dacă e să ne luăm după aceste cuvinte, s-ar părea că el îşi sfătuia fiicele să aleagă, dintr-o gamă largă de profesii, una pe gustul lor. Această impresie e departe de a coincide cu realitatea de atunci. Privind lucrurile mai îndeaproape, vom constata că mulţimea de profesii abordabile în acea epocă se reducea de fapt la una singură, care, dacă nu era întru totul conformă idealului femeii burgheze ca „soţie, mamă şi înger al casei”, respingând astfel orice posibilă activitate lucrativă pentru o tânără din această clasă socială, putea fi în schimb considerată cât de cât „adecvată rangului” unei „fete de familie bună”: învăţământul.

Această opţiune profesională avea să fie din ce în ce mai solicitată pe întreg parcursul secolului al XIX-lea, pe măsură ce se deschideau tot mai multe şcoli elementare, precum şi şcoli superioare de fete, publice şi private. În aceeaşi ordine de idei, curând s-a impus o altă diferenţiere socială, şi anume între femeile care aspirau la un post de învăţătoare şi cele care urmăreau să ocupe o funcţie într-o şcoală superioară de fete, publică sau privată. După ce în Prusia a fost introdus în 1837 un examen pentru obţinerea titlului de educatoare, a urmat un val de seminarii destinate formării învăţătoarelor (*dehrerinnenseminaren*), cu un regulament care impunea, pentru susţinerea examenului de învăţătoare, un curs de doi ani, iar pentru

susţinerea examenului în vederea unui post într-o şcoală superioară de fete *(höhere Mädehenschule)*, trei ani de curs. La puţină vreme a devenit evident faptul că majoritatea candidatelor la acest din urmă examen erau recrutate din rândul înaltei burghezii intelectuale, în timp ce candidatele pentru examenul de învăţătoare proveneau din rândul micii burghezii, al familiilor de dascăli şi, uneori, de funcţionari fără pregătire academică ori de mici negustori sau meşteşugari.

În orice caz, nu toate fetele care îşi completau formaţia ca învăţătoare îşi exercitau meseria pentru că ar fi fost obligate să câştige ca să se întreţină. Multe urmau o şcoală normală pentru a-şi umple timpul după încheierea studiilor şi, în multe situaţii, respectivul an de colegiu; până la logodnă şi, eventual, căsătorie se aştepta uneori până la zece ani, dacă ţinem cont de faptul că în secolul al XIX-lea fetele burgheze ajungeau în faţa altarului după vârsta de douăzeci şi cinci de ani. Că o mare parte dintre fetele care primiseră abilitarea nu-şi exercitau profesia pentru a fi remunerate, o demonstrează cifrele de sfârşit de an de la Katharinenstift, un colegiu de fete din Stuttgart, cifre amintite într-un expozeu rostit la aniversarea a douăzeci şi cinci de ani de existenţă a instituţiei: din patru sute treizeci şi două de fete abilitate pentru învăţământ, mai puţin de jumătate deţineau un post de învăţătoare în cadrul unei familii, într-o şcoală elementară sau într-o şcoală superioară de fete. O sută optsprezece erau căsătorite şi optzeci şi două

necăsătorite, fără a fi însă angajate.

Potrivit unei estimări din acelaşi an, din totalul de învăţătoare active în Germania, 47% predau în şcoli elementare, 8% în şcolile superioare publice de fete şi 19% în cele private, în timp ce 26% erau cooptate în sânul unor familii, ca institutoare. Multe femei preferau să lucreze pentru familii din străinătate, din Franţa sau din Anglia, de pildă; aici aveau posibilitatea să-şi perfecţioneze cunoştinţele de limbă – ceea ce le putea fi util pentru o eventuală cerere de angajare într-o şcoală superioară de fete din Germania. Franziska Tiburtius, care a devenit mai târziu una dintre primele femei medic, şi-a completat studiile în Elveţia, şi-a găsit primul loc de muncă în Pomerania, pe lângă un exponent al nobilimii autohtone, un om cu mulţi copii, şi s-a mutat apoi în Anglia, unde a fost meditatoarea celor doi fii ai reverendului Roupell.

Munca de institutoare, relativ bine protejată şi sigură, avea să atragă în special femeile tinere. Cele mai multe fete care susţineau examenul de intrare în învăţământ erau foarte tinere. Ele frecventau până la cincisprezece ani şcoala superioară de fete, apoi urmau eventual un an într-un colegiu, ajungând pe la şaisprezece sau şaptesprezece ani într-un *Lehrerinnenseminar*. La vârsta de nouăsprezece sau douăzeci de ani puteau să fie deja învăţătoare formate şi să susţină examenul de abilitare în profesie.

Vârsta fragedă a aspirantelor la cariera didactică era un fenomen comun întregului continent european. Răspândită în toată Europa

era şi tendinţa municipalităţilor de a angaja de preferinţă femei. Contrar corpului didactic masculin, compus preponderent din persoane în vârstă care din această cauză, dată fiind şi situaţia lor familială, cereau salarii mai mari, învăţătoarele erau nu doar tinere, ci de regulă şi necăsătorite; dacă ajungeau la măritiş, abandonau serviciul şcolar. Pe de altă parte, acest fapt le permitea administraţiilor comunale să le plătească pe femei cu sume mai mici decât cele încasate de omologii lor. Înainte de primul război mondial, sub pretextul că femeile nu trebuiau să întreţină o familie şi ca atare nu puteau avea pretenţii prea mari, multe primării au susţinut ideea ca salariile educatoarelor să fie mai mici, în medie, cu o treime sau cu o pătrime decât cele ale colegilor lor.

Faptul că în cursul secolului al XIX-lea din ce în ce mai multe femei tinere din familiile burgheze luau iniţiativa de a urma un seminar dedicat formării învăţătoarelor se datora, nu în ultimul rând, metamorfozei economice a clasei burgheze, care, dintr-o comunitate bazată pe producţie *şi* consum, se transforma treptat într-o comunitate exclusiv de consum. Multe mărfuri, cum ar fi luminările, săpunul sau lenjeria, care înainte erau produse în cadrul economiei domestice, prin procedee ce presupuneau o mare cheltuială de energie, puteau fi procurate acum direct din comerţ. Din această pricină, femeile necăsătorite îşi găseau din ce în ce mai rar un rost şi o poziţie legitimă în sânul vieţii familiale, de pildă în casa unui frate însurat. În acelaşi timp, devenea din ce

în ce mai dificil să dai unor adolescente de origine burgheză, ale căror funcţii sociale se restrângeau tot mai mult, un rol semnificativ în cadrul economiei familiale. Astfel, de pildă, Adelheid Mommsen se plângea în legătură cu perioada de după încheierea studiilor sale, la sfârşitul anilor ’80:

Din grupul nostru familial, în interiorul căruia trebuia pe atunci să-mi găsesc o ocupaţie, erau active, pe lângă mama, viguroasă şi mereu eficientă, două surori mai mari şi trei cameriste. Micile mele îndatoriri nu comportau în sine nicio responsabilitate şi de aceea nu încercam nicio bucurie îndeplinindu-le. Adevărata muncă o desfăşurau celelalte, nu era nevoie să năduşeşti din greu, să lupţi cu greutăţile. Iată de ce satisfacţiile lipseau cu desăvârşire; eram o povară pentru mine şi pentru ceilalţi. Ce-ar fi trebuit să fac? Ce avea să se întâmple cu mine?

La această întrebare tânăra femeie a răspuns curând: s-a hotărât să urmeze un *Lehrerinnenseminar*, pentru a deveni învăţătoare. Va fi cu atât mai surprinsă când va primi fără întârziere acordul tatălui său, istoricul Theodor RJommsen. „Da, a primit hotărârea mea ca pe o uşurare a stării lui economice, pentru că nu era în măsură să le asigure celor cinci fiice ale sale o situaţie lipsită de griji”.

Dacă un profesor apreciat şi bine retribuit ca Theodor Mommsen (care, e adevărat, avea

treisprezece copii) se exprima astfel, cu atât mai dură era constrângerea economică pentru un simplu dascăl merituos, pus în faţa necesităţii de a-şi instrui droaia de fii şi de a se îngriji de numeroasele sale fiice, cărora îi era cu neputinţă să le asigure o dotă pe măsura rangului lor social. Situaţia era agravată de faptul că şansele de a găsi găzduire în casa unei rude, în cazul în care nu se întrevedea posibilitatea unei căsătorii, scădeau din ce în ce mai mult, din cauza schimbării din structura economiei familiale burgheze, despre care am vorbit mai devreme. În plus, multe femei tinere, urmând modelul unor fraţi ai lor care îşi încheiaseră formaţia profesională şi îşi luaseră viitorul în propriile mâini, aspirau din ce în ce mai rar la această rezolvare tradiţională a problemelor lor. Cele mai active pe plan intelectual nu se puteau mulţumi cu viaţa pasivă a unei „fete de familie bună" care, după terminarea studiilor, îşi petrecea timpul între micile munci manuale şi aşteptarea soţului ideal, nici cu postura de rudă nemăritată şi tolerată. Se produsese, probabil, o schimbare importantă: fetele burgheze nu mai erau dispuse să se resemneze la gândul că alţii le hotărau destinul.

Învăţătoarele ca înainte-mergătoare ale luptei pentru drepturile femeilor

Printre cei care au militat pentru o extindere a oportunităţilor destinate femeilor burgheze, învăţătoarele se plasau în prima linie. Aceste femei se aflau într-o situaţie ambivalenţă, destul de curioasă: pe de o parte, se aventurau în afara sferei familiale, în dimensiunea publică;

dobândiseră o anumită independenţă şi nu rareori întreprindeau călătorii în căutarea unor oferte de muncă. Schimbările locului de muncă, fie ca institutoare, fie ca directoare a unor şcoli de fete, au dus-o pe Thekla Trinks, născută în 1831, din Irlanda şi Franţa, prin mai multe oraşe germane, până la Bucureşti. Pe de altă parte însă, femeile ca Thekla Trinks se simţeau îndreptăţite să se plângă cu privire la restricţiile ce marcau viaţa de învăţătoare şi mai ales activitatea de institutoare, solicitând din acest motiv o lărgire a posibilităţilor de formare şi de muncă pentru femei.

Care erau aceste restricţii? Ele ţineau de însăşi structura şcolarităţii feminine. Contrar regimului de care beneficiau cursanţii din şcolile superioare de băieţi *(höhere Knabenschulen)*, fetele nu obţineau nicio „abilitare”, nicio diplomă orientată spre spaţiul muncii. Aşadar, nu dispuneau nici măcar de acele *curricula* ce obligă la o minimă recunoaştere. Li se predau multe materii, dintre care erau privilegiate activităţile specific feminine, literatura, estetica, muzica şi conversaţia în limba franceză, în timp ce ştiinţele naturale, matematica şi educaţia fizică, dacă figurau în programa şcolară, erau mereu neglijate. Suntem în posesia a numeroase mărturii, extrase din memoriile şi autobiografiile unor foste eleve, în care orele de şcoală sunt considerate ca fiind „lipsite de orice interes” şi „plicticoase”, iar cunoştinţele asimilate – „incoerente” şi „superficiale”.

Mai mult, în majoritatea cazurilor, şcolile de fete erau administrate în regim privat, condiţie în

care o inspecţie şcolară devenea aproape imposibilă. Aceste şcoli private, de foarte mici dimensiuni – atât ca număr de studente, cât şi ca număr de învăţători –, depăşeau cu mult numărul şcolilor comunale şi de stat: la Berlin, de exemplu, în jurul anului 1870, cele două şcoli comunale superioare de fete şi cele două şcoli de stat aveau împreună circa 250.000 de eleve, în timp ce, în aceeaşi perioadă, cele 57 de şcoli private erau frecventate de 13.070 de fete. În toată Germania existau, în 1872, cel puţin 165 de şcoli superioare de fete, comunale sau de stat; din acest punct de vedere, Germania era avansată faţă de ţările vecine, dacă ţinem seama că, în acea perioadă, în Franţa sau în Anglia nu exista încă nicio şcoală de fete administrată la nivel comunal. Nici aici însă şcolile private mici şi foarte mici nu erau în măsură să ofere un *curriculum* precis, întrucât, din cauza dimensiunilor reduse, nu puteau fi diferenţiate nivelurile de pregătire şcolară, ceea ce presupunea din când în când comasarea unor ani de studiu.

Chiar şi cursurile instituţiilor de formare a învăţătoarelor erau organizate şi structurate complet diferit de cele ţinute, de pildă, în universităţi. Nu era vorba de predarea unor cunoştinţe confirmate ştiinţific, nici de dezvoltarea capacităţii de a trata autonom, prin metode ştiinţifice, metodologii lucrative şi rezultate concrete. Scopul lor era mai curând de a furniza o educaţie de colegiu orientată religios şi unită cu o severă supraveghere a conduitei morale a fiecărei studente.

Experienţa acestor carenţe şi inadecvări structurale, conjugată cu deprinderea apariţiilor în public (fie şi numai în sfera publică a unei clase de fete), le predestina pe învăţătoare să pledeze cauza unor şcoli de fete mai bune şi a unor posibilităţi profesionale mai ample pentru femeile burgheze. Nu trebuie să ne mire aşadar faptul că printre activistele mişcării germane pentru drepturile femeilor, care militau intens în acest scop, se numărau şi multe învăţătoare. Şi nu numai femeile din fruntea mişcării, ca Hélène Lange şi Gertrud Bäumer, preşedinte ale organizaţiei Bund Deutscher Frauenvereine (BDF) din 1910 până în 1919, şi Agnes von Zahn-Harnack, ultima preşedintă a Bund-ului înainte de 1933, erau abilitate ca învăţătoare în şcoli superioare de fete. Multe alte femei din a doua linie a mişcării erau învăţătoare: Auguste Schmidt, care a fondat la Leipzig, în 1865, împreună cu Luise Otto-Peters, Allgemeiner Deutscher Frauenverein, conducea în acelaşi timp Steyberische Institut, o şcoală superioară de fete, cu un seminar-anexă, programa; sau Hedwig Dohm, Minna Cauer, Elizabeth Gnauck-Kühne şi Gertrud Baer. În plus, activitatea multor învăţătoare în cadrul mişcării pentru drepturile femeilor se desfăşura deja prin intermediul implicării lor în organizaţia profesională de clasă, Allgemeiner Deutscher Lehrerinnenverein (ADLV), care a fost mult timp cea mai mare organizaţie de sector din cadrul BDF.

Cererile învăţătoarelor care activau în cadrul mişcării pentru drepturile femeilor mergeau în

trei direcţii. Ele revendicau în primul rând, asemenea învăţătorilor, o reevaluare a şcolilor superioare de fete. Această reevaluare ar fi presupus să se urmeze un *curriculum* obligatoriu, să fie acreditat statutul general al diplomelor şi pentru şcolile de fete şi să se procedeze la o consolidare a învăţământului ştiinţific la nivelul cursurilor medii şi superioare. Planul de învăţământ trebuia să includă matematica şi ştiinţele naturale, grăbind în acest fel apropierea de şcolile superioare de băieţi. Învăţătoarele solicitau, de asemenea, un rol mai important în cadrul educaţiei şi învăţământului destinat adolescentelor, întrucât statutul lor se afla la acea dată în evident contrast cu cel al pedagogilor din şcolile de fete. Pentru a-şi putea exercita această influenţă în cadrul cursurilor superioare ale şcolilor de fete, învăţătoarele trebuiau să obţină aprobarea de a preda materii pozitive, ceea ce implica – şi suntem la a treia revendicare – o cerere legată de o ulterioară calificare specifică.

Cu acest set de revendicări s-au prezentat învăţătoarele în 1887 în faţa Camerei deputaţilor prusaci, încurajate de sprijinul principesei moştenitoare Victoria, de origine engleză. O broşură cu propuneri legislative, redactată de Hélène Lange, fundamenta şi consolida revendicările semnatarelor în vederea unei mai ample participări a femeilor la învăţământul ştiinţific din şcolile superioare publice de fete şi în vederea înfiinţării unor instituţii speciale, dedicate formării şi perfecţionării învăţătoarelor, după modelul experimentat în Anglia.

Petiţia nu a avut niciun rezultat direct, însă în mod indirect s-a bucurat de un larg ecou. Acestei iniţiative i s-ar putea datora faptul că regina Victoria, în intervalul celor nouăzeci şi nouă de zile de domnie din anul 1888, a instituit cursurile speciale de perfecţionare pentru învăţătoare, care se adăugau cursurilor ţinute încă din ianuarie 1869 la Viktoria-Lyzeum de către profesori de la Universitatea din Berlin şi care, din această cauză, se deosebeau de celelalte. O altă consecinţă indirectă a revendicărilor a fost înfiinţarea în anul următor, de către Hélène Lange, a unor *Realkurse,* cursuri de instruire ştiinţifică. Ele erau destinate pregătirii pentru susţinerea examenului de maturitate în Elveţia, condiţie indispensabilă pentru a putea studia într-o universitate din acea ţară. Întrucât pentru aceasta nu erau necesare cunoştinţe de greacă veche, aşa-numitele *Realkurse* se puteau limita la un program bianual cuprinzând ore de matematică, ştiinţe naturale, economie, istorie, latină şi limbi moderne.

Aceste cursuri se deosebeau de cele de la Viktoria-Lyzeum, urmăhnd mai mult dezvoltarea capacităţilor de învăţare autonomă ale elevelor, decât lărgirea orizontului lor de cunoaştere prin intermediul lecţiunilor publice. De asemenea, se deosebeau în ceea ce priveşte publicul căruia le erau destinate. Cursurile de la Viktoria-Lyzeum se adresau în general femeilor interesate să se perfecţioneze, în timp ce amintitele *Realkurse* ale Hellenei Lange se adresau mai ales celor care doreau să susţină examenul de maturitate în Elveţia, pentru a-şi continua acolo studiile. Printre

aceste femei existau şi tinere care, deoarece în Germania le erau interzise profesiile academice, şi-au început cariera de învăţătoare, dar nu se mulţumeau cu atât. Astfel, primele cinci femei germane care au exercitat profesia de medic – Emile Lehmus, Franziska Tiburtius, Anna Kuhnow, Elizabeth Winterhalter şi Agnes Bluhm – au fost toate învăţătoare, înainte de a avea curajul să susţină examenul de maturitate în Elveţia, lucru nemaiîntâlnit până atunci, şi să studieze apoi medicina la Zürich.

În primul an, aşa-numitele *Realkurse* au fost urmate de 214 tinere, un rezultat extraordinar. Dar după numai patru ani, în 1893, Hélène Lange, aşteptându-se ca primirea femeilor în universităţile germane să fie iminentă, a transformat *Realkurse* în *Gymnasialkurse,* pentru a le schimba în 1900 – după aducerea la acelaşi nivel a liceului clasic (*Gymnasium*) şi a diferitelor licee ştiinţifice *{Realgymnasium* şi *Oberrealschule*), în ceea ce priveşte posibilitatea de acces la universitate – în *Realgymnasialkurse*. Până în 1905 – după frecventarea acestui curs trimestrial şi înainte ca oraşul Berlin să instituie, un an mai târziu, un curs pentru examenul de maturitate destinat exclusiv fetelor, care avea să-i determine dizolvarea – cel puţin 111 fete şi-au susţinut bacalaureatul *{Abitur)* ca eleve particulare, în liceele de băieţi ale vremii. Exemplul a făcut repede carieră: în 1895 a fost instituit la Leipzig un *Gymnasialkurs* după modelul berlinez şi încă din 1893 avea să-şi deschidă porţile primul *Gymnasium* de fete german, şi

acesta mulţumită unei iniţiative private a mişcării pentru drepturile femeilor. Au urmat alte oraşe şi, până în 1905, de Paşti, 214 femei şi-au susţinut examenul de maturitate într-un *Gymnasium* sau *Realgymnasium.*

Dintre aceste femei, multe erau învăţătoare specializate, diploma de maturitate le netezea drumul spre universitate şi spre o profesie academică. Numărul mare al fostelor învăţătoare din prima generaţie de studente ale universităţilor germane rezultă din analizarea unui eşalon de cincizeci şi cinci de fete care şi-au încheiat studiile înainte de 1945, dintre care paisprezece erau învăţătoare specializate şi calificate. Treisprezece dintre ele obţinuseră diploma de maturitate *(Abitur)* şi diploma de absolvire a liceului *ţaligemeine Hochschulreife*); şi doar una, Emmy Beckmann, avea să devină – fără *Abitur* – prima învăţătoare de şcoală medie (*Oberschule*), apoi învăţătoare de grad mediu *(Studienrätin)* şi, în final, inspectoare şcolară. Printre învăţătoarele din acest eşalon care au intrat în posesia diplomei de absolvire a liceului se numărau Rhoda Erdmann din Erlagen, zoolog; Gottinga Emmy Noether, matematician; Anna Siemsen, mai târziu profesoară de literatură la Universitatea din Jena şi deputată a Partidului Social-Democrat (SPD), în Reichstag; şi saxona Else Ulich, funcţionar administrativ, care fusese activistă în mişcarea pentru drepturile femeilor prin anii ’20. Şi cunoscuta Lise Meitner, om de ştiinţă, mulţi ani cercetător pe lângă Kaiser-Wilhelm-Institut din Berlin alături de fizicianul Otto Hahn, a trebuit, la

dorinţa expresă a tatălui său, să susţină examenul de învăţătoare, înainte de a-şi lua bacalaureatul şi de a studia fizica la Universitatea din Viena.

Pregătirea pentru *Abitur* – în majoritatea cazurilor realizată în regim privat – era suportată de învăţătoare din economiile sale, sau de părinţi, dacă erau mai înstăriţi şi în măsură să plătească fie *Abitur*-ul, fie ulterioarele studii universitare. Un asemenea parcurs nu era, firește, scutit de probleme, în condiţiile în care învăţătoarele primeau, timp de câţiva ani după abilitare, o indemnizaţie nu prea consistentă, dar care le putea garanta o autonomie financiară. Din acest motiv, multe preferau să-şi finanţeze apetitul pentru învăţătură dând mai curând meditaţii, decât să se expună unei noi dependenţe de casa părintească, în aceste condiţii, multe renunţau la diploma de absolvire a liceului – în această privinţă, proporţia de treisprezece învăţătoare din paisprezece care au obţinut *Abitur*-ul nu e deloc reprezentativă –, însă au acceptat oferta unei ulterioare specializări, venită din partea ministerului. Oferta consta înainte de toate într-un „examen [pentru titlul] de învăţătoare emerită” (*Oberlehrerinnenprüfung*), rezervat învăţătoarelor pregătite pe băncile unor *Lehrerinnenseminaren*, care nu avea un corespondent în învăţământul pentru bărbaţi. Introdus în Prusia în 1894, el le permitea învăţătoarelor cu o experienţă de mai mulţi ani să-şi finalizeze studiile, urmând cursuri bienale sau trienale cu caracter universitar. Cursuri de acest gen au fost iniţiate la Breslau, Königsberg, Bonn şi Münster, în vreme ce ia Berlin

cursuri similare au fost ţinute la Viktoria-Lyzeum.

Între timp, dorinţa de a urma cursurile şi seminariile normale de la universitate devenea tot mai puternică, mai ales în rândul femeilor care voiau să devină învăţătoare emerite, dat fiind că pentru ele audierea cotidiană a profesorilor universitari la cursuri devenise un lucru firesc. Ministerul Instrucţiunii Publice le-a îndeplinit curând această dorinţă: începând cu 1895, cele care se pregăteau pentru examenul de învăţătoare emerită aveau dreptul să se înscrie la universităţile prusace ca observatoare, să asiste la lecţii şi să frecventeze seminariile, cu condiţia ca profesorul respectiv să-şi dea consimţământul. În semestrul de iarnă 1896/1897, în universităţile prusace studiau 223 de femei ca observatoare. Din ele, 132 erau germane, dintre care 40 se pregăteau pentru *Oberlehrerinnenprüfung.* Până la sfârşitul anului 1906, un total de 408 femei au susţinut acest examen. Cele mai multe dintre ele vor reveni în serviciul şcolar, constituind primul nucleu de femei formate în mediul academic, ceea ce putea servi ca exemplu pentru generaţia de tineri care a urmat. De altfel, nu exista niciun alt model cu profil academic demn de urmat la graniţa dintre cele două secole: femeile medic, a doua profesie academică prin excelenţă, îşi datorau statutul exclusiv faptului că ilustrau cazul excepţional al unor persoane care studiaseră şi fuseseră abilitate în străinătate. Chiar şi după ce Bundesratul a permis, în 1899, ca femeile să susţină examenul german de acreditare în practica profesiei medicale, numărul femeilor

medic abilitate a crescut foarte puţin în primul deceniu al secolului XX.

Studentele înainte de Marele Război

Faptul că, prin posibilitatea de a deveni învăţătoare emerite, se punea pentru prima oară la dispoziţia tinerelor femei un model de profesie academică a constituit, cu siguranţă, unul dintre motivele pentru care facultatea de filosofie avea să întrunească cele mai multe dintre preferinţele lor. Cifrele vorbesc de la sine: din cele două 2.727 de femei care studiau în universităţi în semestrul de iarnă 1911/1912, .130, adică exact 78, 1%, erau înscrise la facultatea de filosofie. Aceasta era pe atunci o facultate cu un colectiv eterogen, care forma cea mai mare parte a învăţătorilor şi includea aşa-zisele „ştiinţe şcolare" printre disciplinele cele mai importante. Din contră, dintre cei aproximativ 53.000 de studenţi de sex masculin, numai 50% urmau această facultate, chiar dacă în perioada respectivă, spre deosebire de anii '80 şi 90 ai secolului, situaţia pe piaţa forţei de muncă, decisivă în determinarea profilului studenţilor de parte bărbătească din universităţi, s-a dovedit extrem de favorabilă pentru profesori.

Din acest motiv, în universităţile prusace se găseau peste 80% dintre studente (1.591, dintr-un total de 1.896). Dintre ele, cele mai multe, circa două treimi, s-au orientat spre studiile de istorie şi de filologie antică şi modernă, în timp ce numai o cincime au optat pentru matematică, ştiinţele naturale sau chimie. Restul se împărţeau între celelalte discipline ale facultăţii de filosofie,

finanţele (*Kameralistik*), farmacia sau stomatologia, materii care se predau în această facultate înainte de primul război mondial.

Grupul studentelor se deosebea de cel al studenţilor nu numai prin opţiunea pentru unele cursuri. Existau diferenţe semnificative în ceea ce priveşte vârstă, originea socială şi apartenenţa confesională, precum şi tipul de pregătire. Unele dintre aceste diferenţe scot în evidenţă prezenţa printre studente a învăţătoarelor specializate; aceasta e, de pildă, cauza mediei de vârstă mai ridicate a studentelor faţă de cea a colegilor lor. Faptul că, dintre studente, 62% depăşiseră vârstă de 24 de ani *şi 21%* trecuseră de 30, în timp ce abia 2, 6% dintre studenţi aveau vârsta de 30 de ani, reprezintă o dovadă că femeile lăsaseră în urma lor o profesie şi o lungă experienţă de muncă. De asemenea, cifrele demonstrează nivelul de pregătire a studentelor: în semestrul de iarnă 1911/1912, dintr-un total de 1.686 de studente (din jurisdicţia Reich-ului) înscrise la universităţile germane, 759 erau fără *Abitur*, în total 45%, în timp ce studenţii aflaţi în aceeaşi situaţie nu reprezentau decât 8%.

Femeile fără *Abitur* înscrise la aceste cursuri puteau să fie de fapt cursante din „a patra categorie”: la 3 aprilie 1909, Ministerul Culturii prusac, în locul examenului de *Oberlehrerinnenprüfung*, în vigoare până în 1913, a emis un decret ce le permitea tinerelor care absolviseră cu succes cele trei clase de liceu teoretic (*Oberlyzeum*) bazate pe terminarea unor şcoli superioare de fete – un soi de

Lehrerinnenseminar, plus clasele de seminar aferente – şi care aveali o experienţă de cel puţin doi ani de predare într-o şcoală superioară de fete să se înscrie la universitate (fireşte, numai la facultatea de filosofie) şi să susţină în cadrul ei, după frecventarea unui curs de şase semestre, examenul *profacultate docendi.* Aspru criticat atât de mişcarea burgheză pentru drepturile femeilor, cât şi de asociaţiile studentelor, întrucât ambele se temeau că revendicarea militantelor (egalitatea în drepturi cu bărbaţii în cadrul universităţilor) ar putea fi retractată dacă femeile care ar fi dorit să studieze fără o pregătire adecvată – adică fără *allgemeine Hochschulreife* – ar fi fost admise în universităţi, noul dispozitiv legal a fost primit în schimb cu bucurie şi cu mare deschidere de învăţătoarele interesate. În semestrul de iarnă 1911/1912, cele 759 de studente fără *Abitur* din universităţile prusace care, cu excepţia unei studente la medicină, erau înscrise la facultatea de filosofie, frecventată de alte 702 studente cu *Abitur,* erau cu siguranţă, în majoritatea lor, studente din „a patra categorie”, dat fiind că la unele specializări ca economia agricolă, farmacia şi stomatologia, care puteau fi urmate fără *Abitur*, erau puţine cursante.

În decembrie 1905, Ministerul Culturii prusac, cedând încă o dată presiunii petiţionarelor, a deschis exame*nul profa cultate docendi* – clasica obligativitate prealabilă calităţii de profesor cu o formaţie academică – acelor femei care puteau demonstra că posedă pregătirea necesară, sub forma uneia dintre cele

trei variante de *Abitur*: la *Gymnasium*, la *Realgymnasium* sau la *Oberrealschule.* Întrucât în această perioadă femeile încă nu erau acceptate în Prusia ca studente cu drepturi depline, trebuia să li se permită absolventelor cu diplomă să-şi finalizeze cursurile de pregătire necesare în vederea examenului ca simpli observatori. Aceste prime semne de permisivitate (admiterea lor generală ca observatori în 1895, împreună cu autorizarea practicării profesiei medicale, ratificată de Bundesrat în 1899 şi cu admiterea lor la examenul *profacultate docendi*, semnată de Ministerul Culturii în 1905), indicau o evoluţie ireversibilă în direcţia unei acceptări definitive a femeilor la studiul universitar, care avea de altfel să fie promulgată, pentru universităţile prusace, în 1908.

Dar deja cu câţiva ani înaintea acestei date oficiale femeile care dobândiseră statutul de observatori se puteau mişca liber prin universităţile prusace. Biografia Annei Siemsen, născută în 1882 într-un sat din Westfalia, ne oferă un exemplu elocvent în acest sens. Anna Siemsen a susţinut în 1900 (sau 1901) examenul de atestare în învăţământul elementar, apoi şi-a luat *Abitur-ul* într-un *Gymnasium* din Hameln. În 1905, în semestrul de vară, a urmat studii de filologie la München, împreună cu fratele ei August, universităţile bavareze fiind deschise femeilor din anul 1903. După două semestre la München, s-a transferat la Münster (în 1906) şi, în sfârşit, la Bonn, unde şi-a susţinut examenul de stat în semestrul de iarnă 1908/1909. În biografia sa nu

se vorbeşte de vreo pauză înainte de transferul din Bavaria în Prusia, unde pe atunci femeile nu erau încă admise ca studente obişnuite. Anna Siemsen îşi luase *Abitur-ul* şi ştia că, îndeplinind această cerinţă, îşi putea susţine examenul de stat şi la disciplinele care o interesau: germana, filosofia şi latina. Ştia, de asemenea, că putea să urmeze cursurile facultăţii de filosofie şi să frecventeze seminariile şi lucrările practice, în cazul în care profesorii nu ar fi avut nimic împotrivă. Această restricţie – potrivit căreia un profesor avea dreptul să excludă femeile de la cursurile sale – a rămas valabilă şi după anul 1908, data la care ele au fost admise oficial în universităţi. Dacă însă înainte femeile erau nevoite să depună o cerere pentru a fi admise la orice curs sau seminar, după 1908 profesorul care ţinea cu orice preţ să nu conferenţieze în faţa unui public în parte feminin trebuia să facă personal demersuri la minister pentru excluderea studentelor.

Faptul că admiterea oficială (în 1908) a femeilor în universităţile prusace n-a avut nici pe departe importanţa care i-a fost atribuită e demonstrat şi de statistică: dacă în semestrul de iarnă 1896/1897 femeile ce frecventau universităţile prusace erau în număr de 223, dintre care 95 la Berlin, în 1902 cele cu statut de observatori erau deja circa 1.000, iar 650, înregistrate în semestrul de iarnă 1904/1905, numai la Berlin. Era o cifră impresionantă, dacă o comparăm cu cele 254 de studente înscrise în cele opt universităţi din afara Prusiei, unde prezenţa femeilor primise acceptul oficial. În sfârşit, se

cuvine să spunem că, înainte de 1908, problema admiterii femeilor în universităţi era tot mai evident la discreţia rectorilor (din acest motiv două universităţi, cele din Münster şi Königsberg, nu înmatriculaseră în 1896/1897 nicio studentă) şi că intrarea femeilor în universitate se supunea unor criterii absolut arbitrare. Impresionanta creştere a numărului de studente în universităţile germane s-a produs abia *după* admiterea lor generalizată: în 1908/1909 s-au înscris 1.132 de studente, în 1911/1912 erau deja 2.727, iar în ultimul semestru dinainte de război, cel din vara lui 1914, 4.053, adică 6, 7% din totalul studenţilor.

Cert este că ameliorării şcolarităţii superioare feminine i-a urmat o creştere a presiunii exercitate asupra universităţilor, cu scopul declarat ca ele să-şi deschidă porţile pentru femeile doritoare să-şi continue studiile. Această dinamică, stimulată în mod determinant de mişcarea burgheză pentru drepturile femeilor şi de învăţătoarele formate de respectiva mişcare, a modificat şi raportul dintre bărbaţi şi femei în învăţământul superior feminin.

Trebuie să li se permită femeilor o formaţie egală cu formaţia intelectuală a bărbaţilor, astfel încât bărbatul german, o dată aflat la adăpostul propriului cămin, să nu mai fie plictisit de miopia intelectuală şi de obtuzitatea mentală a femeii sale, şi să nu se mai simtă legat de mâini şi de picioare când se dedică unor interese înalte; dimpotrivă, femeia să fie de partea sa, pledând cu înţelegere şi căldură sufletească pentru aceleaşi interese.

Această frază nu este, cum s-ar crede, o contribuţie la controversa din acea epoca, venită din partea unui învăţător obstinat de la vreo şcoală de fete, ci este extrasă dintr-o notă oficială a guvernului german, care în adunarea generală din 1872 de la Weimar a stabilit înfiinţarea Asociaţiei directorilor şi profesorilor din şcolile superioare de fete, denumită mai târziu Asociaţia pentru şcolaritatea superioară feminină. Această declaraţie reafirmă cele două necesităţi concomitente, şi anume ca şcolile de profil să garanteze o „formaţie armonioasă” a intelectului, sufletului şi voinţei şi să formeze în femeie o „nobilă personalitate”; de fapt o minciună, după cum nota în 1887 Hélène Lange: „Cum se poate vorbi de o formaţie armonioasă, dacă acesteia i se atribuie o misiune atât de unilaterală, dacă personalitatea nu se construieşte în conformitate cu propria voinţă?”

Aceeaşi asociaţie va propune în 1888 o soluţie, avansând următoarea teză: „Misiunea educativă a şcolii este să rezolve totul cât mai bine, astfel încât la clasele mici să predea mai mult învăţătoarele, la clasele medii predarea să fie împărţită între bărbaţi şi femei, iar la clasele mari să prevaleze totuşi aportul didactic masculin”. Această afirmaţie constituia un răspuns clar la efortul de un deceniu al profesoarelor de a-şi asuma un rol determinant în educaţia fetelor la toate nivelurile de învăţământ. A fost picătura care a umplut paharul şi le-a determinat pe învăţătoare să-şi înfiinţeze propria organizaţie profesională: Allgemeiner Deutscher

Lehrerinnenverein.

Tezele organizaţiei reflectau realitatea şcolilor publice de fete: exista efectiv o mare concentrare de educatoare la clasele mici, cu eleve între şase şi zece ani, în timp ce la clasele mari predau aproape exclusiv bărbaţi. Din cele 794 de ore de învăţământ ştiinţific ţinute în 1887 la clasele mari din şapte şcoli superioare de fete din Berlin, doar 41 au fost predate de femei: 30 de ore de limbi străine, *5* de istorie, 4 de religie şi 2 de germană. Prin urmare, în clasele mari ale şcolilor publice de fete, funcţia de conducere a clasei, cu alte cuvinte funcţia de diriginte, era, aproape fără excepţie, de competenţă masculină, ca de altfel şi direcţia şcolii: mai mult de 90% dintre directori erau bărbaţi, în majoritatea cazurilor teologi sau *Philologen* cu studii universitare. În şcolile de provincie, educatoarele predau mai multe ore la clasele mari, dar aproape exclusiv la limbile moderne, şi acest aspect nu schimba imaginea de ansamblu, marcată de o masivă superioritate masculină la catedrele şcolilor superioare publice de fete.

Situaţia părea diferită în şcolile private, care de la începutul anilor ’70 predominau nu numai din punct de vedere numeric, ci şi ca număr de cursante. Aici femeile deţineau majoritatea în conducerea instituţiilor şcolare, ca şi în colegiile profesorale. Dar încă de pe la începutul anilor ’90 fetele frecventau mai mult şcolile publice, cu toate că în Prusia existau 647 de şcoli private, mai mult decât dublul celor 298 de şcoli publice. Dat fiind că şcolile private erau, aproape fără excepţie, mai

mici decât cele publice, ele întâmpinau dificultăţi în a se achita de sarcinile pe care guvernul prusac le stabilise la 31 mai 1894 în privinţa şcolarităţii feminine şi care reprezentau în fond o primă tentativă de reglementare globală a şcolarităţii feminine în Prusia. Acestea fixau ca normă nouă clase consecutive pentru şcolile superioare de fete, hotărând un prag minim de şapte, şi totodată predarea de lecţii în două limbi străine. O parte dintre cele 647 de şcoli superioare private din 1891 nu s-au putut conforma acestor dispoziţii şi s-au transformat în şcoli medii de fete C*Mädehen-Mittelschulen*). În 1907 existau în Prusia 248 de şcoli superioare private, cu nouă sau chiar zece clase consecutive, faţă de 201 şcoli superioare publice funcţionând şi ele la parametri normali.

Concluzia este că, în locul unei feminizări a învăţământului în şcolile superioare de fete, permanent revendicată de către învăţătoare, la cumpăna dintre cele două secole se asista la o masivă *masculinizare*; cu cât şcolile private în care femeile deţineau puterea pierdeau teren, cu atât mai mult ieşeau în evidenţă şcolile publice, unde bărbaţii jucau un rol predominant. De reevaluarea şcolilor superioare de fete, dorită atât de bărbaţi, cât şi de femei, e legată mai ales academizarea, în clasele mari, a învăţământului „ştiinţific”. Acesta ar fi urmat să fie predat de preferinţă de un personal didactic de formaţie academică, o calificare de care femeile nu dispuneau înainte de 1896/1897, iar înainte de primul război mondial dispuneau doar în mod excepţional. Faptul că decretele din 1894 puneau

alături de director – întotdeauna un bărbat – o femeie pe post de „asistentă”, care trebuia să-şi dea concursul în misiunile educative ale şcolii, şi stabileau ca funcţia de diriginte să fie atribuită unei femei la cel puţin una dintre cele trei clase mari n-a slujit la mare lucru. De asemenea, se impunea calificarea unui număr adecvat de învăţătoare, pentru a li se putea permite asumarea noilor funcţii.

Acesta era scopul deja menţionatului *Oberlehrerinnenprüfung*. Până la sfârşitul anului 1908, acest examen a fost susţinut de 408 învăţătoare, cu o medie de 40 pe an. Comparativ cu cele mai mult de o mie de examene de abilitare *profacultate docendi* pe an, cu care candidaţii de sex masculin şi-au încheiat studiile universitare înainte de primul război mondial, acest număr pare atât de mic încât frizează ridicolul. Dar trebuie să avem în vedere şicanele pe care le suportau profesoarele din partea superiorilor pentru indispensabilele (şi nenumăratele) lor concedii. Dacă luăm în calcul cât de dificilă era finanţarea acestor concedii, vom constata că învăţătoarele care susţineau, în ciuda tuturor dificultăţilor, aşa-numitul *Oberlehrerinnenprüfung*, în momentul întoarcerii la şcoală nu mai puteau în niciun caz conta pe un post în organigramă care să răspundă prin profil şi salariu pretenţiilor lor intelectuale, pe când, din contră, un învăţător emerit (*Oberlehrer*) dintr-o şcoală superioară de fete câştiga în medie dublul sumelor încasate de colegele lui egale în grad; prin urmare, cifra de 40 de absolvente pe an pare

mai mult decât rezonabilă.

Într-o confruntare internaţională, feminizarea şcolilor superioare de fete din Germania pare modestă: la sfârşitul republicii de la Weimar, învăţătoarele de grad mediu confirmate pe post alcătuiau numai jumătate din personalul didactic al şcolilor superioare de fete din Prusia format în mediul academic. În plus, majoritatea posturilor mai bine retribuite şi mai însemnate le reveneau bărbaţilor. Este deosebit de important faptul că învăţătoarele nu reuşeau să ocupe un număr considerabil de posturi în conducerea unor şcoli: în 1921, în toată Prusia existau doar 19 femei director în şcolile superioare de fete. La începutul anului 1933, înainte ca naţional-socialiştii să vină la putere şi să poată dispune înlăturarea femeilor din astfel de poziţii, puţin mai mult de un sfert dintre funcţiile de conducere din şcolile superioare de fete mai erau ocupate de femei. În schimb, poziţiile de conducere din şcolile similare de băieţi fuseseră adjudecate exclusiv de bărbaţi, motiv pentru care raportul dintre directorii bărbaţi şi directorii femei era de 1.063 la 68. Lucrurile au evoluat cu totul diferit în Franţa şi în Marea Britanie, unde, de îndată ce numărul învăţătoarelor a fost suficient de mare, s-a produs o neaşteptată feminizare a corpului profesoral, iar în şcolile de fete şi-a făcut apariţia o „lume guvernată de femei”.

Nu e uşor să stabilim cauzele acestei evoluţii inegale. O privire aruncată asupra feminizării şcolarităţii superioare ne avertizează să nu dăm explicaţii monocauzale. Ştim sigur că în toate

ţările europene, ca şi în America de Nord, în cele patru decenii dinainte de declanşarea primului război mondial numeroase femei au fost angajate ca învăţătoare, însă ar fi greşit să facem din nivelul de dezvoltare politică sau economică a unei ţări indicatorul gradului de feminizare a corpului ei didactic. Parcă pentru a contrazice această ipoteză, la sfârşitul secolului, procentul învăţătoarelor din Prusia şi Italia era aproape egal cu cel din Franţa şi Statele Unite, adică aproximativ două treimi, în timp ce în aceeaşi perioadă, în Germania puternic industrializată, femeile reprezentau sub 20% din totalul de învăţători. La fel de greşit ar fi să căutăm să explicăm nivelul diferit de feminizare a profesiei de învăţătoare printr-o moştenire culturală de acelaşi tip sau printr-o structură confesională comună. Foarte diferenţiate sunt în acest caz cifrele din ţările scandinave, care au o tradiţie culturală mai curând omogenă. La trecerea dintre secole, în Danemarca învăţătoarele reprezentau 28%, iar în Suedia 66%. Pe de altă parte, în Franţa catolică, femeile reprezentau în 1906.49% din totalul de învăţători, în evident contrast cu Italia catolică, unde în 1900 procentul era mult mai ridicat, însă era inferior în Austria catolică – aproximativ 29%.

Am putea găsi un important factor explicativ analizând dacă profesia învăţătoarelor va fi devenit, înainte de feminizarea de la sfârşitul secolului al XIX-lea, o veritabilă activitate profesională, cu instituţii formative, abilitări, o carieră reglementată – criterii pentru

determinarea salariilor, drept la pensie şi un ordin profesional. Cu cât lumea se apropia efectiv de acest tip ideal de profesie, cu atât mai obstinată era rezistenţa faţă de feminizarea corpului profesoral. Acesta era probabil motivul pentru care învăţătorii germani şi chiar titraţii *Philologen* au opus – mult timp cu succes – o dură rezistenţă la intensificarea procesului de integrare a femeilor în grupul lor profesional. Profesionalizarea în curs a corpului didactic (masculin) din şcolile superioare de fete, tocmai în momentul în care învăţătoarele au început să reclame un rol mai important în educaţia fetelor pe baza propriei specificităţi de sex, imprima raportului dintre învăţătorii şi învăţătoarele din Germania mult din rigiditatea şi adversitatea sa. Această rigiditate nu explică însă aproape nimic din raportul real al vieţii şcolare de zi cu zi. Prin urmare, trebuie să facem diferenţieri de la şcoală la şcoală, neînţelegerea fiind strâns legată, sub multe aspecte, de personalitatea bărbaţilor şi femeilor care predau la catedră. În general, ştim prea puţin despre felul cum se înţelegeau bărbaţii cu femeile şi despre atmosfera din colegiile cu personal didactic mixt, care nu arătau încă prin nimic că ar aparţine unei sfere „guvernate de femei”.

Se cuvine totuşi să avem în vedere că pe atunci un raport de muncă între bărbaţi şi femei nu era, cum poate fi astăzi, un lucru firesc. Din contră, în cele mai multe cazuri, în birouri, în instituţiile formative şi în fabrici exista o rigidă diviziune între sexe. Acesta era, fără îndoială, unul dintre motivele pentru care învăţătoarele apărau

cu atâta vehemenţă ideea că adolescentele aveau nevoie, în ceea ce priveşte educaţia, mai ales de o influenţă feminină. Influenţa mamei nu era suficientă, iar şcolii îi revenea tocmai misiunea de a se adăuga acestei influenţe* Tinerele aveau nevoie, mai cu seamă la vârsta pubertăţii, de o „consr lieră, căreia să i se poată confesa cu încredere” (Hélène Lange). Un bărbat, chiar dacă era un profesor excelent, nu putea înţelege ca o femeie stările şi dificultăţile prin care trecea o tânără fată, pentru CU femeia trecuse în tinereţe prin experienţe similare. De aceea profe* soarele cereau să predea în special disciplinele legate intrinsec de educaţie, adică religia, germana, dirigenţia claselor mari şi direcţia şcolii. Ceea ce nu înseamnă că ele doreau să se dispenseze de colegii lor bărbaţi. În cazul materiilor care implicau mai mult activitatea intelectuală, aşa-numita *Verstandeskultur*, cum ar fi gramatica, Matei matica, ştiinţele naturale şi geografia, influenţa masculină se dovedea absolut necesară. Femeilor le revenea însă primul loc în formarea tinerelor – şi nu al patrulea, cum susţineau în 1872 notificările de la Weimar.

Organizaţiile profesoarelor

Aceste diferenţe de opinii între bărbaţi şi femei nu au constituit cel din urmă motiv pentru care învăţătoarele aveau să-şi înfiinţeze organizaţii profesionale specifice, adevăr valabil nu numai pentru cadrele didactice, ci şi pentru o întreagă gamă de alte profesii. Astfel, existau Uniunea femeilor medic, o asociaţie de juriste şi una de experte în economie politică, precum şi o

uniune a intelectualelor germane de formaţie academică, care constituia organismul suprem. Aceasta din urmă există şi astăzi, deşi şi-a modificat radical obiectivele: nu mai funcţionează ca un grup de presiune, ci ca o tribună a dezbaterilor.

O caracteristică a Allgemeiner Deutscher Lehrerinnenverein, fondată în 1890, era că, spre deosebire de asociaţiile similare masculine, primea în rândurile ei profesoare de orice grad şcolar. Cauza era că, până târziu în secolul XX, toate profesoarele se formau în tradiţionalul *Lehrerinnenseminar*, care se baza de altfel pe şcoala superioară de fete (*höhere Töchterschule*). Din contră, în cazul bărbaţilor, învăţătorii din şcolile elementare şi profesorii din şcolile superioare de băieţi *(höhere Knabenschulen)* aparţineau unor câmpuri profesionale diferite, cu valori formative pe deplin diferenţiate: pentru profesia de învăţător era suficientă licenţa elementară, în timp ce, începând cu anul 1810, pentru *Philologen* erau obligatorii *Abitur*-ul şi studiile universitare.

De altfel, chiar în interiorul organizaţiei unitare Allgemeiner Deutscher Lehrerinnenverein, a cărei preşedinţie a fost deţinută trei ani de Hélène Lange, au apărut curând divergenţe între interesele diverselor grupuri de profesoare. Dat fiind că organizaţia era interesată în primul rând de problemele şcolilor superioare de fete, majoritatea membrelor ei

Altivând în acele instituţii, chestiunile legate de şcolaritatea superioară au trecut treptat pe

planul secund. Aceasta a dus la formarea de grupuri distincte de cadre didactice, printre care cele ale profesoarelor de muzică (1897) şi ale profesoarelor de discipline tehnice (1905).

În 1900 a fost înfiinţată o secţie pentru şcolile medii şi superioare, în cadrul căreia s-au constituit, în 1903 şi, respectiv, 1905, asociaţia profesoarelor de formaţie academică şi cea a studentelor, ale căror membre vor fi în mare parte recrutate ca *Oberlehrerinnen* înainte de primul război mondial. Aceasta era cea mai mare dintre asociaţiile feminine care întruneau femei formate în mediu academic şi aparţinând unui anumit grup profesional.

— Alături de ADLV, care avea 2.723 de membre în 1891, la un an după înfiinţare, 5.556 în 1893, 17.000 un deceniu mai târziu şi peste în 1909, existau şi asociaţiile confesionale. Dacă asociaţia profesoarelor evangheliste a avut o pondere insignifiantă, cele două organizaţii catolice, Verband Katolischen Deutscher Lehrerinnen (VKDL) şi Verein Katolischer Oberlehrerinnen Deutschlands (VKOD) cuprindeau o parte importantă din grupul catolic – majoritar – al profesoarelor. Dacă numărul membrelor VKDL, fondată în 1885, nu depăşea până la sfârşitul secolului o treime din cel al membrelor ADLV, el a crescut în secolul următor într-un ritm din ce în ce mai rapid, VKLD ajungând în la 11.256 de membre, aproape jumătate din numărul celor înscrise în ADLV.

Cu toate acestea, putem da numai valori aproximative în privinţa gradului de organizare a

profesoarelor. Cu o valoare oscilând între 18% şi 62%, raportată la totalul învăţătoarelor prusace, acest grad de organizare era mult inferior celui înregistrat de colegii lor. La Deutscher Lehrerverein se asociaseră în 1911.75% dintre învăţători, iar Katolischer Lehrerverband des Deutschen Reiches cuprindea, în 1911/1912, 52% dintre învăţătorii germani de confesiune catolică. Şi gradul de organizare a grupului de *Philologen*, înscris, în jurul anului 1920, aproape în întregime în Philologen verband, era superior celui înregistrat de femeile cu acelaşi titlu, înscrise în Deutscher Philologinnenverband într-o proporţie mai mică de 60%. Pentru Germania în ansamblul ei nu e posibilă o evaluare a acestui grad de organizare, întrucât nu se cunoaşte numărul de *Oberlehrerinnen* cu titlu universitar angajate în şcoli.

Celibatul profesoarelor

Expresia face trimitere la angajamentul care, până în 1918, trebuia semnat de orice învăţătoare atunci când era angajată într-o şcoală publică, angajament potrivit căruia, dacă se căsătorea, urma să fie îndepărtată din serviciul şcolar şi privată de condiţia de funcţionar public. În felul acesta, corpul profesoral feminin era compus din tinere fete şi văduve. Abia în 1919, constituţia de la Weimar a suprimat, prin al doilea alineat al articolului 120, „toate dispoziţiile discriminatorii faţă de femeile care lucrează în domeniul public”, o decizie care viza în special eliminarea regulamentului privitor la celibat. Până la acea dată, protestele la adresa acestui regulament

fuseseră anemice, pentru că majoritatea profesoarelor se opuneau asocierii căsătoriei cu profesia şi, prin urmare, erau de acord cu regulamentul privitor la celibat, împotriva menţinerii în serviciu a profesoarelor căsătorite s-au pronunţat Landesverein Preußischer Volksschullehrerinnen, asociaţia prusacă a învăţătoarelor, în 1910, şi Reichsverband der Deutschen Volksschullehrerinnen, o organizaţie similară cu caracter naţional, în anul următor. Asociaţiile confesionale se opuneau oricum asocierii celor două „profesiuni" care solicitau, în opinia lor, întreaga energie a unei femei: cea de „soţie, mamă şi înger al casei" şi cea de profesoară.

Prima opoziţie serioasă faţă de obligaţia, larg acceptată, a celibatului a venit din partea Congresului internaţional al femeilor desfăşurat la Berlin în 1904, unde Maria Lischnewska, învăţătoare, pe atunci vicepreşedinte al Landesverein Preußischer Volksschullehrerinnen, a ţinut un discurs prin care s-a desolidarizat de opinia preşedintei asociaţiei, Elizabeth Schneider, şi a majorităţii membrelor ei. Maria Lischnewska era de părere că învăţătoarele nu trebuie să-şi suprime înclinaţia sexuală şi maternă şi că, pe de altă parte, mamele nu trebuie să fie private de dreptul la o activitate profesională. Profesoarele căsătorite, argumenta ea în continuare, ar fi cele mai bune educatoare şi, pe de altă parte, mamele active profesional, mai satisfăcute de viaţa lor, ar constitui cel mai bun model pentru propriii fii. În plus, în acest fel bărbaţii ar fi putut să se

căsătorească mai de timpuriu şi s-ar fi limitat prostituţia. Până în anii primului război mondial, poziţia Mariei Lischnewska a continuat să rămână o excepţie. Dintr-o anchetă efectuată printre învăţătoarele de credinţă protestantă în 1911 rezulta că marea majoritate a lor îşi considerau profesia ca fiind incompatibilă cu misiunea de a rezolva problemele casnice şi de a-şi creşte copiii. Şi Hélène Lange era în fond de acord cu acest punct de vedere, chiar dacă ea contesta dreptul statului de a obliga prin lege învăţătoarele la celibat sau la retragerea din învăţământ în cazul în care se căsătoreau. Decizia de a rămâne sau nu în câmpul muncii trebuia să aparţină fiecărei învăţătoare, chiar dacă puţine şi-ar fi dorit să poarte pe umeri dubla povară a serviciului şi a familiei.

Pe parcursul primului război mondial lucrurile s-au schimbat, întrucât multe foste învăţătoare, rămase văduve de război, şi-au exprimat dorinţa de a-şi relua serviciul, o solicitare de altfel acceptată prompt de multe administraţii comunale, pentru că repetatele chemări la arme provocaseră o gravă penurie de cadre didactice şi, în plus, din punct de vedere economic era mai convenabil să angajezi femei decât bărbaţi. Din aceste motive, femeilor căsătorite li s-a permis uneori să se angajeze în şcoli, chiar şi în Prusia, unde administraţia şcolară s-a declarat ostilă încadrării în muncă a profesoarelor căsătorite şi nu a renunţat la poziţia ei până la sfârşitul războiului. Din contră, comitetul director al Bund Deutscher

Frauenvereine (BDF) ceruse în 1907, prin principiile şi revendicările mişcării pentru drepturile femeilor, ca „femeile să decidă în ce măsură exercitarea unei profesii se potriveşte cu obligaţiile de soţie şi mamă”. Desigur, această poziţie s-a impus în BDF, prin declaraţii programatice pe marginea principiilor fundamentale, numai pe durata războiului.

În felul acesta exista o diferenţă substanţială, până atunci recognoscibilă mai mult în stabilirea unor puncte de vedere, între poziţia profesoarelor catolice şi cea a profesoarelor organizate în manieră interconfesională, chiar în republica de la Weimar. Dacă organizaţiile confesionale refuzau în general să primească printre membrele lor profesoare căsătorite, în interiorul ADLV avea să se formeze la începutul anilor ’20 secţia „profesoarelor căsătorite”, tocmai pentru protejarea intereselor acestei categorii de cadre didactice, indiferent de funcţia şi gradul lor. Tipică a fost, mai târziu, poziţia diametral opusă faţă de lege, adoptată de majoritatea membrilor Reichstag-ului în mai 1932, în ceea ce priveşte situaţia juridică a funcţionarelor publice, poziţie potrivit căreia funcţionarele de stat căsătorite puteau fi demise dacă soţii lor erau în măsură să le întreţină. În timp ce ADLV promitea că va „apăra energic” statutul juridic al profesoarelor căsătorite, care nu erau totuşi implicate în mod direct de textul legii ca funcţionare la nivel regional, VKDL cerea ca „această decizie să fie extinsă cât mai curând la toate landurile, în special cu privire la profesoare”. Abolirea clauzei

asupra celibatului a fost revocată în 1923; până atunci funcţionarele căsătorite puteau fi demise, în cazul în care le era asigurată subzistenţa. Această decizie asupra reducerii şi numirii personalului a rămas în vigoare până în 1929 şi a fost înlocuită de amintita lege din 1932, pe care naţional-socialiştii o vor înăspri, adăugându-i un amendament în 1933.

Cu sau fără clauza referitoare la celibat, profesoarele abandonau activitatea şcolară după căsătorie, puţine dintre ele rămânând în serviciu pentru a-şi asuma dubla misiune de educatoare şi stăpână a casei. Opinia privind incompatibilitatea dintre căsătorie şi viaţa profesională era vehement susţinută chiar şi în cercurile unde predominau profesoarele necăsătorite. În spatele acestei atitudini se putea ghici un interes pe deplin comprehensibil: dacă profesoarele ar fi susţinut că profesia lor se potrivea cu îndatoririle de soţie şi mamă, ar fi minimalizat importanţa activităţii lor. Consecinţa a fost că, până prin anii ’60 ai secolului al XIX-lea, pentru profesoarele care năşteau erau posibile o întrerupere a serviciului sau o reducere a programului de muncă. Conform legii privitoare la durata rezervată maternităţii, după patru săptămâni femeile erau obligate să-şi reia integral obligaţiile contractuale, ceea ce înseamnă că erau nevoite să-şi încredinţeze nou-născuţii unor rude sau unor baby-sitters. Nu e de mirare că, din cauza rigidei organizări a orarului de muncă, celibatul printre cadrele didactice feminine s-a menţinut multă vreme, numărul celor căsătorite rămânând, cel puţin până în 1945, mai mic de 5%.

Supoziţia potrivit căreia statutul de celibatare al majorităţii profesoarelor nu avea nimic în comun cu prescripţia celibatului pe plan legislativ îşi găseşte confirmarea şi în realitatea altor ţări şi regiuni. Deşi nu elaboraseră o legislaţie specială privitoare la celibat, Italia, Anglia şi Statele Unite înregistrau un procent de profesoare căsătorite tot atât de scăzut ca Germania sau Austria. În aceste ţări, asocierea dintre căsătorie şi viaţa socială era stigmatizată, încât o profesoară însărcinată aproape că nu mai îndrăznea să apară în societate. În Italia, profesoarele gravide trebuiau chiar să suporte o plată compensatorie pentru suplinitoarele lor, înainte şi după naşterea copilului.

Un exemplu contrar, poate cel mai concludent, ne oferă Franţa. Aici, a treia republică era interesată să antreneze un număr cât mai mare posibil de învăţătoare în cât mai multe şcoli elementare şi medii, persoane capabile să instruiască, să fie de credinţă republicană, comunicative şi, de ce nu, chiar căsătorite. Se făcea, prin urmare, totul pentru a da strălucire imaginii lor publice. În consecinţă, în 1898, mai mult de jumătate dintre învăţătoarele franceze erau căsătorite. Chiar dacă în 1911 a coborât la o treime, acest număr a reprezentat, pentru o bună parte a secolului XX, cel mai înalt procent atins într-o ţară.

Concluzie

Din multe puncte de vedere, profesia de învăţătoare reflectă tendinţele secolului al XIX-lea şi ale începutului secolului XX, precum şi

contradicţiile şi caracteristicile structurale ale acestei perioade. De asemenea, ritmul rapid de dezvoltare a profesiei reflectă evoluţia (ezitantă) a frecventării şcolilor de către fetele burgheze. În acelaşi timp, el este expresia nevoii crescânde de oportunităţi profesionale pentru tinerele femei din această clasă socială. Fiindu-le interzise alte cariere, printre care întregul spectru al profesiilor academice, învăţământul rămânea practic singura îndeletnicire intelectuală, acceptată social pentru fetele de origine burgheză.

De aceea, chiar printre exponentele acestei discipline se numărau activistele pentru drepturile femeilor, care cereau creşterea numărului locurilor de muncă destinate femeilor şi accesul femeilor în universităţi. Fiind prin chiar natura muncii lor obişnuite să apară în public şi având experienţa numeroaselor lipsuri din învăţământul superior feminin, profesoarele erau vădit predestinate să pledeze pentru înfiinţarea unor şcoli mai bune de fete şi pentru lărgirea gamei de oportunităţi profesionale ale femeilor.

În sfârşit, grupurile de profesoare s-au oferit să analizeze divergenţele dintre sexe, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. Atât cererile profesoarelor ca educaţia adolescentelor să fie încredinţată femeilor, cât şi afirmarea şi organizarea categoriei în funcţie de apartenenţa sexuală, în instituţii împărţite pe criterii de gen, pot fi înţelese numai dacă se ţine seama de rolul decisiv pe care îl juca pe atunci apartenenţa sexuală şi de separarea rigidă a sferelor celor două sexe. Posibilităţile de masculinizare şi

feminizare a şcolilor superioare de fete alternează în decursul procesului de profesionalizare a învăţământului masculin şi feminin; faptul că ritmul feminizării şcolii germane a fost foarte lent este demonstrat de comparaţia cu alte ţări.

Referinţe bibliografice

J. Albisetti, *Schooling German Girls and Women. Secondary and Higher Education in the 19th Century*, Princeton, 1988.

E. Beckmann (coord.), *Die Entwicklung der höheren Mädehenbildung în Deutschland 1870 – 1914, dargestellt în Dokumenten*, Berlin, 1936.

R. Bölling, *Sozialgeschichte der deutschen Lehrer. Ein Überblick von 1800 bis zur Gegenwart*, Göttingen, 1983.

I. Brehmer (coord.), *Lehrerinnen. Zur Geschichte eines Frauenberufs,* München, 1980.

Idem (coord.), *Mütterlichkeit als Profession? Lebensläufe deutscher Pädagoginnen in der ersten Hälfte dieses Jahrhunderts,* Pfaffenweiler, 1990. U. Frevert, *Frauen-Geschichte zwischen bürgerlicher Verbesserung und neuer Weiblichkeit. Sozialgeschichte der Frauen 1780 – 1986*, Frankfurt a. M., 1986. U. Gerhard, *Unerhört. Die Geschichte der deutschen Frauenbewegung*, Reinbek, 1990.

— Greven-Aschoff, *Die bürgerliche Frauenbewegung în Deutschland 1894 – 1933,* Göttingen, 1981.

I. Hardach-Pinke, *Die Gouvernante. Geschichte eines Frauenberufs,* Frankfurt a. M., New York, 1993.

— Huerkamp, *Bildungsbürgerinnen. Frauen*

im Studium und în akademischen Berufen 1900 – 1945, Göttingen, 1996.

J. Jacobi (coord.), *Frauen zwischen Familie und Schule. Professionalisierungsstrategien bürgerlicher Frauen im internationalen Vergleich*, Frankfurt a. M., 1994.

K.H. Jarausch, *Students, Society and Politics în Imperial Germany. The rise of Academic liberalism,* Princeton, 1982. 11

B. Kerchner, *Beruf und Geschlecht Frauenberufsverbände în Deutschland 1848 – 1908,* Göttingen, 1992.

M. Klewitz, „Lehrerinnen în Berlin. Zur Geschichte eines segregierten Arbeitsmarktes", în B. Schmoldt (coord.), *Schule în Berlin: gestern und heute,* Berlin, 1989, pp. 141 – 162.

— Lange, *Die höhere Mädehenschule und ihre Bestimmung*, Berlin, 1887. Idem, *Kampfzeiten. Aufsätze und Reden aus vier Jahrzehnten,* 2 vol., Berlin, 1928.

A. Von Zahn-Harnack, *Die Frauenbewegung. Geschichte, Probleme, Ziele*, Berlin, 1928.

Die Lehrerin în Schule und Haus. Zentralorgan für die Interessen der Lehrerinnen und Erzieherinnen des în *und Auslandes,* I (1884 – 1885) XXX (1913/1914); din anul XXVII (1910/1911) ca *Die Lehrerin. Organ des allgemeinen deutschen Lehrerinnenvereins.*

Zentralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung în Preußen, XXXII (1890) – LVI (1914).

Capitolul 8

Cetăţeanul

Gérard Noiriel

La sfârşitul secolului al XVIII-lea, revoluţia americană şi cea franceză marchează intrarea pe scena politică a unui nou personaj: cetăţeanul. Devenit în două secole o figură universală, a sfârşit prin a se impune peste tot, astfel încât şi acele naţiuni care în zilele noastre nu respectă principiile se stau la baza concepţiei democraţiei moderne au făcut efortul de a-şi disimula atitudinea autoritară printr-o retorică exaltând conceptele de „cetăţenie” şi „suveranitate a poporului”. În ciuda universalităţii ei, noţiunea de cetăţenie nu e atât de clară şi lipsită de echivoc pe cât ar putea părea. De la o limbă la alta, de la o disciplină istoriografică la alta, sensul dat acestui termen se dovedeşte foarte variabil; pentru a evita riscul unei comparaţii superficiale, care n-ar face decât să determine analogii superficiale, trebuie să recunoaştem din capul locului ambiguitatea semantică a conceptului de cetăţenie şi să definim mai bine sensul care i se atribuie în acest context. La sfârşitul acestei încercări preliminare de clarificare vom putea să demonstrăm de ce dobândirea cetăţeniei a revoluţionat identitatea individului contemporan.

Cine este „cetăţeanul”?

Citoyen, citizen, Staatsbürger. Limbajul politic, mai mult decât celelalte, îşi are originea şi se alimentează din istoria naţională specifică fiecărei ţări, ceea ce face dificilă traducerea anumitor concepte dintr-o limbă în alta. Dacă pentru un vocabular oarecare termenii *citoyen*,

citizen Staatsbürger, pentru a cita doar aceste exemple, sunt echivalente, în realitate fiecare trimite la evenimentele unei istorii politice precise şi distincte. În Europa, până la sfârşitul Evului Mediu, *cives* sunt înainte de toate burghezii care trăiesc în cetăţi, titulari ai unui „drept de cetăţenie" obţinut graţie unei declaraţii de dezrobire date de un senior sau de un suveran. Dar dezvoltarea precoce a statului monarhic în Franţa şi în Anglia a făcut ca, din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, filosofi ca Bodin şi Hobbes să reactualizeze termenul latin *cives* pentru a-i desemna pe supuşii principelui. Pentru Hobbes, numai acceptând să se supună puterii statului individul putea aspira să se elibereze din „starea naturală" pentru a parveni la „starea civilă". Potrivit acestei optici, cetăţeanul nu mai e burghezul cetăţii, ci individul care este membru cu titlu deplin al colectivităţii altor indivizi ce au acceptat să respecte autoritatea regelui. În ciuda acestei premise istorice comune, astăzi semnificaţia cuvântului englez *citizen* nu corespunde exact celei a francezului *citoyen.* Cu începere din secolul al XVII-lea, istoria politică a celor două ţări a evoluat destul de diferit. În Anglia, „glorioasa revoluţie" din 1688 a însemnat triumful acelui liberalism pentru care Locke, protagonist şi teoretician al mişcării, furnizează cea mai exactă justificare filosofică. El vede în această dobândire a cetăţeniei un proces treptat de extindere a drepturilor recunoscute ale cetăţenilor, însă fără ca între spaţiul public şi cel privat să se fi stabilit o cezură netă. Un secol mai

târziu, în *Contractul social*, Jean-Jacques Rousseau respinge acest punct de vedere asupra democraţiei. În opinia sa, englezii sunt consideraţi cetăţeni numai pentru că semnificaţia pe care anticii o atribuiau cuvântului „cetate” „dispăruse aproape total printre contemporani; cei mai mulţi confundă cetatea cu statul şi burghezul cu cetăţeanul”. Chiar dacă nu respinge definiţia suveranităţii statului elaborată de Bodin şi Hobbes, Rousseau preia din faimoasa gândire a anticilor mai ales principiul democraţiei directe, în virtutea căruia nu principele cârmuieşte statul, ci poporul în întregul lui. Pornind de la această premisă, în *Contractul social* el operează o distincţie energică şi radicală între poporul înţeles ca totalitate a „supuşilor” care ascultă de legile statului şi poporul înţeles ca o comunitate de „cetăţeni”, subiecţi activi ai „autorităţii suverane”, adică ai elaborării legii. Această nouă definiţie a cetăţeanului va fi pe deplin reactualizată odată cu Revoluţia franceză, mulţumită, după cum ştim, lui Sieyès, care propune o constituţie în care să se îmbine liberalismul atât de drag englezilor, întemeiat pe principiul electoral, şi democraţia cu amprentă rousseau-iană, bazată pe suveranitatea poporului. Potrivit acestei optici, sunt cu adevărat cetăţeni toţi cei care se bucură de dreptul de vot de elecţiune. Această definiţie rafinat politică a noţiunii de cetăţean convieţuieşte, pe tot parcursul Revoluţiei şi în manieră contradictorie, cu o accepţie mult mai extinsă, ce indică, asemenea termenului englezesc *citizen*, totalitatea locuitorilor unei ţări care au „drepturi civile”.

Comparând termenii *citoyen* şi *citizen* cu termenul german *Staatsbürger*, vom vedea că în ultimul caz nu s-a privilegiat trecerea de la străvechea *civitas* la statul modern, ci rolul jucat de o clasă specifică: burghezia. Această strânsă legătură între figura burghezului şi „cetăţean" e o trăsătură distinctivă a istoriei germane, care se explică prin întârzierea înregistrată de Germania (spre deosebire de Franţa şi de Marea Britanie) în dezvoltarea ei ca stat monarhic. Tot astfel, în Prusia, accepţia medievală a „burghezului" (*Stadtbürger*) ca deţinător al unui drept de cetăţenie în cadrul unei comunităţi urbane ieşite de sub dominaţia seniorială s-a menţinut până în secolul al XVIII-lea. *Allgemeines Landrecht* (ALR), prima schiţă de „constituţie" prusacă (redactată sub Frederic al II-lea şi adoptată în 1794 de succesorul său Frederic Wilhelm al II-lea) e încă departe de constituţia franceză din 1791. În acest caz, nu era vorba de a aboli privilegiile, ci de a determina nobilimea să recunoască supremaţia legilor statului, aşa cum, cu un veac înainte, fuseseră nevoite s-o facă aristocraţia franceză şi cea engleză. În schimbul acestei obedienţe, nobilimea prusacă îşi vedea recunoscute de lege propriile privilegii; ceea ce nu a dus la dispariţia „stărilor sociale" *(Stände),* ci, din contră, la instituţionalizarea lor. În perioada în care în Franţa şi în Marea Britanie se asista la o tot mai pronunţată întrepătrundere între clasele aristocratice şi cele burgheze, în Prusia bariera dintre stări apărea mai netă ca oricând. *Allgemeines Landrecht* formulează o concepţie

negativă asupra burgheziei (ce i-ar cuprinde pe toţi cei care nu sunt nobili şi nici ţărani), dar, în acelaşi timp – datorită unui proces de codificare guvernamentală –, burghezia este definită nu numai în particularităţile ei locale (adică municipale), ci şi în dimensiunea ei naţională, dobândită treptat. Prin trecerea de la condiţia de *Stadtbürger* la cea de *Staatsbürger*, problema cetăţeniei nu se mai limitează la perimetrul cetăţii, ci se extinde la întregul stat prusac. Acesta este motivul pentru care, în epocă, termenii *Bürger* şi *Staatsbürger* apar ca sinonimi. În 1792, Garve, un observator german, constată că

…termenul german *Bürger* e mai bogat în semnificaţii decât francezul *bourgeois* deoarece desemnează contextual două concepte care în limba franceză au nume diferite. Pe de o parte, el indică un membru al *bürgerliche Gesellschaft* („societate civilă"), întocmai ca francezul *citoyen,* pe de altă parte însă îl desemnează şi pe cel care, nefiind nobil, locuieşte la oraş şi trăieşte dintr-o activitate productivă sau comercială, adică aşa-numitul *bourgeois.*

După cum sublinia Jürgen Kocka referindu-se la acest pasaj, termenul *bürgerlich* trimite în acelaşi timp la „societatea burgheză" şi la *societas civilis,* societatea civilă în întregul ei. Este adevărat că în acea perioadă confuzia între burghez şi cetăţean e denunţată de filosofi ca Hegel şi Fichte, care stigmatizează opoziţia dintre accepţia socială a noţiunii de *Bürger* (privitoare la sfera economică şi la interesele „private") şi accepţia politică de *Staatsbürger* (ţinând de sfera

publică a persoanei); totuşi, bătălia dusă de intelectualii însărcinaţi de burghezie să obţină drepturile politice (ce vor fi recunoscute pentru prima oară în timpul Revoluţiei din 1848) încurajează, la nivelul bunului-simţ şi în accepţia sugerată de limbă, ideea unei legături privilegiate între burghezie şi cetăţenie.

Conceptul de „cetăţean" în cercetarea istorică contemporană. Comparaţia între termenii francezi, englezi şi germani demonstrează astfel în ce măsură istoria particulară a fiecăreia dintre aceste ţări determină şi explică astăzi diferenţele semantice ale cuvântului „cetăţean" în cele trei limbi. Mergând mai departe, putem presupune că această diversitate a semnificaţiei, conjugată cu particularităţile actuale ale contextului politic al naţiunilor pe care le examinăm, justifică, cel puţin într-o anumită măsură, abordările diferite la care recurg istoricii pentru studierea fenomenului cetăţeniei. În Germania, obişnuinţa de a-l considera pe cetăţean în primul rând un burghez şi efortul de a înţelege mai bine cauzele profunde ale apariţiei nazismului i-au determinat pe cercetători să considere istoria „cetăţeniei" o consecinţă a luptelor sociale care au opus nobilimea, burghezia şi proletariatul.

În cazul Angliei, e în afară de orice îndoială că accepţia liberală a termenului „cetăţean" a jucat un rol fundamental în enormul ecou pe care l-a avut teza evoluţionistă şi liberală a cetăţeniei dezvoltată de sociologul englez T.H. Marshall după cel de-al doilea război mondial. Făcând trimitere exclusiv la istoria politică a Angliei, Marshall

susţine că statutul cetăţeanului s-a dezvoltat treptat începând cu secolul al XVII-lea, graţie dobândirii de noi drépturi – în primul rând drepturile civile, apoi cele civice şi, în sfârşit, cele sociale. Dar şi în această privinţă, redescoperirea tezelor lui T.H. Marshall se datorează problemelor de ordin politic apărute în prezent în Anglia şi mai ales în Statele Unite. Definiţia evoluţionistă pe care el o dă cetăţeniei permite înţelegerea şi motivarea luptelor duse de „minorităţi” pentru obţinerea de „drepturi egale”. În special în domeniul studiilor politologice, influenţa tot mai pronunţată pe care cercetarea americană o exercită asupra ştiinţelor sociale franceze trebuie pusă în legătură cu recentul succes al tendinţei de a privi problema cetăţeniei din perspectiva drepturilor civile. De aici proliferarea studiilor dedicate ei, în mediul muncii, al afacerilor, al cetăţii etc. Cu toate acestea, forţa tradiţiei republicane iacobine şi îngrijorarea politică legată de extinderea extremei drepte, construirea Europei şi imigraţia explică de ce în Franţa reflecţia asupra raporturilor dintre cetăţenie şi suveranitate naţională deţine o poziţie privilegiată. Aceasta explică, de asemenea, numărul mare de lucrări dedicate în ultimii ani istoriei sufragiului universal şi figurii alegătorului.

În studiul de faţă vom încerca să integrăm diversele demersuri istoriografice pe marginea problemei cetăţeniei urmând un fir conducător care ne va permite să punem în evidenţă aspectele cele mai inovative ale istoriei cetăţeanului. Aşa cum a demonstrat Kant în a sa *Doctrină a*

dreptului, posibilitatea de a participa la exercitarea colectivă a suveranităţii defineşte, în ultima instanţă, cetăţeanul. Din acest motiv vom insista în mod special asupra problemei extinderii în secolul al XIX-lea a drepturilor politice (şi, subordonat, a serviciului militar) în ţările europene: Kant consideră că un cetăţean nu îşi poate exercita drepturile civice fără să obţină în prealabil acele drepturi care dau conţinut cetăţeniei în accepţia ei cea mai largă, adică libertatea recunoscută de a se supune exclusiv legii pentru care toţi cetăţenii şi-au dat consensul, egalitatea civilă şi autonomia individuală. Iată de ce vom acorda o atenţie specială celor două dimensiuni ale cetăţeniei care în secolul al XIX-lea s-au întrepătruns: drepturile civile şi drepturile civice.

În Europa îşi face apariţia „comunitatea cetăţenilor" (1789 – 1914)

Cetăţenia ca sfârşit al luptelor sociale. Cei mai mulţi istorici consideră că cetăţeanul modern s-a născut odată cu Revoluţia franceză datorită în principal importanţei pe care, începând cu acel moment, o dobândeşte principiul suveranităţii poporului. Protagoniştii Revoluţiei fac cele mai mari eforturi pentru adaptarea principiilor democratice elaborate de antici între zidurile micilor cetăţi ale Greciei clasice la realitatea statului francez, aşa cum se prezintă el la sfârşitul secolului al XVIII-lea. După cum arată abatele Sieyès, a cărui operă este esenţială pentru toate aceste teme, în Atena secolului al V-lea democraţia directă a fost cu putinţă datorită modestei

extinderi a cetăţii, în timp ce sclavia excludea din comunitatea de cetăţeni marea majoritate a populaţiei. În Franţa de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, problema se pune cu totul diferit, din moment ce statul se întinde pe un teritoriu imens şi cuprinde aproximativ trei milioane de oameni. Pe lângă aceasta, Declaraţia drepturilor omului şi ale cetăţeanului din 1789 aboleşte toate formele de sclavie pe care le-au cunoscut Antichitatea şi Evul Mediu. În aceste condiţii, era de neconceput adunarea în piaţă a tuturor cetăţenilor pentru a discuta şi a decide asupra chestiunilor de interes colectiv. Sunt necesare noi forme de participare politică prin care să se poată comunica şi acţiona „de la distanţă”. A fost imaginat înainte de toate un „spaţiu public”, un spaţiu colectiv de dezbatere şi intervenţie, care a început să se configureze încă din primele faze ale Revoluţiei ca urmare a legilor privitoare la libertatea tiparului, cărora li se datora extraordinara răspândire a ziarelor şi scrierilor de toate genurile, şi de asemenea ca urmare a ineditelor instrumente de participare colectivă: petiţii, manifestaţii de stradă, adunări. A doua formă participativă, tipică pentru accepţia modernă a cetăţeniei, viza însăşi puterea decizională. Întrucât nu mai era posibilă adunarea poporului pentru alegerea directă a cetăţenilor care să reprezinte şi să apere interesele comune, în Franţa revoluţionară avea să se impună principiul delegării, elaborat de liberalii englezi la sfârşitul secolului al XVII-lea. Chestiunea dreptului de vot dobândea deodată o importanţă fundamentală întrucât, potrivit concepţiei liberale,

aşa cum e definită de exemplu de Jeremy Bentham, deciziile politice se iau cu majoritate de voturi. Principiul egalitarist potrivit căruia un om reprezintă un vot devine astfel un reper cardinal al democraţiei. De aici importanţa particulară pe care o are pentru istoria cetăţeanului aspectul extinderii dreptului de vot la clasele populare, mai precis la cele cu potenţialul cel mai ridicat de electori.

Dacă Revoluţia franceză a dat startul bătăliei pentru sufragiul „universal”, cazul Franţei, prin comparaţie cu alte ţări, ne apare mai mult ca o excepţie decât ca un model de referinţă. În timp ce pentru multe naţiuni dobândirea dreptului de vot de către clasele populare are loc treptat, ca efect al revendicărilor explicite ale mişcării muncitoreşti, în Franţa ea are un caracter precoce şi violent şi în realitate nu pare să ofere un răspuns la neliniştile poporului. Adoptat abia la sfârşitul Revoluţiei din 1948, votul universal devine un argument al luptei republicane abia câţiva ani mai târziu. Muncitorii angajaţi în lupta revoluţionară par înclinaţi să manifesteze mai mult pentru dreptul la muncă decât pentru dreptul la vot. Fie că e vorba de 1793, de 1830 sau de 1848, extinderea sufragiului la segmente din ce în ce mai întinse din societatea franceză apare de fapt ca un rezultat al radicalizării luptelor politice. Pentru noii responsabili ajunşi la conducerea statului după aceste insurecţii, recunoaşterea dreptului de vot a noi grupuri de cetăţeni însemna să demonstreze că propriile lor convingeri republicane sau liberale erau sincere. Totuşi, după

1848, votul „universal” apare ca o concesie având drept scop „pacificarea” clasei muncitoreşti, pentru ca aceasta să abandoneze formele de luptă violentă în beneficiul unei practici electorale care să reducă expresia politică la simplul act de depunere a unui buletin de vot în urnă. Aceasta e viziunea pe care, la câţiva ani după Comună, o apăra Léon Gambetta, explicând care ar fi, în opinia sa, „marele secret al politicii democratice”: „Să-i faci să înţeleagă pe toţi cei ce depun buletinul de vot care e relaţia între acest act al cetăţeanului şi toate funcţiile statului”. Şi adăuga: „Aşa cum eu nu voi recunoaşte alt drept decât cel al majorităţii, tot aşa şi ţăranul se va schimba, fără revoluţie, fără violenţă”.

Strânsa legătură, în Franţa mai evidentă ca oriunde, între procesul revoluţionar şi lărgirea comunităţii de cetăţeni demonstrează şi că, în cazul francez, parcursul urmat de extinderea dreptului de vot nu a fost liniar. De fiecare dată se observă că, după ce au acceptat, cuprinse de entuziasmul revoluţionar, să recunoască dreptul de cetăţenie unor noi categorii sociale, autorităţile conducătoare s-au grăbit să ia cu o mână ce au dat cu cealaltă. Variabilitatea limitelor comunităţii de cetăţeni în raport cu diversele conjuncturi politice reprezintă unul dintre aspectele esenţiale ale istoriei sociale a cetăţeniei în secolul al XIX-lea. În ochii claselor conducătoare din epocă, adevăraţii cetăţeni ai ţării erau *proprietarii*: numai ei întruneau de fapt cele trei „calităţi” care „garantează” adevărata apărare a intereselor colectivităţii. În primul rând, proprietarul e

independent din punct de vedere economic. În calitate de alegător şi/sau ales, el nu va apăra anumite interese particulare, ci va putea, mai mult decât oricine altcineva, să-şi direcţioneze propriile opţiuni şi propriile acte în funcţie de interesele comunităţii civice de care aparţine. El va acţiona cât mai bine cu putinţă deoarece va dispune de bunuri care nu sunt în mod direct rodul muncii sale, ceea ce îi va lăsa timp suficient pentru a se dedica cu toată seriozitatea necesară îndatoririlor care-i revin ca alegător şi, mai cu seamă, ca ales. În al doilea rând, proprietatea favorizează ataşamentul indivizilor faţă de patrie. Pe de o parte, proprietarul nu poate rămâne indiferent la interesele comunităţii naţionale de care aparţine, întrucât tot ceea ce posedă e direct şi individual măsurat în raport cu prosperitatea naţiunii; pe de alta, proprietatea favorizează stabilitatea şi consolidează apartenenţa indivizilor la societatea locală. Din acest motiv „notabilii" sunt socotiţi electorii care cunosc cel mai bine realitatea socială şi sunt, prin urmare, cei mai indicaţi „să o reprezinte" pe scena politică: o asemenea raţiune invocă Sieyès şi protagoniştii Revoluţiei pentru a limita dreptul de vot în funcţie de venit şi de status. Corpul electoral citat de prima constituţie revoluţionară (1791) cuprindea patru milioane şi jumătate de cetăţeni din douăzeci şi şase de milioane de locuitori; după căderea lui Robespierre, o aplicare mai riguroasă a criteriilor censuale, va reduce treptat acest număr. În 1814 nu sunt mai mult de 72.000 de alegători. Monarhia din iulie, dornică să-şi creeze o imagine

mai liberală, s-a mişcat în sens invers; în 1845, alegătorii chemaţi să se pronunţe la legislative sunt în număr de 241.000. De asemenea, trebuie să subliniem că şi pe atunci patru deputaţi din cinci erau aleşi cu mai puţin de patru sute de voturi! în perioadele de maximă agitaţie revoluţionară (1792 – 1793 sau 1848) criteriul proprietăţii e abolit, ceea ce permite o amplă extindere a dreptului de vot în rândul claselor populare. Cu toate acestea, noţiunea de independenţă şi împământenire, asociată, după cum am văzut, statutului proprietarului, nu dispare peste noapte. Acesta e motivul pentru care personalul de serviciu – adică servitorii, ce exercitau o activitate considerată pe atunci cel mult un elocvent exemplu de dependenţă – rămâne pentru multă vreme exclus de la dreptul de cetăţenie. Obţine dreptul de vot în 1848, dar este exclus de la toate funcţiile elective până la a treia republică, iar cetăţenia nu-i va fi recunoscută pe deplin decât după primul război mondial. Aceeaşi discriminare e aplicată indivizilor care trăiesc în condiţii precare sau care sunt nişte „dezrădăcinaţi”. Criteriul domiciliului joacă în această privinţă un rol fundamental. Sub al doilea imperiu, numai cei care locuiau de cel puţin trei ani în aceeaşi comună aveau drept de vot, ceea ce le-a permis autorităţilor să excludă trei milioane de persoane, circa 30% din corpul electoral, mai ales muncitori rezidenţi în marile oraşe.

Neputând repune în discuţie legitimitatea dreptului de vot decretată de Revoluţie, clasele conducătoare s-au grăbit să conceapă alte moduri

de înlăturare a poporului de la participarea politică. În sprijinul acestei teze vine întreaga istorie a sistemelor electorale (subdiviziunea circumscripţiilor, votul nominal sau pe liste, plebiscit, referendum etc.), pe care va fi util să o evocăm din nou aici. Amintim măsurile luate pentru separarea diverselor grupuri de cetăţeni în interiorul corpului electoral, astfel încât clasele populare să participe numai la alegerile locale şi să lase elitelor monopolul alegerilor naţionale, singurele care angajau direct gestiunea statului. Votul pe „niveluri”, adoptat la începutul Revoluţiei franceze, constituie o bună dovadă a acestei spolieri. În 1791, din patru milioane şi jumătate de cetăţeni activi, doar patruzeci şi patru de mii au putut participa la alegerea deputaţilor. În acelaşi mod, constituţia anului VIII suprima listele censuale, înlocuindu-le cu un sistem de liste electorale. Şase milioane de votanţi desemnau şase sute de mii de candidaţi de pe listele comunale, care la rândul lor alegeau şaizeci de mii de candidaţi de pe listele circumscripţiilor; aceştia din urmă alegeau şase mii de candidaţi, un lot din care, în sfârşit, Senatul şi primul consul alegeau componenţii corpului legislativ şi funcţionarii superiori din administraţia publică. În acest fel, pentru marea majoritate a cetăţenilor dreptul, la vot era cu totul lipsit de sens.

Dacă părăsim pentru moment chestiunea dreptului de vot şi ne îndreptăm atenţia asupra altui aspect esenţial al cetăţeniei, participarea la apărarea patriei, vom surprinde şi aici, până la sfârşitul secolului al XIX-lea, aceleaşi nuanţe de

sens. Cu „mobilizarea generală”, decretată în 1792 pentru lupta împotriva armatelor străine, încorporarea ajunge să-i vizeze pe toţi cetăţenii. Milioane de francezi sunt astfel înrolaţi în planurile de cucerire ale Revoluţiei, reluate apoi, până la dezastrul de la Waterloo, de Napoleon. Impopularitatea acestei măsuri, mai ales printre ţărani, explică de ce, după căderea ei, încorporarea a fost abolită şi ulterior reintrodusă, dar într-o formă destul de moderată. În anii ’20, dintr-o clasă de recruţi de circa tre’, i sute de mii de tineri, doar zece sau cincisprezece mii efectuaseră stagiul militar. Selecţia, bazată în general pe tragerea la sorţi, menaja de fapt clasele conducătoare, din moment ce legea le permitea celor care puteau să găsească, contra cost, un subterfugiu să evite înrolarea. Este evident că în acest caz logica excluderii funcţionează invers decât în privinţa votului: membrii claselor favorizate, care furnizau prin urmare cel mai ridicat număr de alegători, sunt şi cei care se sustrag mai uşor de la obligaţiile încorporării. Şi în acest caz, egalitatea între cetăţeni înregistrează un oarecare progres în timpul celei de-a treia republici. În anii dinainte de primul război mondial, şi în contextul unei tot mai acute stări conflictuale cu Germania, e introdusă o nouă lege, care prevede obligativitatea serviciului militar pentru toţi tinerii ajunşi la vârstă majoratului. Marele Război va reprezenta o lovitură pentru tinerii din toate clasele sociale.

Ideea că proprietarul ar reprezenta cetăţeanul ideal, ca simbol al independenţei

economice, al stabilităţii şi responsabilităţii, e comună şi se regăseşte, pe parcursul secolului al XIX-lea, în cea mai mare parte a ţărilor europene. Definiţia „cetăţeanului” propusă de o enciclopedie germană din 1827 justifică astfel faptul că sunt excluşi de la dreptul de vot atât salariaţii, din moment ce „depind de patronul lor”, cât şi săracii, întrucât „depind de mila altora”. Aceasta n-a împiedicat totuşi cetăţenia să ia amploare în Europa, inspirându-se mai mult din modelul reformist englez, decât din cel revoluţionar francez. În Marea Britanie, faptul că distincţia între dreptul civil şi cel public a fost mult mai puţin netă decât în Franţa explică de ce, foarte de timpuriu, participarea la procesul electoral a fost interpretată mai mult ca o expresie a intereselor private decât ca exercitarea comună a suveranităţii politice. Din acest motiv, spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în Franţa, extinderea dreptului de vot la clasele populare apare ca o concesie făcută revendicărilor explicite ale mişcării muncitoreşti (în special ale mişcării „cartiste” din anii 1830 – 1840). Dacă în Franţa apropierea muncitorilor de procesul electoral a *precedat* participarea lor organizată la activităţile politice prin intermediul sindicatelor şi al partidelor, în Anglia s-a întâmplat invers. Unul dintre primele rezultate ale acestei mobilizări a fost acordarea dreptului de vot, în 1867, şi unor chiriaşi, nu doar proprietarilor, fapt care va permite recunoaşterea drepturilor civice pentru un milion de muncitori. În 1884 – 1885, majoritatea oamenilor cu vârste mai mari de

douăzeci şi unu de ani sunt admişi la urne, cu excepţia personalului domestic, a tinerilor care trăiesc cu părinţii şi, de asemenea, a non-rezidenţilor. Dar abia la începutul primului război mondial muncitorii britanici vor deveni cetăţeni cu titlu deplin. Mai mult chiar decât în Marea Britanie, problema dreptului de vot se află în centrul luptelor sociale care, pe toată durata secolului al XIX-lea, vor zgudui societatea germană. În această ţară noţiunea de cetăţenie e strâns asociată burgheziei, pentru că la începutul secolului exponenţii ei au fost promotorii luptei împotriva privilegiilor nobilimii. Revendicarea votului universal apare în timpul Revoluţiei de la 1848, la fel ca în Franţa. La 31 martie, parlamentul din Frankfurt solicită formarea unei Adunări Constituante alese prin vot universal, dar triumful contrarevoluţiei pune capăt experimentului şi întrerupe pentru moment procesul de extindere a cetăţeniei. Câteva decenii mai târziu, nu burghezii, ci muncitorii vor fi cei care vor lua pe cont propriu revendicarea votului universal, provocând reacţia înspăimântată a unei burghezii prinse la mijloc între aristocraţie şi proletariat. Şi în acest caz, dreptul de vot va fi acordat tuturor claselor populare abia după primul război mondial, odată cu republica de la Weimar. O privire rapidă asupra celorlalte ţări europene va scoate la iveală, în 1914, discriminări similare la adresa societăţii muncitoreşti în Italia, de exemplu, rigidele criterii privind instrucţia şi veniturile fac ca, până în 1882, 98% din populaţie să fie exclusă din rândul celor cu drepturi civile.

La acea dată, o nouă lege deschidea larg porţile comunităţii de cetăţeni tuturor italienilor care ştiau să citească şi să scrie, triplând astfel dintr-o singură lovitură numărul alegătorilor. Dar au trebuit să treacă alte câteva decenii pentru ca muncitorii să obţină dreptul de vot. Aceeaşi situaţie o întâlnim în Ţările de Jos. În ciuda numeroaselor reforme constituţionale, în 1887 abia 12, 7% din bărbaţii în vârstă de peste douăzeci şi trei de ani beneficiau de dreptul de vot. În 1917, proporţia ajunge cu greu la 70%. În orice caz, dezvoltarea industrială, marcată de creşterea numărului de salariaţi, de urbanizare şi de mobilitatea indivizilor, joacă un rol determinant în desfiinţarea barierelor sociale, reducând şi apoi anulând criteriile proprietăţii, autonomiei economice şi responsabilităţii, în vederea recunoaşterii dreptului de vot pentru toate clasele sociale.

Alţi factori de excludere: religia, sexul şi naţionalitatea. Dacă dobândirea de către clasele populare a drepturilor electorale constituie una din temele predominante ale istoriei cetăţeniei în secolul al XIX-lea, ea nu e totuşi singura. Alte impedimente fac dificil accesul în comunitatea de cetăţeni. Ne referim în primul rând la restricţiile bazate pe criteriul religios, care îi privesc în principal pe evrei. În Franţa, în afirmarea principiului libertăţii religioase, Declaraţia drepturilor omului şi ale cetăţeanului deschide drum unui proces care va duce, în 1791, la emanciparea populaţiei de credinţă ebraică. Cu începere din acest moment (dacă exceptăm

perioada guvernului de la Vichy, între 1940 şi 1944), evreii devin cetăţeni cu drepturi depline. În alte ţări această emancipare se va produce mai târziu. Până şi într-o ţară liberală ca Marea Britanie interdicţiile politice şi civile privitoare la evrei nu vor fi anulate decât foarte lent, între 1833 şi 1871, în timp ce catolicii devin eligibili abia în 1829. În Prusia, emanciparea evreilor începe în 1812, când le sunt recunoscute dreptul de a presta serviciul militar, dreptul la şcolarizare şi cel de participare la alegerile locale. Dar accentuarea în rândul claselor populare a antisemitismului va fi însoţită, în deceniile următoare, de un regres în plan politic. Prevederile discriminatorii la adresa evreilor se înmulţesc. În tot veacul al XIX-lea, evreii vor fi acceptaţi în comunitatea cetăţenilor germani numai individual şi în măsura accederii lor la clasa burgheză, când vor fi în sfârşit consideraţi îndeajuns de urbani ca limbaj şi comportament. O integrare cât se poate de precară, după cum ştim, şi care de altfel va fi anulată de nazism în anii ’30.

În cazul Franţei, emanciparea precoce a populaţiei evreieşti nu trebuie să ne facă să uităm că, pe parcursul întregului veac al XIX-lea, principiile Declaraţiei drepturilor omului şi ale cetăţeanului nu au fost respectate decât în patria-mamă. Asemenea altor puteri coloniale europene, în imperiul ei Franţa va aplica o politică segregaţionistă. Sclavia, abolită de Revoluţie, va fi restabilită în timpul consulatului. După cucerirea Algeriei, s-a impus treptat ideea că indigenii trebuie consideraţi „supuşi ai autorităţii franceze”;

şi că trebuie excluşi de la dreptul de cetăţenie, pe motiv că nu ascultă de prevederile codului civil, ci numai de un drept al lor specific, privat. Legea din 14 iulie 1865 precizează că indigenul de religie musulmană e francez, chiar dacă nu încetează să depindă de legea islamică. Legătura strânsă dintre drepturile civile şi drepturile civice îşi reafirmă întreaga importanţă. Pentru a se supune normelor codului civil şi pentru a deveni cetăţeni cu titlu deplin, chiar dacă nu erau socotiţi străini, algerienii trebuiau să solicite naturalizarea; erau deci nevoiţi să renunţe la Islam. Abia din 1919 se va admite, cu prudenţă, ca autohtonii algerieni să se bucure de aceleaşi drepturi politice ca francezii şi să-şi păstreze legile şi religia tradiţională. Această discriminare era valabilă numai pentru Africa de Nord. La sfârşitul secolului al XIX-lea, de pildă, în posesiunile franceze din India, colonii şi-au dat seama că să le ceară indigenilor renunţarea la legile lor pentru a dobândi dreptul civil francez nu era suficient pentru a le abate gândul de la solicitarea cetăţeniei franceze. Pentru a evita ca indigenii să devină, în virtutea dreptului, majoritari în sânul comunităţii civice a „europenilor de rasă”, guvernele republicane au introdus în legislaţia electorală a Indiilor franceze criteriul originii etnice. Considerată contrară Declaraţiei drepturilor omului la Paris, această discriminare permitea Indiilor să păstreze privilegiile colonilor. Acest exemplu ilustrează cum se articula, în cadrul concepţiei republicane despre „suveranitatea poporului”, problema interesului şi a identităţii. Colonii, care,

pretutindeni în posesiuni, nu constituiau decât un minim procent din populaţie, se opuneau cu toată puterea recunoaşterii dreptului de vot al indigenilor, din cauza unor interese economice contrare, dar şi pentru că francezii din patria-mamă nu puteau accepta să fie „reprezentaţi" de nişte indivizi pe care, datorită caracteristicilor fizice, culturale şi religioase, îi socoteau a fi departe de criteriile ce structurau definiţia francezului prin excelenţă. Când un funcţionar de stat, însărcinat să redacteze un raport asupra alegerilor organizate în imperiu, putea să scrie că „suntem întrebaţi cum pot negrii aceştia cu totul analfabeţi să se sustragă influenţei albilor şi mulatrilor, lume instruită care le îngăduie să trăiască", este evident că argumentul, atât de des folosit, al diferenţei de „educaţie" este în realitate un eufemism ce ascunde cu greu prejudecăţile rasiale ale autorului.

Excluderea femeilor din comunitatea de cetăţeni constituie o altă problemă fundamentală în istoria cetăţeniei. Şi în acest caz, legătura dintre drepturile civile şi cele civice este esenţială. În ciuda diversităţii normelor juridice care reglementau funcţionarea societăţii franceze sub *ancien régime*, în sânul familiei exista regula generală potrivit căreia femeia trebuia să se supună bărbatului. De aici, odată cu Revoluţia, revolta unor femei faţă de dezinteresul manifestat de revoluţionari în privinţa acestei supuneri domestice. Spre deosebire de bărbatul francez, în cazul femeilor putem spune că implicarea în activităţile publice a precedat cu mult participarea

la procesul electoral. În septembrie 1791.

Olympe de Gouges publica o *Declaraţie a drepturilor femeii şi ale cetăţeanului*, o parodie, un comentariu ironic la adresa Declaraţiei din 1789 şi a „universalismului ei sexuat”. Profitând de entuziasmul revoluţionar, multe femei şi-au însuşit drepturile cetăţeneşti, participând la marile evenimente din acea perioadă şi punând bazele unor cluburi proprii, ca Societatea parizianã a cetăţenelor republicane revoluţionare, în 1793 însă asociaţiile femeilor sunt interzise. După căderea lui Robespierre, revoluţionarele militante asistă neputincioase la elaborarea unui cod civil ce ratifică, pentru mai bine de un secol, inferioritatea juridică a femeii. Articolul 213 spune: „Soţul e dator să-şi ocrotească soţia, soţia e datoare să se supună soţului”. Fără consimţământul soţului femeia nu putea nici să îndeplinească un act juridic, nici „să compară în instanţă”. Asentimentul soţului e cerut de altfel pentru orice donaţie a unui bun care aparţine soţiei. Libertatea şi egalitatea sunt, prin urmare, apanajul bărbatului. Din dreptul civil, această discriminare s-a repercutat în plan politic şi explică tristul paradox al Franţei, prima ţară care acorda în 1848 sufragiul universal bărbaţilor, dar una dintre ultimele din Europa care l-au extins şi asupra femeilor, în 1944. Chiar şi astăzi Franţa e statul european unde proporţia femeilor alese în parlament e cea mai redusă. Când senatorul Bérard afirma în 1919: „Mai mult decât pentru a manevra buletinul de vot, mâinile femeii sunt făcute pentru a fi sărutate”, se înţelege că această

discriminare nu era numai consecinţa unor conflicte de interese între bărbaţi şi femei în sfera domestică, ci o viziune sexistă asupra societăţii.

Exemplul german evidenţiază o evoluţie relativ similară. Şi în acest caz, excluderea femeilor din viaţa publică e motivată pe considerente ce ţin de dreptul civil. Textele justifică această discriminare enunţând cu emfază că „ocupaţiile lor naturale le leagă indisolubil de căminul familial şi le fac dependente de bărbat”. Aşa cum demonstrează Ute Gerhard, după 1848 măsurile contrarevoluţionare nu menajează femeile, din moment ce după 1850 asociaţiile feminine sunt interzise în Confederaţia germană. De asemenea, unificarea dreptului civil german, actualizată în 1900 prin intrarea în vigoare a *Bürgerlichen Gesetzbuch* (BGB), introduce o dependenţă crescută a femeii faţă de soţ, ce confirmă excluderea ei din comunitatea civică. Cu toate că spre sfârşitul secolului al XIX-lea mişcarea feministă a cunoscut o oarecare dezvoltare în ţările Europei Occidentale, dreptul de vot al femeilor avea să fie recunoscut abia în anul 1908 în Finlanda şi în 1913 în Norvegia. Totuşi, dobândirea dreptului de vot de către femei nu va avea loc, în multe cazuri, decât după primul război mondial. Fidelă politicii „paşilor mici”, Marea Britanie admite în 1869 participarea femeilor la alegerile municipale. Drepturile lor civice vor fi extinse în 1918, dar au trebuit să mai aştepte un deceniu până când le vor obţine pe deplin. Contextul revoluţionar care urmează înfrângerii militare explică de ce în Germania

această revendicare avea să fie satisfăcută în 1919.

În limba engleză, termenul *citizenship* desemnează în acelaşi timp cetăţenia şi naţionalitatea, pentru că britanicii (asemenea americanilor) privilegiau, după cum am văzut, apartenenţa la comunitatea civilă. E important totuşi să facem o distincţie între cele două noţiuni, în *Contractul social*, Rousseau preciza că cei ce fac parte dintr-un „popor" (adică dintr-un stat naţional) sunt *cetăţeni* ai acelui stat în măsura în care participă la viaţa politică a ţării lor şi sunt *subiecţi* ai aceluiaşi stat în măsura în care acceptă să se supună legilor la elaborarea cărora au contribuit. Cuvântul *sujet*, pe care Rousseau îl utilizează în acest text, corespunde sensului pe care îl dăm noi astăzi expresiei „cetăţean prin origine": în realitate, pe plan juridic, naţionalitatea defineşte apartenenţa, obedienţa indivizilor faţă de stat, care în schimb se obligă să asigure protecţia tuturor celor ce locuiesc în afara graniţelor sale. Oricare cetăţean al statului este aşadar, în acelaşi timp, subiect şi cetăţean prin origine. Putem adăuga că, pentru a deveni cetăţean, trebuie înainte de toate, din punct de vedere juridic, să faci parte dintr-un stat: mergând mai departe, am spune că, dacă fiecare cetăţean e astfel în raport cu propriul stat, nu întotdeauna acesta din urmă îi asigură drepturi depline. Chiar şi astăzi, de exemplu, minorii – chiar dacă beneficiază de naţionalitatea statului de care aparţin – nu posedă drepturi civice. Comunitatea de cetăţeni este deci un subansamblu al

comunităţii naţionale. În cursul ultimelor două secole, criteriul naţionalităţii a constituit, fără îndoială, cel mai puternic factor care a împiedicat cetăţenia să dobândească o reală dimensiune universală. Nu e mai puţin adevărat că, în cea mai mare parte a secolului, naţionalitatea nu a avut o importanţă deosebită în luptele politice pentru cetăţenie. Constituţia din 1791 precizează că numai francezii pot fi cetăţeni, în timp ce legea din 1793 nu mai face din cetăţenie o premisă esenţială pentru participarea la viaţa politică. Mai târziu, legislaţia privind „calitatea de francez” era fixată de codul civil, dar până la sfârşitul secolului al XIX-lea nu va constitui un factor important al vieţii publice, înainte de 1848, când dreptul de vot depindea de condiţiile censului, barierele sociale – apartenenţa la clasa proprietarilor – se aflau în centrul tensiunilor mai mult decât apartenenţa naţională. În acea epocă, era firesc ca un proprietar rezident în Franţa să fie, prin definiţie, un francez. După cum scria Rogers Brubaker, această asimilare era cu atât mai valabilă în cazul german. În Prusia, principiul dinastic nu fusese abolit. Pe tot parcursul primei jumătăţi a secolului al XIX-lea, supunerea faţă de stat nu implică integrarea indivizilor în acea entitate abstractă care poartă numele de „popor” sau „naţiune”. O legătură personală, mijlocită de apartenenţa la un „ordin”, îl lega pe rege de supuşii săi; acesta era motivul pentru care în centrul tensiunilor se aflau barierele sociale, nu naţionalitatea. În plus, Germania se confrunta cu problema „străinilor”, care la începutul secolului afecta îndeosebi

centrele urbane, deoarece oraşele constituiau, comparativ cu statul, un teritoriu mai limitat şi mai bine definit juridic. Creşterea mobilităţii indivizilor şi îndatoririle asumate progresiv de către stat în favoarea celor mai puţin avuţi şi a săracilor – care constituiau o povară pentru oraşe – obligau diversele state germane să recunoască, prin încheierea unor acorduri, responsabilităţile fiecăruia dintre ele faţă de „propriii săraci”. În acest moment apare conceptul de *Staatsangehörigkeit*, adică apartenenţa la un stat. Totuşi, abia la sfârşitul secolului al XIX-lea criteriul naţionalităţii se impune ca element esenţial pentru delimitarea hotarelor comunităţii civice. Accelerarea fenomenelor migratorii, creşterea numărului de salariaţi, procesul de extindere a dreptului de vot în rândul claselor populare, apariţia în Europa a nazismului, toate aceste noi elemente concură la plasarea problemei naţionalităţii în centrul dezbaterilor politice. Acum încep să se facă simţite divergenţele, puternice şi astăzi, dintre legislaţia franceză şi cea germană, în Franţa, prima hotărâre privind naţionalitatea, adoptată în 1889 ca măsură de stopare a îmbătrânirii populaţiei, îmbină *jus solis* cu *jus sanguinis*, cu scopul de a facilita integrarea milioanelor de emigranţi care, de atunci, încep să se stabilească în ţară. În Germania, prezenţa a doua milioane şi jumătate de polonezi din Prusia răsăriteană şi masiva emigraţie a unei părţi din populaţie explică de ce legea Delbrück din 1913 defineşte naţionalitatea germană privilegiind principiul aşa-numitului *jus sanguinis*, ce permite

integrarea tuturor *Volksdeutsche* ***y*** dar îi exclude pe *Reichsdeutsche* care, din punct de vedere etnic, nu erau germani.

Deprinderea de noi practici sociale în paginile precedente am văzut cum intrarea în lumea modernă a acelei figuri centrale care e cetăţeanul a stârnit confliéte aprinse, la finele cărora drepturile politice şi sociale asociate cetăţeniei au fost extinse la grupurile neglijate de revoluţia burgheză: femeile, muncitorii, ţăranii, evreii, populaţiile din colonii. Dar, pentru a fi completă, o istorie socială a cetăţeanului trebuie, de asemenea, să încerce să demonstreze în ce fel ideea abstractă şi filosofică a cetăţeniei a putut fi practicată concret pentru a deveni o realitate din ce în ce mai prezentă în viaţa de zi cu zi a diverşilor indivizi. Deşi cercetările pe marginea acestui subiect sunt încă puţine, mi-am propus să stărui puţin asupra ultimei teme, subliniind două aspecte pe care le consider fundamentale: identificarea cetăţenilor şi dobândirea concretă a rolului lor social.

Identitatea cetăţeanului. După cum am văzut, pentru a adapta la realitatea Franţei secolului al XVIII-lea principiile democratice ale statului atenian al secolului al V-lea î.Hr., protagoniştii Revoluţiei au fost nevoiţi să inventeze noi reguli capabile să le permită zecilor de milioane de indivizi, răspândiţi pe un teritoriu imens, să interacţioneze. Luptele politice evocate în paginile precedente au sfârşit prin a impune criterii care, deşi în timp au fost supuse variaţiilor, au fost definite din punct de vedere juridic. Dar pentru ca

principiile de dreptate şi egalitate ce stau la baza cetăţeniei să poată fi aplicate, trebuia ca indivizii implicaţi să răspundă într-adevăr criteriilor de identificare. Desigur, parametrii de identificare personală existau deja din Antichitate, dar – dat fiind numărul redus de comunităţi civice în acele timpuri – modalităţile tradiţionale, bazate pe cunoaşterea reciprocă, notorietatea familiilor, recursul la martori şi altele, erau suficiente pentru stabilirea apartenenţei indivizilor la comunitate. În lumea modernă, date fiind dimensiunea statului naţional, amploarea fenomenelor migraţiei şi urbanizarea, aceste metode tradiţionale nu mai sunt suficiente pentru a determina cine e cetăţean şi cine nu. De aici derivă importanţa tot mai mare pe care o va dobândi, începând cu Revoluţia, identificarea la distanţă, bazată pe producerea de probe scrise şi pe activitatea în teritoriu a unei categorii speciale de trimişi statali, funcţionari însărcinaţi cu verificarea identităţii indivizilor. În cazul francez, odată cu adoptarea Constituţiei din 3 septembrie 1791, problema cea mai mare pe care o întâmpinau revoluţionarii era de a înţelege cum trebuie aplicate, cu respectul datorat egalităţii şi pe întregul teritoriu naţional, criteriile de sex, vârstă şi naţionalitate ce îl disting, în rândul populaţiei, pe cetăţean de cel care nu întruneşte condiţiile cetăţeniei. Principală, dacă nu singura probă scrisă care permitea pe atunci verificarea identităţii persoanelor era registrul parohial, ţinut de preotul oricărei comune. Aceste registre, frecvent utilizate în *ancien régime* pentru rezolvarea unor litigii de drept privat (probleme

de moştenire, de proprietate etc.), aveau în esenţă o funcţie religioasă, întrucât atestau apartenenţa indivizilor la comunitatea catolică. Din acest motiv erau excluşi protestanţii, după revocarea edictului de la Nantes în 1688, şi evreii, împinşi la marginea societăţii civile. Pe de altă parte, administrarea acelor registre putea varia în funcţie de uzanţele locale, de personalitatea şi pregătirea preotului, ceea ce prejudicia eficienţa lor documentară. Pentru ca principiile constitutive ale cetăţeniei republicane să poată fi aplicate riguros, trebuiau omogenizate criteriile de identificare, astfel încât toţi cetăţenii, oricare ar fi fost apartenenţa lor religioasă, să se poată număra printre beneficiarii ei. Acesta e motivul pentru care, prin decretul din 20 septembrie 1792, guvernul revoluţionar stabilea că numai funcţionarii statului aveau căderea să administreze registrele de stare civilă. Câţiva ani mai târziu, această măsură va fi completată de dispoziţiile codului civil ce fixau căile de transmitere – pe linie paternă – a numelui. Această „statalizare" a identităţii individuale reprezintă un aspect foarte important al problematicii de care ne ocupăm, întrucât dovedeşte că apariţia figurii cetăţeanului nu e legată numai de cucerirea noilor drepturi sau de posibilitatea de a participa la viaţa publică. Victoria cetăţeniei a fost însoţită de o radicală revoluţie a criteriilor de recunoaştere personală. Istoricii, fără îndoială prea puternic influenţaţi de interpretarea dată de Hegel, au văzut în adaptările revoluţionare prefigurarea unei lumi noi, întemeiate pe separarea dintre stat şi

societatea civilă. Este adevărat că Revoluţia franceză prevedea o sferă privată, menită să apere libertăţile individuale împotriva intruziunilor arbitrare ale puterii statale, dar, înainte de a vedea în acel proces o *separaţie* între stat şi societate, e preferabil să-l considerăm o *redefinire* a relaţiilor dintre cele două entităţi. Dacă până în acel moment puterea regelui apăsa pe umerii supuşilor ca o coerciţie „exterioară" universului lor social, impunându-se împotriva voinţei lor (ne gândim la extorcarea impozitelor sau la represiunea politică), odată cu apariţia unei societăţi de cetăţeni statul începe să exercite o putere „internă", într-un lent şi inexorabil proces de statalizare, sau de instituţionalizare, a identităţii individuale şi colective. Trecerea de la registrele parohiale la cele de stare civilă însemna că, de acum încolo, pentru a exista, pentru a face parte din societatea civilă, fiecare individ trebuia înregistrat încă de la naştere, cu propria existenţă socială, într-un document oficial în care să fie notate elementele esenţiale ale identităţii sale. Doar respectând această procedură el putea fi considerat un cetăţean. Laicizarea stării civile poate fi considerată o etapă fundamentală în procesul de politizare a identităţii individuale. Dacă până atunci registrele parohiale nu slujeau decât la reglementarea chestiunilor de ordin religios sau de drept privat, din acest moment ele devin nişte instrumente indispensabile pentru construirea comunităţii civice. Dacă certificatul de naştere al unui copil sau certificatul de deces al unei rude par să fie o practică normală, exemplul

francez demonstrează că ele au putut să se impună abia după ce au învins nenumărate rezistenţe individuale şi colective, prelungite pe durata mai multor decenii. Până la căderea lui Napoleon, cauza principală a rezistenţelor de acest gen o constituia problema încorporărilor: pentru a evita să fie trimişi în război, mulţi cetăţeni falsificau actele de stare civilă, îşi schimbau numele, data naşterii, chiar şi sexul, adeseori cu complicitatea autorităţilor municipale. Dacă reprezentanţii statului justificau intervenţiile legislative asupra numelor prin necesitatea de a garanta buna funcţionare a regulilor democratice într-o societate de cetăţeni, nu trebuie să uităm că respectivele şi măsuri determinau, în acelaşi timp, intruziunea statului în viaţa privată a indivizilor, intruziune care adesea a provocat suferinţă. De pildă, decretul emis de Napoleon în 1808 pentru a le impune evreilor să se conformeze normelor privitoare la nume a stârnit vii proteste în sânul comunităţii israelite, mai ales în Franţa orientală. Noile reguli fixate în privinţa numelor de familie şi a transmiterii lor se loveau în realitate de tradiţiile ebraice. Abia la sfârşitul secolului al XIX-lea aceste prevederi vor fi pe deplin acceptate. De altfel, intervenţia statului în această privinţă avea să creeze noi forme de identificare a persoanelor. După cum scria Dietz Bering în legătură cu Germania, legislaţia prusacă din 1812, care admitea la rândul ei emanciparea evreilor, le impunea în schimb acestora să poarte permanent acelaşi nume. Câtă vreme antisemitismul se alimenta dintr-o mentalitate înrădăcinată, ceea ce

li se imputa evreilor erau caracteristicile fizionomice, atitudinile, modul de exprimare, şi aceasta explică de ce chestiunea numelor nu era de fapt adevăratul punct nevralgic al problema. Dar, odată cu anii ’30 ai secolului al XIX-lea, tot mai mulţi evrei vor începe să se integreze în societatea prusacă, pentru a deveni cetăţeni egali în drepturi cu ceilalţi. Dintr-odată, din moment ce nu puteau fi identificaţi fizic ca evrei, problema numelui – marca simbolică prin care statul definea şi garanta identitatea unei persoane – dobândea o importanţă sporită. Statul prusac le-a interzis atunci israeliţilor să poarte nume creştine. Politica numelor a devenit astfel un instrument de marginalizare ce permitea excluderea evreilor din comunitatea cetăţenilor.

Începând cu Revoluţia franceză, registrul de stare civilă a constituit o etapă fundamentală în edificarea socială a cetăţeniei, deoarece el reprezenta o primă treaptă în sistemul de identificare a indivizilor în societatea modernă. Istoria dreptului de vot demonstrează că deodată, mai ales în cazul francez, registrele de stare civilă au fost utilizate pentru redactarea în fiecare comună a listelor electorale, graţie cărora alegerile se puteau desfăşura regulamentar. Pentru a evita efortul administrativ de a verifica de fiecare dată identitatea votanţilor, destul de timpuriu autorităţile publice au elaborat certificatele electorale. Pentru istoria socială a cetăţeniei, aceasta reprezenta o inovaţie importantă: certificatul anticipa forma modernă de identificare la distanţă într-o lume în care

metodele tradiţionale de recunoaştere a persoanei nu mai erau suficiente. Nu întâmplător, uzanţa verificării identităţii unei persoane cu ajutorul unui document s-a dezvoltat la început în legătură cu dreptul de vot. Identificarea exactă a alegătorilor este fundamentală într-o societate democratică, unde cetăţenii participă în comun la exercitarea puterii. Documentul eliberat cetăţeanului, frecvent utilizat în secolul al XIX-lea şi pe post de certificat de moralitate sau carte de identitate, va constitui în deceniile următoare un model pentru alte forme de legitimare, ce au devenit necesare ca urmare a noilor drepturi acordate cetăţeanului (carte de identitate, document de asigurare socială şi aşa mai departe). Istoria dreptului de vot ilustrează perfect dublul proces de definire şi actualizare a cetăţeniei, derivând din rolul tot mai important pe care el îl va dobândi în societatea democratică. Pe de o parte, conflictele politice se repercutau, în mediul parlamentar, asupra elaborării legilor care, pornind de la un complex de criterii generale, îi individualizau în sânul societăţii pe cei cu drept de vot; pe de altă parte, autorităţile publice trebuiau să acţioneze de aşa manieră încât legea să fie eficientă în cazul fiecărui individ căruia îi era recunoscut acest drept, contribuind astfel la procesul de individualizare (şi de dezvoltare a individualismului) tipic lumii moderne. Cetăţeanul aparţine categoriei privilegiate a persoanelor admise să ia parte la viaţa politică a statului lor, dar exercitarea acestei puteri îl va plasa între limitele unui rol exclusiv individual. Lista ce

enumera numele alegătorilor în ordine alfabetică şi documentul care certifica apartenenţa personală a fiecăruia dintre ei la comunitatea civică reprezintă două inovaţii tehnice probatorii pentru acest proces de personalizare a expresiei politice. S-ar putea adăuga invenţia buletinului de vot, a urnei şi, mai ales, a cabinei electorale. *Australian ballot*, apărut, după cum indică numele, în Australia în 1857, a fost introdus în Marea Britanie după 1872 şi s-a răspândit apoi în toată Europa: în Belgia în 1877, în Germania în 1903, în Franţa în 1913. Această invenţie defineşte caracterul „secret" şi „personal" al opiniei politice, asimilate „vieţii private" a fiecărui cetăţean. Ne găsim la polul opus principiilor democraţiei directe, bazate pe dezbaterea publică, şi, de asemenea, suntem departe de principiile Revoluţiei franceze. Constituţia din 1793, de exemplu, autoriza exprimarea votului cu voce tare. Abia după căderea lui Robespierre a început să fie admis (în 1795) votul secret, în realitate, alegătorii francezi au continuat să voteze public până la sfârşitul secolului al XIX-lea.

De la cetăţenie la noi comportamente sociale. Acest exemplu ne conduce către un alt aspect esenţial al istoriei cetăţeniei din secolul al XIX-lea: progresiva impunere a noilor practici sociale şi, mai general, a unei atitudini diferite. În Franţa una dintre cauzele principale ale rezistenţei la laicizarea stării civile, de care ne-am ocupat mai sus, deriva din faptul că, pentru a omogeniza înregistrările naşterilor, căsătoriilor şi deceselor, autoritatea centrală a trebuit să impună tuturor

cetăţenilor coduri simbolice proprii lumii culturii scrise şi birocraţiei, în defavoarea uzanţelor locale şi a particularităţilor regionale. La ţară, unde analfabeţii erau încă în număr destul de mare şi unde aveau să se menţină pe tot parcursul secolului metodele tradiţionale de identificare reciprocă, regulile abstracte şi complexe de identificare la distanţă (semnături, timbre, formule administrative) au rămas pentru multă vreme aproape de neînţeles şi au fost prost aplicate, întrucât responsabilii locali le adaptau la propriile tradiţii şi nevoi. Aceeaşi constatare poate fi făcută şi în legătură cu dreptul de vot. Au trebuit să treacă multe decenii pentru ca unor cetăţeni să le fie clare aceste norme abstracte şi pentru ca actul individual de depunere a buletinului de vot în urnă să constituie maniera legitimă de a lua parte la viaţa politică a ţării. După cum sublinia Albert Hirschman, universalizarea dreptului de vot a comportat, din contră, o „mutilare" a expresiei politice.

Astăzi, regula „un om, un vot" îi permite fiecăruia să joace un rol minim în alegerile politice, dar stabileşte totodată, în acelaşi mod, un soi de limită maximă, de prag: de exemplu, nu le permite cetăţenilor să exprime intensitatea, atât de diferită de la caz la caz, a convingerilor şi opiniilor.

Am văzut deja că republicanii, cum a fost Gambetta, au înţeles repede importanţa pe care o are dreptul de vot pentru calmarea tensiunilor politice ale claselor populare. De fapt, sufragiul universal impune comportamente opuse formelor

obişnuite de protest popular, ca răscoala, revolta sau sărbătorile cu caracter mai mult sau mai puţin subversiv, în Franţa, ostilitatea manifestată până în zorii secolului XX faţă de votul universal de către muncitori, moştenitori ai tradiţiei revoluţionare şi partizani ai „sindicalismului acţiunii directe”, poate fi interpretată ca o formă de rezistenţă la o evoluţie care, încetul cu încetul, ar fi dus la condamnarea formelor autonome de exprimare politică ale claselor populare. La ţară, cetăţenii s-au familiarizat treptat cu sistemul electoral, mulţumită eforturilor de însuşire a dreptului de vot, care i-au determinat să se adapteze la realităţile şi uzanţele locale. Multe decenii, alegerile vor păstra un caracter colectiv sau chiar religios. 83% dintre cetăţenii francezi care în 1848 participau la primele alegeri bazate pe votul universal reprezintă un procent ridicat, favorizat de integrarea realizată de ei a „noului” cu tradiţiile practice colective ale lumii rurale. Foarte des – şi Tocqueville ne-a lăsat în această privinţă o mărturie celebră în ale sale *Souvenirs* – ţara întreagă defilează, cu steagul bisericesc în frunte şi în ordine alfabetică, îndreptându-se spre urne.

În acelaşi timp, exercitarea crescândă a dreptului de vot avea să ducă la noi forme de organizare colectivă. Atâta vreme cât dreptul de vot era, ca să spunem astfel, confiscat de notabilităţi, formele tradiţionale de socializare – cercuri, cluburi, asociaţii locale – constituiau principalele suporturi ale vieţii politice. Odată cu votul universal însă masele vor apărea brusc în

scenă, iar birocraţia va impune în viaţa politică noi instrumente de identificare la distanţă. Notabilul va ceda pasul politicianului de profesie şi asociaţionismul local va da înapoi în faţa partidelor moderne, adevărate „maşini” electorale. Descriind aceste schimbări, Max Weber demonstra în privinţa Angliei că, la sfârşitul anilor ’60 ai secolului al XIX-lea, apariţia „agentului electoral”, figură care a devenit curând indispensabilă pentru verificarea fondurilor cheltuite de candidaţi în campaniile lor, reprezenta o cotitură în istoria democraţiei engleze, marcând începutul „profesionalizării” activităţii politice, în 1914, două mii de englezi trăiau deja, în mod nemijlocit, din politică. De acum, deprinderea practicilor electorale devenea şi deprinderea funcţiilor reprezentative: trebuia să ştii cum să-ţi convingi alegătorii, cum să vorbeşti mulţimilor, cum să dobândeşti acea elocvenţă care îţi va permite în parlament să-ţi motivezi propriile poziţii politice sau să le denunţi pe ale adversarilor.

Ne dorim ca acest rapid tur de orizont să fie suficient pentru a demonstra că, dacă apariţia cetăţeanului la sfârşitul secolului al XVIII-lea a reprezentat evenimentul major al istoriei Europei şi al lumii, acest lucru a fost posibil numai pentru că indivizii, supuşi autorităţii regale, au dobândit libertatea de expresie şi dreptul de vot. În fond, aplicarea principiilor care definesc cetăţenia a dus la o reorganizare radicală a identităţilor sociale. Cetăţeanul apare ca personaj central în cadrul statului naţional. Aşa cum am văzut, să fii cetăţean

înseamnă, în mod fundamental, să faci parte dintr-un ansamblu *politic*, unde intră toţi indivizii care exercită suveranitatea. Această afiliere presupune totuşi ca cetăţeanul să fie deja integrat într-un context mai amplu, comunitatea naţională, care îi reuneşte pe toţi cei ce aparţin aceluiaşi stat – adică pe toţi cei ce sunt în acelaşi timp supuşi şi protejaţi. Această dublă apartenenţă are la bază premise juridice. Ceea ce nu înseamnă că aceste raporturi sunt „exterioare" societăţii: din contră, istoria socială a cetăţeanului demonstrează că cetăţenia s-a impus datorită unei tot mai pronunţate „statalizări" (sau „instituţionalizări") a identităţii individuale şi colective. Prin transformarea muncitorilor revoluţionari în alegători paşnici şi în cetăţeni pasivi, acest proces a jucat un rol esenţial în pacificarea raporturilor sociale. Pornind de la aceste consideraţii, ne putem întreba, pe bună dreptate, dacă aplicarea precoce a metodelor politice şi administrative proprii statului parlamentar nu a fost cumva unul dintre principalele motive pentru care Franţa şi Marea Britanie nu au cunoscut în secolul XX deriva totalitară a Germaniei, în cele două ţări, precocitatea procesului democratic a permis marii majorităţi a populaţiei să se familiarizeze cu obiceiurile şi comportamentele ce caracterizează cetăţeanul modern şi să le interiorizeze. Dar numai istoria comparată a formelor şi mecanismelor „puterii la distanţă", după cum anticipa Alf Lüdtke în urmă cu câţiva ani, va permite verificarea validităţii acestei ipoteze.

Referinţe bibliografice

D. Bering, *Der Name als Stigma. Antisemitismus im deutschen Alltag 1812 – 1933*, Stuttgart, 1992.

R. Brubaker, *Staatsbürger. Deutschland und Frankreich im historischen Vergleich*, Hamburg, 1994 (trad. It. *Cittadinanza e nazionalità în Francia e în Germania*, ediţie îngrijită de G. Luciani, Bologna, 1997).

G. Ute, „Die Rechtsstellung der Frau in der bürgerlichen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts", în J. Kocka (coord.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland în europäischen Vergleich*, München, 1988, pp. 439 – 468 (trad. It. *Borghesie europee delvottocento*, ediţie îngrijită de A.M. Banti, Venezia, 1989).

— Godineau, *Citoyennes tricoteuses: les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution française,* Paris, 1988.

A.O. Hirschman, *Engagement und Enttäuschung: über das Schwanken der Bürger zwischen Privatwohl und Gemeinwohl,* Frankfurt a. M., 1984 (trad. It. *Felicită privata e felicită pubblica*, ediţie îngrijită de J. Sassoon, Bologna, 1995).

T. Hobbes, *Vom Menschen-vom Bürgem,* Hamburg, 1994 (ed. I 1642, trad. It. *De cive: elementi filosofici sul cittadino,* ediţie îngrijită de T. Magri, Roma, 1992).

J. Kocka, „Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert", în Idem, *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, cât., pp. 11 – 76.

A. Lüdtke, *«Gemeinwohl», Polizei und*

«Festungspraxis»: Staatliche Gewaltsamkeit und innere Verwaltung în Preußen, 1815 – 1850, Göttingen, 1982.

T.H. Marshall, *Bürgerrechte und soziale Klassen: Zur Soziologie des Wohifahrtsstaats,* Frankfurt a. M., 1992.

G. Noiriel, „L'identification des citoyens. Naissance de l'état civil républicain", în *Genèses*, 13, 1993, pp. 3 – 28.

Idem, *Die Tyrannei des Nationalen. Sozialgeschichte des Asylrecht în Europa*, Lüneburg, 1994.

M. Offerlé, *Un homme, une voix? Histoire du suffrage universel,* Paris, 1993.

M. Riedel, „Bürger, Staatsbürger, Bürgertum", în O. Brunner *et al, Geschichtliche Grundbegriffe,* vol. I, Stuttgart, 1992, pp. 672 – 725.

P. Rosanvallon, *Le sacre du citoyen,* Paris, 1992.

J. – J. Rousseau, *Du Contrat Social,* Paris, 1977 (trad. It. *Îl contratto sociale,* Roma, Bari, 1997).

M.R. Somers, „Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in the Tranzition to Democracy", în *American Sociological Review,* 58, 1993, pp. 587 – 620.

M. Weber, *Wissenschaft als Beruf. Politik als Beruf,* Berlin, 1992 (ed. I 1922, trad. It. *Îl lavoro intellettuale come professione*, Torino, 1980).

Capitolul 9

Emigrantul

Frank Caestecker în Europa secolului al XIX-lea, emigrantul nu constituia o noutate, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, valurile migratoare crescuseră; ele vor atinge însă apogeul după 1800, diferenţiindu-se de cele anterioare. Întocmai cum Europa trecea de la societatea agrară la societatea industrială, tot astfel se va transforma şi caracterul fenomenului de emigraţie sau imigraţie şi se vor schimba regiunile afectate de acest fenomen. Chiar dacă în studiul de faţă va prevala interesul pentru emigraţia peste Ocean, nu e mai puţin adevărat că ţintele emigraţiei se vor schimba şi pe teritoriul european. Secolul al XIX-lea va dobândi totuşi un aspect specific, caracterizat printr-o mare mobilitate, datorată mai ales creşterii bruşte a numărului de emigranţi. Întrucât datele statistice ale acestui secol nu sunt nici pe departe credibile, încercările istoricilor de a efectua un calcul global asupra deplasărilor de populaţie au fost puţine. În acest context, vom analiza în primul rând emigraţia spre America, apoi fluxul migrator continental şi, în sfârşit, influenţa exercitată de statul secolului al XIX-lea asupra fenomenului.

Emigraţia peste Ocean în septembrie 1846, Ernst Stille, un tânăr de douăzeci şi patru de ani, pleca într-o trăsură spre Bremen, lăsându-şi în urmă sătucul de obârşie, Lenjerich, din circumscripţia Tecklenburg. Era, probabil, întâia oară când pleca din satul în care se născuse. La Bremen s-a îmbarcat pe o corabie cu destinaţia New York. Timp de două luni a călătorit pe mare, împreună cu alţi pasageri, cei mai mulţi dintre ei tot emigranţi din Tecklenburg. Ajuns la New Orleans, a luat urma unor vechi cunoscuţi ai săi, care emigraseră în deceniul ce tocmai se încheiase; cei mai mulţi dintre ei erau din Lienen, un sat vecin cu Lenjerich. După câteva slujbe neînsemnate pentru compatrioţii săi, din care a scos oarece câştig, Ernst Stille s-a mutat în Powhatan Point, un sat din Ohio. A ajuns acolo după o călătorie de şaisprezece zile şi a pornit în căutarea unei rude, Wilhelm Stille, care plecase din Lenjerich în 1833. La Powhatan Point, Ernst nu era un străin, pentru că acolo locuiau mai mulţi emigranţi din Ladbergen, un sat situat la sud de Lienen şi Lenjerich. Dar paşii îl vor purta pe Ernst spre un oraş din apropiere, Cincinnati, unde şi-a găsit de lucru la un cărămidar din Ladbergen şi a fost găzduit într-o cameră de un emigrat din aceeaşi localitate. În mai 1848 s-a căsătorit cu Henriette Dickmans, o fată de douăzeci de ani, care, ca şi el, plecase din ţară în 1846. Ea se născuse la Leeden, un sat aflat la nord de Lenjerich. Ernst şi-a cunoscut viitoarea soţie în Cincinnati, printr-un unchi al ei, Rudolph Espel, emigrat din Lienen în 1837, care lucra împreună

cu Ernst la fabrica de cărămidă.

Fuga lui Ernst Stille în marea Americă nu a fost un salt în necunoscut. Cu toate că îl despărţeau mii de kilometri de ţara lui, Lenjerich, Lienen, Leeden şi Ladbergen nu i s-au părut niciodată foarte îndepărtate. Cei care plecaseră din Tecklenburg se întâlneau, iată, în Cincinnati, New Orleans, Powhatan Point şi în alte locuri. Prin întâlnirea cu noi imigraţi, prin întoarcerea acasă a altora şi printr-un intens schimb epistolar, această comunitate tecklenburghezo-americană a păstrat o strânsă legătură cu ţinutul de origine.

Imigraţii nu au rămas însă strâns legaţi de valorile şi tradiţiile trecutului. Răspunsul lor la sfidarea Lumii Noi a fost formarea unui nou grup social, cel etnic. Identitatea locală a bătrânului continent a fost înlocuită cu o conştiinţă etnică, o conştiinţă căreia Lumea Nouă avea să-i dea formă şi conţinut. Astfel, la Cincinnati, cei din Tecklenburg – şi printre ei, presupunem, şi Ernst Stille – s-au integrat în numeroasa comunitate germană care, în 1850, reprezenta circa 30 % din populaţia acestui oraş. Americanii germani se trag de fapt din americanii tecklenburghezi.

Walter Kamphoefner, istoricul acestei emigraţii, a clarificat, pe lângă schemele fluxului migrator şi variaţiile identificării culturale, cauzele şi motivaţiile unui asemenea fenomen. Ernst Stille şi compatrioţii săi, marcaţi de problemele economice ale îndepărtatei lor patrii, căutau o meserie în măsură să le asigure pâinea zilnică. Cum scria Ernst într-o epistolă adresată unchiului său, Germania rămânea pentru el ţara

unde ar fi trebuit să îndure o viaţă întreagă de chin, fără nicio perspectivă de succes. Pentru strămoşii săi însă, situaţia în ţara de obârşie fusese simţitor mai bună. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, chiar dacă terenurile erau slab cultivabile, Tecklenburgul era o regiune prosperă, unde populaţia aflată într-o puternică creştere demografică îşi găsea sursa de subzistenţă în agricultură, în prelucrarea inului şi în emigrările sezoniere spre coastele olandeze. Declinul comerţului agricol local, cauzat de concurenţa exercitată în special de străinii dotaţi cu utilaje mai avansate din punct de vedere tehnologic, a constrâns populaţia, confruntată cu un spor demografic deloc neblijabil, să-şi găsească noi surse de câştig. Ţăranii fără pământ (zilierii) au fost afectaţi cel mai serios de dispariţia comerţului local. Era dificil să găseşti surse de câştig alternative la faţa locului, iar posibilităţile de câştig prin emigrarea în Ţările de Jos au scăzut din ce în ce mai mult. Unii tecklenburghezi şi-au încercat norocul în America, şi veştile încurajatoare care soseau în patria-mamă au declanşat un masiv exod spre Cincinnati, New Orleans, Powhatan Point, prin urmare în zonele cu care existau contacte. Între 1830 şi 1850, din Tecklenburg au emigrat trei mii de oameni. În nicio altă regiune germană nu a fost înregistrat un procent atât de ridicat de emigranţi.

Dacă criza economică a constituit cauza exodului, ea nu poate fi totuşi singura explicaţie a emigraţiei spre continentul american. În cazul în care sărăcia ar fi fost principalul ei resort, ne-am

fi aşteptat ca majoritatea emigranţilor să provină din zonele cele mai sărace sau ca din regiunile cu aceleaşi probleme economice să emigreze o cotă de populaţie similară. Probabil însă că nu oamenii cei mai săraci au emigrat primii. În aceleaşi regiuni, din unele sate emigra un mare număr de oameni, pe când din altele nu pleca nimeni. Emigraţia peste Ocean a fost, aşadar, mai mult decât o fugă de sărăcie. Pentru mulţi oameni săraci, emigrarea nu reprezenta o alternativă realizabilă, inclusiv din cauza costului ridicat al călătoriei. Chiar dacă unii dispuneau de mijloacele necesare, hotărârea de a pleca depindea în mare măsură de înclinaţiile lor culturale. În Tecklenburg se formase o tradiţie a emigrării încă din secolul al XVIII-lea: tinerii creşteau cu ideea că emigrarea făcea parte din viaţa lor, şi în prima jumătate a secolului al XIX-lea s-au modificat doar momentul şi durata emigrării. Rămâne de clarificat care tecklenburghezi au fost pionierii emigrării dincolo de Ocean. În orice caz, succesul emigrării a reprezentat numai o schimbare de direcţie: nu se mai călătorea spre Ţările de Jos, ci spre Ohio şi Missouri. Odată cu integrarea în societatea americană, dinamica fenomenului migrator creşte şi datorită relaţiilor sociale.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fascinaţia exercitată de Statele Unite nu a scăzut; caracterul societăţii însă va cunoaşte schimbări. Frontiera s-a stabilizat, şi imigraţilor le-a fost mult mai greu să se integreze în economia agricolă. Din contră, industria americană s-a dezvoltat cu o rapiditate remarcabilă. Marea cerere de forţă de

muncă în industria şi economia domestică americană şi scăderea costurilor pentru traversarea atlantică au făcut ca şi cei din clasele sociale mai sărace să-şi încerce norocul. În Germania, centrul geografic al emigraţiei peste Ocean s-a mutat în regiunile situate la est de Elba. Chiar şi din Italia şi din imperiul nazist mii de persoane vor pleca spre celălalt ţărm al Oceanului. O parte dintre aceşti emigranţi considerau exodul o fază temporară, în care aveau să procure bani pentru familie.

În regiunea aleasă, ar fi fost posibil ca, printr-o viaţă de sacrificiu şi printr-o muncă dură în schimbul unui salariu mai mare, să-şi procure mijloacele pentru a dobândi ulterior bogăţia în propria ţară şi pentru satisfacerea nevoilor zilnice. Unii emigraţi prelungeau acest proiect temporar sub presiunea circumstanţelor sau decideau în ultimul moment să rămână în ţara unde emigraseră.

Cu toate acestea, între 1880 şi 1900 s-au întors 20% dintre evrei, 35% dintre polonezi şi de-a dreptul 50% dintre italienii din sud. Cota medie a celor care au făcut cale întoarsă a fost estimată la 30% pentru Statele Unite şi la un mai puţin de 53% pentru Argentina. În ceea ce priveşte emigraţia în prima jumătate a secolului al XIX-lea – din Tecklenburg, de exemplu –, nu se cunoaşte numărul celor care s-au întors. La sfârşitul veacului, în orice caz, era mult mai simplu să rămâi fidel ideii iniţiale de emigrare temporară pe continentul american. Dacă în 1867 călătoria între un port european şi unul american dura în medie

patruzeci şi patru de zile, în 1900, cu un vapor cu aburi, ea dura doar o săptămână. În felul acesta erau perfect realizabile chiar şi emigrările sezoniere dincolo de Ocean. La începutul secolului următor, aproximativ 20.000 de italieni plecau anual în Argentina – aşa-numita *Golondrina* (rândunică) – pentru a lucra la strânsul recoltei. Plecau din Italia în noiembrie, recoltau m şi grâu la Córdoba Nord şi la Santa Fé, apoi, între decembrie şi aprilie, culegeau porumb la Córdoba Sud şi la Buenos Aires. În mai se întorceau în Piemont, pregătiţi pentru semănat.

Cunoştinţele relative la schema, dinamica şi motivaţiile fenomenului migrator şi la modelele modificate de identificare a emigraţilor expuse aici sunt rodul unei intense cercetări istorice asupra emigraţiei peste Ocean. Aceste cunoştinţe despre fenomenul migrator au fost dobândite mai ales în urma unor cercetări asupra cazurilor locale şi în urma unor studii privind fie meleagurile de baştină, fie ţinuturile de debarcare. Comunităţilor le erau asociate, din când în când, diferite modele de mobilitate şi diverse fluxuri migratoare. Acest tip de emigrare cunoaşte cea mai mare expansiune în secolul al XIX-lea. S-a calculat că, între 1821 şi 1915, la ea au luat parte cincizeci de milioane de oameni. Între 1861 şi 1910 s-au îndreptat spre Statele Unite circa două treimi din totalul de emigraţi peste Ocean. Această cotă scădea însă în fiecare an, astfel încât între 1911 şi 1920 nici măcar jumătate dintre emigranţii de pe teritoriul european nu se mai orientau spre „Lumea Nouă”. Din Reich-ul german au emigrat,

mai ales între 1846 şi 1893, între cinci şi şase milioane de persoane, aproape toate în Statele Unite. Pe durata „lungului” secol al XIX-lea, s-au mutat dincolo de Ocean circa 250.000 de oameni din Ţările de Jos şi din Belgia: şi în cazul lor, la graniţa dintre secole, ţinta o reprezentau Statele Unite, într-un număr mai mic, şi francezii şi-au părăsit meleagurile pentru a se îndrepta spre Statele Unite sau spre Argentina. Dintre emigranţii semiţi – 2, 8 milioane între 1899 şi 1914 –, evreii erau, cu un procenţ de 40%, cei mai numeroşi, fiind şi ei atraşi mai ales de Statele Unite, în secolul al XIX-lea, Italia a fost ţara cea mai afectată de fenomenul migrator. Între 1876 şi 1915, administraţia italiană a eliberat opt milioane de paşapoarte pentru emigranţii peste Ocean, care, cel puţin până în 1900, aveau să opteze în special pentru America de Sud: 70% dintre imigraţii în Argentina şi 60% dintre imigraţii în Brazililf proveneau din Italia.

Emigraţia continentală

Cercetarea istorică se ocupă mai mult de fenomenul migraţiei către America decât de strămutările colective de pe teritoriul european. Ceeè ce nu înseamnă însă că acest tip de emigrare ar prezenta o semnificaţi mai puţin importantă. Structurile lui sunt, în orice caz, mult mai puţin cunoscute. 1

Emigraţia circulară sezonieră. Atât emigraţia peste Ocean, cât şi cea continentală au reprezentat o reacţie la transformările ce aveau loc în sectorul agricol. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, zona rurală a fost epicentrul

expansiunii demografice. O sporire a productivităţii agricole, determinată, printre altele, de introducerea cultivării cartofilor, şi avântul industriei agricole au constituit suportul acestei creşteri demografice.

Ţăranii din secolul al XVIII-lea îşi puteau îmbunătăţi câştigurile deplasându-se în alte regiuni, ori de câte ori cantitatea de muncă agricolă disponibilă acolo permitea acest lucru. Astfel, circa 20.000 de oameni, mai ales din Westfalia, emigrau anual spre bogata zonă de coastă olandeză, ca să lucreze în sectorul agricol sau în construcţii.

Şi pe terenurile fertile din juruf Parisului, 30.000 de lucrători, emigraţi îndeosebi din zonele montane ale Masivului Central, erau angajaţi anual pentru strângerea recoltei de cereale. De asemenea, mulţi oameni din Auvergne îşi părăseau în fiecare an ţinutul de baştină ca să lucreze în sectorul edilitar, ca zidari.

În secolul al XIX-lea, economia agrară, un *mixtum compositum* între agricultură, industrie şi munca ocazională, a fost implicată în procesul de industrializare capitalistă. Scopul întreprinzătorului agricol modern nu mai era economia pentru subzistenţă, ci realizarea de profituri. Reţeaua feroviară, care la sfârşitul secolului al XIX-lea înţesa pur şi simplu întreaga Europă, a creat şi o piaţă internaţională pentru produsele agricole. Proprietarii de pământ şi ţăranii au început să lucreze mai intens pământul, beneficiind de avantajele cultivării unor terenuri mai întinse, prin intermediul specializării şi al

monoculturii. Datorită investiţiilor în noile tehnologii, a fost posibil să se facă economii în ceea ce priveşte preţul muncii. Astfel, spre sfârşitul secolului, treierătoarea era cel mai răspândit utilaj agricol, întrucât făcea superfluă munca ţăranilor pe timpul iernii. La sfârşitul verii, treierătoarea termina de efectuat 80% din munca de iarnă a cultivatorilor de cereale, de aceea munca la câmp s-a concentrat în câteva luni. În sectorul agricol modern, era dificil ca ţăranii să mai poată conta pe o ocupaţie rentabilă pe durata întregului an. În aceste condiţii, mulţi decideau să se întoarcă în ţară. La începutul anului şi pe timpul verii însă grupurile de lucrători sezonieri îşi ofereau serviciile.

Dacă în secolul al XIX-lea societatea germană şi cea belgiană s-au văzut nevoite să recurgă la schimbări radicale, Franţa a reuşit practic să „alunece” în era industrială modernă fără să se rupă radical de trecut. Aici, plecarea din zona rurală a fost un proces mai îndelungat, care avea să se prelungească vreme de mai bine de un secol şi jumătate şi să adopte un ritm mai accelerat abia în timpul celui de-al doilea imperiu (1851 – 1870). Creşterea demografică treptată din secolul al XIX-lea a făcut posibilă supravieţuirea agriculturii tradiţionale, puţin orientată spre piaţă şi integrată eventual prin intermediul emigraţiei sezoniere. Şi politica va contribui la limitarea procesului de proletarizare între praguri suportabile din punct de vedere umanitar. Întrucât, începând cu secolul al XVIII-lea, elita franceză se temea de dezordinile sociale, ea a reacţionat mai rapid decât oricare

alta la nemulţumirile populaţiei. Introducerea votului universal masculin în 1848, dar şi protecţionismul economic şi social constituiau expresia acestor temeri. Chiar dacă Franţa a evitat parţial experienţa amară a unui proces de proletarizare brutal, care elimina masiv oamenii din sectorul primar, şi aici schimbările din agricultură au produs profunde transformări pe piaţa forţei de muncă.

O puternică influenţă asupra cererii de forţă de muncă în sectorul agricol a avut cultivarea sfeclei-de-zahăr: cererea de zahăr a crescut odată cu puterea de cumpărare din mediul urban.

Încă din prima jumătate a veacului al XIX-lea, ţăranii din Districtul de Nord francez şi din Saxonia au început să cultive sfecla-de-zahăr, care se va impune definitiv după 1850. Extinderea suprafeţelor cultivate şi declinul producţiei de cereale în Europa – determinat de importurile de cereale americane la preţuri mici – au dus la concentrarea culturilor în regiunile Beauce şi Brie, adică în zonele cu mari ferme agricole la sud de Paris şi în sudul Picardiei, în timp ce în Germania sfecla-dezahăr era produsă în mari cantităţi în Prusia, la est de Elba.

Din acest motiv, gospodăriile agricole profilate pe cultura sfeclei-dezahăr i-au obligat pe mulţi agricultori locali să-şi caute locuri de muncă în altă parte, întrucât o asemenea cultură solicita o mare cantitate de forţă de muncă doar pentru perioade scurte.

Perioadele de însămânţari şi arături din primele luni ale anului, ca şi cele de recoltare şi

încărcare din toamnă se caracterizau printr-o activitate febrilă. În afară de cele câteva săptămâni când se lucra extrem de intens, asemenea culturi nu cereau prea multă atenţie. În jurul anului 1850, 10.000 de lucrători sezonieri flamanzi lucrau anual pe câmpurile de sfeclă-de-zahăr din Districtul de Nord. Din cauza strămutării culturilor franceze de sfeclă-de-zahăr în vest, migraţia sezonieră flamandă spre regiunea parizianã a crescut sensibil. În 1896, în Franţa existau 40.000 de lucrători sezonieri, mai ales în regiunile cu mari gospodării agricole. Dintre ţăranii care cultivau sfeclă, prea puţini proveneau din tradiţionala regiune a emigraţiei, Masivul Central. Marii producători preferau să angajeze lucrători flamanzi, întrucât aceştia aveau echipe de lucru complete. Prin urmare, proprietarul de pământ putea încredinţa întreaga afacere *ploegmeesterului* unei *bendes* flamande.

Munca sezonieră în Franţa exercita, la rândul ei, o influenţă considerabilă asupra zonelor rurale flamande: o mare parte din regiunile de răsărit şi din cele de apus au devenit dependente economic de cultiva* rea sfeclei-de-zahăr. Astfel, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, aproape 50% din populaţia masculină din Koekelare – şi era vorba de mii de persoane – se îndrepta anual spre Franţa. Şi din zona Roeselare mulţi lucrători emigrau la începutul secolului spre Franţa. Femeile şi copiii rămâneau la Roeselare şi Koekelare şi se îngrijeau de micile lor obligaţii. Ţintele acestor lucrători erau net diferite. Ţăranii din Koekelare se deplasau spre Marna, în timp ce

lucrătorii ocazionali din Roeselare se aventurau într-o călătorie mult mai lungă, ajungând până în Calvados. La începutul secolului XX, în paralel cu mişcarea de emancipare a muncitorilor belgieni, lucrătorii sezonieri flamanzi din Franţa s-au organizat şi ei, solicitând condiţii de lucru mai bune. Marii agricultori francezi s-au simţit lezaţi în libertatea lor antreprenorială, iar câne lucrătorii sezonieri flamanzi s-au declarat solidari cu ţăranii francezi în timpul revoltelor din 1906 şi 1907, au hotărât că aceştia întrecuseră măsura; socotindu-se trădaţi de belgienii „lor”, agricultorii francezi au căutat o alternativă la această forţă de muncă şi, drept urmare, au încercat mecanizarea procesului de cultivare a sfeclei. Totuşi, lucrurile nu au mers aşa de uşor, şi acest proces nu s-a lăsat uşor dominat de maşini. Diversificarea surselor de recrutare reprezenta, dimpotrivă, o strategie eficientă pentru acoperirea nevoilor de forţă de muncă. Bretonii, care au reuşit să le „smulgă” lucrătorilor flamanzi lucrările de semănat, arat şi recoltare a sfeclei-de-zahăr, reprezentau o serioasă concurenţă. Din 1909, cultivatorii francezi au început să angajeze şi lucrători polonezi. Dintre aceştia, mulţi aveau o experienţă îndelungată în ceea ce priveşte cultivarea sfeclei şi încă dinainte de 1850 fuseseră angajaţi de cultivatorii de sfeclă saxoni. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, unele schimbări din agricultura Prusiei orientale au provocat două mişcări paralele. În jurul anului 1900, o jumătate de milion de lucrători sezonieri polonezi proveniţi din Galiţia (în imperiul Austro-ungar) şi mai ales

din Kalisz (în Imperiul ţarist) s-au strămutat în Reich-ul german ca să lucreze, printre altele, pe câmpurile de sfeclă, în timp ce lucrătorii autohtoni şi-au părăsit ţara ca să-şi încerce norocul dincolo de Ocean ori în marile oraşe sau regiuni industriale germane. Din cauza lipsei mai acute de mână de lucru a crescut numărul regiunilor din care se angajau lucrători. Trei sferturi din totalul de emigranţi polonezi veneau din Polonia rusă; la sfârşitul secolului, ei proveneau aproape exclusiv din zona de frontieră Kalisz, iar în perioada imediat anterioară primului război mondial, circumscripţii mai îndepărtate, precum Kielce, Radom şi Lublin, furnizau până la 22% dintre emigranţii sezonieri.

Pe lângă schimbările din agricultură, şi urbanizarea Europei avea să ducă la o creştere a muncii sezoniere. Sectorul edilitar era un mediu de lucru legat de anotimpuri, întrucât pe timpul iernii activităţile în aer liber trebuiau întrerupte. *Boom*-ul economic din construcţiile urbane cerea cantităţi mari de materiale: cărămizile au devenit materialul de construcţie prin excelenţă. Fabricarea cărămizilor a rămas însă, până târziu în secolul al XIX-lea, o muncă manuală care putea fi efectuată numai de cei ce aveau o experienţă de mai mulţi ani în domeniu. Deja în secolul al XVIII-lea principatul Lippe devenise un centru calificat în fabricarea cărămizilor. Echipe formate din cinci până la opt muncitori se deplasau din Lippe spre ateliere dotate cu uscătorii şi cuptoare, unde, pe durata unui sezon, produceau un milion de cărămizi. Întrucât cererea de cărămizi a crescut

considerabil în cursul secolului al XIX-lea, Lippe, mulţumită specializării sale, a devenit o regiune bogată. Echipele de cărămidari au plecat de aici ca să lucreze, printre altele, în Ţările de Jos, Scandinavia, Austro-Ungaria şi Prusia.

O metodă de producţie mai flexibilă decât cea folosită la Lippe era cea utilizată în sistemul de prelucrare a pietrei brute. Straturile de cărămizi alternau cu straturi de huilă. Aceste ateliere pentru prelucrarea pietrei brute au făcut posibilă arderea cărămizilor acolo unde erau solicitate, adică în vecinătatea oraşelor sau a marilor proiecte de construcţii publice. În felul acesta s-au putut reduce la minim preţurile de transport. Încă înainte de secolul al XIX-lea, regiunea Basse Meuse, din sud-estul Belgiei (Amay, Vottem) a devenit celebră datorită atelieror de prelucrare a pietrei brute. Muncitorii sezonieri din Liège lucrau în timpul iernii în minele din zonă; apoi, între mai şi august, se îndreptau mai ales spre Reich-ul german, ca să fabrice cărămizi. Acest flux migrator din Liège antrena întreaga familie: echipele de muncitori erau formate din opt persoane, dintre care jumătate femei, a căror sarcină era să frământe argila. Membrii mai bătrâni ai familiei rămâneau la Liège, ca să se ocupe de micile gospodării agricole. Lipsa acută de forţă de muncă în cărămidăriile calificate i-a făcut să emigreze nu numai pe cei din Liège, dar şi pe cei din Maasland-ul limburghez de lângă Liège, deci dintr-o regiune care din 1830 era împărţită între Ţările de Jos şi Belgia.

Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, acest

model de emigrare a început să se clatine serios. Muncitorii din Lippe aveau de străbătut un drum mai scurt, întrucât de acum încolo puteau găsi un loc de muncă bine plătit şi pe teritoriul Reich-ului german, în special în Westfalia. Astfel, uneori puteau să se întoarcă acasă chiar în timpul sezonului. În această perioadă porneau la drum, an de an, aproximativ 15.000 de oameni din Lippe, aproape un sfert din populaţie. Fluxul de cărămidari calificaţi reprezenta numai o mică parte din numărul tot mai mare de persoane angajate în această ramură a producţiei. Potrivit statisticilor oficiale, în Reich-ul german existau, în 1882, 150.000 de cărămidari, dintre care doar 10% proveneau din Lippe. În secolul al XIX-lea, mulţi dintre cărămidarii din Liège nu mai erau obligaţi să emigreze. Datorită boottz-ului din industria huilei din Liège, ei puteau să-şi câştige pâinea acasă pe timpul iernii, nemaifâind nevoiţi să lucreze în altă parte. Începând cu a doua jumătate a veacului, cărămidarii italieni au pus stăpânire pe un important sector al pieţei. Ei îşi părăseau satele din provincia Udine (Buia, Martinazzo, Tricesimo etc.) primăvara, împreună cu femeile şi copiii, pentru a lucra în fabricile de cărămidă germane, în echipe, sub conducerea unui *capuzat.* La sfârşitul secolului, muncitorii italieni care lucrau în această industrie germană erau mai mulţi decât cei originari din Lippe.

În secolul al XIX-lea, expansiunea economică în sectorul edilitar nu a avut repercusiuni doar asupra meseriei de cărămidar, ci şi a altora. Numărul zidarilor care, asemenea cărămidarilor,

îşi ofereau serviciile în mediul urban a crescut puternic în Europa. În secolul al XVIII-lea, din districtul Creuse din Masivul Central francez plecau să lucreze ca zidari băieţi de numai zece ani. La începutul secolului al XIX-lea, jumătate din populaţia masculină a districtului a emigrat în oraşele franceze şi chiar în străinătate. Mai ales Parisul exercita o atracţie din ce în ce mai vie pentru zidarii proveniţi din Creuse. Din cauza salariilor mari pe care le încasau acolo, alte locuri de muncă încetau să mai prezinte interes. Astfel, tânărul Martin Nadaud avea să calce pe urmele tatălui şi ale bunicului său când, prin anii ’30, mergea la Paris la începutul fiecărui an. El parcurgea pe jos 275 km, până la Orléans, iar apoi călătorea cu trăsura preţ de cinci zile înainte de a ajunge la destinaţie.

Numărul mare de lucrători dispuşi să emigreze a fost urmarea creşterii demografice şi economice. Flandra a devenit o importantă rezervă de muncă sezonieră, din cauza declinului sectorului ei agricol. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, atât în zona orientală, cât şi în cea occidentală a Flandrei era încă activă în industria inului între o pătrime şi o cincime din populaţie. Din cauza mecanizării care avea loc în străinătate şi a concurenţei tot mai mari a industriei lânii, industria flamandă a inului nu s-a mai putut menţine pe piaţă. Declinul ei a fost sursa unei mari cantităţi de muncă potenţială. În timpul foametei din anii ’40 ai secolului al XIX-lea, când sărăcia flamanzilor a atins punctul culminant din cauza bolii cartofului, a recoltelor slabe şi a

epidemiilor, se făceau eforturi disperate pentru găsirea altor surse de subzistenţă. Şi în alte regiuni europene, ce au dispus printre primele de o industrie textilă, s-a produs un proces similar de disponibilizare a forţei de muncă, din care se alimenta în primul rând emigraţia. În timp ce salariaţii din Tecklenburg îşi încercau norocul în Statele Unite, micii agricultori flamanzi săraci au găsit o soluţie care le-a permis să nu se îndepărteze prea mult de casă. Proprietatea funciară fragmentată a Flandrei explică, în orice caz, puterea de atracţie exercitată de emigraţia temporară spre Franţa. Munca sezonieră în ţara vecină din sud era alternativă la o emigraţie de durată şi reprezenta o completare indispensabilă la venitul mizer din mica agricultură, de care flamanzii erau atât de strâns legaţi. Datorită câştigului obţinut din munca lor sezonieră, mulţi erau în măsură să-şi asigure propria autonomie, deşi aceasta era precară. Astfel s-a evitat emigraţia permanentă dintr-o regiune deficitară din punct de vedere economic.

Decăderea micii industrii agricole în secolul al XIX-lea nu s-a limitat la sectorul textil. În primul rând, costurile de transport ridicate au protejat o vreme economia agricolă şi i-au permis să reziste pe pieţele regionale (chiar) cu mijloacele sale de producţie atât de puţin eficiente. Toate acestea s-au schimbat însă în urma extinderii reţelei feroviare şi a scăderii costului transporturilor, care au dus la o dezindu-strializare a agriculturii europene. Incapacitatea multor regiuni agricole de a oferi o sursă de venit alternativă a determinat

o mare parte din populaţia rurală să-şi caute altundeva mijloacele de subzistenţă. Către apusul secolului al XIX-lea, când preţurile produselor agricole au scăzut sensibil din cauza concurenţei Statelor Unite, locuitorii de la sate au fost din nou nevoiţi să-şi părăsească pământurile.

Despre imigraţie, emigraţie şi reemigraţie. Chiar dacă emigranţii sezonieri, cărămidari şi zidari, au lucrat la ridicarea oraşelor secolului al XIX-lea, de cele mai multe ori ei nu locuiau în aceste oraşe. Numai imigratul care reuşea să găsească un loc de muncă pentru tot cursul anului se stabilea la oraş. Emigraţia zidarilor din districtul Creuse la Paris a dus deci într-un ritm extrem de lent la mutarea lor definitivă în oraş. În a doua jumătate a secolului, cei din Creuse continuau să lucreze în sectorul edilitar parizian şi pe timpul iernii. De asemenea, femeile din Creuse au venit la Paris ca să se alăture părinţilor, fraţilor sau soţilor, atrase de perspectiva unui loc de muncă bine remunerat, ca menajere la familiile burgheze sau administratore ale căminelor pentru emigraţii necăsătoriţi. De altfel, începând cu anii ’50 ai secolului al XIX-lea, nu mai trebuia să faci călătorii lungi şi periculoase pe jos, ca să ajungi la Paris. Cu noile legături feroviare, emigranţii soseau în oraş în mai puţin de douăsprezece ore. Această emigraţie va dobândi tot mai mult caracterul unui fenomen permanent. După un secol de contacte intense cu Parisul, districtul a pierdut în cele din urmş oamenii cu o înaltă calificare, care s-au stabilit în capitala franceză, Martin Nadaud a sfârşit prin a se stabili şi el la

Paris, unde a fost ales membru al Adunării naţionale, datorită numeroaselor voturi din districtul său de origine.

Un proces analog de asimilare într-o comunitate citadină se observă în cazul emigranţilor din Auvergne. În secolul al XIX-lea, o parte din locuitorii acestei regiuni s-au deplasat în masă spre Paris, împreună cu soţiile lor. Asemenea zidarilor din Creuse, ei urmau modelul predecesorilor lor. În anii ’90 ai secolului, cei din Auvergne alcătuiau în capitala franceză o colonie de 75.000 de oameni, care lucrau mai ales ca strângători şi vânzători de haine vechi sau ca negustori de vin şi cărbune. În 1911, 10% dintre negustori şi 20% dintre hangiii din Paris proveneau din Auvergne. La începutul secolului, locuitorii din Auvergne au emigrat la Paris ca să câştige cât mai mulţi bani ca mici comercianţi. Cu banii economisiţi, ei intenţionau să administreze în continuare micile gospodării agricole părinteşti din Auvergne sau să întemeieze altele noi. În prima jumătate a secolului, obişnuiau să-şi ducă copiii în Auvergne pentru a-i încredinţa bunicilor sau altor membri ai familiei. Aceştia se întorceau la Paris când erau destul de mari ca să participe la afaceri. În cea de-a doua jumătate a secolului, acest obicei s-a schimbat. Copiii nu mai erau trimişi în Auvergne, ci erau educaţi de părinţi la Paris mult mai des decât în trecut şi mergeau în Auvergne numai pe timpul vacanţelor şcolare, împreună cu părinţii. Gândul întoarcerii rămânea treaz în sufletele lor toată viaţa, însă revenirea în Masivul Central era amânată pentru perioada

următoare sezonului lucrativ. Micii negustori îşi doreau să-şi petreacă perioadele de odihnă în Auvergne, dar nu mai intenţionau să se ocupe de agricultură. Dacă la început se gândeau să emigreze doar temporar, acum îşi doreau să se întoarcă în Auvergne doar pentru a muri. Tendinţa de a se stabili la oraş a fost un proces care avea să se prelungească pe durata mai multor generaţii şi în cursul căruia au avut loc adesea contraexoduri şi au fost alese căi alternative.

Despre mitul oraşului-calamitate: migraţie inversă şi fluctuaţie. Faptul că în oraş era posibil să-ţi găseşti de lucru tot anul nu însemna că mulţi emigranţi îşi doreau să se stabilească definitiv aici. Un exemplu limpede în acest sens îl constituie menajerele, angajate în activitatea cea mai răspândită în rândul imigrantelor. În cursul secolului al XIX-lea, a crescut puternic numărul de locuri de muncă în casele private pentru fetele tinere şi necăsătorite, în paralel cu înmulţirea exponenţilor bogaţi ai clasei de mijloc. Faptul că locuinţele celor avuţi s-au concentrat la Paris a determinat, în a doua jumătate a veacului, o mare cerere de menajere. Hinterlandul parizian şi chiar Masivul Central nu puteau face faţă acestei cereri. Zona Bretagne, care până la jumătatea secolului rămăsese izolată economic, dar era foarte populată, a devenit regiunea din care Parisul îşi atrăgea forţa de muncă. Din anii ’70 ai aceluiaşi veac, contactele între Bretagne şi Paris s-au intensificat şi, ca urmare, la sfârşitul veacului a apărut o mişcare migratorie din ce în ce mai consistentă, alcătuită îndeosebi din femei, pentru

care mutarea la Paris reprezenta totuşi o etapă scurtă, destinată agonisirii de bani în vederea căsătoriei. Izolarea socială – pentru că locuiau sub acelaşi acoperiş cu stăpânul lor – făcea ca proiectul lor de a rămâne temporar la oraş să eşueze doar rareori. Pentru cele mai multe fete, emigraţia la oraş reprezenta deci o scurtă perioadă din viaţa lor. În oraşul belgian Verviers, profilat pe industria textilă, 40% dintre emigrantele necăsătorite înregistrate între 1849 şi 1855 s-au întors pe meleagurile natale în acelaşi an în care au sosit; după trei ani, în documente figurau doar 21% dintre femei. Meseria de menajeră era deci ideală pentru femeile care-şi propuneau să emigreze pentru scurtă vreme. În ceea ce priveşte bărbaţii, grupul cu cea mai înaltă rată a mobilităţii era cel al micilor meşteşugari. Doar 25% dintre micii meşteşugari emigraţi din Düsseldorf în 1878 au rămas în oraş un an întreg. Erau tineri şi necăsătoriţi, iar în timpul emigraţiei se strămutau din atelier în atelier, din oraş în oraş, pentru a se putea califica din punct de vedere profesional. Chiar dacă a constituit efectiv un element tipic pentru societatea preindustrială, această emigraţie nu a dispărut odată cu dezvoltarea industrializării. Dimpotrivă, prin ea artizanatul profesional va cunoaşte o adevărată înflorire.

În secolul al XIX-lea, la aceste grupuri profesionale extrem de mobile avea să se adauge o mână de lucru necalificată pentru noua industrie. 40% dintre emigranţii care au venit în oraşul industrial Düsseldorf – în cea mai mare parte

bărbaţi – au rămas aici un an întreg, iar jumătate dintre ei au plecat după numai trei luni. Într-un alt oraş industrial, Bottrop, 33% dintre cei veniţi între 1891 şi 1920 au rămas mai puţin de un an. 30% dintre emigranţii care s-au stabilit în 1817 în oraşul portuar Anvers l-au părăsit înainte de 1830. În felul acesta, o nouă forţă de muncă neutilizată era furnizată continuu industriei metalurgice din Duisburg, industriei miniere din Bottrop şi portului Anvers. Chiar dacă la Duisburg şi la Bottrop un nucleu format din muncitori calificaţi constituia coloana vertebrală a industriei locale, se simţea nevoia unei forţe de muncă necalificate, pe care o furniza emigraţia. Când întreprinzătorii puteau conta permanent pe o masă de muncitori mobili şi disponibili, erau capabili să răstoarne preţul muncii. La începutul secolului al XIX-lea, oferta de muncă din portul Anvers era atât de neregulată, încât, dacă avem în vedere faptul că în oraş nu existau alternative, sosirea şi plecarea muncitorilor a devenit mecanismul cel mai avantajos pentru regularizarea pieţei muncii.

La Anvers, imigranţii depindeau direct de conjunctura economică şi părăseau oraşul doar de nevoie, fără mari speranţe că vor găsi de lucru în altă parte.

Există totuşi explicaţii, legate de problematica temporală şi locală, pentru această mare fluctuaţie de forţă de muncă necalificată. Pot fi luate în considerare mai curând unele înclinaţii personale sau preferinţe sociale decât o poziţie precară din punct de vedere structural. Aceasta era de fapt şi o expresie a simbiozei dintre munca

agrară şi cea industrială. În secolul al XIX-lea, activitatea industrială reprezenta pentru mulţi ţărani exclusiv o ocupaţie secundară. Astfel, de exemplu, fabrica metalurgică din Esslingen a cunoscut o mare fluctuaţie de muncitori necalificaţi în perioada ei de înflorire (1856 – 1870). Acest grup foarte mobil era alcătuit mai ales din muncitori aparţinând primei generaţii de imigraţi, care locuiau în imediata vecinătate a oraşului şi care, din cauza stării lor financiare critice, îşi ofereau în fiecare iarnă serviciile unei fabrici, pe care o părăseau apoi la începutul primăverii ca să muncească la câmp. În aprilie, patronii din Esslingen se vedeau nevoiţi să mărească salariul minim, ca să menţină situaţia muncitorilor la un nivel acceptabil. Prin aceste stimulente materiale erau încurajaţi să lucreze în fabrică nu atât ţăranii autohtoni, cât mai degrabă imigranţii tineri şi necăsătoriţi din regiune, care se stabileau temporar la Esslingen. De acest grup de imigraţi se leagă cea de-a treia explicaţie a fluctuaţiei. Grupul era prezent fie în sectorul industrial, fie pe piaţa capitalistă a muncii, şi se oferea ca mână de lucru celui mai bun ofertant. Acest tip de muncitor industrial, care acţionează ca *homo oeconomicus* raţional, putea fi găsit probabil şi printre muncitorii mobili din Duisburg din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când economia din Ruhr se afla într-o fază de expansiune puternică.

Această fluctuaţie puternică, atât în rândul bărbaţilor, cât şi în rândul femeilor, era caracteristică mai ales tinerilor cu vârste cuprinse

între cincisprezece şi treizeci de ani. Cei ce făceau parte din această categorie de vârstă au participat la fenomenul migrator din Duisburg într-un procent de 66% la jumătatea secolului şi de nu mai puţin de 75% la sfârşitul lui. La Münster şi Berlin, circa 75% dintre imigraţi aparţineau acestei categorii de vârstă. În secolul al XIX-lea, mobilitatea se limita adesea la etapa cuprinsă între momentul intrării pe piaţa muncii şi cel al căsătoriei.

— *Limitele puterii de atracţie a oraşelor: distanţele emigraţiei.* Spre deosebire de bărbaţi, emigrantele efectuau deplasări mult mai scurte. Menajerele proveneau adeseori din sate situate în proximitatea oraşelor, în timp ce 85% dintre femeile care între 1880 şi 1900 au emigrat la Münster proveneau din localităţile vecine, pentru bărbaţi acest lucru era valabil numai în 67% din cazuri. Şi la Duisburg, cele mai multe femei au făcut parte din fluxurile migratoare provenind din satele limitrofe şi mai puţin din emigraţiile interregionale; în acest caz însă şi bărbaţii proveneau în general din zonele limitrofe. Nu întâmplător, pe parcursul secolului, numărul emigranţilor de acest tip a scăzut. Regiunile industriale, ca Ruhr-ul, făceau faţă perioadelor de mare penurie de forţă de muncă recrutând muncitori mai ales din zonele limitrofe. Dacă în perioada 1867 – 1868 cota de emigranţi care parcurgeau mai puţin de 25 km pentru a ajunge la Duisburg era de 25%, ea va urca la 33% în 1890. În prima jumătate a veacului, Borinage, cea mai veche regiune minieră belgiană, putea să-şi

sporească numărul de muncitori la mulţumită recrutărilor din zonele înconjurătoare. Abia prin anii ’50 au fost angajaţi muncitori care locuiau în zone mai îndepărtate şi cărora le era imposibil să vină zilnic pe jos până la locul de muncă. Chiar şi în regiunile industriale belgiene mai noi, ca Charleroi şi Liège, fabricile şi minele puteau lucra iniţial cu muncitori ce proveneau în mare parte din zonele limitrofe. La Seraing, Cockerille a angajat în 1850.4.000 de muncitori, şi aproape toţi proveneau dintr-o zonă a cărei rază nu depăşea 25 km. Curând însă, industria grea valonă a trebuit să recruteze forţă de muncă din localităţi mai îndepărtate. Între 1860 şi 1880, personalul angajat se compunea îndeosebi din muncitori veniţi din Flandra. În 1876, în regiunea industrială Liège erau 25.723 de mineri. Potrivit statisticilor, 13% dintre ei erau flamanzi, iar 9% străini, în special din Germania, mai precis din regiunea vecină, Aachen.

Cu aceste procese migratorii internaţionale – expresii ale puterii de atracţie regională a unei zone industriale, şi care numai întâmplător aveau loc dincolo de frontierele naţionale – ar putea fi asociată şi emigraţia multor belgieni spre Districtul de Nord francez. În Franţa, industria s-a aflat în simbioză cu agricultura mai multă vreme decât în alte ţări europene. O excepţie o constituia centrul industriei textile franceze din triunghiul Roubaix – Lill – Tourcoing. Lipsa forţei de muncă a fost contracarată aici numai datorită flamanzilor. După declinul industriei agricole şi tragedia foametei din anii ’40, aceştia căutau cu disperare

noi surse de câştig. Prin urmare, au profitat de posibilităţile pe care le oferea Districtul de Nord. În 1880, în Franţa au fost înregistraţi circa o jumătate de milion de belgieni. Mai mult de două treimi dintre ei au sfârşit prin a se stabili în acest district.

Muncitori navetişti: trecerea în secolul XX, secolul mobilităţii. În anul 1856, la Georgsmarienhütte, la graniţa cu localitatea Landkreis din regiunea Tecklenburg, s-a construit un complex de furnale, iar în 1873 întreprinderea a angajat 1.675 de muncitori. Ea putea să-şi acopere necesarul de forţă de muncă în primul rând cu muncitorii agricoli locali; şi totuşi, motivaţia care-i determina pe locuitorii din Tecklenburg să lucreze la Georgsmarienhütte era anemică. Distanţa de peste 10 km pe care aceşti aşa-zişi orientali trebuiau să o străbată zilnic pe jos până la fabrică îi descuraja pe mulţi. Pe de altă parte, mulţi alţii vedeau în emigraţia în Statele Unite o alternativă atrăgătoare. Chiar dacă furnalele erau în măsură să le asigure în ţara lor o ocupaţie rentabilă, între 1882 şi 1886.5.876 de localnici au emigrat peste Ocean.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, bicicleta a făcut posibilă efectuarea zilnică a unor deplasări mai lungi. Mulţi lucrători nu se mai simţeau descurajaţi să călătorească în fiecare zi peste 30 km şi aveau astfel posibilitatea să rămână în zona pe care o cunoşteau. Reţeaua feroviară, din ce în ce mai densă, a schimbat caracterul emigraţiei regionale, întrucât acum exista posibilitatea unei deplasări mult mai rapide dintr-un loc într-altul.

Emigraţia flamanzilor în Districtul de Nord a scăzut sensibil spre sfârşitul secolului al XIX-lea. Mulţi muncitori flamanzi care lucrau în industria textilă franceză şi-au păstrat reşedinţa în Belgia: zi de zi luau trenul până la frontieră şi continuau apoi să bată drumul cu piciorul, preţ de câţiva kilometri, până la fabrică. Traversarea zilnică a frontierei aducea şi unele beneficii materiale: lucrând în Franţa, ei primeau salarii mult mai mari, fără să trebuiască să suporte costul ridicat al vieţii, dat fiind că politica protecţionistă franceză a făcut ca mijloacele de subzistenţă să atingă preţuri foarte înalte. Era uşor să-ţi procuri un bilet de tren până la frontieră, întrucât obstacolele financiare, care în altă parte făceau imposibilă deplasarea muncitorilor, erau minime în Belgia. *Establishmen*tul belgian a recunoscut că o actualizare a structurii venitului pe spezele agriculturii era inevitabilă. Membrii catolici ai guvernului sperau să minimalizeze consecinţele sociale şi politice ale acestei schimbări economice dând populaţiei rurale posibilitatea de a-şi asigura propriul venit din industrie, continuând totuşi să locuiască la ţară. În consecinţă, se ofereau abonamente feroviare extrem de convenabile. Numărul acestor abonamente a urcat de la 14.223 în anul 1870 la peste 4.500.000 în 1900. Cei de la ţară puteau conta acum pe un venit din industrie, fără ca pentru aceasta să fie nevoiţi să rupă orice legătură cu satul.

Din acest motiv, în Belgia, categoria navetiştilor era mai puternică decât oriunde. Nu numai emigraţia spre nordul Franţei, dar şi cea

spre regiunea industrială valonă a fost puternic influenţată de navetişti. Unii dintre ei puteau să lucreze şi să se întoarcă la casele lor zilnic. Alţii se întorceau acasă doar o dată pe săptămână, în zilele de lucru fiind cazaţi în locuinţele pentru muncitorii imigraţi. Mai ales minele valone foloseau lucrători flamanzi care veneau cu trenul, întrucât minerii valoni din partea locului erau din ce în ce mai puţin dispuşi să presteze o muncă atât de grea şi de periculoasă. Soţiile minerilor împărtăşeau opinia că era deja prea mult să fii fiică (sau nepoată) şi soţie de miner, şi n-ar fi vrut pentru nimic în lui fie să fie şi mame de mineri. Iată de ce ele îşi doreau pentru copiii lor o altă perspectivă profesională, pe care se părea că o poate oferi mai ales sectorul metalurgic.

O nouă strategie demografică (scăderea ratei natalităţii) şi un interes sporit pentru educaţie ar fi trebuit să îmbunătăţească soarta copiilor lor. În felul acesta, înnoirea nucleului de mineri valoni nu mai era asigurată. Astfel, în 1913, din cei aproximativ 50.000 de mineri din regiunea minieră Charleroi, aproape o pătrime erau flamanzi şi au rămas legaţi de patria lor. Flandra nu oferea totuşi o alternativă efectivă pentru lipsa forţei de muncă în mine. Mulţi navetişti flamanzi considerau munca în mină ultima posibilitate de a câştiga bani şi refuzau să-şi lege destinul de această industrie. Mulţumită serviciilor la preţ scăzut asigurate de căile ferate belgiene, ei erau în măsură să-şi găsească rapid surse de venit alternative. Industria grea belgiană s-a confruntat, prin urmare, cu o serie de limite de creştere. Abia

la finele secolului al XIX-lea va fi nevoită să se emancipeze de lumea rurală, de unde îşi absorbise întreaga forţă de muncă.

Lumea rurală, în schimb, nu s-a lăsat modelată după necesităţile industriei. Viaţa obişnuită a lucrătorilor din industria grea franceză proveniţi de la ţară se desfăşura întocmai ca aceea a muncitorilor din Belgia. Şi în Franţa se năşteau mai puţini copii şi se căutau locuri de muncă în industria prelucrării metalelor.

Creşterea distanţelor de deplasare în pragul secolului XX. Până la sfârşitul secolului al XIX-lea, emigraţia continentală pe distanţe lungi era sinonimă cu bogăţia şi cu statutul social privilegiat. Liber profesioniştii, funcţionarii şi salariaţii băteau drumuri lungi pentru a exploata noi oportunităţi profesionale. Lucrătorii calificaţi, specialiştii şi negustorii îşi ofereau serviciile şi produsele în locuri adeseori foarte îndepărtate, din moment ce erau mai puţin condiţionaţi de barierele culturale şi lingvistice. Dulgherii francezi din domeniul construcţiilor navale puteau trăi foarte bine mulţumită salariilor pe care, la începutul secolului al XIX-lea, le încasau în portul Anvers. La Paris, tâmplării de mobilă fină germani au profitat cât mai mult posibil de pe urma cererii ce viza munca lor de înaltă calificare, în urma puternicei expansiuni a sectorului edilitar în timpul Monarhiei din iulie. Şi locuitorii regiunilor muntoase, pentru care emigraţia sezonieră reprezenta de secole o componentă esenţială a vieţii, puteau beneficia de pieţe noi, din regiuni îndepărtate, ca efect al progreselor înregistrate de

mijloacele de comunicaţie şi de transport. În cursul secolului al XIX-lea, oferta de bunuri şi servicii a multor asemenea mici întreprinzători a cunoscut o mutaţie pozitivă, datorită noilor posibilităţi tehnologice, reuşind să facă faţă astfel pretenţiilor clienţilor, mai ales celor venind din partea clienţilor potenţiali. De pildă, aşa-numiţii *figurinai*, autori de sculpturi în ghips din regiunea Munţilor Apenini, de pe lângă localitatea Bagni di Lucca din Toscana, se deplasau în echipe de opt-zece persoane, sub conducerea unui *impresario* sau a unui *capot* tot mai mult înspre nord, ajungând până la Glasgow. În fiecare oraş vizitat de ei, aşa-numitul *impresario* ştia un loc unde putea găsi ghips şi alte materiale. Statuile pictate erau realizate la faţa locului, după gustul local. Aceşti *figurinai* se plimbau prin oraş, purtând cu ei o stemă ornată cu sculpturi de animale şi personaje faimoase, şi îşi etalau spre vânzare mărfurile. Alţi emigranţi provenind din ţinuturi mai îndepărtate prezentau tot soiul de spectacole – bunăoară, aşa-zisa *ciociaria,* cu flautişti, organişti şi acordeonişti din provincia Caserta a regatului napoletan, care organizau adevărate serate muzicale pe străzile din Paris, Moscova sau Stockholm. În ultima pătrime a secolului, din văile alpine Cadore şi Belluno soseau vânzători de îngheţată şi de castane comestibile. Aceştia vindeau de multă vreme castane prăjite în oraşele austriece şi italiene, dar invazia lor în Europa va avea loc odată cu lărgirea gamei de produse, şi graţie îndeosebi îngheţatei. La finele secolului al XIX-lea, *gelatieri* din Cadore vindeau îngheţată pe

durata verii în multe oraşe europene. Datorită emigraţiei sezoniere şi întoarcerii în ţările de baştină, aceşti emigranţi păstrau contactul cu ţinutul lor natal, unde, în lunile de iarnă, îşi împărţeau între ei piaţa europeană: întreprinzătorii de succes proveniţi din regiunile tradiţionale de emigraţie au reuşit să exploateze în mod remarcabil posibilităţile economice oferite de secolul al XIX-lea.

În pragul secolului XX, mulţi dintre cei aflaţi în căutarea unei surse de câştig în afara regiunii lor natale erau nevoiţi să se orienteze spre piaţa internaţională şi să se îndepărteze din ce în ce mai mult. Acest fapt a făcut imposibilă trasarea unei linii de demarcaţie clare între emigraţia pe distanţe scurte şi cea pe distanţe lungi. Bazinul Ruhr a fost prima zonă care a atras un mare număr de muncitori necalificaţi ce trebuiau să străbată mai multe mii de kilometri. Cererea de forţă de muncă, care a crescut puternic în timpul rapidei dezvoltări a industriei grele, a făcut ca recrutarea locală să fie insuficientă. Tinerii din provincia orientală a Prusiei, cei mai mulţi de limbă poloneză, s-au îndreptat spre Ruhr. Deschizătorii lor de drum au fost soldaţii prusaci din provinciile orientale, care au descoperit această oportunitate de muncă în timpul războiului franco-german din 1870 – 1871. Şi tinerii care fuseseră angajaţi de agenţii trimişi de industria minieră aveau să stabilească o legătură între provinciile orientale şi Ruhr. Aceşti pionieri întreţineau raporturi strânse cu ţinuturile lor de origine, şi s-a ajuns la o emigraţie în lanţ, care a

dus la o concentrare a anumitor grupuri regionale în locurile de destinaţie. În 1910, în Ruhr trăiau deja o jumătate de milion de persoane originare din provinciile Prusiei orientale. Începând cu 1890, emigraţia spre Ruhr se va substitui, într-o mare măsură, chiar emigraţiei din Prusia orientală spre Statele Unite. Criza economică din anii ’90 a afectat mai puternic economia americană decât pe cea germană. Pentru muncitorii şi ţăranii din Prusia orientală, după anul 1890, „Lumea Nouă” se afla chiar în Prusia.

Emigraţia internaţională a crescut şi în volum. Dacă până spre 1875 emigraţia internaţională consta în general într-o emigraţie regională, după acest moment ea poate fi analizată potrivit criteriilor emigraţiei pe distanţe mari. Industria grea şi agricultura atrăgeau tot mai mult lucrătorii din alte ţări. Aceasta ilustra cât se poate de clar pierderea statutului în cazul celor care emigrau în ţări îndepărtate şi anunţa începutul internaţionalizării celui mai restrâns sector al pieţei muncii, în Germania, numărul lucrătorilor imigraţi era estimat la aproximativ

— 200.000. În 1905 – 1906, ceva mai puţin de jumătate dintre muncitorii nou angajaţi la furnalele din Georgsmarienhütte, în regiunea Tecklenburg, proveneau din Galiţia, din Polonia ţaristă şi din Italia. Acest mic complex industrial îşi trăise deja apogeul economic. Pentru că el îşi exploatase până la ultima picătură propria rezervă de forţă de muncă locală, recursul la aceşti muncitori străini devenea mai mult decât necesar. Emigranţii germani în căutare de lucru se

îndreptau spre obiective economice prospere, unde salariile erau mai mari. Transformările demografice, economice şi politice de la începutul secolului XX au determinat agricultura şi industria grea din Franţa şi Belgia să urmeze drumul experimental al pieţei internaţionale a muncii. Se făceau recrutări în Italia şi Galiţia. Două treimi din muncitorii fabricilor din Lorena erau italieni. Marele rezervor de forţă de muncă de la periferia capitalismului european a fost lubrifiantul mecanismului expansiunii economice.

Emigranţii: învingători sau perdanţi? Elitele tradiţionale ale secolului al XIX-lea îi considerau pe noii veniţi în oraşele lor o masă dezorganizată, lipsită de un sistem de referinţă, formată din oameni nevoiţi să fugă de mizeria din satele lor, hărăziţi parcă să cadă rapid în marasmul criminalităţii şi al depravării. Cercetarea istorică asupra emigraţiei avea să corecteze această teză a dezrădăcinării. Emigraţia nu a reprezentat un moment de ruptură radicală în viaţa acestor locuitori ai satelor şi nu a comportat nicidecum întreruperea relaţiilor sociale cu ţara lor de obârşie. Ei menţineau contactul cu reţelele sociale care îi susţineau acasă, iar când aveau loc „emigraţii în lanţ”, puteau conta pe o susţinere directă acolo unde emigrau. Mobilitatea nu era un zbor în ceaţă. Decizia părăsirii patriei venea în general după o îndelungată examinare a problemei şi după o informare atentă asupra locului ales, în deplină cunoştinţă a tuturor avantajelor şi dezavantajelor rămânerii acasă. Emigraţia era mai mult un pas raţional într-o reţea

de relaţii sociale, interumane. De altfel, această hotărâre putea fi revocată, întrucât în majoritatea cazurilor întoarcerea în patrie era posibilă.

Adeseori, decizia plecării din ţară se conjuga din start cu perspectiva întoarcerii. Doar o mică parte dintre emigranţi se stabileau efectiv în locurile de sosire. Emigranţii în căutare de lucru, care luau în masă drumul oraşelor, erau de cele mai multe ori necăsătoriţi. În cazul în care aveau un partener de viaţă şi copii, acest fapt constituia deja un indiciu că nu era vorba de o emigraţie temporară. Prelungirea şederii în străinătate, programată iniţial să fie scurtă, influenţa reţelei de raporturi sociale asupra emigraţiei şi situaţia din ţară, toate reprezentau factori susceptibili să ducă la o emigraţie a familiei. Ceea ce nu însemna totuşi o emigraţie de lungă durată. Se poate deduce însă că rata crescută a mobilităţii era mai ales un fenomen legat de persoanele singure, în timp ce în cazul emigraţiei întregii familii, mai puţin frecventă, se poate vorbi mai curând de o emigraţie definitivă, urmată în general de stabilirea în regiuni alese dinainte. Acest ultim tip de imigraţie a contribuit la sporul demografic din regiunile unde a avut loc afluxul de lucrători.

Emigraţia ca mijloc de ameliorare a situaţiei sociale şi economice a familiei prezenta diverse aspecte. Cei care s-au stabilit în regiunile de imigraţie nu au înregistrat în mod obligatoriu un succes. Emigrata care agonisea bani pentru dotă sau trecea cu bine iama considera emigraţia un succes. Nu o dată însă emigraţia avea să ducă la un adevărat declin social. Cei care emigrau

departe aparţineau unui grup vulnerabil, iar loviturile neaşteptate puteau să le pricinuiască mari neajunsuri. Când reţeaua solidarităţii locale sau regionale nu era încă îndeajuns de solidă, urmările puteau fi dramatice, mai ales în cazurile de boală sau de şomaj, cu atât mai mult cu cât, începând cu secolul al XVI-lea, statul declarase război deschis vagabondajului, adică celor fără domiciliu stabil şi fără mijloace de subzistenţă. Îngusta linie de demarcaţie dintre emigraţie şi vagabondaj era încălcată cu uşurinţă. Chiar dacă în secolul al XIX-lea politica socială a Europei a înregistrat schimbări *{cf. Infra),* mulţi dintre cei care îşi părăseau meleagurile natale şi nu erau în măsură să-şi asigure apoi un nivel de subzistenţă, din cauza şomajului sau a scăderii capacităţii de muncă, erau acuzaţi de vagabondaj. Nu trebuie să exagerăm însă în ceea ce priveşte amploarea riscurilor pe care le înfruntau imigraţii. Cei aflaţi într-o situaţie dificilă obişnuiau să se autodenunţe autorităţilor ca vagabonzi, chiar la începutul iernii, pentru a putea petrece lunile friguroase într-un aşezământ de asistenţă socială. Mulţi dintre aceşti imigraţi vedeau în propria condamnare o soluţie de moment, iar metodele represive la care apelau autorităţile intenţionau să combată această „plagă" aveau, prin urmare, o eficienţă limitată.

Marginalizarea politică în secolul al XIX-lea, statul nu s-a mai preocupat de regularizarea fluxurilor migratoare. Dacă statul mercantilist al secolului al XVIII-lea vedea în populaţie izvorul tuturor bogăţiilor şi dorea să împiedice emigraţia propriilor cetăţeni, pentru statul liberal al secolului al XIX-lea era decisiv mecanismul de piaţă.

Statul şi obiectivele sale. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, controlul asupra fenomenului migrator – indiferent dacă era vorba de emigraţia internaţională sau de cea internă – rămânea o parte esenţială a acţiunii statului, preocupat să garanteze ordinea publică.

Introducerea paşaportului ar fi trebuit să marcheze diferenţa dintre prieten şi duşman. Străinii aveau obligaţia să prezinte paşaportul, care, înainte de orice, trebuia să aibă o viză. De menţionat că emigranţii de naţionalitate franceză trebuiau să poarte asupra lor un paşaport şi atunci când călătoreau prin Franţa. În Prusia, strămutările unor grupuri mobile de profesionişti erau atent înregistrate, întrucât erau percepute ca un pericol pentru ordinea publică.

Adesea, muncitorilor nu li se cerea paşaportul (naţional sau internaţional), însă ei trebuiau să posede un livret de muncă. Acesta a fost introdus în Franţa în 1803 şi conţinea un *curriculum* al persoanei în chestiune. Pentru orice nou angajat, patronului îi revenea obligaţia de a specifica natura muncii pe care acesta o presta şi durata ei. Livretul de muncă era conceput ca un instrument important pentru disciplinarea lucrătorilor. În

principiu, el ar fi trebuit să-i oblige să-l înştiinţeze personal pe patron dacă doreau să-şi părăsească locul de muncă. Lucrătorii au manifestat faţă de livret o atitudine de respingere. Una dintre concesiile pe care muncitorii belgieni le-au obţinut în semn de recunoaştere a participării lor la Revoluţia din 1830 a fost tocmai abolirea livretului de muncă. Cu toate acestea, la presiunea industriei grele, el a fost din nou introdus în 1841. Eforturile autorităţilor centrale de a controla fluxurile migratoare nu au avut decât un efect modest, dat fiind că mijloacele pe care puteau conta aparatele poliţieneşti şi administraţia erau limitate.

Lucrătorii erau controlaţi mai mult ca atare decât ca emigranţi, fapt evidenţiat mai ales de controalele de frontieră. Graniţele erau temeinic fortificate, în vederea identificării şi contracarării contrabandiştilor; totuşi, în cadrul acestei operaţiuni, mărfurilor li se aplică o inspecţie mai severă decât persoanelor. Turiştii înstăriţi şi agenţii comerciali, dar şi negustorii ambulanţi şi emigranţii în căutare de lucru beneficiau de trecere liberă. Numărul mic de controale în cazul trecerii frontierei de către aceştia din urmă trăda existenţa unor interese economice, întreprinzătorii erau liberi să decidă pe cine angajează, iar statului îi era contestată orice calitate în reglementarea ofertei de muncă. Chiar şi atunci când situaţia economică era defavorabilă, muncitorii puteau trece frontiera fără probleme şi fără prea multe formalităţi. Un livret de muncă era suficient, însă frontiera putea fi trecută chiar

şi de un muncitor străin care nu avea livret şi nici bani lichizi. Era de-ajuns să îndeplinească anumite condiţii, bunăoară să facă proba propriei activităţi sau să prezinte un obiect oarecare în măsură să-i dovedească respectabilitatea. În special oraşele portuare voiau să limiteze la n inimum controalele emigranţilor. În realitate, emigranţii din Europa

Centrală, care constituiau o parte însemnată dintre pasagerii hotărâţi să treacă Oceanul, îşi desfăşurau multe dintre activităţile de transport în unele oraşe portuare ca Le Havre, Bremen, Anvers şi Rotterdam. Un control sever al acestui du-te-vino continuu al emigranţilor ar fi fost un dezavantaj comparativ cu concurenţa.

În numele progresului, s-a ridicat şi chestiunea controalelor de frontieră. Societăţile feroviare se plângeau în legătură cu timpul pierdut la controlul paşapoartelor. Acestea, susţineau ele, nu ar fi fost decât un anacronism, într-o vreme în care legăturile feroviare rapide uneau o ţară cu alta. În Belgia, care, din cauza poziţiei centrale, a suprafeţei limitate şi a dinamismului ei economic, a fost una dintre primele ţări industriale traversate de liniile feroviare internaţionale, controlul paşapoartelor la frontieră a fost abolit în 1842, Odată cu instituirea comerţului liber şi a tratatelor internaţionale din 1860 şi 1861, principiile liberale au triumfat în toată Europa. Nici mobilitatea umană şi nici traficul mărfurilor nu vor mai fi controlate. Între 1871 şi 1914, acest principiu liberal a fost recunoscut în mod explicit. Obligativitatea vizelor pentru imigraţie sau emigraţie (cu excluderea în

acest caz a Rusiei ţariste) a fost abolită. Toate frontierele interne ale continentului european au fost deschise oficial. După 1860 nu s-au mai cerut nici livretul de muncă, nici paşaportul internaţional. În Europa, până la declanşarea primului război mondial, aproape că nu mai exista nicio politică a imigraţiei. Imigraţia/emigraţia liberă era o consecinţă logică a comerţului liber, asupra avantajelor căruia nu plana nici cel mai mic dubiu. Oferta şi cererea trebuiau să se supună în totalitate jocului liber al pieţei, nu doar în privinţa mărfurilor, ci şi în privinţa persoanelor.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, numai imigraţii subversivi şi nevoiaşi trebuiau ţinuţi departe de frontiere sau respinşi din ţară. Imigraţii care prin propriile activităţi politice tulburau ordinea publică sau relaţiile diplomatice ale ţării de imigraţie erau pasibili de pedeapsă. Ce se înţelegea însă prin „subversivitate" depindea de loc şi de moment, în anii '20 ai secolului, mulţi *figurinai* tineri din zona Lucca au fost arestaţi în Franţa pentru că vindeau busturi şi medalii din ghips cu efigia lui Napoleon. Aceşti tineri emigranţi, probabil surprinşi de acuzaţia că răspândesc idei subversive, erau escortaţi până la frontiera cu Piemontul. Abolirea controalelor de frontieră nu însemna că supravegherea imigraţiei dispăruse cu totul. Criteriile formale – paşaportul şi viza – au fost într-adevăr abolite, dar unele criterii informale, ca posesia unor mijloace de trai sau a unei profesii, prin care o persoană ar fi fost în măsură să-şi asigure subzistenţa, au rămas în vigoare. Cerşetorii, dar şi emigranţii care, în

opinia autorităţilor, disimulau faptul că erau cerşetori – ca instrumentiştii, cântăreţii, cei care expuneau animale (de exemplu, şoricei albi sau marmote) şi vânzătorii ambulanţi de mărunţişuri – erau văzuţi ca intruşi indezirabili. Câtă vreme autorităţile considerau că emigranţii se puteau întreţine cât de cât demn, aceştia erau lăsaţi în pace. De altfel, concepţia privitoare la muncile prin care puteai să-ţi câştigi „cu demnitate" salariul avea să cunoască schimbări în decursul anilor. Dacă în prima jumătate a secolului imigraţii din regiunile muntoase italiene, care cântau pe străzile oraşelor europene, erau socotiţi oameni cu o profesie respectabilă, urmaşii lor din a doua jumătate a secolului erau consideraţi nişte vagabonzi. Conform noii etici productiviste, muzica de stradă trecea pe acelaşi plan cu cerşetoria, iar profitul provenind din asemenea activităţi trebuia rezervat săracilor autohtoni inapţi de muncă. În 1882, în Belgia s-a hotărât repatrierea a peste două sute de italieni originari din Ciociaria care îşi câştigau pâinea cântând pe stradă şi dând spectacole. În 1906, la Paris, flaşnetarii italieni au fost alungaţi, pe când în Prusia muzica lor nu mai era agreată încă din 1883. Aceste măsuri îi vor determina pe muzicanţii de stradă italieni să-şi caute noi surse de câştig. În Belgia, imigraţii din Ciociaria au urmat drumul imigraţilor italieni din Cadore, o regiune din nordul Italiei, specializaţi în vânzarea de îngheţată, comercializând îngheţată „italiană". Muzicanţii de stradă au sfârşit prin a se infiltra şi în alte sectoare: mulţi emigranţi care părăseau

acum Ciociaria îngroşau, din motive de forţă majoră, rândurile categoriei de muncitori necalificaţi. Îndepărtarea imigraţilor nevoiaşi (sau presupuşi ca atare) şi a celor subversivi va rămâne, în a doua jumătate a secolului, de competenţa autorităţii centrale. Astfel, în Reich-ul german, participarea cuiva la o grevă era o provocare suficientă pentru a fi repatriat. Germania se temea că autoritatea statului ar putea fi subminată, şi această îngrijorare avea să ducă, în 1885, la un ordin de repatriere colectivă a 30.000 de polonezi şi evrei din Europa Răsăriteană, care, în unele cazuri, trăiau în Germania de ani buni.

Expulzarea în masă şi, în paralel, închiderea frontierelor aveau o motivaţie pur politică: îndepărtarea elementelor aşa-zis alogene, considerate periculoase pentru caracterul german. Această sensibilitate specifică trebuia să facă însă faţă lipsei tot mai acute de forţă de muncă, mai cu seamă în sectorul agricol din provinciile Prusiei orientale. Începând cu anul 1890, străinii de origine poloneză au fost lăsaţi din nou să intre în Prusia, dar numai ca lucrători pe o perioadă determinată. Munca în industria provinciilor occidentale, în proiectele de construcţii publice sau în comerţ le era interzisă. În fiecare an, erau obligaţi să părăsească ţara înainte de 20 decembrie şi se puteau întoarce numai după 1 februarie. Aceste restricţii privitoare la mobilitatea spaţială şi profesională a emigraţilor polonezi din Austro-Ungaria şi din Rusia aveau scopuri eminamente politice. Protecţia pieţei de

muncă nu juca niciun rol în această politică, dat fiind că libertatea întreprinzătorilor de a recruta muncitori a rămas intactă. Să adăugăm că muncitorii germani nu aveau niciun privilegiu faţă de lucrătorii străini.

Intrarea în Reich-ul german a unor grupuri de etnie non-poloneză a continuat, ca şi mobilitatea lor în interiorul acestui spaţiu.

Pe tot parcursul secolului al XIX-lea, emigraţii nu au fost consideraţi de către autorităţi ca subiecţi economici. Cu toate acestea, emigraţia cu scop lucrativ a fost influenţată politic. Mai ales în perioadele de cădere economică şi de creştere a şomajului, muncitorii locali se aflau în concurenţă nemijlocită cu imigraţii. Adeseori conflictul se rezolva de la sine. Mulţi „intruşi" puteau fi obligaţi să se întoarcă la casele lor fie cu forţa, fie prin intermediul altor tipuri de presiune. La începutul anului 1848, sub presiunea străzii, mai multe mii de muncitori belgieni au părăsit Franţa, iar autorităţile n-au fost, cu siguranţă, străine de această acţiune. Revoluţia din 1848 le-a adus lucrătorilor francezi puterea; ei au exercitat presiuni asupra autorităţilor locale şi a patronilor pentru a-i concedia pe muncitorii belgieni sau pentru a-i expulza în ţara lor, presiuni soldate cu succes.

Recesiunea din ultimul sfert al secolului al XIX-lea s-a aflat la originea unor noi proteste împotriva imigraţilor stabiliţi în Franţa. Pe durata acestei crize xenofobe, actele de violenţă împotriva străinilor s-au înmulţit. Atacul asupra italienilor din minele de sare de la Aigues-Mortes

a avut un epilog sângeros: bilanţul oficial înregistra opt morţi şi cincizeci de răniţi, dar estimările italiene vorbesc de cincizeci de morţi şi o sută cincizeci de răniţi grav. În alte părţi, mulţi imigraţi au fost nevoiţi să-şi salveze viaţa şi să-şi abandoneze averile în oraşele în care unii dintre ei locuiau şi lucrau de ani de zile. În aceste conflicte, autorităţile locale nu erau îndeajuns de prompte sau nu erau capabile să garanteze imigraţilor protecţia indispensabilă.

Transformarea politicii sociale: includere şi excludere. Autorităţile locale încercau să dea o mână de ajutor pieţei muncii, de vreme ce asistenţa publică pentru săraci şi responsabilitatea financiară ţineau de competenţa autorităţilor comunale. Prin urmare, politica socială a secolului al XIX-lea a frânat emigraţia, întrucât s-a opus susţinerii imigraţilor nevoiaşi. Până spre sfârşitul aceluiaşi secol, în unele ţări europene (Austria, Bavaria etc.) a rămas în vigoare principiul din Evul Mediu târziu potrivit căruia numai săracii născuţi într-o anumită comunitate puteau beneficia de asistenţă publică în cadrul ei. Imigraţii lipsiţi de resurse materiale puteau fi asistaţi, însă numai în măsura în care asistenţa privată dispunea de mijloace (şi de voinţa necesară) pentru a introduce măsuri caritabile. Or, în cazul în care un asemenea ajutor nu sosea, toţi imigraţii puteau fi expediaţi în ţările lor natale, sub pretextul penuriei de mijloace.

Posibilitatea unei asemenea repatrieri ruşinoase i-a făcut pe potenţialii emigranţi să se gândească bine înainte de a-şi pune în pericol

propria reţea de solidaritate din cauza emigraţiei, cu atât mai mult cu cât asistenţa socială pentru lucrători reprezenta o importantă sursă de venit pentru a depăşi şocul pierderii locului de muncă în caz de boală, pentru a face faţă unei recesiuni economice sau pur şi simplu pentru a compensa o retribuţie neîndestulătoare.

Spectrul întoarcerii forţate era în evidentă contradicţie cu mecanismul pieţei de muncă. Elitele au încercat să se debaraseze de îngusta platformă locală pe care se baza asistenţa săracilor. În Franţa, încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, o şedere de un an era socotită suficientă pentru obţinerea unui domiciliu asistenţial. În Prusia, începând cu 1842, dreptul la asistenţă pentru săraci se obţinea după doi ani de şedere într-o comunitate; în Belgia, din 1891, după trei ani. În cursul secolului al XIX-lea, în multe ţări a fost restricţionat dreptul comunităţilor de a expulza străinii. În Germania, ţară foarte fragmentată, unde asistenţa acordată celor sărmani a provocat complicaţii diplomatice, a fost încheiat în această privinţă un acord internaţional încă din anii ’50 ai secolului al XIX-lea.

În timpul foametei din anii 1840 – 1850, repatrierea forţată a imigraţilor a dus la adevărate tragedii. Din Belgia meridională au fost îmbarcaţi în trenuri şi expediaţi în patria lor, *manu militari*, mii de săraci originari din Flandra. În acelaşi timp, mulţi flamanzi s-au întors şi din Franţa. După cum am arătat, aceştia fuseseră alungaţi sub presiunea străzii, iar statul francez le garanta un bilet de tren gratuit până la frontieră. Mulţi dintre ei s-au

întors într-o regiune puternic afectată de declinul industriei inului şi în care asistenţa socială acordată celor lipsiţi de mijloace nu era în măsură să-i protejeze împotriva foametei iminente. La sfârşitul veacului al XIX-lea, astfel de scene deveniseră o excepţie, întrucât, în decursul veacului, politica socială europeană suferise schimbări importante. Nu s-a depăşit doar diferenţa formală dintre săracii indigeni şi cei străini, dar s-a ajuns chiar la o mutaţie radicală în privinţa răspunsului la întrebarea: care săraci trebuiau să fie asistaţi şi de către cine?

În zorii aceluiaşi veac, asistenţa acordată săracilor, în cadrul căreia ajutorul venit din partea privaţilor juca un rol determinant, era încă puternic influenţată de opiniile celor care propuneau o acţiune caritabilă nediferenţiată. O asemenea acţiune presupunea ajutorarea oricărui om aflat într-o situaţie critică din cauza bolii, şomajului sau bătrâneţii. În acest veac însă asistenţa va fi din ce în ce mai mult îndreptată spre „adevăraţii" săraci, în primul rând spre cei care nu puteau să muncească pentru că erau bolnavi, invalizi sau bătrâni. O distincţie mai subtilă între săracii care meritau şi cei care nu meritau serviciile asistenţiale a făcut însă ca numai cei apţi de muncă să poată reclama dreptul la asistenţă. Această nouă politică socială avea laturile ei represive, întrucât săracii recalcitranţi la ideea de a munci erau marginalizaţi de societate. Întemniţarea săracilor „fără merite", pn între care se numărau şi vagabonzii, urmărea renunţarea la violenţă. Impresionate de tulburările

sociale şi politice, elitele tradiţionale se simţeau ameninţate şi cereau insistent un control mai sever din partea statului şi a societăţii. Astfel, după 1848 a crescut numărul membrilor forţelor poliţieneşti, iar spre sfârşitul secolului forţele de ordine au fost întărite considerabil. Exact în această perioadă emigraţia sporea în intensitate, sub influenţa declinului din sectorul agrar. Noile trăsături caracteristice emigraţiei – distanţe mai mari de deplasare şi o mai mare importanţă acordată muncii industriale – au făcut ca emigraţii să fie mai puţin ameninţaţi de boală, invaliditate sau şomaj. Urmarea a fost că, la sfârşitul secolului al XIX-lea, vagabondajul – sau ceea ce statul considera ca atare – a cunoscut un reviriment spectaculos.

Asumându-şi competenţe de politică socială, pe cale de expansiune, statul a devenit în secolul al XIX-lea o instanţă decisivă. S-a trasat o nouă linie de demarcaţie formală între cei merituoşi, adică cetăţenii statului, şi străini. Comunitatea celor care beneficiau de asistenţă a fost din nou delimitată. Noua politică socială din Belgia de după 1891 îi susţinea pe imigraţii dornici să muncească, dar pedepsea aşa-zisele „elemente ostile muncii”, care erau închise în colonia penitenciară din Merksplas mai multe luni, uneori chiar până la şapte ani de zile. Integrarea săracilor de naţionalitate străină nu era văzută ca o obligaţie a statului belgian. Cererea cetăţeniei pentru vagabonzi a fost înregistrată pentru întâia oară în chestionarul pus la punct de poliţie începând cu anul 1891. Dacă în trecut pentru

identificarea unei persoane se cerea numai locul de naştere, brusc, criteriul esenţial pentru dobândirea cetăţeniei devenea apartenenţa sau non-apartenenţa la beneficiile asistenţei publice. O consecinţă a tratamentului diversificat aplicat belgienilor şi străinilor a fost că mulţi vagabonzi de naţionalitate belgiană afirmau, în momentul arestării, că sunt străini. În felul acesta evitau închisoarea, pentru că străinii nu erau asistaţi, dar nici întemniţaţi. Mult mai des erau expediaţi la frontieră pentru a fi expulzaţi. Constatând numărul mare de „falşi" străini, statul a hotărât să-i defere tribunalului şi poliţiei pe toţi vagabonzii, indiferent de naţionalitate, şi să-i trimită, după o sentinţă de condamnare, pentru cel puţin patru luni într-o colonie penitenciară. Câteva mii de vagabonzi care susţineau că sunt străini au luat astfel drumul închisorii din Merksplas. Pe durata celor patru luni, autorităţile sperau să-i poată distinge pe falşii străini de cei adevăraţi. Din cauza costurilor ridicate, acest experiment a încetat în 1896. Vagabonzii străini au fost, din nou, duşi direct la frontieră. Sarcina de a hotărî dacă un vagabond era sau nu de naţionalitate belgiană a intrat în atribuţiile poliţiei.

În secolul al XIX-lea, determinarea naţionalităţii nu era o sarcină uşoară, nu numai în Belgia, ci oriunde în Europa. În Prusia, ca urmare a deciziei de expulzare colectivă din 1885, 30.000 de imigraţi evrei şi polonezi au fost consideraţi de naţionalitate rusă şi galiţiană, conform înregistrării lor în documentele poliţiei. O

cercetare mai aprofundată a datelor recensământului din 1885 – când a fost verificată până şi naţionalitatea taţilor de familie născuţi în Prusia – a scos la iveală prezenţa altor 14.000 de străini. Mulţi dintre aceşti străini demascaţi treceau drept cetăţeni prusaci, fiind chiar înscrişi pe listele electorale. Printre ei existau unii care făcuseră stagiul militar în armata prusacă. Această confuzie între cetăţenii *de jure* şi cei *de facto* dovedeşte cât de abstractă şi de puţin semnificativă pentru realitatea socială a secolului era relaţia dintre stat şi cetăţenii lui. În decursul dezvoltării statelor naţionale europene din secolul al XIX-lea, cetăţenia a devenit o categorie de primă importanţă. Dar cum în prima parte a secolului nu a fost posibilă decât o însuşire parţială a complicatelor principii ale legislaţiei asupra cetăţeniei din punct de vedere tehnico-administrativ, controlul asupra ei se dovedea extrem de dificil pentru aparatul statal. Dat fiind că acum, încetul cu încetul, distincţia dintre cetăţenii statului şi străini se cristaliza în contextul realităţii sociale, legislaţia asupra cetăţeniei avea să fie reformulată peste tot, astfel încât să poată determina cât mai clar naţionalitatea. Alături de un regulament riguros, statul a creat şi o administraţie care a introdus un recensământ precis al cetăţenilor. „Naţionalizarea” societăţii europene şi-a lăsat amprenta şi asupra modalităţilor de expulzare. Până în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, în multe ţări, un imigrat care trebuia expulzat era liber să-şi aleagă ţara de destinaţie, indiferent

dacă era sau nu cetăţean al ţării respective. Această libertate a imigraţilor a fost suspendată la sfârşitul secolului: cei consideraţi indezirabili au fost obligaţi să se întoarcă în „propria” ţară.

Amurgul secolului al XIX-lea: naşterea „Gastarbeiter”-ului. La finele îndelungatului veac al XIX-lea, în Reich-ul german, nu doar imigratul nedorit, ci şi cel care se bucura de o bună primire şi-a pierdut libertatea. Începând cu anul 1909, toţi lucrătorii străini trebuiau să obţină un permis explicit din partea autorităţilor pentru a munci în Reich-ul german. Acest permis era valabil numai pentru un anumit loc de muncă. În permisul de şedere şi de muncă se specificau numele muncitorului, ca şi cel al patronului. Numai cu consimţământul prealabil al propriului patron muncitorul putea să-şi caute un alt loc de muncă. Un străin care lucra în Reich-ul german fără autorizaţie putea fi expulzat imediat. Politica faţă de străini devenea astfel o parte componentă a politicii economice. Statul voia să disciplineze această forţă de muncă prin limitarea mobilităţii lucrătorilor străini. Pentru prima oară a fost introdusă o discriminare instituţionalizată faţă de muncitorii străini, în felul acesta, ei intrau în atenţia politicii statale nu doar ca subiecţi politici, dar şi ca factor economic.

Politica germană a imigraţiei, cu implicarea ei în câmpul emigraţiei internaţionale cu substrat ocupaţional, nu a constituit o excepţie. În 1893, legislaţia franceză a introdus pentru prima oară o diferenţiere între muncitorii francezi şi cei străini. Imigraţii de naţionalitate străină nu trebuiau doar

să se înregistreze în evidenţele autorităţilor comunale – prevedere în vigoare încă *din* 1888 pentru toţi străinii –, dar erau obligaţi să se înscrie şi într-un registru special şi să se supună recensământului. Parlamentul a introdus aceste măsuri vizând de fapt un protecţionism mascat. Impozitul aplicat lucrătorilor străini era menit să dea asigurări că lucrătorii francezi erau favorizaţi. La declanşarea primului război mondial, Franţa şi Germania puseseră piatra de temelie a unei politici a imigraţiei care, în decursul secolului XX, urma să fie realizată sistematic de toate statele europene: o politică a imigraţiei ce consta într-o combinaţie între protecţionismul social, după modelul francez, şi dirijismul măsurilor de control germane.

Referinţe bibliografice

K.J. Bade, *Deutsche im Ausland-Fremde în Deutschland*, München, 1992. J. Bodnar, *The Transplanted. A History of Immigrants în Urban America*, Bloomington, 1985.

— Caestecker, *Alien Policy în Belgium, 1840 – 1940. The Creation of Guest*

Workers, Refugees and Illegal Aliens, Oxford, 1998.

— Chatelain, *Les Migrants Temporaires en France de 1800 à 1914*, Villeneuve d'Ascq, Lille, 1976.

J.H. Jackson, *Migration and Urbanization in the Ruhr Valley, 1821 – 1914*, Atlantic Heights (N.J.), 1997.

W.D. Kampfhoefner, *The Westfalians. From Germany to Missouri*, Princeton, 1987.

J. Lucassen, *Migrant Labour în Europe 1600 – 1900*, London, 1987.

P. Lourens, J. Lucassen, *Die lippischen Ziegler im 18. Und 19. Jahrhundert.*

Entstehung und Entwicklung eines «ethnischen» Berufs, Osnabrück, 1998. L.P. Moch, *Moving Europeans. Migration în Western Europe since 1650*, Bloomington, 1992.

— Noriel, *Le Creuset français. Histoire de Vimmigration XIXe-XXE siècles*.

Paris, 1988.

Capitolul 10
Locuitorul metropolei
Friedrich Lenger

Fundamentul psihologic al tipului de individualitate proprie metropolelor este *exacerbarea dimensiunii nervoase a existenţei (Steigerung des Nervenlebens),* care îşi are originea în schimbarea bruscă şi neîntreruptă a percepţiilor interioare şi exterioare.

Cu aceste cuvinte descria sociologul şi filosoful Georg Simmel, în 1903, în conferinţa *Metropolele şi viaţa spiritului (Die Großstädte und das Geistesleben) y* starea de excitaţie care, în opinia sa, nu reprezenta doar un atribut fundamental al marelui oraş, ci schimba totodată esenţa cetăţeanului metropolitan. De fapt, pentru Simmel, locuitorul marelui oraş nu ar mai fi putut reacţiona la mediul înconjurător în manieră preponderent intuitivă, cum se mulţumeau să reacţioneze cei ce continuau să trăiască în centrele mai mici, ci simţea nevoia unei logici majore, în care Simmel vedea un „mijloc de

apărare a existenţei subiective împotriva violenţelor metropolei”. În această logică, rezultatul contactelor dintre indivizi şi al perpetuei schimbări provocate de excitaţia nervoasă metropolitană era apatia inevitabilă.

[Toate lucrurile] îi apar apaticului de o nuanţă uniformă, opacă şi cenuşie, încât nu mai merită osteneala de a fi preferate unele altora. Această stare sufletească e reflexul fidel în individ al economiei bazate pe bani, care mediază orice aspect al existenţei, întrucât banul aplatizează uniform toate faţetele lucrurilor şi exprimă toate diferenţele calitative prin diferenţe cantitative; mai mult, prin lipsa de căldură şi indiferenţa lui, se erijează în numitor comun al tuturor valorilor, devine cel mai teribil dintre nivelatori, goleşte, lucrurile de esenţa lor, de specificitatea lor, de valoarea lor şi elimină iremediabil ireductibilitatea lor reciprocă.

Această diagnoză care leagă economia de viaţa metropolei sună ca o istorie a decadenţei, al cărei ecou şi al cărei *pendant* se află în micul oraş, bazat pe relaţiile interpersonale. Cu toate acestea, ideea pe care şi-o face Simmel despre marele oraş e departe de a fi liniară: el recunoaşte, desigur, că marele oraş lasă spaţiu dezvoltării individualităţii şi subiectivităţii, necunoscute în micile oraşe, şi că „viaţa micului oraş în Antichitate şi în Evul Mediu impunea individului limitări în ceea ce priveşte mişcarea şi relaţiile spre exterior, dar şi autonomia şi diferenţierea spre interior, sub presiunea cărora omul modern nu ar putea să respire”.

Aşadar, pentru Simmel, omul modern este omul metropolei, şi analiza sa poate fi interpretată ca teorie sociologică, dar şi ca document al unei experienţe şi percepţii a oraşului din jurul anului 1900, o perioadă în care de altfel neurastenia dobândea caracterele unui fenomen de masă. Şi alţi învăţaţi din generaţia sa, ca Ferdinand Tönnies şi Werner Sombart, vor întreprinde studii comparative între viaţa metropolei moderne şi relaţiile sociale din perioade anterioare, nu rareori medievale. Comentatorii ulteriori ai vieţii metropolitane, ca Siegfried Kracauer sau Walter Benjamin, din contră, considerau metropola ceva cu totul firesc. Noutatea pe care o reprezenta metropola avea de-a face deci, în mod manifest şi direct, cu interpretarea sa. Din acest motiv, dezbaterile pe tema oraşului în diferite societăţi europene nu pot fi considerate independente de procesele de citadinizare (*Verstädterung*) şi urbanizare (*Urbanisierung*).

Pentru a continua, trebuie aşadar să aruncăm o scurtă privire comparativă asupra citadinizării, cel puţin aşa cum apare ea în unele ţări europene occidentale şi centrale din secolul al XIX-lea, pentru a putea scoate apoi în evidenţă particularităţile cazului german, care în cercetarea de faţă, chiar dacă va fi examinat în relaţie cu vecinii lui europeni, ocupă un loc central. Această schiţă, extrem de sintetică, a procesului de citadinizare va cuprinde şi o rapidă trecere în revistă a cauzelor lui demografice şi economice. În continuare vor fi tratate problemele dezvoltării urbane şi ale planificării ei, ca şi cele

ale administraţiei citadine şi ale politicii comunale. E vorba, în sfârşit, de a înţelege cum apare marele oraş modern, cum sunt organizate infrastructurile lui, cum se schimbă structurile lui locative şi cum sunt percepute şi interpretate problemele sale cele mai importante. Dacă în această primă parte vom pune în lumină experienţa şi percepţia mutaţiilor dramatice ale vieţii oraşelor de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, în final vom analiza încă o dată, separat, experienţa citadină şi interpretarea ei, nu în ultimul rând aşa cum sunt receptate ele în artă şi literatură. Arta modernă a fost în mare parte produsul metropolei, tot astfel cum aceasta din urmă a reprezentat una dintre temele preferate ale artei moderne.

Citadinizare şi urbanizare

Cercetarea actuală face de obicei distincţie între cele două noţiuni. Prima indică de regulă doar creşterea, pur cantitativă, a cotei populaţiei urbane în ansamblul populaţiei unei naţiuni. Cea de-a doua, din contră, are o semnificaţie mai amplă şi trimite în general la un proces calitativ de răspândire a unei forme de viaţă specific urbane, care nu rezultă în mod automat din citadinizare şi include alte elemente ale procesului de modernizare, ca birocratizarea, participarea politică sau răspândirea mijloacelor de comunicare de masă. Subliniind aspectul calitativ, un asemenea concept de urbanitate e foarte apropiat de accepţia lui contemporană. În orice caz, *Meyers Konversationslexikon* din 1897 definea urbanitatea ca fiind un „mod de viaţă

rafinat, educaţie”.

Nici citadinizarea, nici urbanizarea nu sunt procese care au avut loc în paralel în marile state europene; am spune mai curând că, la cumpăna dintre secolul al XIX-lea şi secolul XX, ele prezentau diferenţe considerabile. În Anglia şi Ţara Galilor, de pildă, încă de pe la jumătatea secolului al XIX-lea, un cetăţean din doi trăia într-un oraş cu mai mult de 2000 de locuitori. Acest avânt al dezvoltării se reflecta şi în tematicile urbane prezente în literatură, precum şi în conflictele politice pe marginea problemelor oraşului. Să ne amintim că Oliver Twist dorea să fugă la Londra pentru că acolo nu l-ar mai fi putut găsi nimeni, „nici măcar Mr. Bumble”. Încă din 1842, faimosul raport Chadwick lua în discuţie cauzele de natură sanitară ale diferenţelor apărute în mortalitatea citadină.

— Comparativ cu Anglia, ţările Europei continentale au rămas mult în urmă. După Anglia, pioniera industrializării, cea care avea să experimenteze o susţinută creştere citadină a fost Belgia. „Încă din 1863, când recensământul era în faza concluziilor”, nota cu amărăciune folcloristul german Wilhelm Heinrich Riehl în *Land und Leute*, „aproape un belgian din trei era fiu al oraşului!”. O simplă privire asupra învecinatelor Ţări de Jos ne arată însă că ritmul citadinizării nu putea în niciun caz să ţină pasul cu industrializarea. Aici, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, 37% din populaţie trăia deja în oraşe cu mai mult de locuitori, chiar dacă amurgul secolului al XIX-lea şi zorii celui următor vor

cunoaşte un puternic reviriment al citadinizării. În acelaşi fel, perioada cuprinsă între 1880 – 1890 şi declanşarea primului război mondial poate fi socotită una dintre fazele în care accelerarea procesului de citadinizare a fost comună Europei Centrale şi celei Occidentale, în această perioadă, cota populaţiei în oraşele cu mai mult de 20.000 de locuitori a crescut vertiginos, mai lent în Franţa şi Spania şi mai alert în Germania, Italia, Belgia şi Ţările de Jos.

Procesul citadinizării a foat deci produs din ce în ce mai mult de marile oraşe. Cazul german o demonstrează într-un mod cât se poate de clar. Aici, procentul populaţiei marilor oraşe urcă, între 1870 şi 1910, de la mai puţin de 5% la peste 20%, şi numărul marilor oraşe (cu peste 100.000 de locuitori) de la 8% la 48%. Faptul că în paralel populaţia a sporit de la circa 40 la circa 65 de milioane de locuitori subliniază însemnătatea acestui proces, la încheierea căruia circa 60% din populaţia germană trăia la oraş. Chiar şi în centrele cu o tradiţie bogată, ca Dresda sau Köln, numărul de locuitori a crescut de trei sau chiar de patru ori în patruzeci de ani.

Asemenea cifre globale ne permit să ne facem o primă impresie asupra dinamicii procesului de citadinizare. Dacă vom cerceta oraşele mai mari şi mai importante ale fiecărei ţări, această dinamică se va dovedi, în cele mai multe cazuri, discontinuă. Rămâne demn de notat cât de puţin s-a schimbat totuşi ordinea ierarhică a marilor oraşe pe toată durata acestei masive citadinizări. „Modernul sistem citadin, afirma Jan de Vries, a

fost o victorie a erei premoderne”. Prin „sistem citadin” geografii înţeleg relaţia dintre oraşele unei ţări sau ale unei regiuni, indiferent dacă ea se exprimă ca o simplă ordine ierarhică sau ca o conexiune funcţională. Desigur, structura unui sistem citadin e foarte variabilă şi caracterizează în mod determinant fiecare metropolă în parte. Sistemul citadin din Franţa, ca şi – într-o măsură ceva mai puţin extremă – cele din Austria şi din Anglia, în mod clar concentrate în oraşele principale, sunt legate de ridicarea Parisului, Vienei şi Londrei la rangul de adevărate metropole, tot astfel cum, în sens invers, sistemul citadin mai marcat policentric din Germania, din Austria şi poate chiar din Italia îşi datorează natura absenţei unor asemenea metropole. Datorită caracterului vieţii din marile oraşe, aceste diferenţe sunt foarte importante, din moment ce trebuie separată cu atenţie însemnătatea reală a plasării unui oraş într-un asemenea sistem de semnificaţia aproape simbolică pe care o dobândeşte când se vorbeşte despre el, la orice nivel. De pildă, Manchesterul din anii ’40 ai secolului al XIX-lea, descris de Engels, putea reprezenta de fapt doar simbolic oraşul industrial al secolului, aşa cum, la drept vorbind, Parisul întruchipa „capitala secolului al XIX-lea” doar pentru scriitori şi spiritele alese.

Dar înainte de a ajunge la interpretarea propriu-zisă a acestui fenomen de dezvoltare a oraşului, trebuie să analizăm condiţiile în care el s-a produs. Într-un plan mai general, apare clar că dimensiunea citadinizării era influenţată de

intensitatea creşterii numerice a populaţiei şi de ritmul industrializării. Astfel, în Germania, procesul citadinizării din cele patru decenii premergătoare primului război mondial, cu puternica lui creştere demografică, avea o dinamică total diferită faţă de cel din Franţa, unde creşterea populaţiei era mult mai redusă, iar citadinizarea se concentra preponderent asupra Parisului, Marsiliei şi a câtorva regiuni industriale. În Belgia, marcată foarte curând de dezvoltarea industrială, citadinizarea s-a dovedit mult mai puternică decât în Elveţia, care era încă eminamente agricolă. Şi totuşi, raporturile dintre citadinizare şi industrializare erau mult mai evoluate decât ar putea părea la prima vedere. În Anglia, de pildă, industrializarea nu a fost nicidecum un fenomen eminamente citadin.

În ceea ce priveşte raporturile mult dezbătute dintre dezvoltarea industrială şi citadinizare, concluziile formulate de Werner Sombart la începutul secolului nostru îşi păstrează utilitatea euristică. Punctul său de pornire, într-adevăr dificil de contestat, era constatarea că „un oraş trăieşte din surplusul producţiei rurale, de aceea condiţiile de viaţă şi limita existenţei lui sunt la rândul lor dependente de cota acestui produs în exces pe care el îl atrage”. Cererea unui excedent agricol al zonei rurale înconjurătoare din partea oraşelor putea să aibă baze politico-juridice, dar şi economice, întemeindu-se pe schimbul de bunuri şi servicii, şi, potrivit acestei diferenţieri, Sombart făcea distincţie între cetăţile consumatoare şi oraşele productive. În Evul Mediu şi în prima

parte a epocii moderne, conform tezei aceluiaşi Sombart, ar fi existat exclusiv oraşe consumatoare, în care curtea regală şi administraţia ei, o aristocraţie rezidentă în oraş, clerul şi chiar breasla studenţilor îşi consumau propriile venituri funciare. O trăsătură comună a acestor grupuri era faptul că, în mod direct sau indirect, puteau avansa pretenţii asupra producţiei agricole. Comerţul şi industria oraşelor erau în cea mai mare parte orientate spre satisfacerea exigenţelor acestor posesori de venituri funciare. Din acelaşi motiv, în terminologia sombartiană, negustorii şi meşteşugarii nu figurează drept „creatori de oraşe" *CStädtebildner*), ca posesorii de venituri funciare, ci pur şi simplu drept indivizi care umplu oraşele 0*Städtefüller*).

În cazul nostru, nu ar fi de niciun ajutor să verificăm dacă tabloul sombartian al oraşului preindustrial era corect în ceea ce priveşte importanţa pe care comerţul o deţinea în procesul citadinizării, de exemplu, în Ţările de Jos sau în Italia de nord. El sublinia însemnătatea pe care o aveau oraşele productive (*Produktionsstädte*) în epoca industrială şi în special rolul specific al oraşelor industriale, dominate de industria minieră şi de industria grea. Sombart punea această creştere enormă pe seama tehnologiei bazate pe exploatarea maşinilor cu aburi, de care e legată trecerea la marea industrie închisă. Procesul concentrării locale care a însoţit această trecere a fost orientat mai ales spre transformarea industriei siderurgice în rafinării de cocs şi în

depozite de cărbune. În jurul acestui nucleu de industrie grea s-au regrupat apoi unele industrii auxiliare şi complementare, mai exact cele destinate construcţiei de utilaje şi industria metalurgică, aflată încă în faza transformărilor. Sombart vedea deci capacitatea directă de creaţie urbană a industriei limitată clar la acest tip de industrii citadine. În ele activau, cel puţin în măsura în care a putut el demonstra pe baza statisticilor Reich-ului disponibile pentru unele oraşe, mai mult de două treimi din cei angajaţi în ramura industrială. În absenţa unui material statistic, el presupunea că această cotă era chiar mai ridicată în micile comunităţi industriale, pe care le socotea un fel de oraşe semiindustriale C*Industrielle Teilstädte*), întrucât de regulă, profitul obţinut în ele nu mergea la consum. Un asemenea oraş semiindustrial era deci pur şi simplu un oraş muncitoresc, unde, în afara proletariatului industrial, locuiau numai atâţi conducători şi angajaţi câţi erau necesari pentru coordonarea tehnică a producţiei.

Din contră, oraşul pe deplin industrial manifesta în permanenţă „tendinţa de a se dezvolta până la a deveni un mare oraş”. Marele oraş prezenta totuşi un caracter complex, fiind un „oraş industrial, comercial şi de trafic, teren de decizie capitalistă, dar mai ales oraş de consum”.

Trebuie să observăm că un rol nemijlocit creativ al industriei pentru oraş era posibil numai în regiunile în care funcţionau industriile minieră şi metalurgică. Numai aici au apărut în număr mare oraşe cu totul noi, ale căror structuri se

deosebeau, de altfel, fundamental de cele ale oraşelor cu tradiţie bogată. Bazinul Ruhr este cel mai celebru exemplu pentru acest tip de dezvoltare. Şi celelalte tipuri de oraş au avut însă parte, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, de o dezvoltare considerabilă. Nu în ultimul rând, oraşe portuare ca Liverpool, Marsilia, Rotterdam şi îndeosebi Hamburg înregistrează o creştere impresionantă a numărului de locuitori, şi în acelaşi fel vor evolua unele oraşe importante din punct de vedere comercial şi administrativ precum Köln sau Düsseldorf. Cele mai vechi oraşe industriale, dominate de întreprinderile din sectorul textil, au rămas uşor în urma altor tipuri de oraşe. În general, efectele colaterale ale industrializării, care au dus chiar şi la dezvoltarea unor oraşe balneare, ca Blackpool (1921), sau de pensionari, ca Wiesbaden (1905), au fost probabil considerabile, şi nu s-au limitat la teritoriul naţional, după cum demonstrează cazul oraşului Rotterdam. Dacă pe de o parte tendinţele care derivau din industrializare în favoarea procesului de citadinizare mergeau mult dincolo de capacitatea de a construi oraşe industriale în regiunile miniere şi metalurgice, pe de altă parte de erau strâns legate de construirea unui sistem de transport. Dacă anterior în special transporturile pe apă au favorizat avântul centrelor urbane, începând cu jumătatea secolului cele care şi-au adjudecat din ce în ce mai vizibil această funcţie majoră au fost căile ferate, fapt ilustrat cât se poate de elocvent de cazul Elveţiei.

„Înainte, Kaiser-ul era cel care înălţa oraşe, mulţumită privilegiilor de care se bucura”, nota Wilhelm Heinrich Riehl în jurul anului 1850; „acum, cele care o fac sunt căile ferate”.

Căile ferate însă nu „construiau” oraşe în mod nediferenţiat, întrucât deciziile asupra liniilor lor directoare reflectau structurile sistemului urban al momentului, chiar dacă în mod indirect. J.J. Lee susţinea că, în cazul german, aşa-numitele *court cities* au înţeles cum să-şi asigure oportunităţi de creştere odată cu inaugurarea primelor linii feroviare; în perioada următoare, ele şi-au consolidat aceste oportunităţi prin înfiinţarea unor şcoli superioare de îndrumare tehnică şi a altor structuri de formare. E în afară de orice îndoială că, de prin anii ’40 ai secolului al XIX-lea, oraşele deservite de reţeaua feroviară, înţelegând la timp importanţa ei fundamentală, aveau să se dezvolte într-un ritm deosebit de rapid. Ajunge să ne gândim, de pildă, la Stockholm, Hanovra sau Dresda. Berlinul avea să-şi dubleze numărul de locuitori între jumătatea secolului şi întemeierea Reich-ului, pentru a depăşi apoi două milioane de locuitori în jurul anului 1910. Construirea de căi ferate a influenţat decisiv această dezvoltare: ea a constituit – alături de structura de bază policentrică a sistemului urban german şi de caracterul aparte al ritmului de dezvoltare a acestuia, puternic marcat de industria grea – o trăsătură fundamentală a procesului de citadinizare, care poate ilustra un al treilea caz special, dacă este comparat cu cele ale Angliei şi Franţei.

Dar marea însemnătate a imigraţiei pentru dezvoltarea rapidă a oraşelor în jurul anului 1900 nu reprezenta o particularitate germană:

— De berlinezi mor în fiecare an şi numai 43.000 vin pe lume, dar diferenţa nu e un pericol pentru oraş, pentru că alţi 60.000 vin prin imigraţie.

Ural

În această strofă, Erich Kästner nu se mărgineşte să-şi critice oraşul natal german făcând recurs la un topos de importanţă fundamentală, în vremea lui Kästner, reproşul adus oraşelor că nu-şi pot menţine numărul de locuitori prin propriile puteri şi că trebuie să recurgă la fluxul continuu din zonele rurale îşi pierduse de o bună bucată de vreme justificarea empirică. Până târziu în secolul al XIX-lea, condiţiile de viaţă relativ precare au determinat marile oraşe să ia măsuri de reducere a mortalităţii, mai ales a celei infantile. Dar o asemenea consideraţie nu mai era valabilă în ultimul sfert de secol. Chiar dacă în oraşele germane continua să se înregistreze o rată destul de ridicată a mortalităţii infantile, un puternic excedent în rata natalităţii juca un rol considerabil în dezvoltarea oraşului. La aceasta contribuia afluxul de imigraţi menţionat de Kästner, dat fiind că mai ales tinerii necăsătoriţi se mutau în oraşe şi îşi întemeiau acolo o familie.

În ceea ce priveşte Reich-ul german, cazurile de imigraţie erau estimate la 20 de milioane în 1907 şi la 22 milioane în 1910, cifre care dovedesc suficient de clar că emigraţia spre alte ţări

reprezenta o cotă infimă şi că imigraţia de la sat la oraş reprezenta doar o minimă fracţiune. În oraşe, cifrele emigraţiei şi ale imigraţiei evoluau în paralel. Diferenţa dintre ele, afluxul permanent spre oraş, constituia doar o mică parte din volumul global al fenomenului migrator. Aşa cum observau încă din 1930 Rudolf Heberle şi Fritz Meyer, oraşele nu erau nicidecum „puncte de sosire ale emigraţiei de la sate”, ci se aflau mai curând „în mijlocul fluxurilor migratorii care se răspândeau în mod disparat”. Volumul emigraţiei în Germania avea să atingă punctul culminant după 1880. Cota imigraţiei şi a emigraţiei la mia de locuitori a crescut în prima jumătate a anilor ’40 ai veacului, în oraşele cu mai mult de 50.000 de locuitori, la circa 250, şi a crescut, în anii premergători primului război mondial – uneori în funcţie de oscilaţiile conjuncturale – la peste 350. Aceste cifre aride sunt dovada unei mobilităţi enorme; cu toate acestea, ele nu justifică implicarea a circa o treime din populaţia urbană în mişcările migratorii anuale. O parte considerabilă din deplasările de acest gen urmau în realitate scheme sezoniere. Ne gândim bunăoară la zidarii de la ţară care, în Germania, ca şi în Franţa sau Italia, găseau de lucru la începutul anului şi plecau spre casele lor toamna. Erau „imigraţi pasageri”, care, asemenea celorlalţi lucrători sezonieri, chiar dacă emigrau uneori dincolo de graniţele ţării, adesea nu-şi abandonau domiciliul rural. Unele oraşe din Germania, în legătură cu care există studii extrem de detaliate, par să fi constituit circa o jumătate din întregul fenomen al

emigraţiei.

Dar cine alcătuia această masă de emigranţi? Cert este că bărbaţii dominau numeric femeile, motiv pentru care proporţia dintre cele două sexe era foarte dezechilibrată chiar şi în oraşele cu emigraţie puternică, iar cel mai adesea era vorba de indivizi, nu de familii întregi. Distanţele pe care le lăsau în spate erau, în cea mai mare parte a cazurilor, limitate, şi deplasările lor aveau loc mai ales între oraş şi împrejurimile lui – lucru valabil pentru Frankfurt, Lyon sau Torino. Doar capitale ca Londra, Paris sau Berlin aveau o rază de atracţie ceva mai mare, în timp ce recrutarea de forţă de muncă din îndepărtatele provincii ale Prusiei orientale, cum se întâmpla în Ruhr, era mai curând un caz atipic. În timpul primului război mondial, emigraţia pe distanţe lungi a crescut uşor. În ea – şi acest fapt subliniază caracterul excepţional al emigraţiei de la est la vest în Ruhr – se întrevedea mai ales exploatarea posibilităţilor oferite de piaţa muncii printr-o mână de lucru de înaltă specializare. În general însă, chiar şi spre sfârşitul secolului al XIX-lea, subdivizarea frecvenţei migratorii după anotimpuri urma ritmurile vieţii agricole. Dimpotrivă, forma modernă de deplasare prin navetismul cotidian, care a fost posibil numai odată cu crearea legăturilor locale, a început timid înainte de primul război mondial, pentru a înlocui în cele din urmă vechiul model de mobilitate, contribuind în mod decisiv la o reducere evidentă a cazurilor de emigraţie după război.

Prin 1900, cei mai mulţi dintre imigraţii

citadini proveneau deci din împrejurimile oraşului. Caracteristica lor fundamentală era vârstă sau, mai exact, o fază specifică a existenţei lor. De fapt, marea lor majoritate erau celibatari şi aveau sub treizeci de ani, şi tocmai acest grup, format în general din servitoare sau tineri muncitori, rămânea adeseori în oraş pentru o scurtă perioadă de timp. Frecvenţa migraţiei diverselor clase sociale se diferenţia de la caz la caz, însă mobilitatea geografică în jurul anului 1900 reprezenta mai mult o fază din ciclul de viaţă al unor straturi consistente de populaţie decât destinul unei armate de rezervişti proletari.

Volumul imigraţiei interne, despre care Werner Sombart afirma că „n-a avut echivalent în întreaga istorie a lumii şi faţă de care migraţiile barbare nu au fost decât un joc de copii”, a stârnit nelinişte în epocă. Şi istoricii de mai târziu aveau să vadă în marea mobilitate a locuitorilor oraşelor o dovadă că dezrădăcinarea a fost, după cum diagnosticase Simmel, o caracteristică a marelui oraş. Prin aceasta nu s-a evidenţiat însă faptul că acest fenomen migrator de proporţii colosale avea loc într-un mod mai puţin dezordonat decât s-a crezut adeseori. S-a vorbit deja despre împământenirea în satele înconjurătoare a unei bune părţi a celor care lucrau temporar în oraşe. Dar şi cei ce rămâneau în oraşe mai mult timp urmau adesea indicaţiile cunoscuţilor sau rudelor cu privire la oportunităţile de muncă. Numai în cazuri excepţionale un individ emigra într-un alt loc fără să aibă nicio informaţie sau fără să ia legătura cu cineva căruia să-i fi cerut sfatul.

Dar ce semnificaţie avea rata crescută a mobilităţii pentru societatea citadină? Cei născuţi aici se găseau deseori în minoritate. Rezultatele celor mai recente cercetări istorico-sociale asupra imigraţiilor dovedesc existenţa paralelă a doua grupuri: unul variabil, alcătuit din emigraţi mai tineri, şi un altul mult mai stabil, care destul de curând avea să fie asimilat de populaţia autohtonă. Faptul că şi aceasta din urmă era foarte mobilă în interiorul oraşului – contemporanii vorbeau de un „nomadism al apartamentului" – nu schimbă cu nimic datele problemei, cu atât mai mult cu cât aceste frecvente schimbări de reşedinţă se petreceau în general într-un perimetru foarte restrâns, drept pentru care cei ce îşi schimbau domiciliul nu întrerupeau în mod necesar raporturile sociale cu cartierul lor. Emigraţia internă din timpul fazei de citadinizare de la sfârşitul secolului al XIX-lea a reprezentat în realitate un proces ce a implicat un număr enorm de oameni, cărora le-a marcat existenţa. Într-adevăr, multe lucruri ne confirmă că aceşti bărbaţi şi aceste femei percepeau experienţa emigraţiei ca fiind mult mai puţin haotică şi dezordonată decât apare ea în aprecierile unor comentatori burghezi ca Werner Sombart.

Istoricul culturii Karl Lamprecht făcea, în anii dinaintea primului război mondial, o legătură între emigraţia internă şi o tipologie umană tipic metropolitană: „Odată cu tulburările exterioare, masele au devenit neliniştite şi instabile lăuntric, şi a avut loc un proces însoţit de schimbări ale

motivaţiilor interioare şi mobilităţii exterioare, pe baza cărora s-a ivit o nouă specie umană, specia iritabilităţii metropolitane”. „Din atmosfera unei mari libertăţi, totuşi, continuă Lampercht, s-a născut aspiraţia spre o satisfacţie mai înaltă, nobilă sau ignobilă: desfrâul vieţii sexuale, frecventarea epuizantă a comediilor muzicale, bucuria luxului feeric al vitrinelor”. Multe elemente determinau puterea de atracţie a unui mare oraş, nu în ultimul rând perspectiva unei ascensiuni profesionale. E aproape imposibil de stabilit câţi imigraţi şi-au atins efectiv obiectivele, chiar dacă modelele şi strategiile famr liale tipice au fost studiate cu atenţie. Astfel, de exemplu, muncitorii polonezi, care în cursul emigraţiei est – vest s-au mutat la Hamburg acceptând salarii de mizerie, şi-au părăsit în 1906 – 1907 locurile de muncă, ocupate apoi de o nouă generaţie de lucrători străini, de această dată unguri. Un alt caz tot atât de tipic a fost stabilit în urma investigaţiilor la Leipzig, unde s-a reuşit iniţierea unor afaceri pe baza unui mic capital pus deoparte de către soţie după mulţi ani de serviciu domestic. Caracterul problematic al afirmaţiilor generale asupra mobilităţii geografice şi sociale este determinat de faptul că destinul profesional al celor care apelau din nou la emigraţie nu poate fi studiat pe baza surselor disponibile pentru perioada din jurul anului 1900 şi deci lipseşte etalonul pentru a evalua efectiv gradul de mobilitate al multora dintre cei care se stabileau într-un loc.

Din acest motiv, cunoaştem doar parţial

motivaţiile ce condiţionau emigraţia în oraş, ca şi destinul profesional al imigraţilor. Şi chiar dacă procesul migrator era sub multe aspecte regulat, împrejurimile oraşului rămâneau în mare parte străine. Iată două exemple care ar putea cel puţin să semnaleze cât de diversificată era în fond experienţa citadină. Primul ilustrează cât se poate de elocvent felul în care urbanitatea proprie micului oraş putea fi percepută ca străină. Fritz Wiechering, născut în 1896 într-o familie de ţărani din Dielingen, şi-a intitulat „Intrarea în lumea străină" capitolul din memoriile sale ce vorbea despre vicisitudinile îndurate de el la institutul de pregătire pentru învăţătorii de şcoală elementară, frecventat cu succes la vârsta de paisprezece ani, în localitatea vecină Herford. Crescut într-o lume rurală, care dispreţuia tot ceea ce însemna „a tăia frunză la câini în oraş", viitorul dascăl de şcoală elementară citadină se ruşina din pricina propriului dialect, a lipsei de maniere, a felului de a se îmbrăca total demodat, pentru care a fost deseori ironizat. Putem înţelege cât de umilit a fost băiatul din faptul că într-o zi le-a spus părinţilor că că cineva îi furase cămăşile, pentru a-i convinge să-i cumpere nişte „cămăşi adevărate" şi o haină la modă.

Dintr-o cu totul altă familie provenea viitorul sindicalist creştin Franz Wieber, născut în 1858 la Hiinan, un sat situat pe un mic afluent al Fuldei. „Şi eu mi-am luat catrafusele la treisprezece ani şi-am plecat la Frankfurt", povestea el mulţi ani mai târziu. „Mă găseam acum, pe neaşteptate, într-un mare oraş, Frankfurt. Tot ce vedeai în el

era lux şi încântare! Ar fi putut trăi acolo numai marii miliardari – cel puţin aşa credeam eu”. Faptul că Wieber trăia contactul cu oraşul în mod diferit faţă de Wiechering, un fiu de ţăran din Westfalia, avea la bază numeroase raţiuni, nu în ultimul rând de natură socială. În orice caz, Wieber a rămas „fără un ban”: „... era un post liber. Totul era aranjat pentru cine căuta de lucru. Era, ca să spun aşa, o piaţă a muncii deschisă. Patronii soseau şi îi alegeau pe cei care le plăceau”. Intrarea sa în viaţa citadină a fost probabil tot atât de tipică precum va fi fost şi cea a viitorului dascăl de şcoală elementară. Tipic a fost însă şi faptul că primul lucru pe care l-a făcut Wieber, o dată întors acasă de la Frankfurt, a fost să-i dea salariul câştigat tatălui său, pentru a emigra apoi la Bochum, unde lucrau deja doi fraţi ai săi. Deci şi pentru Wieber, care mai târziu s-a mutat la Duisburg, emigraţia nu a fost cu totul nemotivată şi lipsită de reguli.

Planificarea urbană, administraţia citadină, politica comunală 7?

Dar cum arătau oraşele, despre care până aici s-a vorbit numai în raport cu dezvoltarea rapidă şi cu puterea de atracţie pe care o exercitau asupra emigranţilor? Cine decidea soarta lor? Şi ce percepţie aveau asupra lor locuitorii? Dacă vrem să analizăm aceste chestiuni, trebuie înainte de toate să subliniem multitudinea şi disparitatea oraşelor şi a tipurilor de oraş. Orăşelele industriale care deveneau mari oraşe, ca Hamborn sau Roubaix, aveau puţine în comun, la prima vedere, cu centrele bogate în

tradiţie ca Münchenul sau cu metropole ca Parisul. Münchenul era, cel puţin după cum spunea Thomas Mann în timpul celui de-al doilea Reich.

…astăzi, pe timp de pace, un centru balnear metropolitan cu o înfloritoare industrie hotelieră, în frunte cu o societate pentru înfrumuseţarea peisajului, care, printr-o publicitate puternică, vrea să facă astfel încât un tratament grosolan în aspiraţia sa de a fi de o înaltă ţinută cultural-recreativă să fie generos oferit unui public de vilegiaturişti veniţi din întreaga lume.

Caracterizarea capitalei bavareze pe care o face el înfăţişează pe de o parte situaţia concurenţială dintre diverse oraşe, care în jurul anului 1900 lucrau deja intens pentru crearea unei imagini proprii în exterior, şi pe de altă parte ne face să înţelegem că, de fapt, caracterul unui oraş era chiar produsul eforturilor unor societăţi pentru înfrumuseţarea peisajului şi ale altor grupuri active în politica comunală.

Oraşe ca Wiesbaden sau München se apărau de problemele provocate de fenomenul industrializării, şi erau în măsură să o facă. Pentru majoritatea oraşelor această posibilitate nu exista, dar şi ele promovau o politică structurală, înglobând treptat alte realităţi. Chiar în interiorul oraşelor, construirea unor structuri socio-economice, ca şi atribuirea unor misiuni ecologice şi lucrări comunale nu erau simple declaraţii de intenţie, ci mai ales rezultatul unor decizii politice. Pe la 1900, circumscripţiile periferice ale Parisului erau mai slab iluminate şi mai slab dotate cu

străzi, apă, *gaz* şi curent electric decât centrul oraşului. Acest Paris întruchipa tipica metropolă de la cumpăna dintre cele două secole.

Chestiunile legate de dezvoltarea citadină erau deci eminamente politice. Modul în care li se făcea faţă depindea în parte de structurile politice, care se deosebeau considerabil unele de altele în ţările Europei Centrale şi Occidentale. Acest lucru era valabil înainte de toate în ceea ce priveşte autonomia – nu în ultimul rând financiară – a comunelor, în Franţa, de exemplu, ele erau dependente de autorităţile centrale pariziene într-o măsură mult mai mare decât cele din Anglia sau Germania. Diferite erau şi trăsăturile sociale ale reprezentanţilor comunelor: în Anglia erau privilegiaţi din punct de vedere politic oamenii cu avere care îşi plăteau impozitele, însă nicăieri stilul plutocratic ai dreptului de vot comunal n-a cunoscut o atât de impertinentă superioritate ca în Prusia.

Mari diferenţe existau şi în ceea ce priveşte participarea femeilor la treburile comunei sau la politica administraţiei comunale. Tradiţia birocratică, mai puternică în Franţa şi Germania, pare să fi restrâns posibilităţile de participare a femeilor. În Germania, multe oraşe nu le permiteau femeilor nici măcar să se îngrijească de săraci, în timp ce în Anglia, încă înainte de 1914, circa trei mii de femei fuseseră angajate în diferite birouri din oraşe. Deosebit de importantă este, într-o perspectivă comparată, puterea politică a birocraţiei comunale în marile oraşe germane în jurul anului 1900. În timp ce colegii lor francezi

puteau fi concediaţi cât ai zice peşte, funcţionarii din marile oraşe germane beneficiau de sarcini de serviciu de mai lungă durată, care le asigurau o considerabilă autonomie faţă de consiliile citadine. Această separaţie clară între administraţie, din ce în ce mai profesionalizată, şi autorităţile citadine a rămas străină oraşelor engleze, care şi-au păstrat o administraţie autonomă la propriu, dominată de oamenii de afaceri locali.

Dezvoltarea şi planificarea oraşelor: Sarcinile pe care dezvoltarea rapidă a oraşelor le impunea administraţiilor lor priveau în primul rând dezvoltarea, înţeleasă într-un sens mai amplu, şi mai ales dezvoltarea spaţiilor metropolelor, care se extinseseră peste măsură. În această privinţă, în Anglia, situaţia prezenta din start diferenţe fundamentale, întrucât aici lipseau fortificaţiile care au împiedicat extinderea marilor oraşe ale continentului până târziu în secolul al XIX-lea. Din contră, la Viena, demolarea fortificaţiilor a fost hotărâtă abia în 1857, iar la Köln abia în deceniul 1870 – 1880 s-a acceptat ideea de a se construi pe teritoriile adiacente vechii centuri de apărare. Oraşele Europei continentale erau de regulă construite pe verticală şi înzestrate cu fortificaţii, însă între ele existau diferenţe considerabile. Aceste oraşe erau rezultatul unor tradiţii mai vechi, al dezvoltării agriculturii sau sistemului de comunicaţii, şi doar într-o mică măsură al unei planificări citadine riguroase. Dovada care ne vine în sprijin, cel puţin indirect, este chiar primul şi poate cel mai cunoscut exemplu de măsuri de planificare aprofundată: proiectul Parisului

realizat de baronul Haussmann. Acesta deţinea funcţiile de prefect şi de primar şi astfel dispunea – în special cu privire la exproprierile efectuate în numele intereselor publice – de puteri depline, cu totul altele decât cele ale simplilor funcţionari comunali. În Franţa, aceştia din urmă delegau deseori chiar construcţia de drumuri unor privaţi şi, astfel, aveau mai puţină influenţă asupra dezvoltării circumscripţiilor, în special a celor de la periferie.

Iniţiativele baronului Haussmann la Paris au fost în mare măsură orientate spre construirea de bulevarde largi şi spre includerea gărilor în reţeaua stradală pariziană. Dar dezvoltarea reţelei de comunicaţii caracteriza evoluţia oraşelor şi în celelalte ţări europene. Cele mai multe oraşe din secolul al XIX-lea puteau fi străbătute pe jos într-un interval de timp relativ scurt. Cu puţin înainte de intrarea în noul secol, oraşe ca Liverpool sau Manchester, de pildă, puteau fi vizitate *per pedes* în maximum o oră. Tramvaiele însă, la început trase de cai, apoi cu tracţiune electrică, permiteau o expansiune tot mai mare a spaţiului citadin. Dar dacă aceasta a contribuit la facilitarea procesului de suburbanizare, pe durata căruia s-a produs un transfer progresiv al claselor înstărite în zonele cele mai bune ale oraşului, ar fi greşit să interpretăm un asemenea fenomen doar ca o consecinţă a apariţiei noilor mijloace de transport. În Anglia, acest proces s-a impus cu mult înainte de introducerea lor, iar la Viena, chiar şi după primul război mondial, centrul oraşului continua să fie una dintre zonele rezidenţiale preferate de

cei înstăriţi. E însă în afară de orice îndoială că tramvaiele – iar de prin anul 1900 chiar metrourile şi liniile feroviare urbane – aveau să facă posibilă acoperirea unor distanţe crescânde între locurile de reşedinţă şi cele de muncă pentru straturi de populaţie tot mai ample. Câtă vreme cartierele centrale ale oraşelor nu se transformau în zone rezidenţiale pur şi simplu, spaţiul locativ din perimetrul lor rămânea apanajul clasei muncitoreşti, care-şi putea permite doar cu greu costurile mijloacelor de transport locale.

IV. De această dezvoltare se lega o schimbare fundamentală intervenită în modelele de stratificare socială. Dacă înainte era posibil să deduci statusul chiriaşului după poziţia în clădire a apartamentului său, care putea da spre curte sau spre stradă, putea fi la mansardă ori la etajul sau II, acum, din ce în ce mai frecvent, diversele clase sociale se puteau distribui în diverse cartiere. Cartiere muncitoreşti şi cartiere sărace existau deja de multă vreme în oraşe ca Londra, Viena sau Paris, însă odată cu separarea din ce în ce mai generalizată între locul de muncă şi domiciliu e foarte probabil să fi crescut, pe de o parte, diferenţele între cartierele oraşului şi, pe de altă parte, omogenitatea lor internă. Aceasta se putea observa mai ales în oraşele industriale din regiunile metalurgice şi miniere, care adeseori nu aveau un centru citadin propriu-zis, iar activitatea edilitară se orienta spre locurile unde se efectuau excavări şi se aflau construcţii industriale.

Separaţia dintre diversele clase sociale nu avea însă doar o dimensiune spaţială, ci şi una

temporală.

Înţelegem într-adevăr cum începe ziua – scria Werner Sombart în 1906, într-o carte intitulată *Proletariatul* – numai când ne întoarcem acasă pe la patru sau cinci dimineaţa, după o noapte de bal sau după o lungă partidă de poker, ori când mergem la gară ca să prindem primul tren de dimineaţă.

O observaţie asemănătoare celei cu tente autobiografice a învăţatului burghez făcuse, în mod incisiv, Richard Dennis în cazul Angliei, şi ea reflecta realitatea oraşelor industriale de la sfârşitul secolului al XIX-lea, permiţându-ne să înţelegem de ce masele muncitoreşti care se îmbulzeau în oraşe au rămas străine burgheziei autohtone şi nu o dată erau percepute ca o ameninţare.

Planificatorii urbani ai epocii, ca James Hobrecht, doreau să ia măsuri împotriva acestei înstrăinări, concepute ca fiind un pericol. Planul său de reconstrucţie generală a Berlinului din anul-1862 era caracterizat de ideea extinderii unei singure laturi a edificiilor existente, înfrumuseţându-le, însă cu grădini şi curţi decorative. Oasele proiectate ar fi urmat să cuprindă la cele două etaje de jos apartamente mai mari, pentru familiile burgheze, iar la etajele superioare şi în aripile laterale apartamente mai mici şi mai puţin scumpe, pentru muncitori: armonia socială era menită să plece de la proximitatea spaţială. Ideile lui Hobrecht reflectau deci încă vechile modele de separaţie socială. Destinul planului său, rămas în vigoare până în

1919, este edificator pentru posibilităţile restrânse ale planificării urbanistice de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Liniile directoare ale acestui plan au fost date peste cap şi Hobrecht n-a avut nicio posibilitate de a influenţa lucrările zonelor de construcţie. Întrucât participarea proprietarilor de case la costurile construcţiei de drumuri era măsurată în funcţie de proporţiile faţadei stradale aferente fiecărei clădiri, ei erau interesaţi să construiască spre spatele terenului lor, de cele mai multe ori destul de îngust. Astfel, spatele unei clădiri, cu mai multe niveluri şi curţi interioare cu lampadare ce respectau doar regulile juridice minime privind iluminatul, a luat adesea locul grădinilor visate de Hobrecht. În felul acesta, chiar dacă involuntar, planul său a făcut ca Berlinul să devină „cel mai mare oraş al cazărmilor închiriate de pe faţa pământului”.

Acest rezultat atât de dezamăgitor e numai un exemplu menit să ilustreze cum ambiţiile planificării în oraşele burgheze au rămas clar subordonate intereselor legate de exploatarea proprietăţii funciare. În realitate, între ideile pe care le inspira planificarea şi posibilitatea concretizării lor era o prăpastie. Mai ales în Franţa, înainte de 1914 nu exista niciun plan de modernizare urbanistică comparabil ca anvergură cu cele germane şi engleze. Dar chiar şi în oraşele germane cele mai evoluate intervenţiile planificatorilor se limitau de preferinţă la decrete şi ordonanţe care prescriau felul şi înălţimea construcţiilor pentru anumite zone ale oraşului. Aceste generalizări nu trebuie totuşi să ne facă să

uităm cât de diverse erau în fapt şi din punctul de vedere al obiectivelor planificării tipurile de oraş: într-un oraş industrial aglomerat ca Oberhausen, al cărui teritoriu nu dispunea de un centru şi care era traversat de o puzderie de linii feroviare, s-au dat lupte acerbe pentru crearea unui centru citadin pe baze arhitectonico-structurale; în schimb, la Viena, Sitte şi Wagner purtau discuţii aprinse pe marginea fundamentelor estetice ale arhitecturii unui mare oraş.

Infrastructura metropolei moderne. În dezbaterea vieneză asupra arhitecturii, Otto Wagner era partizanul modernităţii. Pentru el, necesitatea funcţională era unica stăpână a artelor şi opera sa de arhitect exalta structurile şi materialele tehnicii moderne. Această tehnică modernă a determinat o profundă schimbare în viaţa marelui oraş la cumpăna dintre cele două secole, o schimbare care merge mult dincolo de monumentele lui arhitectonice: un exemplu precoce şi îl reprezintă Parisul, de la Les Halles la Tour Eiffel, trecând prin Gallerie d'Orsay. Aici e vorba şi de iluminatul public al oraşului, a cărui introducere în secolul al XIX-lea târziu a făcut senzaţie, ca şi furnizarea gazului, curentului şi apei, canalizarea, serviciul urban de salubritate şi eliminarea deşeurilor sau mijloacele importante de transport, de la tramvaie la metrou. Oraşul subteran, pe care mai târziu l-a pus în scenă într-un mod atât de expresiv producţia cinematografică după *Al treilea om* de Graham Green, a apărut tocmai în această perioadă şi a fost salutat de un contemporan vienez: „Eu

pretind ca un oraş în care sunt nevoit să trăiesc”, afirma Karl Kraus în 1911, ca răspuns adresat numeroşilor denigratori ai marelui oraş, „să asigure asfaltul străzilor şi curăţenia lor, chei pentru uşile caselor, căldură şi apă caldă, într-un cuvânt să fie ospitalier, iată cum gândesc eu”.

În eseul de faţă vom aborda de fapt două teme, ce caracterizează în mare parte confruntarea epocii cu problematica infrastructurilor citadine. Una priveşte controversata chestiune legată de sarcinile pe care trebuia să şi le aroge primăria în ceea ce priveşte administraţia proprie şi de cele pe care ea ar fi fost mai indicat să le delege unor agenţi privaţi. Pe de altă parte, e surprinzător câte noutăţi structurale au putut să apară ca efect al spaimei de epidemii şi cât de mult avea să contribuie discursul medical-ştiinţific la conştientizarea marelui oraş şi a problemelor lui.

Administraţiile noastre citadine – afirma Beutler, primarul oraşului

Dresda, în comunicarea sa pentru prima „zi a oraşelor germane” din

1903 – au cumpărat fabricile de gaz, majoritatea aflate în proprietatea societăţilor pe acţiuni, când au constatat că oraşul avea să fie cel mai important consumator, când au recunoscut că ar fi mai bine ca societăţile care foloseau străzile şi pieţele să fie conduse de stat, când, în sfârşit, au realizat că pot câştiga bani buni cu un obiect de consum devenit încetul cu încetul indispensabil, ca gazul sau electricitatea. Faptul că primăriile sunt însă capabile să conducă bine,

cu măsură şi mai ales în mod corespunzător şi raţional principalele activităţi l-au demonstrat chiar ele cu prisosinţă şi nu mai e nevoie să fie menţionat.

Accentul pe care îl pune Beutler în comentariul său pe trecerea în proprietatea statului a unor importante societăţi de distribuţie a energiei reflectă acceptarea surprinzător de răspândită a acestui „socialism municipal”, cum l-au numit contemporanii, după exemplul englez.

Până acum, în Germania, acest „comunal-socialism” – a continuat Beutler – s-a limitat în general la furnizarea de apă, de gaz şi, recent, de electricitate, şi din cauza acestei limitări n-a fost perceput imediat ca socialism, pentru că toţi au înţeles treptat că necesităţi vitale atât de importante, care până atunci puteau fi furnizate numai cu ajutorul proprietăţii funciare publice, vor fi furnizate de stat.

Cu acelaşi prilej, Beutler a examinat diversele aspecte ale asumării serviciilor de distribuţie de către primării. În realitate, cele care asigurau iniţial iluminatul oraşului au fost companiile de gaz private. Iluminarea stradală, realizată mai târziu cu energie electrică, a comportat din partea locuitorilor o experienţă cu totul nouă a spaţiilor citadine şi chiar o modificare radicală a modalităţilor perceptive, accelerate de utilizarea tramvaiului sau întrerupte temporar de cea a metroului, între timp, iluminatul anumitor părţi din aceste spaţii citadine a evoluat în mod remarcabil. De exemplu, la Oberhausen, pentru început au fost iluminate numai gările, unele

fabrici, primăria şi câteva străzi. „Restul oraşului, ne informează Heinz Reif, rămânea în întuneric şi nu s-a schimbat prea mult până la sfârşitul deceniului 1890 – 1900”. Aici, ca şi în alte părţi, cele care au promovat naţionalizarea companiilor de gaz au fost chiar oraşele, nemulţumite de felul în care întreprinzătorii privaţi autorizaţi furnizau energia. E în afara oricărei discuţii însă că primăriile nu au coborât tarifele la nivelul preţului de cost, ci, din contră, au obţinut profituri considerabile. Faptul că aceste motive fiscale nu au fost singurele decisive apare clar în cazul instalaţiilor electrice, mult mai puţin avantajoase din punct de vedere financiar începând cu 1885. Electrificarea liniilor de tramvai, care în cele mai multe cazuri se aflau tot în mâinile administraţiei citadine, a fost adeseori decisivă, întrucât în oraşe ca Berlin, la trecerea dintre cele două secole, 57% din cantitatea de energie electrică era alocată tramvaielor. Naţionalizarea importantelor întreprinderi energetice nu e singura marcată de tensiuni, de interese fiscale şi de preocuparea pentru alimentarea cu energie, cât mai echitabil posibil, a spaţiului urban. Cel puţin în cazul tramvaielor, oraşul îşi exercita influenţa asupra dezvoltării citadine, întrucât prezenţa liniilor de transport public local influenţa puternic preţurile terenului şi densitatea construcţiilor edilitare.

Până şi centralele de apă, a căror funcţionare ţinea în mare parte de competenţa administraţiilor citadine, se dovedeau interesante în plan economic, chiar dacă erau mai puţin legate de problema distribuţiei de energie şi mai mult de

cea a igienei citadine. „Bând apă rea, susţinea în 1911 *Manualul ştiinţei statului (Handwörterbuch der Staatswissenschaft),* pot fi contractate boli infecţioase ca holera, tifosul sau alte afecţiuni intestinale”. Printre primele îndatoriri ale unei bune administraţii orăşeneşti se numără deci preocuparea de a avea apă potabilă. Acesta era stadiul cunoaşterii la trecerea dintre cele două veacuri, când, la începuturile profilaxiei epidemiilor, exista grija mai curând a epurării apei decât a distribuirii ei. Unii medici, ca Max Pettenkhofer, credeau că aşa-zisele miasme, materii infecţioase aflate în pământ, erau răspunzătoare de răspândirea epidemiilor. Pentru aceasta ei şi-au îndreptat atenţia mai ales asupra eliminării apelor contaminate din canale şi, într-un prim moment, au căzut de acord ca acestea să fie deversate în râuri şi torente. Cele dintâi sisteme de canalizare, pe care oraşe ca München, Berlin şi Frankfurt le-au realizat începând cu anii ’50 ai secolului al XIX-lea, reflectauasemenea convingeri. Şi Hamburgul se mândrea că se numără printre primele oraşe germane dotate cu sisteme de canalizare, deşi aceste sisteme iniţiale s-au dovedit cu totul inadecvate, în primul rând nu a fost neutralizată, în absenţa filtrelor, deversarea de substanţe fecale şi alte reziduuri în Elba, din care se lua şi apa potabilă. Acest fapt a contribuit decisiv, în timpul epidemiei de holeră din anul 1892, la moartea a circa 10.000 de oameni. Richard Evans susţine că printre motivele întârzierii unei modernizări a căilor de distribuţie a apei potabile în Hamburg (întârziere care,

împreună cu alţi factori, a dus la asemenea catastrofe) se număra şi supravieţuirea unei structuri de putere nobiliară la conducerea oraşului, care a împiedicat formarea unei administraţii citadine moderne şi profesionale, asemănătoare cu cele din majoritatea celorlalte metropole germane.

În orice caz, în 1892 Hamburgul nu era singurul oraş care nu avea încă un sistem de epurare a apei potabile. Şi în alte părţi introducerea unei canalizări moderne – care în cazul oraşelor a fost tot timpul o lucrare subvenţionată – s-a petrecut treptat. La Essen, Düsseldorf, Köln şi în regiunea Wuppertal ea s-a impus în anii ’80. În definitiv, epurarea apelor reziduale înainte de deversarea lor în marile râuri reprezenta încă o excepţie în jurul anului 1890, când a fost introdusă în oraşul Essen. De altfel, la începutul deceniului 1890 – 1900, nu toţi erau conştienţi de rolul jucat de apa potabilă în transmiterea bacilului holerei. Descoperirea de către Robert Koch a unui bacii specific al holerei, care putea fi transmis prin intermediul apei sau al alimentelor alterate, s-a impus abia după catastrofa de la Hamburg, într-un mod foartţ rapid: după numai doi ani de la epidemia din oraşul german se putăe citi în *Meyers Konversations-Lexicon* că „la Hamburg, condiţiile locativ şi hidrice, mai mizerabile decât se poate gândi, au generat o explozii chiar mai rea decât epidemia. Hamburgul avea de fapt o canalizare care ducea apa nefiltrată, extrasă din Elba, aproape până în centrţi oraşului”. La mai puţin de

doi ani de la catastrofă, corectitudine tezelor lui Koch asupra cauzelor holerei era evidentă chiar şi peninţ o lucrare proaspăt ieşită de sub tipar, care oferea şi o serie de proba statistice, menţionând o rată a mortalităţii mult mai mică în câteva comune din împrejurimile Hamburgului, ce dispuneau de un sistem de alimentare hidrica independent.

Acest tip de probleme e interesant sub două aspecte. Pe de o parte, critica aspră a eşecului administraţiei hamburgheze dovedeşte, chiar dacă indirect, că marile oraşe reuşeau în general să furnizeze o apă incontestabil potabilă propriilor locuitori, al căror număr creştea într-un ritm vertiginos. Până la primul război mondial au fost înălţate încă o duzină de diguri, funcţionând ca rezerve artificiale de apă. Chiar în domeniul alimentării cu apă, în ceea ce priveşte epurarea ei şi distribuţia de energie, în marile aglomeraţii urbane (ca Ruhr) s-a ajuns foarte curând la colaborarea între mai multe comune. Pe de altă parte, evenimentele comentate în paginile unui manual de conversaţie dovedesc interesul şi revendicările formulate de un sector tot mai extins al publicului, care considera că infecţia era determinată în primul rând de absenţa igienei şi care nu tolera separarea condiţiilor de igienă de cele de natură socială. În acest caz, „condiţiile jalnice ale locuinţelor şi apei” nu pot fi separate, şi încă din 1930, după *Manualul locuinţei(Handwörterbuch der Wohnunhswesen*), „solicitările venite din partea igienei ştiinţifice în direcţia unei cât mai bune cunoaşteri a carenţelor vieţii citadine sunt strâns legate de starea

oraşului, de structura centrului citadin, a casei şi apartamentului”. Conceptul de igienă uneşte deci latura medicală cu cea socială în toate problemele menţionate până aici, de la planificarea urbană la politica social-comunală, trecând prin construirea infrastructurilor citadine.

Reforma locativă şi politica socio-sanitară comunală. Chestiunea igienei era de neocolit pentru toate forţele angajate în politica comunală. Aşteptările legate de acest proiect erau însă dintre cele mai diverse. Astfel, în 1901, expertul social-democrat în politică comunală Hugo Lindemann susţinea:

În ziua de astăzi, igiena este principalul inamic al profitului; dezvoltarea şi impunerea fundamentelor ei duc o bătălie pe faţă în interiorul sistemului de generare privată a profitului, un conflict contraproductiv pentru întregul nostru sistem economic, şi totul fără ştirea reprezentanţilor şi partizanilor ei.

Pe de o parte, Lindemann avea perfectă dreptate când susţinea că ideile privind igiena urbană influenţau aproape imperceptibil discuţiile pe marginea construirii de oraşe şi locuinţe. Pe de altă parte, el supraevalua ponderea lor. Un profesionist tot atât de implicat în câmpul reformelor sociale, consilierul urbanist Joseph Ştiibben din Köln, într-un articol asupra *Igienei urbanistice*, scris în colaborare, declara în 1914, într-un mod oarecum precaut, că o activitate cu adevărat avantajoasă în orice sector al igienei presupune să se ţină seama strict de perspectivele economice permise. Acolo unde igiena pretinde

prea mult, în termeni ce nu pot fi conciliaţi cu productivitatea economică, ea nu poate fi susţinută practic.

Ştiibben a descris realitatea marelui oraş din jurul anului 1900 într-un mod probabil mai adecvat decât a făcut-o social-democratul Lindemann, atât de plin de optimism.

Aici, totuşi, nu ar trebui luată în considerare doar discrepanţa dintre propunerile de reformă şi schimbarea politică, ci şi percepţia problematicii specifice pe care se bazau diferitele proiecte şi iniţiative de reformă. Încă o dată, exemplul german ocupă o poziţie centrală, chiar dacă, pe de o parte, Anglia i-a luat-o înainte în domeniul politicii sanitare publice şi al reformei locative şi s-a menţinut multă vreme ca model pentru iniţiativele Europei continentale; pe de altă parte însă, în jurul anului 1900 exista deja o lungă şi vie tradiţie a congreselor internaţionale pe probleme de igienă şi reformă locativă.

Clasele celor avuţi – afirma Gustav Schmoller în 1887 în al său *Mahnruf in der Wohnungsfrage (Avertisment în problema locuinţelor)* – trebuie să se trezească din letargia lor şi să înţeleagă o dată pentru totdeauna că, şi în cazul când fac mari sacrificii, e vorba doar de o modestă sumă asigurativă, cum spunea Chamberlain recent la Londra, prin care ele se apără împotriva epidemiilor şi a revoluţiilor sociale ce vor avea loc cu siguranţă dacă nu vom înceta să reducem clasele nevoiaşe din marile noastre oraşe la rangul de barbari, condamnându-le la o existenţă animalică.

Schmoller a exprimat într-un mod cât se poate de adecvat teama de epidemii şi convulsii sociale care domina clasele burgheze. Această teamă transpare şi din problema locativă, ce constituia pretutindeni subiectul central al dezbaterilor asupra problemelor citadine. Chiar dacă lipsa de locuinţe era analizată în mod scrupulos, la baza intereselor stăteau totuşi prejudiciile „de ordin atât moral, cât şi sanitar”. Lucru valabil şi pentru aspiraţiile Uniunii reformatorilor germani (Bund Deutscher Bodenreformer). Liderul lor indiscutabil era Adolf Damaschke, care şi-a propus să combată, prin intermediul unui impozit pe plusvaloare, creşterea chiriilor, determinată de preţurile exorbitante ale terenurilor în oraşele cu un ritm rapid de dezvoltare.

Pentru toţi cei ai căror ochi au fost deschişi cel puţin o dată mulţumită reformei asupra terenurilor – se putea citi în textul său *Die Bodenreform (Reforma funciară)*, care a fost publicat începând cu anul 1902 în mai multe ediţii – este limpede că taxa pe extindere e de vină acolo unde se aduc grave prejudicii laturii morale a existenţei. Şomajul, prostituţia, alcoolismul, creşterea criminalităţii infantile, toate acestea sunt în strânsă legătură cu lipsa locuinţelor şi cu mizeria care domneşte în ele, după cum se ştie în toate mediile respectabile.

Să subliniem temerile reformatorilor burghezi, puternic influenţate de importanţa şi de receptarea problemei locative, nu înseamnă să negăm existenţa acestei probleme în marile oraşe

de la cumpăna dintre cele două veacuri. Multă vreme, statisticienii activi la Berlin considerau că erau „supraaglomerate” numai acele locuinţe care găzduiau cinci sau mai multe persoane într-o singură cameră încălzită, sau cel puţin unsprezece, în cazul a două camere încălzite. Potrivit aceluiaşi standard al extremei dezordini, în 1895, la Berlin şi Charlottenburg, mai mult de 13% dintre locuinţe erau dotate cu o singură cameră încălzită, iar la Dresda, de-a dreptul o şesime din totalul de apartamente erau în aceeaşi stare. Densitatea locativă era monstruos de înaltă, şi, surprinzător, condiţiile similare din zonele rurale, chiar mai precare sub anumite aspecte, nu au trezit atâta atenţie. Prin urmare, cea care a stârnit spaima şi a motivat iniţierea unor reforme în mediul urban a fost vecinătatea claselor sociale sărace. Spaima poate fi legată atât de bunele intenţii ale reformatorilor, cât şi de concepţia orăşenilor despre cei care, neavând un domiciliu stabil, trebuiau găzduiţi pe timpul nopţii, şi din acest motiv reprezentau cel mai mare duşman al lor.

Obiectivele reformatorilor în plan locativ – călăuzite de amintita discuţie despre igienă – se concentrau înainte de toate asupra necesarului de spaţiu pentru fiecare locuitor în termeni „de aer respirabil. Concret, Max Pettenkofer a dovedit, de exemplu, că un om sănătos consumă în timpul somnului numai cinci-şase metri cubi de aer. În acelaşi timp, interpretarea sa privind răspândirea bolilor sugera asigurarea unui volum mai mare de circulaţie a aerului, pentru eliminarea agenţilor

patogeni proveniţi din sol. „Pentru prosperitatea sa, formula concis, în 1876, celebrul urbanist Reinhard Baumeister, omul are nevoie de lumina soarelui şi de aer curat”.

În perioada următoare, o altă pretenţie a început să se impună: idealul „locuinţei pe măsura familiei”. Se aspira atât spre apartamente pentru fiecare familie în parte, cât şi spre repartizarea spaţiului în camere de zi şi dormitoare. Administrarea familiei după regulile burgheze trebuia să servească la o îmbunătăţire a moralităţii claselor citadine subalterne. Într-adevăr, scria în 1911 Carl Johannes Fuchs, expert recunoscut în probleme locative, „dacă muncitorul se întoarce acasă obosit după o zi de muncă şi nu găseşte acolo niciun confort, nici pace familială, va căuta cu siguranţă o cârciumă”. Rezultatul nu putea fi decât beţia; tot astfel cum, pentru Fuchs, dispariţia pudorii şi a bunei cuviinţe era urmarea sufocantei vieţi în comun a celor două sexe.

Avantajul unui mod de locuire adecvat situaţiei familiale era, nu în ultimul rând, acela de a putea contracara fenomenul celor care, neavând un domiciliu propriu, cereau găzduire la alţii pe durata nopţii. Ca o consecinţă a lipsei de locuinţe şi din cauza chiriilor pe care mulţi nu puteau să le plătească, în familiile muncitoreşti se înstăpânise practica de a oferi masă şi casă, ori pur şi simplu un pat de dormit unor persoane străine de familie. Această formă de subînchiriere constituia de altfel una dintre puţinele posibilităţi de câştig pentru mamele cu copii mici. Interesul public excesiv faţă de eventualele raporturi sexuale între aceşti

oaspeţi nocturni şi femeile din familiile ce ofereau găzduirecomparabil doar cu cel acordat fenomenului prostituţiei – ne face să ne gândim că spaima de epidemii şi de revolte sociale era strâns legată de spaima de presupusa sexualitate sălbatică a claselor de jos, „lipsite de ruşine”.

Importanţa aspectelor normative şi disciplinare ale mişcării pentru reforma locativă se reflectă în rezultatele ei. Cea mai mare parte a oraşelor germane dispuneau, la începutul primului război mondial, de posibilitatea de a inspecta locuinţele, în timp ce exemplul englez al construirii unor locuinţe comunale a fost preluat doar în puţine cazuri fără importanţă. Acest lucru era legat de neta opoziţie a proprietarilor de case şi terenuri, puternic reprezentaţi în parlament. Totuşi, e demn de notat succesul înregistrat de organizaţiile reformiste, foarte active chiar la nivel local, ca Deutscher Verein für Öffentliche Gesundheitspflege sau Gesellschaft für Soziale Reform, care şi-au putut impune propunerile colaborând cu direcţiile administraţiei citadine. În domeniul politicii sociale comunale, ele au încercat, prin intermediul unor birouri de plasament, să creeze o serie de servicii de consultanţă şi instituţii similare, menite să reducă tensiunile dintre capital şi muncă. Şi mai rapid s-a extins marele sector al asistenţei pentru tineri şi sănătate, care, la cumpăna dintre cele două secole, s-a alăturat tradiţionalelor organizaţii pentru săracii oraşelor. Va trebui să-l trecem rapid în revistă înainte de a încheia, întrucât pe de o parte demonstrează clar deplasarea atenţiei

dinspre prevenirea epidemiilor spre igiena socială, iar pe de altă parte evidenţiază unele aspecte, de altfel deja menţionate, cum ar fi rolul specific al percepţiei acestei probleme.

Asistenţa organizată pentru săraci, preponderent gratuită, a constituit nucleul tradiţionalei politici sociale a oraşelor. Din ea a făcut parte mult timp şi spitalul, care îşi abandona funcţia consacrată de refugiu destinat săracilor, suferinzilor, infirmilor şi bolnavilor mentali, dobândind un nou prestigiu ca loc de tratament şi asistenţă profesională pentru bolnavi. În plus, existau o serie de alte instituţii care puteau fi reunite sub conceptul de „asistenţă sanitară”. Această serie va îngloba, printre altele, începând cu secolul XX, centrele medicale şi de tratament pentru bolnavii de tuberculoză, precum şi clinicile obstetrice şi pentru nou-născuţi, din ce în ce mai des construite de către primării. Încă din 1879, Wiesbadenul a instituit un serviciu de medici de şcoală, iar în 1903 la Strasbourg s-a deschis o clinică stomatologică. Acum chiar şi serviciile de igienă tindeau să-şi unifice din punct de vedere organizatoric atribuţiile, din ce în ce mai specializate.

În sectorul sanitar, aflat în expansiune, asupra căruia nu vom putea stărui aici, două aspecte sunt demne de atenţie. În primul rând, centrul de greutate al activităţilor s-a deplasat într-o măsură din ce în ce mai mare dinspre prevenţia epidemiilor înspre lupta împotriva mortalităţii infantile. În mod simptomatic, asistenţa nou-născuţilor devenea punctul de

sprijin al eforturilor comunale ori de câte ori se punea problema de a releva reducerea clară a mortalităţii lor. Acest lucru era strâns legat de îngrijorarea tot mai pronunţată, prezentă mai ales în mediile naţionaliste, că – în lumina tendinţei ce încuraja formarea de familii mici – populaţia ar scădea. Acest fapt explică şi de ce, în ceea ce priveşte asistenţa pentru nou-născuţi şi formarea unor structuri pentru distribuirea laptelui, asociaţiile feminine patriotice jucau un rol important, în acelaşi mod, în multe sectoare ale asistenţei sanitare nu era uşor să distingi domeniul privat de cel citadin. În asemenea sectoare, femeilor din înalta societate li se oferea mereu nu doar un spaţiu de implicare privată, dar şi o serie de posibile activităţi private. Asistenţa socială şi munca socială subzistau în realitate ca domenii de competenţă feminină. Nu întâmplător nou-născuţii şi copiii de vârstă şcolară erau destinatarii privilegiaţi ai activităţilor asistenţiale.

Faptul că o asemenea asistenţă era în acelaşi timp orientată spre tineri avea o altă motivaţie. În faza de citadinizare rapidă, tinerii din oraşe au devenit o problemă socială. Pe de o parte, acesta era efectul numărului lor ridicat, pe de alta însă – mult mai importantă – tineretul din marile oraşe era vizibil incontrolabil. Muncitorii de parte bărbătească cu vârste mai mari de paisprezece ani – singurii consideraţi băieţi şi percepuţi ca o problemă – erau în măsură să găsească o ocupaţie şi un salariu într-o întreprindere industrială dintr-un oraş cu creştere rapidă, fără a mai fi supuşi tradiţionalului control al părinţilor, al armatei sau

al vreunui membru al familiei.

Iată-l oprit la colţul străzii – comenta în 1912 un paroh hamburghez orgolioasa cultură juvenilă care-l neliniştea peste măsură, într-o carte cu titlu simptomatic, *Die Halbstarke* (*Huliganii*) –, având pe cap o şapcă oribilă, purtată cu aroganţă şi impertinenţă, de sub care uneori ieşea la iveală o claie dezgustătoare de păr, în timp ce la gât îi atârnă o cravată de prost-gust, iar în gură ţine nelipsita pipă. Rareori se întâmplă să fie singur, şi e însoţit în general de inşi de teapa lui. Încearcă o adevărată plăcere să-i necăjească pe trecători.

Chiar acest ultim exemplu al vieţii metropolitane a tinerilor demonstrează, încă o dată, cât de mult s-a deplasat câmpul privilegiat al iniţiativelor reformiste şi al spaimelor înaltei societăţi, la sfârşitul secolului al XIX-lea, dinspre holeră şi tifos înspre problemele de natură socială. Instituţiile care au apărut, cele mai multe realizate iniţial în spaţiile citadine, au contribuit în mod decisiv la definirea în sens modern a oraşelor de la sfârşitul secolului. Sub anumite aspecte, în această perioadă şi-au făcut apariţia elementele statului social şi asistenţial constituit mai târziu, spre sfârşitul secolului XX. Proiectele asistenţiale urmăreau consolidarea asistenţei pentru nou-născuţi şi a celei pentru copii, dar vizau şi o sporire a eficienţei disciplinare. În acest sens, activităţile asistenţiale evocate mai sus au fost doar parţial încununate de succes. Femeile implicate în astfel de munci acceptau ofertele educaţionale ale reformatorilor burghezi numai dacă erau legate de prestaţii gratuite, ca de pildă

în cazul distribuţiei laptelui, iar o cultură juvenilă rebelă va continua să caracterizeze pentru multă vreme marile oraşe.

Fascinaţie şi critică

Trecerea în revistă a diverselor aspecte privind crearea metropolei până în 1914 ne face să înţelegem că schimbările radicale care s-au produs în existenţa locuitorilor ei au generat şi iritaţie, critici şi chiar refuz, în această ordine de idei, nu trebuie subevaluat faptul că arhitecţii, medicii, juriştii sau asistenţii sociali, care, mai mult decât oricare altă categorie, modelau fiinţa marelui oraş modern, erau numai în parte reformatori stimulaţi de diferite îngrijorări şi spaime. Erau, în schimb, nu o dată animaţi de o euforie creatoare, dublată de certitudinea, aproape surprinzătoare, că marile probleme ale centrelor citadine pot fi totuşi rezolvate. Această convingere nu era întâlnită doar la partizanii declaraţi ai noului, de exemplu din arhitectură. Şi e dificil să-i evaluezi aria de răspândire. Mişcarea germană pentru oraşul-grădină, al cărei program de dezvoltare era oarecum ambivalent prin raportare la marele oraş modern, prezenta o gamă enormă de poziţii diverse. Ea mergea de la antisemiţii de orientare naţionalistă până la protagoniştii curentului artei industriale moderne. Alături de ostilitatea faţă de metropolă, asupra căreia am stăruit îndeajuns şi care, potrivit unei analize comparative, era tipică în Germania, nu trebuie totuşi uitate persoanele implicate în construirea oraşelor.

Angajarea lor în aparatul administrativ şi în

organizaţiile reformiste reprezenta o recunoaştere a marelui oraş şi a capacităţii lui de modernizare. Această viziune optimistă asupra marelui **oms** şi-n o-Rpât într-o serie de expoziţii, care nu au fost studiate în mod adecvat până în acest moment. Expoziţia mondială de la Londra, din 1851, prezentase un cvartal de case-model şi, la trecerea dintre cele două secole, retrospectiva temelor privind oraşul şi igiena citadină devenise o obişnuinţă în expoziţiile universale, ca şi tratarea unor teme asemănătoare în congresele mondiale de urbanistică sau celebrările progreselor comunale la nivel naţional.

Nu trebuie să contestăm însă existenţa criticilor ce vizau marele oraş şi a ostilităţii faţă de el, ci să le relativizăm importanţa şi răspândirea. În jurul anului 1900 se încetăţenise o atitudine critică faţă de metropolă mai ales în patru sectoare: înainte de toate în cel al romantismului agrar, referitor la care am putea cita Mişcarea pentru apărarea patriei şi pentru arta patriotică sau, bunăoară, pe Heinrich Sohnrey şi revista sa *Das Land (Ţara),* în paginile căreia a publicat în mai multe rânduri şi tânărul Max Weber. Apoi, am putea invoca retorica popular-ştiinţifică asupra oraşului, puţin unitară – pe care am putea-o numi „mormântul rasei” – în cadrul căreia, la hotarul dintre cele două secole, marele oraş era considerat periculos sub un triplu aspect. Pe de o parte, susţinea critica, el elimina un important factor de selecţie prin protejarea celor defavorizaţi, pe de altă parte avea un efect negativ ca instrument de selecţie, întrucât îi aducea în

oraş pe cei mai buni locuitori de la ţară şi-i expunea condiţiilor ambientale decadente ale vieţii citadine; în sfârşit, înclinaţia celor care se bucurau de succes social de a aduce pe lume un număr limitat de copii punea în pericol însăşi existenţa rasei. Retorica romantic-agrară, cea etno-naţionalistă şi cea asupra igienei rasiale se intersectau în felurite chipuri. Antiurbanismul, după cum a demonstrat Ute Planert, se conjuga aici nu odată cu antifeminismul şi antisemitismul. Al treilea sector al criticii la adresa metropolei s-ar putea referi la sociologia epocii, de la Simmel la Sombart, iar al patrulea, în sfârşit, la artele epocii. În studiul de faţă, din raţiuni de spaţiu, ne vom ocupa doar de ultimele două sectoare menţionate.

Dacă omnibuzul, căile ferate metropolitane şi liniile de tramvai astăzi acţionate electric sunt semnele distinctive ale marelui oraş modern – scria Werner Sombart în 1903, într-un bilanţ al secolului de curând apus –, tot astfel exista odată un soi de simbol al lumii vechi, cum s-a menţinut în Germania până la jumătatea secolului al XIX-lea: garda de noapte cu lance şi goarnă. Astăzi se lansează un semnal printr-un fluierat strident, pe când în trecut el era cântat!

O opoziţie similară exalta firescul viu al timpurilor trecute în contrast cu tehnica lipsită de viaţă a prezentului. Adversitatea lui Sombart faţă de tehnică se extindea asupra telefonului, gramofonului şi chiar asupra ceasurilor de mână, aici întâlnindu-se cu Simmel. La

Simmel, ceasul de mână era nu atât o componentă a dispreţuitei tehnici moderne, cât

mai curând un simbol al noii percepţii a timpului în marile oraşe, pusă în analogie cu acel calcul continuu, propriu economiei capitaliste bazate pe bani. Acolo unde încearcă să analizeze consecinţele psihologice ale acestei noi percepţii a timpului şi a vieţii în societatea citadină de masă, Sombart se mulţumeşte să discrediteze, potrivit unei optici de extracţie burgheză, moderna cultură de masă a oraşului contemporan, în numele înaltei culturi a trecutului. Berlinul era pentru el pur şi simplu „anticamera New York-ului", iar New York-ul, „un deşert, un mare cimitir al culturii".

Trei aspecte ale acestei confruntări cu marele oraş din jurul anului 1900, citate aici cu trimitere la Sombart şi Simmel – opoziţia faţă de cultura de masă şi societatea de masă, problema consecinţelor psihologice pe care viaţa într-o societate metropolitană de masă şi exaltarea romantică a unui trecut mai bun le au asupra individului –, se regăseau şi în abordarea literară a marelui oraş la cumpăna dintre cele două veacuri. Motivul anulării personalităţii individuale în existenţa marelui oraş e prezent şi în citata poezie a lui Kästner. Prima ei strofă sună astfel:

Să facem o statistică a Berlinului!

Berlinul e un oraş detaliat, cu 190 de case mortuare şi 960 de hectare de cimitir.

În timp ce Kästner, ironic, reduce în poezia sa destinul individual la nişte date statistice, în *Jurnalul lui Malte Laurids Brigge (Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge,* 1910) al lui Rainer Maria Rilke un individ e torturat de experienţa metropolei pariziene:

E curios cum nu reuşesc să mă dezbar de a mai dormi cu fereastra deschisă. Tramvaiele electrice trec în viteză clopoţind prin camera mea. Automobilele îmi trec pe deasupra… Tramvaiul se apropie vertiginos, trece rapid, luând cu el totul. Cineva scoate un ţipăt. Lumea aleargă, îmbulzindu-se. Un câine latră. Ce uşurare, un câine! Spre dimineaţă se aude chiar cântatul unui cocoş, fericire fără hotar! Apoi, dintr-odată, adorm.

Şi Rilke contrapune deci în mod romantic tehnica – naturii şi marele oraş – câmpiei. Când îşi pune protagonistul să susţină: „Am zis-o deja? învăţ să văd. Da, încep. Încă nu sunt în stare. Dar vreau să-mi folosesc bine timpul”, el postulează nu doar necesitatea unei noi capacităţi de percepţie, adecvată marelui oraş, dar pune în acelaşi timp faţă în faţă segmentarea rolurilor, proprie marelui oraş, şi personalitatea unitară a generaţiilor precedente: „De pidă, nu mi-am dat seama niciodată câte chipuri există. Există foarte mulţi oameni, dar chipurile sunt mai multe, pentru că fiecare om are diferite chipuri”. Cu toate acestea, Rilke nu se mărgineşte la opoziţia dântre prezentul citadin şi trecutul rural, ci înfăţişează implicit (în maniera sa de reprezentare) şi explicit consecinţele schimbării modalităţii de percepţie asupra scriitorului: „Povestirea, adevărata povestire, trebuie să fi existat înainte de a mă fi născut eu. N-am auzit niciodată pe nimeni povestind”. Nu întâmplător, *Jurnalul lui Malte Laurids Brigge* e considerat primul roman modem în limba germană. În cercetarea de faţă însă nu

ne-am propus să căutăm dincolo de relaţia dintre modul de înţelegere a marelui oraş şi structura narativă, comentată în ştiinţa literară cu o intensitate constantă, întrucât aceasta ar presupune în mod necesar citarea sistematică a operelor lui Dickens, Proust, Joyce şi ale altora. Este de-ajuns să menţionăm că critica lui Rilke la adresa oraşului nu e tocmai reprezentativă în domeniul tematizării metropolei. În lirica închinată marelui oraş, mai ales din perioada precedentă primului război mondial, convieţuiesc fascinaţia şi zgomotul, acesta din urmă zugrăvit adesea în tonuri apocaliptice.

În pictura germană, modernitatea e privită în mod foarte asemănător. Ludwig Meidner, Lyonel Feininger, Erich Heckel, Max Beckmann şi Ernst Ludwig Kirchner au manifestât cu toţii un viu interes pentru noua structură citadină şi pictau gazometre, castele de apă, pasarele şi altele asemenea. Walter Grasskamp a văzut o legătură între acest interes pentru tehnica urbană şi reţelele subterane destinate iluminatului, ale cărui „origini ambigue" au trezit, fără îndoială, interesul profesional al pictorului. Dar chiar şi în pictură, în prim-plan se afla tema pierderii individualităţii şi a personalităţii în societatea de masă, prin urmare tema anonimatului în marele oraş, pe care Bertold Brecht o va traduce mai târziu prin chemarea: „Dispari!" în a sa *Carte de lectură pentru locuitorii oraşelor (Lesebüch für Städtebewohner).*

Posibilitatea, deja analizată de Simmel, ca „omul să nu se mai simtă atât de singur şi abandonat ca într-un haos în marele oraş" e

tematizată poate în cel mai incisiv mod în tablourile lui Ernst Ludwig Kirchner. Fiinţele umane practic fără figură reprezentate în aceste tablouri sunt astfel dispuse încât se privesc una pe cealaltă trecând, fără să întreţină o relaţie reciprocă. Dacă se mişcă, o fac într-un mod aproape mecanic, în pasul cadenţat al maselor. Femeile care apar aici sunt în general prostituate, dovedind că în metropola modernă raportul dintre cele două sexe nu se întemeiază pe iubire, ci pe bani. Georg Grosz a abordat această temă în mai multe rânduri în anii războiului şi după război, şi i-a radicalizat reprezentarea. Dacă în tablourile sale metropola-Moloch şi războiul ce distruge totul se întâlnesc, autoportretul lui Ludwig Meidner, *Eu şi oraşul (Ich und die Stadt),* din 1913, înfăţişează tocmai un individ ai cărui nervi nu mai suportă marele oraş, cineva care, pentru a vorbi ca Simmel, nu e capabil să atingă doza de apatie necesară vieţii în metropola modernă.

Referinţe bibliografice

M. Aguilhon (coord.), *La viile de Vâge industrielle. Le cycle hausmannien*, Paris, 1983.

K. Von Ankum (coord.), *Women in the Metropolis. Gender and Modernity in the Weimar Culture*, Berkeley, 1997.

R. Dennis, *English Industrial Cities of the Nineteenth Century. A Social Geography*, Cambridge, 1984.

R.J. Evans, *Tod în Hamburg: Stadt, Gesellschaft und Politik în den Cholera-Jahren 1830 – 1910*, Reinbeck, 1991.

E. Fraser, A. Suteliffe (coord.), *The Pursuit of*

Urban History, London, 1983.

P. Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, Cambridge (Mass.), 1996.

L. Gail (coord.), *Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert,* München, 1990.

W. Hardtwig, K. Tenfelde (coord.), *Soziale Räume und Urbanisierung. Studien zur Geschichte Münchens im Vergleich 1850 – 1933,* München, 1990.

R. Heberle, F. Meyer, *Die Großstädte im Ström der Binnenwanderung. Wirtschaftsund bevölkerungswissenschaftliche Untersuchungen über Wanderung und Mobilität în deutschen Städten*, Leipzig, 1938.

F. P. Hennock, *Fit and Proper Persons. Ideal and Reality în Nineteenth-Century Urban Government*, London, 1973.

— Ladd, *Urban Planning and Civic Order în Germany, 1860 – 1914,* Cambridge (Mass.), 1990.

J.J. Lee, „Aspects of Urbanization and Economic Development în Germany 1815 – 1914", în P. Abrams, E.A. Wrigley (coord.), *Towns în Society. Essays în Economic History and Historical Sociology,* Cambridge, 1978, pp. 279 – 293.

H. Matzerath (coord.), *Städtwachstum und innerstädtische Strukturveränderungen. Probleme des Urbanisierungsprozesses im 19. Und 20. Jahrhundert,* Stuttgart, 1984.

J. Merriman (coord.), *French Cities in the Nineteenth Century*, London, 1982.

J. – L. Pinol, *Le monde des villes au XIXE siècle,* Paris, 1991.

U. Planiert, *Antifeminismus im Kaiserreich. Diskurs, soziale Formation und politische Mentalität*, Göttingen, 1998.

H. Reif, *Die verspätete Stadt. Industrialisierungr, städtischer Raum und Politik în Oberhausen, 1846 – 1929*, vol., Köln, 1993.

J. Reulecke, A. Gräfin zu Castell Rüdenhausen (coord.), *Stadt und Gesundheit. Zum Wandel von Volksgesundheit und kommunaler Gesundheitspolitik im 19. Und frühen 20. Jahrhundert*, Stuttgart, 1991.

Idem (coord.), *Geschichte des Wohnens*, vol. III, „1800 – 1918. Das bürgerliche Zeitalter", Stuttgart, 1997.

E. Roters, B. Schulz (coord.), *Ich und die Stadt. Mensch und Großstadt in der deutschen Kunst des 20. Jahrhunderts*, Berlin, 1987.

J. Schlor, *Nachts in der großen Stadt: Paris, Berlin, London 1840 – 1930*, München, 1991.

— E. Schorske, *Wien: Geist und Gesellschaft în Fân de Siècle*, ed. A II-a, Frankfurt a. M., 1982.

W. Sharpe, L. Wallock (coord.), *Visions of the Modern City. Essays în History, Art, and Literature,* New York, 1983.

M. Smuda (coord.), *Die Großstadt als «Text»,* München, 1992.

J.G. Stedman, *Outcast London. A Study in the Relationship between Classes în Victorian Society,* Oxford, 1971.

C. Suteliffe, *Towards the Planned City. Germany, Britain, the United States and France 1780 – 1914,* Oxford, 1981.

— J. Teuteberg (coord.), *Urbanisierung im 19.*

Und 20. Jahrhundert. Historische und geographische Aspekte, Köln, 1983.

J. De Vries, *European Urbanization 1500 – 1800,* London, 1984.

P.J. Waller, *Town, City, and Nation. England 1850 – 1914*, Oxford, 1983.

CI. Witzler, *Großstadt und Hygiene. Kommunale Gesundheitspolitik in der*

Epoche der Urbanisierung, Stuttgart, 1995.

CII. Zimmermann, *Die Zeit der Metropolen. Urbanisierung und Großstadtentwicklung,* Frankfurt a. M., 1996.

Capitolul 11
Artistul
Ute Frevert

Să fie artistul într-adevăr un om al secolului al XIX-lea? Nu e mai curând un supraom, un zeu? Sau o fiinţă între om şi zeu, un erou, un geniu? Aparţine într-adevăr societăţii moderne, face parte din orânduirea burgheză care se edifică în multe ţări europene începând cu secolul al XVIII-lea? Nu se plasează mai degrabă în afara lor, nu e mai mult un *outsider* decât un *insider*? Ce rol joacă într-o etapă a istoriei care se caracterizează, mai evident decât oricare alta dinaintea ei, prin producţia de bunuri materiale şi valorifică la maximum economia capitalistă? Ce produce artistul şi în ce fel intră societatea în contact cu el?

Dar să ascultăm cum vorbeşte un artist despre sine şi despre semenii săi:» Artiştii, afirma Richard Wagner în 1841, erau muritori cărora le-a fost dat harul mistuitor al intuiţiei divine, [...]

fericiţi, îndestulaţi, plini de bogăţie”. Îşi valorificau preaplinul talentului şi viziunilor lor, susţinuţi de „credinţa în propriul Geniu, a cărui putere nu este egalată de nimeni”. Trăiau doar pentru ei înşişi, pentru arta lor, a cărei idee, după Wagner, „are darul de a-mi pune în lumină întreaga fiinţă”. Se simţeau liberi şi îşi aduceau pe lume creaţia „într-o tăcută singurătate”, oferind publicului, printr-un act de infinită generozitate, „Bunul cel mai nobil şi mai adecvat din câte există”. Călăuziţi de „impulsul divin al comunicării propriei beatitudini interioare către inimile oamenilor”, visau să aibă parte de bucurie, pasiune, onoare şi glorie – şi de obicei încercau o cumplită deziluzie. „Publicul modern competent în probleme de artă”, după o caustică definiţie a lui Wagner, se dovedea din ce în ce mai des a fi o „masă oribilă”, alcătuită din „oameni mărginiţi şi înapoiaţi”, frivoli şi vanitoşi, proşti şi înfumuraţi, violenţi şi capricioşi. Aproape niciodată acest „institut demoscopic” n-a fost capabil să înţeleagă cu adevărat valoarea artistului de geniu.

După aceste cuvinte aspre ne putem imagina în ce măsură artistul modern, geniul secolului al XIX-lea, se afla în serviciul publicului. Metaforele izolării şi libertăţii, iluminării creatoare şi inspiraţiei violente, de care sunt pline biografiile artiştilor din această perioadă, nu ne permit să ne facem prea mari iluzii că artistul ar fi fost legat de public o dată pentru totdeauna. Avea nevoie de el în sens material, ca mecena şi cumpărător, dar avea nevoie şi de iubirea lui idolatrizantă, de veneraţia lui, de adeziunea lui. Artistul-dumnezeu

îşi dorea o armată de adoratori credincioşi care să-l confirme în divinitatea sa. Existenţa sa era de neconceput în absenţa lor, chiar dacă îi blestema câteodată pentru că nu-l înţelegeau, fugea de ei sau îi ignora pur şi simplu. Suferea pentru ei, dar trăia prin ei, iar dacă trebuia să trăiască fără ei suferea cumplit.

Wagner însuşi era conştient de acest lucru. Nu era niciodată mulţumit de propriul public: dacă acesta îl dispreţuia, dădea în clocot de furie şi reacţiona cu un dispreţ narcisiac; dacă îi cădea la picioare, îl găsea superficial şi avid de plăceri, în niciun caz capabil sau demn de o sensibilitate veritabilă şi profundă. Era sclavul publicului, dar detesta această dependenţă. Se simţea mult mai în largul său în anturajul unui principe decât în cel al „publicului modern" – cel puţin în primul caz avea de-a face cu o singură persoană (chiar dacă una dintre cele mai sofisticate), pe când „masa" era compusă din mulţi indivizi: critici muzicali, directori de teatru, dirijori de coruri bisericeşti, instrumentişti, doamne din înalta societate şi soţii lor bogaţi. Pe cel singur Wagner spera să-l poată atrage de partea sa; cei mulţi erau însă greu de dirijat.

Cu toate acestea, chiar un artist ca Richard Wagner, care căuta pentru sine, în buna tradiţie a veacului al XVIII-lea, un principe mecena, nu putea face abstracţie de public. Influenţa regelui Bavariei nu ajungea prea departe, adeseori nici măcar până în capitală sau la teatrul regal. Nici măcar la München, unde abundau intriganţii şi invidioşii, Wagner nu putea fi cu totul sigur pe

ceea ce i se cuvenea, în plus, trecuseră de mult vremurile în care gustul artistic al suveranului putea modela preferinţele şi înclinaţiile supuşilor. La sfârşitul secolului al XVIII-lea – iar în Ţările de Jos chiar mai de timpuriu – se formase un public burghez care-şi manifesta deschis interesele şi aşteptările legate de artist şi de munca sa. Piaţa artei era acum din ce în ce mai puţin influenţată de comanditarii curţii, şi chiar critica de artă a început să-şi dezvolte propriile criterii de judecată, din ce în ce mai profesionale.

În acest fel, arena în care artistul îşi făcea intrarea era tot mai vastă. El trebuia să facă faţă numeroşilor concurenţi care, dacă pe de o parte îi reduceau raza de acţiune, pe de alta o amplificau peste măsură. Artistul secolului al XIX-lea este indiscutabil un personaj cu două feţe, ca să nu spunem echivoc. Pe de o parte, se expune unui public care, pentru a folosi cuvintele lui Wagner, i se opune ca un „despot” şi îi dictează propriile exigenţe. Pe de altă parte, se ridică deasupra acestui public asemenea unui zeu, ce insuflă putere şi viaţă artei sale, ascultând doar de propriile legi şi în absolută libertate.

Oamenii îngenunchează în faţa altarului său, se abandonează farmecului pe care-l degajă, trecând dincolo de hotarele realităţii. Iată artistul din epoca bûrgheziei: stăpân şi sclav, putere şi slăbiciune în una şi aceeaşi persoană.

O privire asupra trecutului

Cum evoluau lucrurile altă dată? Ce poziţie socială ocupa artistul în epoca preburgheză şi premodernă? Câtă influenţă avea şi asupra cui?

De cine era influenţat?

Până târziu în epoca modernă, artiştii se considerau artizani. Erau organizaţi în bresle (aidoma cizmarilor sau măcelarilor) care controlau piaţa muncii, se ocupau cu formarea membrilor şi cu organizarea vieţii lor sociale. Fabricau produse, asupra calităţii cărora veghea breasla în întregul ei şi care erau plătite de clienţi – mai ales nobili şi principi, dar şi burghezi cu stare – la preţuri fixe. În Renaştere a început un proces de emancipare a artiştilor faţă de artizani. Asemenea academiilor de ştiinţă, de curând instituite ca asociaţii sub tutelă statală, în multe ţări europene s-au format academii de arte frumoase. În felul acesta, opera de artă era recunoscută ca un produs intelectual, şi nu doar artizanal. În consecinţă, artistul însuşi se transforma, ca să folosim o formulă extremă, din expert în erudit.

Primele academii au fost întemeiate în Italia şi Franţa. Întrucât încă de la sfârşitul secolului al XV-lea artiştii renascentişti din Florenţa şi Roma întorseseră spatele vechilor organizaţii corporative, între sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui următor avea să prindă contur prototipul structural al academiei moderne ca institut superior de învăţământ. Cu încurajarea venită din partea unor principi înzestraţi cu sensibilitate artistică, a fost posibil să se asigure artei – picturii, sculpturii, arhitecturii – o poziţie care se apropia de a celorlalte materii deja acreditate (matematica, astronomia, retorica sau poezia). În academiile de arte frumoase nu se mai aflau faţă în faţă maeştri şi ucenici, ci profesori şi

studenţi, iar lecţiile teoretice câştigau din ce în ce mai mult teren. De prin anii ’60 ai secolului al XVII-lea, academiile au început să organizeze expoziţii periodice, în cadrul cărora membrii şi elevii îşi prezentau lucrările în faţa marelui public. Startul a fost dat de academia pariziană, care, în secolul al XVIII-lea, a devenit ghidul instituţional incontestabil al mişcării artistice europene. După modelul ei au luat naştere academiile de la Berlin (1696) şi Viena (1702).

În jurul anului 1790, în Europa existau peste o sută de academii de arte frumoase, dintre care cele mai multe erau instituţii statale. De acum încolo academiile vor dobândi funcţia de asociaţii artistice; membrii lor aşteptau gloria şi recunoaşterea oficială. A fi membru al unei academii însemna, nu în ultimul rând, a fi în măsură să satisfaci exigenţele unui comanditar. Comenzile de lucrări veneau însă din partea unui grup social restrâns, dar puternic în plaii economic: nobilimea de la curte. Ea investea o parte consistentă din propriile venituri în lucrări de artă, prin care dorea să-şi demonstreze puterea şi bunăstarea. Chiar principii şi demnitarii Bisericii făceau parte din cercul clienţilor artiştilor şi nu o dată, dându-le acestora de lucru, se înconjurau de o mulţime de pictori, arhitecţi şi sculptori. Cei mai renumiţi artişti au fost angajaţi aulici, dobândind importantul statut de artişti de curte şi aşa-zisa libertate de curte. Artistul era scutit de toate „ostenelile burgheze” şi beneficia de privilegii care nu erau doar de natură economică, ci şi de natură artistică. Artistul de

curte se bucura încă din timpul Renaşterii de o libertate de expresie şi de formă care ar fi fost de neimaginat în sânul organizaţiilor corporative ale oraşului. Chiar şi în cazul în care el era un supus al curţii şi dependent de bunăvoinţa domnului său, era liber să-şi satisfacă toate capriciile. Raportul de credinţă personală care-l lega pe principe de artist asigura muncii acestuia din urmă un grad de libertate direct proporţional cu generozitatea celui dintâi. Cu cât artistul reuşea să-şi convingă stăpânul că înzestrările sale sunt inegalabile şi de neînlocuit, cu atât putea să devină mai conştient de capacităţile sale şi să-şi valorifice propria viziune artistică.

Din acest motiv, artiştii de curte nu au fost nici pe departe acei lachei servili şi sclavi obedienţi reprezentaţi adeseori în artele secolului al XIX-lea. Mai curând, după cum afirma istoricul de artă Martin Warnke, curţile de la începutul epocii moderne reprezentau, cu întregul lor aparat aulic, şi locuri de emancipare artistică. Nevoia lor de reprezentare i-a adus artistului o poziţie privilegiată; apropierea sa de principi şi seniori, asociată atenţiei acordate artei sale de către comanditar imprima figurii artistului trăsăturile cele mai nobile şi mai relevante ale unei personalităţi angajate. Dacă s-a renunţat definitiv la rolul artistului ca artizan şi i s-a conferit o aură de excepţionalitate, acest lucru a fost în primul rând meritul curţilor. Ele au dat astfel viaţă acelor instituţii care, asigurându-i suportul logistic, delimitau poziţia specială a artistului. Printre acestea se numărau bursele de formare pentru

noile generaţii, schimbul de artişti şi de opere de artă între curţile europene, instituţiile academice.

Noua concepţie despre artă: clasicismul şi romantismul

Cum anume erau privilegiaţi artiştii, ce savurau afecţiunea de care se bucurau din partea curţii din ale cărei comenzi trăiau, aflăm dintr-un ciclu de poezii ale lui Goethe, scrise între anii 1773 – 1774 şi 1778. Prima poezie, *Des Künstlers Erdewallen*, ne înfăţişează un pictor care îşi întreţine familia executând portrete la comandă şi este chinuit de clientul său stupid şi ignorant. Pictorul găsea deplină satisfacţie ca artist doar lucrând la pânza Venerei Urania, simbol al prieteniei şi iubirii spirituale. Aici putea da frâu liber fanteziei şi talentului său: în ea, „cufundat/ Mă simt cu totul beat de fericire”. Abia după moarte însă va obţine satisfacţie, după cum arată poezia următoare, *Künstlers Apotheosey* când lucrarea sa va fi cumpărată de un principe iubitor de artă şi expusă într-o somptuoasă pinacotecă. Purtat de muză în locul unde va cunoaşte gloria, el nu poate totuşi încerca o fericire lipsită de umbre:

La ce bun o, prietenă, să ştiu că am parte-
acum de slavă şi onoruri?
O, de-aş fi avut vreodată aurul ce-
împodobeşte-acum fără măsură această ramă!
Eram fericit, norocos să mă-nfrupt pe
săturate cu femeia şi copilul alături.
Dar un prieten care să-mi împărtăşească
bucuria, un principe care să-mi preţuiască-
nzestrările mi-au lipsit, din păcate, întotdeauna.

Goethe însuşi s-a bucurat de preţuirea unui

principe, care-i admira talentul şi îl cinstea cu mărinimie. Din 1775 s-a aflat în serviciul ducelui de Weimar, şi nu există mărturii că din această pricină s-ar fi simţit limitat în evoluţia sa artistică. Dimpotrivă, comparativ cu alţi poeţi, scriitori, pictori sau muzicieni care, în absenţa unei slujbe la curte sau a unui mecena de stirpe princiară, se vedeau nevoiţi să dea proba talentului lor pe „piaţa liberă”, el beneficia de condiţii de-a dreptul paradiziace. Patronul şi protectorul său îi acorda întreaga libertate în materie de artă şi arăta chiar o mare înţelegere faţă de ideile asupra geniului pe care el le susţinea.

Geniul artistic, în sensul conturat în *Sturm und Drang*, dar şi de clasicismul care a urmat, a determinat o ruptură radicală de atitudinile şi modalităţile vechi de înţelegere a artei. Nu „înfrumuseţarea lucrurilor”, cum afirma Goethe în 1772, ci „imitaţia după natură” era cuvântul de ordine graţie căruia se năştea arta. Trebuia să surprinzi această natură în forma ei interioară. Acest lucru nu era însă posibil printr-o rigidă şi îngustă aplicare de reguli, ci mai curând prin apelul la imaginaţie, la raţiune, la geniul artistic. Acesta din urmă se caracteriza prin „forţa creatoare”, prin capacitatea de a smulge unui obiect din natură „semnificaţia, particularitatea, ceea ce-l face interesant” şi de a-i atribui „o valoare mai înaltă”.

Arta însăşi devenea astfel creaţie, „o altă natură”, dotată cu intelect uman. „Adevărul artistic” de care era legat geniul se opunea „realităţii naturii”, refuzată întrucât era ingenuă.

Artistul era chemat să reproducă acest adevăr mai înalt, articulat şi modelat într-o perfectă armonie şi dispunere, pentru a-l comunica apoi publicului. Creaţia sa nu satisfăcea doar „contemplaţia simţurilor”, ci înălţa „spiritul până în zonele sale cele mai înalte”, „înlănţuia simţurile şi imaginaţia, sustrăgându-se puterii noastre de judecată: cu asemenea perfecţiune, nu suntem liberi să acţionăm după cum vrem; suntem constrânşi să ne sacrificăm pentru ea, ca să putem din nou, înălţaţi şi purificaţi, să ne înfăţişăm dinaintea ei”.

Acesta e un limbaj religios abia voalat. Arta, conform clasicismului, promite iertarea păcatelor, catharsis, înălţare. Ea este, cum va arăta Goethe mai târziu în ale sale *Maxime şi cugetări*, „mediatoarea inexprimabilului” şi se contopeşte „de bunăvoie cu religia”. Arta se bazează în mod evident „pe o formă a simţului religios, pe o profundă, imperturbabilă temeinicie”. E preocupată de semnificaţia şi depăşirea vieţii pământeşti, interpretează relaţia omului cu lumea şi-i conferă cea mai înaltă consacrare. Pe această cale ea poate fi caracterizată, într-un anumit sens, ca o nouă religie sau ca un substitut al ei: îşi transpune adeptul într-o sferă a desăvârşirii şi sublimului, căreia acesta i se poate jertfi cu mistuitoare evlavie şi în care se poate socoti dezlegat de pătimirile propriei existenţe.

Nu întâmplător această redefinire semantică a artei are loc într-o epocă în care minţile cele mai luminate se îndepărtează tot mai mult de religie şi de Biserică. Cu cât erau imboldurile şi semnificaţiile religiei erau mai puţin încurajate, în

numele credinţei, la adăpostul raţiunii demistificatoare, cu atât sporea importanţa pe care o dobândea arta. Dar chiar oamenii care n-au întors spatele Bisericii sau care s-au reîntors la ea vedeau în regatul artei o lume opusă ei, un refugiu al fanteziei şi sensibilităţii. Tot ceea ce se pierdea în „condiţia burgheză" a vieţii de zi cu zi sau ceea ce era cu totul exclus din ea putea prinde aripi în această anti-lume (*Gegenwelt*): confuzie, dezordine, vis, delir, pasiune, mister, linişte, repaus. Omul burghez, care, aşa cum scria Friedrich Schlegel în 1799, a fost „creat şi modelat pentru maşină" şi care „s-a transformat, dintr-o fiinţă umană, într-un *personaj*", putea să găsească în universul infinit al artei o contrapondere şi să dobândească armonia interioară.

Concepţia romantică asupra artei, aşa cum a fost ea formulată şi răspândită, printre alţii, de Schlegel, nu a însemnat numai o ruptură de conceptele iluministe de utilitate şi raţionalitate, ci şi o desolidarizare de idealurile clasicismului. Dacă obiectivul acestuia din urmă rămânea reconcilierea armonioasă a omului modern, sfâşiat între individ şi societate, eu şi lume, sentiment şi intelect, a fi şi a avea, romantismul voia să rupă această armonie cucerită cu atâta osteneală. După cum se poate vedea în romanul lui Schlegel *Lucinde*, din 1799, el contrapunea „haosul vieţii interioare" – ordinii exterioare, visul – realităţii, „dezordinea romantică" – „stilului solemn"; făcea să apară inconştientul, oniricul, tainicul, senzualitatea pură şi le făcea susceptibile de

reprezentare artistică. Din acest motiv, subiectul dotat cu sensibilitate artistică avea acces nu doar la partea luminoasă a existenţei umane, ci şi la liniile ei de umbră: demoniacul, coşmarul nocturn, bezna, pericolul.

„Clasicistul" Goethe vedea în arta romantică şi în teoretizarea ei un regres şi o magie obscură. „Clasicismul e sănătate, romantismul boală", cam aşa ar **fi** sunat convingerea sa. Cu toate acestea, nu a găsit ascultare printre contemporani: periodicul său de artă, *Propyläen,* la care colabora şi Friedrich Schiller, a apărut în doar şase numere şi a dispărut în anul 1800. Curentul romantic era mai puternic şi recruta tinere talente din pictură şi – mai ales – din muzică şi poezie. Chiar dacă mulţi romantici au renunţat, în anii care au urmat, la exaltările lor de odinioară, proclamând noi raporturi cu tradiţia, poporul şi religia, mesajul anterior a rămas valabil: arta crea o altă lume, cu totul diferită de „condiţiile prozaice". Arta suspenda limitele subiectivităţii lăsând-o să se dezvolte liber, făcea accesibil regatul fanteziei şi al sentimentului, în care omul alienat îşi depăşea propriile scindări şi experimenta reconcilierea fiinţei sale cu propriile simţuri.

Stăpân al acestui laborator e chiar artistul romantic, care uneşte în sine intelectualitatea şi magia. Câtă vreme publicul îi rămâne credincios, unanim şi cu dragă inimă, el îi promite răsplata divină. În această viziune asupra artistului, clasicismul şi romantismul se întâlnesc; şi Goethe vorbea despre artist ca despre „Unsul lui Dumnezeu", în faţa căruia oamenii se închină şi

spre care se îndreaptă toate rugăciunile. Artistul este omul cel mai nobil, şi forma sa de viaţă e de o rară şi aproape irespirabilă elevaţie. Arta îi hotărăşte întreaga existenţă, el trăieşte pentru ea, fără compromisuri sau concesii faţă de realitatea burgheză.

Artistul, lumea şi anturajul lui

Artistul avea o vocaţie – în sensul propus de poetul romantic Novalis în *Heinrich von Ofterdingen* (1802): „Natura a făcut ca Heinrich să se nască poet”. Dar pentru a fi poet, artist, nu ajungea să posezi un talent şi o sensibilitate înnăscute. Mai trebuia *să te formezi* ca artist prin călătorii, dialoguri, introspecţie şi meditaţie. Cele mai nobile predispoziţii nu aveau nicio valoare dacă nu erau trezite printr-un proces, de cele mai multe ori epuizant, de achiziţie conştientă şi control. Era necesar, pentru a-l cita încă o dată pe Novalis, „să-ţi întredeschizi buzele stupide şi să dezvolţi un simplu acord într-o melodie nesfârşită”.

Acest proces de formare, ce putea fi însoţit de contestări, riscuri şi insuccese, era continuu reprezentat şi pus în scenă de artist. Ascensiunea artistului modern corespundea celei a noilor direcţii din poezie, roman şi biografiile unor artişti. Mai ales romanticii s-au remarcat în acest domeniu. În *Lucinde* a lui Schlegel, ambii protagonişti, Julius şi Lucinde, erau artişti: el poet, ea pictoriţă. Nu creau însă doar poeme şi tablouri; viaţa amândurora se preschimbase într-o „operă de artă”. După mulţi ani de căutări febrile, trăind numai pentru iubire şi pentru ei înşişi – iubirea şi

arta sunt strâns împletite în romantism –, preocupaţi de artă şi de relaţia lor, cei doi artişti îşi duceau viaţa departe de lumea burgheză („la ţară”), neavând nevoie să câştige pentru a trăi şi să intre pe piaţă, la propriu.

Cu totul altfel stau lucrurile în cazul dirijorului de cor bisericesc Kreisler, unul dintre personajele preferate ale lui E.T.A. Hoffmann. Ca urmare a unor disensiuni politice din epoca napoleoniană, Kreisler, *alias* Hoffmann, a fost revocat din calitatea sa de funcţionar aulic şi s-a dăruit meditaţiei, animat de mai vechea sa dragoste pentru artă. Ca dirijor de cor ducea o viaţă oarecum nefericită, neînţeles de public, gata să vadă în artă doar un divertisment, o desfătare lejeră şi fără scop. El deplângea deferenţa mizerabilă de care avea parte artistul, faptul că era tratat ca „subiect subordonat” ce nu produce nimic util, ci numai ceva superfluu şi plăcut. Comenta cu ironie şi sarcasm ignoranţa negustorilor şi funcţionarilor, care-l taxau drept nebun pe atât de perseverentul muzician din cauza artei sale necondiţionate. Cel mai înalt mesaj al artei, afirma Kreisler-Hoffmann, nu este înţeles, oferta ei de a-l purta pe om „de la faptele prosteşti şi de la practicile vieţii obişnuite până la templul lui Isis, unde natura vorbea cu el într-o limbă sacră, nemaiauzită şi totuşi comprehensibilă”, nu este luată în seamă. Despre „geniul muzicii 4 şi despre „cea mai romantică dintre toate artele”, nimeni nu vrea să ştie nimic; în loc să-i surprindă „farmecul”, „puterea magică” şi „să se abandoneze înduioşătoarei seducţii a

fantasticului”, „plebea muzicală” prefera compoziţii „încorsetate în liniaritatea lor, simple succesiuni de arii fredonabile, fără să se înfurie sau să se manifeste excentric la auzul oricăror pasaje sau soluţii contrapunctice”.

Această vituperantă desconsiderare a publicului datează din anii 1810 – 1813. Ea reia experienţa trăită de Hoffmann însuşi în aceeaşi perioadă: juristul prusac care, în 1806, după înfrângerea prusacilor de către Napoleon, şi-a pierdut slujba de funcţionar, pe care o va redobândi abia opt ani mai târziu, a lucrat între 1808 şi 1812 la teatrul din Bamberg pe post de compozitor, pictor şi dirijor de cor, şi se pare că a pătimit de pe urma gustului artistic burghez, predominant în epocă. Dacă luăm în considerare experienţele sale ulterioare de viaţă, reprezentarea suferinţelor lui Kreisler şi criticile sale aspre la adresa „plebei muzicale” par pripite şi, evident, exagerate. Hoffmann, care a murit în 1822, nu a fost în niciun caz, în ultimii săi ani de viaţă, acel artist nerecunoscut şi proscris pe care l-a zugrăvit, de pildă, prin al său *alter ego,* Johannes Kreisler. Opera sa *Undine*, pusă în scenă pentru prima oară în 1816 la teatrul regal din Berlin, s-a bucurat de o primire favorabilă din partea publicului, şi chiar lucrările sale literare au avut succes printre contemporani.

Să se fi schimbat publicul între timp? Să fi devenit mai sensibil, mai iubitor, mai pasionat? Sau mai curând artistul se plângea de o disonanţă cognitivă? Nu lucra oare cu o imagine a publicului care-şi atribuia sieşi rolul de proscris, de martir?

Şi în poeziile lui Goethe despre artist se contura acest tablou ambiguu: publicul ignorant şi trufaş detesta geniul, care abia după moarte avea parte, în sfârşit, de glorie şi de recunoaştere. Într-un anumit sens, acţiunea acestor *topoi* era predestinată: genialitatea artistului, care se dăruia propriei arte, în ciuda oricăror impedimente de natură materială sau ideală, mergea înainte pe drumul său, devenea încă mai semnificativă. Nobleţea idealului său contrasta cu pragmatismul şi utilitarismul crud al mediului în care trăia; conduita sa radicală, lipsită de orice condiţionări, îl situa mult deasupra figurilor atât de variat monstruoase ce populau societatea burgheză. El şi arta sa purtau astfel în sine vocaţia extraordinarului, a ceea ce se sustrage sferei terestre a normalului şi este, de aceea, sublim prin comparaţie cu ea.

Acest (auto) portret fusese conceput şi cultivat de artiştii de curte, rigid divizaţi în grupurile de care aparţineau. Avea să se i se adauge, în perioadele de subversiune, conceptul de libertate, într-un dublu sens: artistul modern al societăţii burgheze punea accent pe independenţa sa intelectuală, pe libertatea sa „în spirit”, pe libertatea de a crea operele pe care dorea şi trebuia să le extragă din profunzimile propriului suflet. Dar în acelaşi timp el era liber de donaţiile şi subvenţiile de natură materială, liber şi de recunoaşteri şi de manifestările de admiraţie şi respect. În acest fel, poziţia sa de *outsider*, stabilită încă din *ancien régime*, s-a îmbogăţit cu o nouă componentă. Artistul din epoca burgheză era

şi rămânea o fiinţă specială şi juca un rol special, pe care încerca din răsputeri să-l modeleze şi să-l legitimeze.

În principiu, pot fi distinse trei modele, dintre care primul este cel (prezentat deja) al artistului ca geniu nerecunoscut şi dispreţuit, care se sacrifică pe altarul artei sale. Acest geniu rămâne solitar şi eroic, neînţeles şi dezaprobat de societate. Hotărârea sa de a lăsa în seama aproapelui „să intuiască înalta [sa] cauză", după formula lui Hoffmann, cădea în gol. El părăsea această lume lipsit de mijloace şi primea, poate, doar onoruri postume. Un al doilea model plasează artistul într-o comunitate restrânsă de iniţiaţi, care îi recunosc geniul şi se închină înaintea lui. Chiar dacă societatea şi naţiunea în ansamblul ei îi erau încă străine, cercul de discipoli şi de admiratori îi asigurau artistului o cutie de rezonanţă vitală. În felul acesta, gestul elitarist al artei era cenzurat, solitudinea existenţială a artistului era atenuată şi salvată de comunitatea celor aleşi. Cel de-al treilea model, în sfârşit, îl imagina pe artist ca principe, ai cărui supuşi îl adorau şi îl exaltau ca pe un zeu. În acest caz, comunicarea dintre geniu şi public funcţiona: publicul se dovedea sensibil şi pregătit pentru vestea cea bună pe care geniul o anunţase. Se prosterna dinaintea sa, pătimea pentru munca sa, se simţea onorat de cunoştinţa sa. Într-o oarecare măsură, artistul face corp comun cu societatea; în acelaşi timp însă el îşi protejează înalta poziţie, statutul său de persoană aflată în afara lumii obişnuite.

Acte de mecenat

Toate aceste modele – inclusiv diversele trepte intermediare – au fost prezente pe scena secolului al XIX-lea. Dar supravieţuia şi modelul vechi al artistului de curte, chiar dacă într-o formă diferită, în ciuda faptului că la începutul perioadei acest model a fost înmormântat cu mare aplomb. Când în Franţa a izbucnit Revoluţia din 1789, activitatea artistului de curte a fost supusă unei critici distructive. În 1793, consiliul pentru artă publică a făcut apel la „artistul republican”, cerându-i să contribuie la „însănătoşirea spirituală şi morală” a sferei publice şi la „epurarea vulgarităţii ei anterioare”. „În lunga perioadă în care artele, prostituându-se, au servit despotismul, ele s-au numit «arte libere», chiar dacă absolut toate operele lor purtau pecetea sclaviei”. Organizarea artelor la curţile epocii era interpretată aici ca o agresiune la adresa talentului şi condiţiei artistului, ca un instrument despotic de manipulare şi suprimare. Noua eră, al cărei răsărit se anunţa, urma să aducă artelor şi artiştilor adevărata libertate. Artistul nu avea să mai fie un curtezan servil, ci un om liber. În sfârşit, artiştii vor putea „renunţa la actele de mecenat destinate lor: nevoile unei naţiuni instruite sunt suficiente pentru a susţine mişcarea şi vitalitatea lor”, anunţa în 1790 o adunare a artiştilor.

Această previziune s-a dovedit pripită. Şi noul secol, care nu o dată va fi numit, retrospectiv, burghez, a cunoscut raportul dintre artist şi mecena. Destul de frecvent, acesta din urmă se

comporta aidoma despotului monarhic, atât de detestat odinioară; nu rareori însă rolul era jucat de persoane private şi de burghezi înstăriţi. Aproape niciun artist nu a reuşit să se descurce fără o susţinere din partea unui protector binefăcător; de regulă, „nevoile unei naţiuni instruite”, transpuse pe piaţa liberă, nu erau suficiente pentru satisfacerea exigenţelor unui standard de viaţă burghez. Nici măcar artiştii care-şi comercializau lucrările cu succes nu receptau susţinerea din partea unui mecena ca pe un ultraj, ci, dimpotrivă, ca pe un dar binevenit.

Printre aceştia se număra şi poetul romantic Ludwig Tieck. Născut în 1773, el s-a bucurat până în 1802, împreună cu familia sa, de ospitalitatea unei somptuoase reşedinţe nobiliare din Brandenburg. Proprietarul, un conte iubitor de artă, avea ambiţia de a face din castelul său un punct de întâlnire pentru iubitorii de literatură; fiica sa, dovedind calităţi muzicale, a avut ca perceptori nişte artişti, şi contele însuşi avea să se remarce ca recitator al poveştii Nibelungilor. După moartea sa, în 1819, familia Tieck s-a mutat la Dresda, aducând o avere considerabilă mulţumită fiicei contelui, Henriette, care i-a dăruit lui Tieck nu doar iubirea sa, dar şi o zestre de 25.000 de taleri, în sfârşit, în 1841, regele prusac l-a atras pe „regele romantismului” la Berlin, garantându-i o pensie anuală de 1.000 de taleri, un secretar, o servitoare, o reşedinţă de vară în palatul regal din Potsdam, Sans-Souci, şi o locuinţă în oraş, situată pe Friedrichstrasse. În realitate, cu toate că munca sa de scriitor, traducător şi îngrijitor de

ediţii îi aducea sume considerabile de bani, acestea nu-i ajungeau pentru a-şi finanţa stilul de viaţă costisitor şi luxos. Prin urmare, acei mecena de stirpe nobilă sau regală erau bineveniţi.

Despre funcţia lui Goethe la curtea de la Weimar am vorbit deja; ar fi însă cu siguranţă o eroare să vedem în contele Karl August un mecena al poetului. Înainte de toate, pentru că Goethe nu era întreţinut de curte, ci era retribuit pentru îndatoririle sale de serviciu: ca director de teatru, dar şi ca administrator al industriei miniere şi al construirii de drumuri şi, nu în ultimul rând, ca ministru de stat. Din contră, pictorul Wilhelm von Kügelgen, născut în 1802, a dus clasica viaţă a artistului de curte; în 1833 a fost angajat ca pictor aulic de contele Anhalt-Bemburg, cu misiunea de a executa lucrări la comandă şi de a fi prezent la curte: la mese, la reprezentări teatrale, la recitaluri şi promenade. Şi Gerhard, tatăl lui Wilhelm, a fost vreme îndelungată pictor de curte, la Sankt Petersburg. Ca portretist şi desenator solicitat de nobilimea baltică el a acumulat în timp o avere considerabilă, care i-a permis să-şi părăsească în 1804 funcţia deţinută la curtea ţarului şi să se stabilească la Dresda ca artist liber profesionist. Iată ce-i scria el în 1805 fratelui său Karl, şi acesta pictor: „Faptul că nu mai sunt nevoit să pictez portrete şi că îmi pot lăsa talentul să zburde în voie fără nicio împotrivire din partea cuiva îmi pricinuieşte o fericire prea mult dorită şi căreia prea multă vreme i-am dus lipsa”. Dobânzile încasate de pe urma capitalului său i-au garantat o

independenţă „în care îmi pot trăi prin propriile puteri aspiraţia artistică ideală”. Dar în ciuda faptului că-şi putea vinde multe dintre pânzele „ideale”, că dădea meditaţii şi că a fost numit profesor la Academia din Dresda cu un venit anual de două sute de taleri, s-a văzut de multe ori nevoit să îmbunătăţească traiul numeroasei sale familii executând lucrări la comandă. Prin anul 1817 a petrecut mai multe luni la Berlin, unde „toată lumea bună” i s-a perindat prin faţă pentru a i se face portretul. Această activitate, pentru care era bine retribuit, o găsea însă umilitoare:

Mă plâng adeseori în tăcere. […] Ceea de mă îndurerează adesea sunt ideile, care-mi pătrund cu atâta dragoste în inimă, pentru a-mi cuprinde fiinţa şi forma, şi pe care eu trebuie în permanenţă să mi le reprim cu cruzime. E trist să trebuiască să stai în public ca să te vinzi ca portretist.

Ceea ce nu înseamnă că el nu visa în continuare la un mecena, care să întindă o mână generoasă fratelui-pictor:

Dacă ne-am putea sprijini unul pe altul şi ne-am afla la adăpost de grijile hranei! Ar veni cu adevărat la lumină o nouă lume artistică, dacă un principe inteligent le-ar acorda unor suflete gemene un spaţiu de acţiune mai demn!

Evident, Kligelgen se gândea la un soi de subvenţie regală, care să-i acopere toate trebuinţele materiale, asigurându-i în acelaşi timp deplina libertate de a se dedica „propriilor compoziţii”. Mulţi artişti sufereau la gândul unei asemenea vieţi, puţini însă o vedeau

întruchipându-se într-adevăr. Unul dintre puţinii norocoşi a fost pictorul Hans von Marées (1837 – 1887), care a găsit în indiistriaşul Konrad Fiedler din Dresda un prieten şi un generos mecena. Timp de aproape doi ani, Fiedler şi-a susţinut pictorul cu subsidii financiare, care i-au permis acestuia să se stabilească în Italia şi să se dăruiască în întregime artei sale, fără gândul zilei de mâine. Industriaşul nu-i cerea niciun serviciu în schimb; fiind el însuşi un expert în artă şi un instruit în teoria artei, credea în geniul prietenului său şi investea într-o oarecare măsură în viitor. În 1880 însă, după ce preţ de zece ani nicio lucrare a lui Marées n-a văzut lumina, l-au cuprins îndoielile. A întrebat, luându-şi toate precauţiile, dacă pictorul n-ar putea finaliza măcar o pânză, şi a primit pe loc un răspuns impertinent. Cu toate acestea, a continuat să plătească şi să-şi onoreze angajamentul luat, chiar dacă a pus punct contactelor personale cu Marées.

Şi Richard Wagner era într-o permanentă căutare de protectori influenţi. Nu câştiga mai puţin decât un director muzical de la Magdeburg sau Königsberg ori decât un dirijor de cor de la Riga sau Dresda. Cum însă îi plăcea să trăiască pe picior mare, mult peste posibilităţile sale, leafa nu-i ajungea niciodată, mai cu seamă că angajamentele sale fixe nu erau de lungă durată. Agasat continuu de creditori, Wagner călătorea din oraş în oraş, din stat în stat, aici dirijând, acolo copiind şi compunând, când şi unde putea. Îi adula pe directorii de teatru şi de operă, beneficia de favorurile şi intervenţiile solistelor faimoase,

adresa petiţii principilor rugându-i să-i pună în scenă operele. A căutat compania celor cu putere financiară şi a soţiilor acestora, care nu numai că îl adorau, dar nu încetau să-l recomande călduros, să organizeze chete financiare şi să-i procure donaţii. O admiratoare din Dresda i-a stabilit în 1851 o rentă anuală de opt sute de taleri; un an mai târziu, Wagner i-a cunoscut la Zürich pe Mathilde şi Otto Wesendonck, doi dintre cei mai obstinaţi protectori ai săi. Prin anii ’60, faima lui a crescut şi editorii au început să ofere sume mai substanţiale pentru partiturile sale. Turneele în bogatele capitale europene i-au adus mulţi bani. Dar aceştia dispăreau rapid, iar în cele din urmă, la Viena, Wagner a ajuns în închisoarea datornicilor. Într-o asemenea situaţie se afla când regele Bavariei, Ludovic, în vârstă de 18 ani, l-a invitat pe artist la München, i-a plătit datoriile, i-a închiriat un apartament şi l-a însărcinat oficial să termine lucrul la *Inelul Nibelungilor.* Wagner a primit gestul ca pe un dar miraculos, numindu-l pe Ludovic „cel pe care destinul mi l-a trimis să insufle căutărilor şi operei mele putere şi glorie, pentru a dura încă multă vreme dincolo de hotarul vieţii mele”. Principiarul mecena, în ciuda tuturor contestărilor politice şi sociale, şi-a păstrat credinţa în protejatul său şi a finanţat montarea operelor acestuia pe scena teatrului regal din München. Mai mult, a eliberat un credit generos în vederea construirii la Bayreuth a vestitei Festspielhaus şi i-a dăruit lui Wagner 25.000 de taleri pentru locuinţa privată de pe colină. Artistul s-a revanşat semnând câteva compoziţii speciale

ca omagiu adus regelui.

Asociaţiile artistice şi piaţa artei

Cu cât mai faimos devenea Wagner, cu atât mai substanţiale erau sursele de finanţare şi încurajările. În multe oraşe au fost înfiinţate, cu începere din anii ’60, asociaţii intitulate Wagner-Vereine; acestea organizau concerte şi alte manifestări, ale căror încasări erau puse la dispoziţia lui Wagner pentru proiectul amintitei Festspielhaus din Bayreuth. Aceste asociaţii, din care făceau parte mai ales membri ai burgheziei culte, urmau tradiţia organizaţiilor artistice, de care se deosebeau prin faptul că se concentrau asupra unui singur artist. Din contră, asociaţiile artistice, care apăruseră pe la începutul secolului în multe oraşe europene, îşi făcuseră din principiul răspândirii misiunea lor de căpătâi. De aceea, obiectivul avocaţilor, funcţionarilor, ofiţerilor, comercianţilor şi artiştilor care activau în cadrul lor era să creeze un forum public al artelor. Organizau în mod regulat expoziţii şi se străduiau să trezească interesul pentru arta contemporană în mediul claselor de mijloc bine situate. În 1865, în toată Europa existau 203 asemenea asociaţii artistice, dintre care 54 numai în statul german. Ele erau importante şi necesare mai cu seamă pentru acei pictori ce nu aparţineau „cremei” clasei lor profesionale, pentru care ele procurau comenzi şi cărora le asigurau recunoaşterea socială. Chiar un artist ajuns ca Ludwig Richter nu s-a putut abţine să nu

…înalţe un imn de laudă acestor asociaţii. Ele au format dintr-un mare număr de oameni un

veritabil public, cu o vie participare la viaţa artelor sub multiplele lor manifestări, dovedind în multe cazuri o rafinată receptivitate, în timp ce înainte un asemenea fenomen nu era cu putinţă. Câte talente nu s-au ruinat, din nefericire, în absenţa unor asemenea iniţiative!

Când Richter spunea „înainte", se gândea la anii '20 ai secolului, o epocă – după cum socotea el că-şi aminteşte – lipsită de un public de artă competent şi de o piaţă burgheză în domeniu. În 1884, când Richter s-a săvârşit din viaţă, scena se schimbase radical. Burghezia devenise un grup care achiziţiona cu plăcere lucrări, plătind cu bani gheaţă; pentru membrii ei, intrarea într-o asociaţie de artişti, cumpărarea de pânze şi, fireşte, lectura unor frumoase opere literare sau participarea la concerte şi premiere teatrale reprezenta un lucru de *bon ton.* Viaţa culturală a imperiului, împărţită între multe oraşe – cum ar fi, de pildă, Berlin, München, Düsseldorf şi Hamburg –, era extrem de variată şi găsea spectatori şi ascultători avizi pentru „înaltele" zone ale producţiei artistice serioase, ca şi pentru zonele Joase" ale divertismentului.

Creşterea competenţei artistice a burgheziei nu era numai produsul portofelelor doldora de bani. E în afara oricărui dubiu că bunăstarea familiilor burgheze sporise comparativ cu prima jumătate a secolului, astfel încât un număr tot mai mare de indivizi îşi puteau permite să cheltuiască sume consistente pentru artă şi cultură. Dar o făceau mai ales pentru că arta a dobândit o semnificaţie în cadrul universului valorilor

burgheze. La aceasta vor contribui noile mijloace de difuzare: reviste de artă şi pentru uzul familial, istoricii şi criticii de artă. În toată Europa şi în Statele Unite s-a format, de la începutul secolului al XIX-lea, o astfel de reţea literară de transfer al valorilor artistice: operele de artă erau descrise şi analizate, se scriau bjografii de artişti, se publicau romane în care artiştii erau protagonişti. Înainte de a vizita o expoziţie, de a audia o operă lirică sau de a viziona o piesă de teatru, orice burghez citea ceva în domeniu.

Toate aceste lucruri, care făceau deliciul unui număr tot mai mare de recenzori, critici şi istorici de artă, se loveau de atitudinea dezaprobatoare a artiştilor. Ei blamau „incultura” publicului, înclinat mai mult să citească decât să simtă. „Va trebui să-i învăţăm din nou să privească cu ochii”, remarca pictorul Max Liebermann în 1897. Tendinţa răspândită de a da credit ghidajului critic sau unor volumaşe de istoria artei în formarea gustului artistic era, înainte de orice, un ultraj la adresa pictorului figurativ, care îşi propunea să fie inovator, în contrast cu modurile de abordare aplatizate prin obişnuinţă. Artiştii îşi puneau speranţa într-un public deprins să privească într-un mod lipsit de intelectualisme şi să înţeleagă efectiv noul; cu toate acestea, pe drumul ales de ei întâlneau frecvent reperele canonice ale istoriei artei academice. Nu e mai puţin adevărat că-şi găseau şi ei cumpărători şi admiratori, mai ales prin intermediul pieţei moderne a lucrărilor de artă. De la sfârşitul secolului s-au înmulţit galeriile dedicate susţinerii şi comercializării operelor

artiştilor de avangardă, care obişnuiau să recomande creaţiile lor unor colecţionari în măsură să le plătească. „Pe piaţa operelor de artă”, observa un expert din München în 1909, se remarcă „o oarecare competiţie în ceea ce priveşte atragerea tinerilor şi a noilor talente”.

Rareori se întâmpla ca artiştii inovatori să fie excluşi instituţional şi să sfârşească sub acoperişul vreunui azil pentru săraci. Desigur, mulţi pictori, scriitori şi muzicieni au dus o viaţă plină de greutăţi; doar puţini reuşeau să urce scara notorietăţii şi bogăţiei până în vârful piramidei. Puteau fi număraţi pe degetele unei mâini cei care trăiau în vile, serviţi de lachei în livrea, cei care dispuneau de reşedinţe la oraş şi la ţară şi-i frecventau pe potentaţi. La München, din această *crème de la crème* făcea parte pictorul Franz Lenbach, căruia în 1882 i-a fost conferit titlul nobiliar de prinţ. Portretele unor „eroi întemeietori” ai Germaniei pe care le-a realizat – Bismarck, Moltke, Wilhelm I –, de mare format şi veche măiestrie, i-au adus comenzi din partea înaltei aristocraţii şi a marii burghezii. O strategie de marketing bine condusă, căsătorii din cale-afară de avantajoase şi capacitatea de a se face remarcat în societate vor concura la reuşita carierei sale de „pictor aristocrat”. De prin anii ’90 ai veacului, prinţul Lenbach locuia într-o vilă luxos mobilată din cel mai râvnit cartier al Münchenului, situată în imediata vecinătate a porticului de intrare. De asemenea, avea o casă la ţară, pe malul lacului Stamberg.

Asemenea „pictori aristocraţi” puteau fi

întâlniţi, spre sfârşitul veacului al XIX-lea, în toate statele: la Viena trăia Hans Makart, la Londra Frederick Leighton, la Paris Léon Bonnat şi Alfred Stevens. La ei apela lumea bună, lor li se adresau cei bogaţi şi puternici. Desigur, ei constituiau doar o infimă minoritate printre artişti. Cu cât mai rapid creştea numărul artiştilor, cu atât mai dificil devenea, pentru cei mai mulţi dintre ei, să se menţină la standardul unei vieţi comparabile cu cea a burgheziei. Numai în Germania, numărul pictorilor şi sculptorilor a urcat de la 8.890 la 14.000 în perioada dintre 1895 şi 1907. În 1891, în Marea Britanie numărul muzicienilor era aproape dublu faţă de cel al funcţionarilor de bancă. Enormul aflux de artişti, urmare a creşterii importanţei artizanatului, era numai în parte absorbit de noile organizaţii de pe piaţa artei şi de expansiunea branşelor din activitatea artistică: fotografia, ilustraţia grafică a publicaţiilor, industria reproducerilor. Chiar dacă piaţa artei s-a extins considerabil şi interesul general pentru artă a sporit, aceasta nu ţinea de foame mulţimii de artişti.

Acel *Bettelmusikant*, muzicianul care cere pomană pictat de care Spitz weg în jurul anului 1884, sau Claude Lantier, personajul romanului *L'Œuvre* scris de Émile Zola în 1886, care a ales să se sinucidă pentru a se sustrage condiţiei de pictor căzut în mizerie, îşi aveau, cu siguranţă, sursele de inspiraţie în realităţile sociale ale acestei perioade. Ei reprezentau baza piramidei, al cărei vârf – unde îi vom întâlni pe Richard Wagner şi pe pictorul francez Édouard Manet –

ieşea, tocmai din această pricină, şi mai mult în relief. Fireşte, între cele două extreme se întindea un lung cortegiu de existenţe normale, al căror venit şi al căror statut social erau asemănătoare cu cele ale burgheziei. Prin urmare, nu existau doar muzicieni cerşetori şi mari maeştri, ci şi – într-un număr mult mai impresionant – artişti cu un nivel de viaţă mediu sau ridicat, care nu se temeau de o comparaţie cu restul burgheziei. Inventat chiar de scriitori, ziarişti şi artişti şi popularizat de criticii de artă, portretul pictorului sau compozitorului afirmat care nu reuşeşte să-şi vândă lucrarea vizionară şi moare de foame nu rima absolut deloc cu această burghezie de mijloc. La un moment dat avea să apară şi rolul de *outsider* al artistului, care se putea încarna deplin şi pe termen lung în figura *bohémien*-ului antiburghez. Toposul artistului boem circula deja, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prin lumea şi istoria intelectuală ale Europei. Strâns legat de cultul geniului, el prefigura portretul eroului demiurg, pentru care a întreţine relaţii cu lumea „pământeană” a burgheziei nu reprezenta o pretenţie exagerată. El accepta mai curând sărăcia şi dispreţul societăţii, decât să cedeze compromisului în artă. În schimb, detesta publicul burghez, lipsa lui de cultură, convenţionalitatea şi filistinismul lui. Refuza obiceiurile burgheze, trăia în concubinaj, savura libertăţile sexuale, garderoba sa excela printr-un stil neglijent şi bizar, iar zilele sale nu erau marcate de obligaţii prestabilite. Prefera să locuiască în mansarde dărăpănate, decât în camere somptuoase şi

sufocate de mobilier. Se înconjura de grupuri de prieteni care nutreau aceleaşi convingeri, frecventau anumite localuri şi ridiculizau copios mişcarea culturală burgheză.

Această imagine coincidea rareori cu realitatea. Cei mai mulţi artişti locuiau în condiţii similare cu ale clienţilor burghezi, preferau aceleaşi cartiere şi acelaşi stil de reprezentare publică. Artistul era îndeobşte căsătorit şi îşi trimitea copiii la aceleaşi şcoli la care mergeau copiii burghezilor, ce manifestau respect faţă de capitalul său cultural. Familia sa oglindea întru totul modelul celei burgheze, cu aceeaşi diviziune pe sexe şi roluri; dacă era căsătorit cu o artistă, aceasta îşi sacrifica pe altarul familiei propria carieră şi ambiţiile personale, pentru a se ocupa în continuare doar de soţ şi de copii. Artistul „de mijloc" era, cel puţin din câte putem deduce din rezultatele cercetărilor de istorie socială, un burghez aflat la acelaşi nivel cu medicul, profesorul sau industriaşul mediu. Nu se gândea nicidecum să subestimeze comoditatea stilului de viaţă burghez sau să o abandoneze de bunăvoie.

Cum s-a ajuns atunci la această disonanţă între imagine şi realitate? Cine era interesat să stilizeze imaginea artistului ca non-burghez sau de-a dreptul antiburghez? Multe lucruri ne fac să bănuim că burghezii înşişi au cultivat cu bună ştiinţă mitul boemului. Ei au inventat o imagine a artistului care să menţină distanţa între acesta şi condiţia lor. Dacă arta secolului burghez devenea un fel de substitut al religiei, ea trebuia să-şi lărgească sensul şi unicitatea; dacă arta, aşa cum

spunea un consilier comunal din Köln în 1839, satisfăcea „aspiraţia spre o existenţă mai înaltă”, atunci artiştii trebuiau separaţi de lumea „intereselor materiale”. Câtă vreme burghezul se putea înălţa mai presus de „viaţa sa de sclav, căreia îi erau refuzate pentru totdeauna un destin superior şi încântarea simţământului autentic uman”, şi putea „să se îmbogăţească şi să se umple de bucurie în templul artei”, cel care crea opere de artă trebuia să mai zăbovească prin împărăţia sublimului. Cu alte cuvinte, artistului nu i se cerea să reproducă destinul burghezului, ci să-l depăşească.

Şi totuşi, aceste reprezentări ideale nu erau cu totul actuale sau, în orice caz, predominante. Mulţi beneficiari considerau că arta n-ar avea decât o simplă valoare decorativă sau de divertisment. Apoi, în cursul secolului avea să iasă tot mai mult în evidenţă semnificaţia artei ca obiect de reprezentare; puteai să-ţi etalezi public propria bunăstare şi cultură achiziţionând tablouri sau intrând în posesia unui abonament la concerte sau spectacole de teatru. Dar şi când operei de artă nu-i era atribuită o aură cvasi-religioasă, iar creatorul nu era nici el socotit un sacerdot al sublimului, exista tendinţa de a i se recunoaşte artistului rolul său special. Publicul aprecia obiceiurile sale extravagante şi comportamentul său neconvenţional; se delecta la al său *gestus* non-burghez şi se bucura de atitudinile sale antiburgheze. Într-o epocă în care familiile dominante nu furnizau informaţii privitoare la viaţa lor privată, când nu existau stele de cinema

sau de sport pentru a înflăcăra fantezia publicului, artiştii şi-au asumat rolul de a-i da publicului ceea ce dorea: scandal. Aduceau în faţa lui un spectacol, cum socotea Friedrich Nietzsche în 1892, o demonstraţie de volubilitate, de „prefăcătorie cu conştiinţa curată”. Iar publicul aplauda.

Femei artiste?

Acei artişti şi mai ales acele artiste care au ales spectacolul ca sursă de subzistenţă aveau nevoie de *standing ovation.* Sarah Bernhardt la Paris, Tilla Durieux la Berlin erau stele celebrate şi adorate, al căror statut de artiste – mai precis de interprete de artă – era incontestabil. Femeile puteau străluci şi ca balerine şi soliste canto, deci puteau fi şi bune executante. Puteau cânta şi la pian. Clara Wieck, soţia lui Schumann, era o pianistă faimoasă şi a susţinut în această calitate câteva turnee în capitalele europene.

Dar Clara nu doar cânta la pian, ci şi compunea. Astfel, ea a depăşit frontierele impuse femeilor pe scena secolului al XIX-lea. Să compui muzică echivala cu un act demiurgic: muzica era creată. Or, exista convingerea generală că numai bărbaţii pot crea. Femeilor le era permis doar să concretizeze creaţia masculină; le era îngăduit cel mult să interpreteze muzica, nu să o scrie. De regulă, aceste interpretări aveau loc între pereţii propriei case. În aproape toate locuinţele burgheze din Marea Britanie, Franţa, Germania sau Rusia se găsea un pian, şi mai ales fiicele stăpânilor casei erau solicitate să-l întrebuinţeze. Lecţiile de pian erau, alături de cele de desen, un

element constitutiv şi indispensabil educaţiei unei fete de origine burgheză.

În acelaşi mod însă se veghea atent ca o asemenea pregătire artistică să aibă loc în intimitatea casei. În niciun caz ea nu trebuia să vizeze o carieră profesională. Femeile, se spunea mereu, erau numai nişte diletante, nu aparţineau propriu-zis categoriei virtuozilor şi nicidecum celei a artiştilor. Excepţii precum Clara Wieck-Schumann nu făceau decât să confirme regula. Dar însăşi Clara Wieck avea neîncetat mustrări de conştiinţă, fiind sfâşiată între bucuria pe care o încerca pentru arta sa (şi pentru succesul de public) şi obligaţiile sale de soţie şi mamă. În 1843, după doi ani şi jumătate de mariaj, Robert Schumann nota în jurnalul său:

Clara a scris o serie de mici bucăţi, atât de bogat muzicale şi de proaspete ca invenţie cum nu i-au mai reuşit niciodată până acum. Dar să ai copii şi un soţ în permanenţă înrobit fanteziei nu se poate împăca în niciun fel cu arta compoziţiei. Îi lipseşte exerciţiul continuu şi asta mă înduioşează adeseori, văzând cum se pierd atâtea idei profunde pe care ea nu reuşeşte să le aducă la lumină. Dar Clara însăşi recunoaşte că principala ei profesie rămâne aceea de mamă, de aceea eu cred că e încântată de condiţia ei, încât n-ar mai schimba-o pentru nimic în lume.

Pentru Robert Schumann, întrebarea privitoare la profesia sa principală şi la cea secundară nu se punea. El era în mod natural şi necondiţionat artist, muzician, compozitor. Îndoielile sale vizau doar propriul talent artistic şi

nu problema dacă se conforma îndeajuns îndatoririlor sale de soţ şi părinte. Pentru Clara Schumann, din contră, conflictul între roluri era inevitabil. Faptul că nu a renunţat la concerte în ciuda faptului că numărul copiilor ei creştea s-a datorat preţuirii de sine, un sentiment dezvoltat, cultivat şi încurajat, încă de timpuriu, de tatăl său (un cunoscut profesor de pian), dar avea şi o motivaţie financiară. În plus, câtă vreme interpreta compoziţiile soţului, ea putea să contribuie la succesul acestuia.

Alte soţii de artişti au renunţat complet la ambiţiile lor artistice, resemnându-se să fie muze şi puncte de sprijin pentru soţii lor. Multe procedau astfel la dorinţa expresă sau la un ordin al soţului lor. Când Alma Mahler şi-a continuat exerciţiile de compoziţie şi pe durata logodnei, Gustav i-a poruncit să înceteze imediat şi să trăiască exclusiv din muzica sa. „El susţinea că mariajul dintre Robert şi Clara Schumann, de exemplu, era un «caraghioslâc», şi că eu trebuia să fac o alegere”. Din acel moment, Alma va copia conştiincioasă partiturile soţului ei, hotărâtă „să netezească drumul acestui geniu”.

Deoarece Alma Mahler compunea exclusiv din amuzament, n-a ajuns la o conştiinţă de sine care să o determine să se revolte împotriva faimosului său soţ. Toate femeile care îşi doreau o carieră artistică dădeau dovadă de nesiguranţă şi de o slabă încredere în ele însele. Sub influenţa stereotipurilor sexuale din epoca lor, curajul şi energia de a se dedica propriei arte dispăreau aproape cu totul. Chiar şi Clara Schumann făcea

adeseori judecăţi depreciative. „Nu e nimic important, scria în 1846, în plăcerea de a fi compus ceva pentru a fi audiat ulterior. Există câteva pasaje de trio agreabile şi, cred, sunt reuşite chiar ca formă”. Dar, se grăbea să adauge că, „fireşte, rămâne o lucrare de fetişcană, lipsită de forţă şi, pe ici pe colo, de fantezie”.

Această notă reflectă prejudecăţile şi rezervele de care se izbeau în societatea secolului al XIX-lea femeile cu ambiţii şi care erau acceptate chiar de femei. Ele, explica în 1830 Gottfried Schadow, director al Academiei de arte frumoase din Berlin, „chiar dacă au o abilitate dobândită”, sunt „prin natura lor atât de timorate, încât un bărbat trebuie să le onoreze şi să le stimuleze”. Numai prin încurajări şi intervenţii continue din partea părinţilor, profesorilor şi admiratorilor femeile reuşeau în cele din urmă să compenseze acest sentiment înnăscut al mediocrităţii. Pictoriţa Louise Seidler a profitat oarecum de interesul lui Goethe pentru ea. Acesta a invitat-o pe tânără la Weimar în 1810, s-a lăsat pictat de ea şi a prezentat-o câtorva potenţiali comanditari. I-a dat chiar o scrisoare de recomandare, astfel încât Louise, beneficiind de o bursă princiară, a putut solicita admiterea la Academia de arte frumoase din München.

În mod normal, femeilor nu le era permis să studieze într-o academie. Asemenea accesului în universităţi, şi cel în academii le era interzis, deci nu puteau beneficia de o pregătire de specialitate. Desigur, femeile aveau dreptul, cu consensul profesorului, să asiste la predarea anumitor

discipline, chiar dacă intrarea în sala nudurilor, considerată un fel de Olimp al academiei, le era strict interzisă din raţiuni morale. Pe de altă parte, academiile nu dispuneau, mai ales la începutul secolului al XIX-lea, de un monopol incontestabil în privinţa formării cadrelor: cursurile de teorie şi practica în atelierele artiştilor şi sculptorilor afirmaţi erau, de aceea, cel puţin tot atât de importante. De exemplu, înainte de a putea, în mod excepţional şi numai după intervenţia lui Goethe, să urmeze studiul academic, Louise Seidler luase lecţii private de la Gerhard von Kügelgen, la Dresda. Deşi, după cum îşi amintea tânăra, maestrul era de părere că „noi, femeile, nu reprezentăm ceva serios în ceea ce priveşte arta”, nu considera un lucru nedemn să dea lecţii unor femei, fireşte, contra unei compensaţii adecvate.

Femei ca Louise Seidler, care a devenit pictor de curte la Weimar, ca Elizabeth Vigée-Lebrun, Angelika Kauffmann, Rosa Bonheur sau Berthe Morisot, care au cunoscut faima internaţională, erau, fără îndoială, cazuri excepţionale, atât printre femei cât şi printre artişti în general.

În Germania, partea feminină a comunităţii artistice reprezenta, la începutul secolului XX, 13%; estimările pentru anii ’30 ai secolului anterior gravitau în jurul a 7%. În ciuda acestei remarcabile creşteri, multe artiste îşi simţeau poziţia minoritară frecvent discriminată şi sperau într-o schimbare. Susţinute de mişcarea feminină a epocii, au început să se ajute reciproc: montau expoziţii în localurile asociaţiilor artistice ale femeilor, care organizau, la, rândul lor, galerii şi

cursuri de specialitate, transmiteau comenzi de lucrări, vernisau expoziţii şi, în general, tindeau să amelioreze gustul artistic al publicului feminin.

Prin această iniţiativă femeile reacţionau, într-o manieră conştientă, la dezavantajele pe care trebuiau să le accepte, pe plan profesional, în activitatea lor artistică. Dar expoziţiile vremii nu erau cu totul inaccesibile femeilor: atât în expoziţiile din cadrul asociaţiilor artistice locale, cât şi în cele supraregionale organizate de academii se găseau şi lucrări semnate de artiste. La celebrul Salon de la Paris din 1880, un tablou din patru purta semnătura unei femei, lucru valabil pentru 15% dintre pânzele expuse între 1791 şi 1880. Desigur, femeile erau mult mai rar elogiate sau acceptate în Legiunea de Onoare decât bărbaţii. Cu deosebire în a doua jumătate a secolului, procentul de artiste cărora le-a fost conferită medalia a scăzut vertiginos: dacă în 1824 femeile înregistrau în contul lor 21% din toate recunoaşterile, în anii ’70 ele au rămas cu mâinile aproape goale.

Această evoluţie ambivalenţă – participarea crescândă a pictoriţelor la activitatea expoziţională, în contextul diminuării recunoaşterii publice – reflectă istoria schimbătoare a Salonului parizian şi a procedurilor lui de admitere. Cu cât mai severi erau membrii juriilor, cu atât mai mic era numărul femeilor prezente printre expozanţi. În perioadele de evaluare mai generoasă, dimpotrivă, sporeau şi posibilităţile artistelor de a fi admise la Salon cu opere personale. Când, într-un târziu, spre

sfârşitul anilor ’70, n-a mai fost respins practic niciun candidat, numărul expozantelor a atins rapid apogeul. Politica recunoaşterilor, care de fapt se afla în mâinile statului francez şi ale administraţiei culturii, a urmat un model similar. Cu cât se impuneau măsuri restrictive, cu atât mai puţine erau femeile cărora li se recunoşteau meritele. Aceasta se datora, nu în ultimul rând, faptului că femeile contribuiau rareori la realizarea unor lucrări onorate îndeobşte cu premii: picturile în ulei de format mare constituiau un gen adjudecat aproape fără excepţie de bărbaţi. Femeile se dedicau în schimb acuarelelor, miniaturilor, desenului în culori sau în cărbune. Pictau portrete, naturi moarte, peisaje, însă niciodată tablouri cu subiect istoric. Numai că acestea din urmă jucau un rol important pe scara de valori a timpului şi în politica de achiziţii a statului şi a caselor domnitoare.

Chiar dacă femeile erau slab reprezentate în cadrul activităţii artistice şi carierele lor întâmpinau obstacole puternice, o carieră artistică nu le era cu totul interzisă. Comparativ cu alte profesii academice – medic, avocat, profesor – de la care femeile secolului al XIX-lea erau categoric excluse, profesia de artist oferea multe – şi crescânde – posibilităţi de integrare. Dar, faţă de alte activităţi artistice, pictura se dovedea de departe cea mai accesibilă profesiune. Printre scriitorii cu renume, de pildă, se numărau puţine femei.

Deschiderea relativ mare a profesiei de pictor faţă de femei se explică prin minima ei

academizare. Mulţi pictori nu-şi finalizau pregătirea în academiile de stat, ci prin lecţii private pe lângă alţi artişti, când nu erau autodidacţi. Nimănui nu i se cerea o diplomă academică pentru a fi admis într-o expoziţie. Chiar dacă academiile acţionau din ce în ce mai stăruitor în direcţia monopolizării accesului la profesiunea artistică – şi a restrângerii lui –, asemenea tentative rămâneau în general neconcludente.

Pe de altă parte, tot mai multe femei dovedeau o mare slăbiciune pentru pictură şi optau masiv pentru această activitate, întrucât erau predestinate oarecum pentru o asemenea formaţie. Fiind chinuite încă din copilărie şi adolescenţă cu artele frumoase, urmau şi mai târziu aceste înclinaţii, făcând din ele o profesie. De obicei, artistele proveneau din mediul burghez; aici, trecerea de la condiţia de tânără diletantă de familie burgheză la cea de artistă de profesie era destul de lină. Din contră, bărbaţii dăruiţi artelor proveneau cel mai des din mediul micii burghezii şi din cel al meşteşugarilor-negustori.

Muzicieni şi compozitori

Se pare că în general profesia de pictor devenise pentru bărbaţi o activitate favorabilă ascensiunii lor sociale. Acest fapt e demonstrat, între altele, de compoziţia socială a grupelor de studenţi la academie. În anii ’90 al secolului al XIX-lea, aproape două treimi dintre studenţii Academiei de arte figurative din München se trăgeau din familii în care părinţii exercitau profesii de tip manufacturier, artizanal şi

comercial. În Academia de muzică, dimpotrivă, figurau în general fii de înalţi funcţionari publici, de militari sau de liber profesionişti. Două cincimi dintre studenţi proveneau din asemenea familii, în care era normal ca fiii să cânte la un instrument, să participe la concerte ţinute în casă sau să ia parte la alte reprezentaţii muzicale şi premiere de operă.

Această diferenţiere în structura socială a studenţilor la academie ne spune ceva şi în privinţa evaluării sociale a profesiilor la care aspirau? Să se fi bucurat oare muzicianul de mai multă consideraţie decât pictorul? Exista în interiorul artelor o ierarhie a genurilor?

Istoricii culturii sunt de acord asupra faptului că în Germania, dar poate şi în Italia, muzica se plasa pe primul loc printre arte, alături de poezie. În Franţa şi Anglia se pare că, dimpotrivă, centrală a rămas arta figurativă. Dacă aceasta din urmă presupunea o intermediere literară, muzica ajungea imediat la urechea şi gustul ascultătorului. Evident, alături de noua profesie de critic de artă exista şi cea de critic muzical; totuşi, influenţa acestuia asupra formării gustului publicului era mai mică decât cea exercitată de confratele său dăruit picturii. Muzica şi muzicianul puteau însă profita de privilegiul de a constitui nişte prezenţe constante în viaţa de toate zilele: în şcoli, ca şi în *Gesangverein*, acasă, ca şi în biserică şi în cazărmile militare. Prin urmare, muzica nu era legată, spre deosebire de beletristică şi de arta figurativă, de viaţa şi percepţia burgheză; ea juca un rol important şi

printre muncitori.

Omniprezenţa cântecului avea drept consecinţă faptul că numărul celor care făceau muzică era mare, ca şi cel al intermediarilor. Multe oraşe finanţau conservatoare, în registrele cărora figurau nu puţini profesori de muzică, de obicei femei, care predau în regim privat. În micile oraşe, învăţătorii trebuiau să manifeste o propensiune spre muzică, pentru a-şi putea acompania elevii la orele de canto şi pentru a cânta la orgă în cadrul serviciului bisericesc duminical. Orice oraş care ţinea la reputaţia lui avea o orchestră şi angaja un dirijor de cor. Mai ales oraşele de reşedinţă aulică, care în Germania, spre deosebire de ceea ce se întâmpla în Franţa şi în Anglia, erau numeroase, se aflau în competiţie unele cu altele pentru calitatea şi cantitatea vieţii lor teatrale şi muzicale, susţinută financiar de curte.

Şi în domeniul muzicii, autoorganizarea burgheziei era demnă de luat în seamă. La începutul secolului al XIX-lea s-au fondat peste tot asociaţii burgheze ale prietenilor muzicii, reunind atât artişti de profesie, cât şi diletanţi, care adeseori cântau la un nivel tehnic elevat. Ei dădeau concerte, comandau noi compoziţii, apărau numele muzicienilor dotaţi, organizau reprezentaţii muzicale de interes supraregional. Răspândirea tipăriturii muzicale, favorizată enorm de introducerea, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, a caracterelor tipografice mobile, avea să sporească numărul amatorilor, care de obicei se bucurau pasiv de muzică sau cântau doar în

familie şi în cercul prietenilor.

Ambele modalităţi, *hobby*-ul şi exerciţiul aplicat, puteau fi întâlnite în secolul al XIX-lea sub diverse înfăţişări. Dacă operele muzicale erau marcate anterior de numeroase implicaţii „străine”, ele au dobândit acum o tot mai pronunţată valoare autonomă şi intrinsecă. Muzica s-a sustras tot mai mult dependenţei sociale, căreia înainte îi era tributară ca muzică ocazională de curte sau de acompaniament la liturghie, la dans, la seratele între prieteni sau la reprezentaţiile teatrale. Opera muzicală cerea acum o atenţie sporită din partea ascultătorului; în loc să se lase, ca până atunci, stimulat de ea pentru a întreţine o conversaţie sau pentru o bună siestă, publicul cădea în contemplaţie.

Această „emancipare” a muzicii se putea vedea şi în forma de reprezentare. Toate genurile muzicale, inclusiv opera lirică, se apropiau, în secolul al XIX-lea, de forma concertului. Simfoniile nu erau dezarticulate în părţile lor componente şi intercalate cu alte execuţii, ci erau cântate în întregul lor. Operele lirice nu erau producţii teatrale cu un acompaniament muzical pregătit de pe o zi pe alta, ci poeme simfonice în toată puterea cuvântului. În paralel cu această absolutizare a muncii sale, a crescut şi consideraţia faţă de creator sau, mai bine zis, de inventator. Compozitorul a dobândit un ascendent asupra dirijorului şi a interpreţilor; el impunea modul cum trebuia executată creaţia sa, cu indicaţii de la care nu trebuia să se abată nimeni. Nu făcea concesii interpreţilor, de la care

pretindea redarea exactă a intenţiilor sale, în locul distorsiunilor lor profesionale.

Creatorul voia ca publicul să se abandoneze cu totul şi exclusiv operei; interpreţii erau, fără îndoială, importanţi şi de neînlocuit, dar ei nu trebuiau să stea în centrul reprezentaţiei. Din acest motiv, Wagner a plasat orchestra într-o fosă special amenajată, astfel încât să fie ascunsă privirii observatorului. Mai mult, el a dispus stingerea luminilor în sala de teatru, pentru ca atenţia spectatorului/ascultătorului să fie în întregime captivată de ceea ce se petrece pe scenă. Aplauzele erau canalizate astfel doar în parte spre instrumentişti şi solişti: cel copleşit de onoruri era mai ales compozitorul, gratulat şi admirat pentru geniala sa forţă creatoare.

Raportul dintre compozitor şi public era pe de o parte mai intens, pe de altă parte mai rece decât cel dintre artiştii figurativi şi comanditarii lor. Dar şi compozitorii acceptau lucrări la comandă: tânărului Franz Schubert, i-a comandat un poet cu sânge nobil, „un rondo briliant sau ceva asemănător”, pe care fiica sa „să-l poată prezenta într-o academie”. Or, chiar aici apărea diferenţa faţă de pictorul care trebuia să realizeze un tablou. În tabloul pe care clientul îl achiziţiona era reprezentat el însuşi, cu atât mai mult cu cât, în cazul în care pictorul era celebru, lucrarea mărturisea faptul că achizitorul şi-a putut-o permite. Arta figurativă era în mai mare măsură un obiect de reprezentare decât muzica, ale cărei sonorităţi nu puteau fi conservate în timp. Cu toate acestea, muzica îi vorbea publicului într-un

mod mult mai direct decât arta figurativă; în ciuda tentativelor de a o introduce în sistemul formativ raţionalist, ea a rămas o artă senzitivă, chiar şi pentru Wagner.

Aşadar, compozitorul era, mai mult decât pictorul şi chiar decât poetul, un mag al senzaţiilor, un alchimist al sunetelor. El îşi extazia publicul, îl entuziasma şi îl făcea să scape ca de sub puterea unei vrăji abia după ultimul acord. Această arzătoare vecinătate, în faţa căreia capitulau până şi cei mai incorigibili dintre pragmatici şi chiar „oamenii de acţiune" (Walther Rathenau), era o noutate a secolului al XIX-lea; n-a fost creată de muzica sacră sau de divertisment de la începutul epocii moderne, nici de noua muzică a secolului XX. Beethoven, Schubert, Schumann şi, înaintea tuturor, Wagner: aceştia erau pentru contemporani semizeii noii arte a sunetelor, figurile ei olimpiene.

Artă naţională?

Deşi compozitorii erau cele mai strălucitoare stele de pe firmamentul artelor şi muzica ocupa poziţia cea mai înaltă în cadrul gustului publicului burghez, nu se poate formula o opinie decisivă asupra diviziunii acestei ierarhii a formelor artistice. Burghezia atentă la expresiile artistice nu mergea doar la concerte, la operă şi la teatru; vizita, de asemenea, expoziţii şi muzee, cumpăra tablouri şi citea opere literare. Asociate noului concept de *operă*, definit în mod eminamente estetic, artele ocupau un loc privilegiat în viaţa clasei burgheze. Specialiştii puri, care preferau un gen în detrimentul altora, erau însă rari.

Condiţia de artist nu prezenta graniţe. Poeţii, pictorii, compozitorii făceau cu toţii parte din acelaşi ambient artistic bine înrădăcinat în mediul local şi regional. Artiştii erau prieteni între ei, cântau şi dansau la aceleaşi chermeze sau sărbători, se căsătoreau între ei. Adolf Menzel era membrul unui club literar berlinez, împreună cu Theodor Fontane; Franz Lenbach frecventa casa lui Wagner; Franz Schubert făcea schimb epistolar cu Moritz von Schwind şi a fondat, împreună cu câţiva tineri scriitori, o societate de lectură. Mulţi artişti posedau o dublă vocaţie: Wagner era înzestrat atât ca poet, cât şi ca muzician, şi chiar E.T.A. Hoffmann era expert în literatură şi în muzică.

O caracteristică a artiştilor era extrema lor mobilitate pe plan regional şi supraregional, naţional şi internaţional. De-a lungul întregului secol al XIX-lea, Parisul – din moment ce Roma intra treptat într-un con de umbră – a funcţionat pentru artişti ca o calamitate: acesta era locul unde mai ales pictorii, dar şi compozitorii şi poeţii căutau şansa care să le impulsioneze carierele. Dar şi academiile germane – îndeosebi cele de la München, Düsseldorf şi Berlin – erau frecventate de mulţi străini. Nu întâmplător publicul amator de artă avea caracter internaţional: călătoriile de studii efectuate de americani şi britanici îmbinau vizitele la atelierele unor pictori faimoşi cu explorările turistice ale comorilor baroce locale. Firește, nici repertoriul artiştilor nu era strâns legat de realitatea locală sau naţională; la începutul secolului XX, de exemplu, opera cea mai

jucată în teatrele germane era *Carmen* de Bizet, şi chiar Verdi se afla cu mult înaintea lui Mozart (dar semnificativ în urma lui Wagner). În teatrele din perioada wilhelmiană, Shakespeare îşi disputa întâietatea cu clasicii germani. Nici în muzee şi expoziţii nu era expusă doar artă naţională, deşi acest punct de vedere făcea în permanenţă obiectul unor discuţii, în special spre sfârşitul secolului.

S-ar putea spune că arta era europeană, mai ales atunci când ea, ca în cazul picturii sau al muzicii, putea fi comunicată dincolo de barierele lingvistice. Din contră, activitatea artistică, ale cărei instituţii de primă însemnătate erau în mâinile statului, avea să fie în cursul secolului al XIX-lea din ce în ce mai mult influenţată de caracterul naţional. Încă din 1790, regulamentul Academiei din Berlin accentua interesul „patriei-mamă", după care instituţia trebuia

…să contribuie în general la înflorirea artei, pentru a trezi şi stimula în special zelul patriotic în domeniul artistic, întărindu-l prin ascendentul asupra meşteşugurilor şi industriilor, astfel încât artiştii naţionali să nu fie mai prejos în ceea ce priveşte lucrările de bun-gust de orice gen.

Dincolo de faptul că pe atunci *naţional* însemna *prusac* şi nu *german,* nota naţională era aici mai puternică în tradiţia mercantilismului, ca şi cum i-ar imputa viitorul profil naţional şi naţionalist. Abia în momentul în care arta a primit o misiune în sensul educaţiei naţionale şi a fost identificată cu caracterul naţional, tonul politicii statale la adresa artei s-a acutizat până la a

degenera în şovinism.

G. În Germania, spre deosebire de Franţa sau Anglia, afirmarea unui asemenea naţionalism artistic a fost mai precoce, întrucât înainte de nu exista un stat unitar german, ci o multitudine de state independente, ai căror principi şi ale căror administraţii le protejau cu grijă şi gelozie autonomia. Această stare de lucruri a dus la o eterogenitate şi la o proliferare ce nu au putut fi atinse în altă parte; în realitate nu exista o metropolă artistică indiscutabilă, ca Parisul sau Londra, ci existau mai multe capitale artistice descentralizate şi în concurenţă unele cu altele. În aproape toate capitalele teritoriale se găseau mari muzee de stat, teatre şi academii. Expoziţiile organizate în mod regulat de către acestea din urmă erau în concurenţă în ceea ce priveşte numărul de vizitatori şi furnizori; mai ales de prin anii ’60 ai secolului, expoziţiile se succedau cu repeziciune; în acest sector s-au distins oraşele Stuttgart, München şi Berlin.

Expoziţiile internaţionale se bucurau de o mare consideraţie. O astfel de expoziţie a avut loc la München, pentru întâia oară în 1869, atestând caracterul dominant al picturii franceze. Pe urmele acestor expoziţii, cele organizate de academii şi-au pierdut treptat importanţa, căzând, după cum se lamentau criticii, în *déjà vu*, într-o reprezentare schematică de lucruri ordonate potrivit unei prescripţii. Pictorii afirmaţi s-au îndepărtat parcă tot mai mult de ele; avangardele s-au reunit în *Sezession* şi s-au asociat noilor galerişti. De altfel, ele erau în mare măsură

orientate internaţional şi nu doreau să se subordoneze instanţelor de „corectitudine naţională” care se manifestau spre sfârşitul secolului.

În Germania, asemenea instanţe proveneau dinspre poziţiile cele mai înalte: în special împăratul Wilhelm al II-lea s-a remarcat prin cuvintele sale energice. Nu numai că îşi revendica autoritatea de a distinge personal între arta justă şi cea eronată, sau între cea bună şi cea rea, ci îşi rezerva dreptul de a aproba sau de a refuza orice achiziţie a Galeriei naţionale. Primii care s-au izbit de dezacordul lui Wilhelm al II-lea au fost adepţii naturalismului; după cum afirma împăratul însuşi în 1901, aceştia „prezentau mizeria într-un mod chiar mai oribil decât era ea în realitate”; în felul acesta, arta îi făcea rău „poporului german”. Ca urmare, împăratul i-a refuzat lui Käthe Koliwitz, în 1898, recunoaşterea publică pentru gravura sa *Weber*, iar în 1906 a interzis Galeriei naţionale să cumpere o pictură a lui Max Klinger care înfăţişa un trecător, înconjurat de oameni înarmaţi cu ciomege, cu puţin înaintea unei încăierări. De asemenea, s-a opus picturii franceze *en plein air* şi i-a evaluat pe impresionişti potrivit unui naţionalism de-a dreptul josnic.

Atitudinea împăratului a fost aprobată în multe cercuri ale administraţiei şi criticii de artă. Ea a fost împărtăşită şi de cel mai important dintre decanii artelor din imperiu, Anton von Werner. Arta germană, se spunea fără încetare, era fundamental altfel – a se citi „mai bună” – decât arta franceză şi trebuia să se menţină la

standardele, culorile şi formele ei. Pavilioanele de artă ale Expoziţiei mondiale, deschisă în anul 1851, au sfârşit astfel prin a deveni demonstraţii ale grandorii naţionale. Faptul că expoziţiei de industrie şi tehnică i-a fost adăugată o secţie specială de artă demonstrează cât de importantă devenise arta pentru formarea capitalului economic şi simbolic al ţărilor expozante. Nu numai arta – îndeosebi cromotipiile şi calcografiile, mai puţin picturile şi desenele – reprezenta un produs de piaţă important; chiar cotaţia unei ţări în politica externă şi în contextul economic internaţional depindea în mod hotărât de profilul ei cultural.

Cu toate acestea, statul – şi cu siguranţă nu doar cel german – nu vedea în artă doar un mijloc de reprezentare a propriei imagini în exterior; şi în raporturile interne, artei îi era atribuit un important rol propagandistic. De acest lucru şi-a dat seama, cu marea sa înţelepciune, Napoleon, când s-a înconjurat de atâţia pictori de curte, începând cu Jacques Louis David. Ludovic I de Bavaria a plătit, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, numeroşi sculptori pentru a-i livra o serie de busturi ale unor personalităţi germane, pentru „o sală a gloriei eroilor spiritului german”; în felul acesta, ideea unificării istorice a imperiului şi, desigur, numele fondatorului ei ar fi fost păstrate pe veci. În sfârşit, Wilhelm al II-lea a inaugurat cu mare patos naţional la Berlin, în
H. *Siegesallee*, bulevardul victoriei, împodobit cu nenumărate statui de eroi prusaci: cei mai „nobili şi mai sublimi” dintre sculptori, străini de

„curentele şi tendinţele moderne”, aveau să i se pună la dispoziţie pentru a imortaliza gloria membrilor dinastiei Hohenzollern şi a statului „lor”.

Arta s-a afirmat aşadar ca un factor central al reprezentării şi competiţiei naţionale. Mulţi artişti şi intermediari s-au ţinut, fireşte, departe de această manieră de a interpreta adeziunea faţă de putere. Astfel, Hugo von Tschudi, care în 1896 a fost director al Galeriei naţionale din Berlin, a hotărât să-şi doteze muzeul cu o colecţie internaţională, în care arta franceză trebuia să fie reprezentată în mod adecvat. Dacă el s-a văzut agresat de influenţa lui Wilhelm al II-lea şi a lui

Anton von Werner, colegul său hamburghez Alfred Lichtwark a putut să cumpere nestânjenit lucrări *Sezession*, interzise la Berlin ca fiind non-germane.

Totuşi, şi acei artişti şi directori de muzeu care încercau să se sustragă furorii naţionaliste şi să menţină contacte strânse cu colegii lor din alte ţări, perseverând în ideea internaţionalizării artei, n-au rămas pentru multă vreme imuni la virusul naţionalist. La *Aufrut an die Kulturwelt y* apelul către lumea culturii din 4 octombrie 1914, care justifica implicit şi distrugerea faimoasei Biblioteci din Louvain sub potopul de bombe germane, au subscris şi unii artişti, asupra corectitudinii cărora împăratul manifestase înainte serioase dubii: Max Klinger, de pildă, dar şi Max Liebermann sau Max Reinhardt. Apelul conţinea o declaraţie emfatică despre „cultura germană”, pe care forţele armate germane erau chemate să o apere; prin urmare,

nu era justificabil ca această „conservare a unei opere de artă [se înţelege, Biblioteca din Louvain] să se facă cu preţul înfrângerii Germaniei”. Nu se mai vorbea despre artă ca despre o manifestare europeană sau mondială; ceea ce conta era cultura *germană,* prezervarea ei graţie statului militarist. În timpul primului război mondial aveau să fie înmormântate, alături de soldaţi, şi multe idealuri; unul dintre ele era imaginea clasică a artiştilor ca oameni cosmopoliţi, refractari la asumarea oricăror servicii externe.

Referinţe bibliografice

W. Becker, *Paris und die deutsche Malerei 1750 – 1840,* München, 1971.

R. Berger (coord.), *«Und ich sehe nichts, nichts als die Malerei». Autobiographische Texte von Künstlerinnen des 18. – 20. Jahrhunderts,* Frankfurt a. M., 1987.

0 M. Blochmann, *Zeitgeist und Künstlermythos. Untersuchungen zur Selbstdarstellung deutscher Maler der Gründerzeit*, Münster, 1991.

1 Borchard, *Clara Schumann. Ihr Leben,* Frankfurt a. M., 1991.

W. Busch (coord.), *Funkkolleg Kunst. Eine Geschichte der Kunst im Wandel ihrer Funktionen,* 2 vol., München, 1987.

2 Dahihaus, *Die Musik im 19. Jahrhundert*, Darmstadt, 1980 (trad. It. *La musica delvottocento*, Scandicci, 1990).

U. Daniel, *H of the ater. Zur Geschichte des Theaters und der Höfe im 18. Und*

3 *Jahrhundert*, Stuttgart, 1995.

J. Grossmann, *Künstler, Hof und Bürgertum. Leben und Arbeit von Malern în Preußen 1786 – 1850,* Berlin, 1994.

4 Hein, A. Schulz (coord.), *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt*, München, 1986.

R. Koselleck (coord.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert,* vol. II, Stuttgart, 1990.

R. Lenman, *Die Kunst, die Macht und das Geld. Zur Kulturgeschichte des kaiserlichen Deutschlands 1871 – 1918*, Frankfurt a. M., 1994.

W.J. Mommsen, *Bürgerliche Kultur und künstlerische Avangarde. Kultur und Politik im deutschen Kaiserreich 1870 bis 1918*, Frankfurt a. M., 1994.

P. Paret, *Die Berliner Sezession. Moderne Kunst und ihre Feinde im kaiserlichen Deutschland,* Berlin, 1981.

Idem, *Kunst als Geschichte. Kultur und Politik von Menzel bis Fontane,* München, 1990.

V. Plagemann, *Das deutsche Kunstmuseum 1790 – 1870,* München, 1967.

A. Sfeir-Semler, *Die Maler am Pariser Salon 1791 – 1880*, Frankfurt a. M., 1992.

M. Warnke, *Hofkünstler. Zur Vorgeschichte des modernen Künstlers*, Köln, 1996 (trad. It. *Artişti di corte: preistoria delvartista moderno,* Roma, 1991).

5 B. With, *The Prussian Landeskunstkommission 1862 – 1911: A Study în State Subvention of the Arts,* Berlin, 1986.

Capitolul 12

Nobilul

Giovanni Montroni

Nobilimea secolului al XIX-lea a fost oare un grup social în declin, dar de o rezistenţă tenace la dezvoltarea modernă sau, dimpotrivă, unul dominant în plan politic şi social până la sfârşitul primului război mondial? Şi-au pus această întrebare atât contemporanii, cât şi cercetarea istorică. În romane ca *Ghepardul* lui Tomasi di Lampedusa ori *Stechlin* al lui Theodor Fontane se relatează istoria declinului puterii nobiliare. Pe de altă parte, s-a vorbit şi despre continuitatea acelui *ancien régime* în Europa până în 1914 (Arno Mayer), despre adoptarea de către burghezie a modelelor de comportament nobiliare şi despre Germania ca despre „o societate semifeudală până la sfârşitul primului război mondial" (Gräfin Dönhoff). Sub presiunea societăţii de consum capitaliste, a principiului eficienţei birocraţiei, a mişcărilor sociale egalitariste, nobilimea s-a văzut nevoită să se adapteze sau să-şi piardă influenţa, prestigiul şi puterea. Acul balanţei a oscilat, în funcţie de ţară, într-o parte sau în cealaltă. În Anglia, aristocraţia a supravieţuit ca o clasă de mari proprietari funciari, în Prusia ea s-a modernizat în timpul imperiului wilhelmian, în Franţa republicană a dăinuit ca o parte a unei elite mai largi. Toate aceste afirmaţii vor fi, evident, coroborate. Înalta aristocraţie şi nobilimea de ţară, familiile de stirpe veche sau înnobilate recent au reacţionat în mod diferit la sfidările modernităţii şi au trăit cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea fie ca pe o perioadă

de înflorire târzie, fie ca pe una crepusculară. Evenimentele în care a fost implicată nobilimea italiană în secolele XIX ŞI XX, a căror desfăşurare vom încerca să o aprofundăm în detaliu, doar în specificitatea câtorva elemente, au avut o evoluţie în mare măsură paralelă cu cea din restul ţărilor europene.

6 *Titlu sau calitate?* în pragul primului război mondial, după mai bine de un secol de la răsturnarea feudalităţii şi după mai bine de cincizeci de ani de la unificarea naţională, nobilimea continua să-şi pună întrebări asupra propriei condiţii şi a poziţiei pe care o ocupa în societatea contemporană. În 1915 şi 1916, *Revista heraldică*, deloc distrasă de evenimentele războiului la care era martoră, găzduia o vie dezbatere ce gravita în jurul unei întrebări: nobleţea este o calitate sau, dimpotrivă, doar un titlu? Contele Baldino Compostella di Sanguinetto atrăgea atenţia asupra condiţiei nobiliare în vechiul regim comparativ cu orânduirea contemporană: „Nobleţea era o calitate atestată, dar putea fi şi o calitate conferită ca un privilegiu, or astăzi ea nu e decât un titlu enunţând o condiţie trecută sau acordat ca o simplă onoare”. Nobleţea avea, prin urmare, o natură pur onorifică; era doar un titlu a cărui sursă nu reprezenta o poziţie specială pe scara socială sau o funcţie importantă, ci exclusiv bunăvoinţa suverană. Nu exista totuşi un acord unanim asupra acestei interpretări. Nu puţini revendicau menţinerea nobleţei prin calitate, care era înnoită din tată

în fiu şi transmisă pe calea sângelui, deci imuabilă:

Primatul faptului ereditar al stirpei – scria nobilul Granello di Casaleto –, prin virtutea stirpei înseşi, prin dreptul scris sau cutumiar, prin voinţa principelui, nu mai e un factor al nobleţei; ea a devenit o condiţie a naturii, inerentă sângelui, care prin dreptul natural se transmite în acelaşi chip în care se transmit sângele şi viaţa. Fiind independentă astfel de primatul de fapt care a generat-o, nobleţea conferă la rândul ei un primat de onoare celui care o posedă.

Declinul personal al exponenţilor nobilimii, care este destul de evident în termenii discuţiei, şi dificultatea de a măsura participarea aristocraţiei la organele civile şi politice ale noului stat italian confirmă necesitatea evaluării evenimentelor pe care le-a trăit acest grup între 1860 şi 1915 şi a modului în care ele au influenţat comportamentele familiale, modelele succesorale, alianţele matrimoniale, formele de socialitate şi traseele economice şi financiare.

7 Unificarea italiană reprezintă, din multe puncte de vedere, un moment central în existenţa aristocraţiei italiene, nu atât pentru că natura ei înregistra o mutaţie profundă, ci pentru că elimina o serie de ambiguităţi care se perpetuau în vechile state italiene şi marca definitiv sfârşitul prerogativelor grupurilor nobiliare din ţară. Noul stat italian îi recunoştea nobilimii titlurile specifice, dar le sublinia caracterul exclusiv onorific, fără niciun fel de privilegii, care avea să se afirme aproape

pretutindeni în anii de la cumpăna secolelor al le-a şi al XIX-lea. Precar definită pe plan instituţional, nobilimea nu dispărea, ci, paradoxal, îşi sporea pretenţiile de distincţie şi prestigiu. Comisia heraldică, instituită în 1869 pentru verificarea legitimităţii tuturor celor care solicitau recunoaşterea vechilor titluri, se implica în dificila misiune de a conferi unitate unei pături nobiliare formate într-un arc de timp plurisecular şi în diverse contexte instituţionale, căreia i se adăugau toţi cei ce fuseseră decoraţi de noua dinastie. Din pricina numărului extrem de mare de cereri de confirmare şi a conflictelor violente care îi opuneau pe nobilii diverselor realităţi locale, tentativa nu ar fi reuşit imediat – şi, cu siguranţă, nici ulterior – să creeze o nobilime „italiană”. Dacă adăugăm faptul că aristocraţia italiană era marcată de profunde discontinuităţi sub aspect economic, este evident cât de necesar e să vorbim, în cazul Italiei, nu de o nobilime, ci de nobilimi.

Pentru început, vom vedea cum s-a modificat poziţia nobilimii italiene în ierarhia bogăţiei, în cadrul căreia, până la unificarea ţării, ea deţinuse poziţiile unei certe şi aproape necontestate supremaţii. Avem o serie de informaţii asupra situaţiilor locale, care ne pot ajuta să schiţăm un tablou general – desigur, cu numeroase discontinuităţi, dar îndeajuns de semnificativ. Datele referitoare la oraşul Piacenza ne oferă imaginea unei elite economice caracterizate din ce în ce mai mult de prezenţa grupurilor burgheze.

Dacă luăm în considerare numai averile de peste 20.000 de lire, constatăm că valoarea globală a proprietăţilor nobilimii titulare era de 4.451.072 în 1863 – 1866, de 4.645.917 în 1876 – 1879 şi de 3.177.525 în 1902 – 1905, în timp ce procentul din valoarea totală a averilor trecute în succesiune era, în perioadele amintite, de 43, 7%, 43, 6% şi, respectiv, 35, 4%. Declinul este evident, dar destul de uşor; mai pronunţat în anii care au urmat crizei agrare, el a determinat probabil o parte a aristocraţiei să renunţe la unele dintre proprietăţile rustice, care scad, în 1876 – 1879 şi 1902 – 1905, de la 58, % din terenurile trecute în succesiune la 41, 4%. Şi mai evident e declinul economic al micii nobilimi, fără titlu: procentul reprezentat de averile ei este de 6, 3% în 1810 – 1811, de 2, 3% în 1876 – 1879 şi de 3, 1% în 1902 – 1905. E vorba însă de un declin legat de noile dislocări ale bogăţiei, după cum sugerează echilibrul valorii medii a bunurilor ei în timp: 25.503, 4.402 şi, respectiv, 25.939 de lire în cele trei perioade amintite. În oraşul Florenţa, situaţia este sub multe aspecte asemănătoare. Nu se cunosc date pentru o perioadă mai lungă de timp, dar din cele 300 de averi cu o valoare de peste o jumătate de milion de lire care au trecut în succesiune, averile nobiliare sunt în număr de 96: aşadar, un procent de 32%. Dacă ridicăm însă nivelul bogăţiei, procentul creşte şi el: din 144 de proprietăţi de peste un milion de lire trecute în succesiune în aceeaşi perioadă, cele ale nobililor sunt în număr de 70; adică, în acest caz, 48, 6%. Plasarea nobilimii torineze în ierarhia bogăţiei ne

oferă şi ea un spectru destul de larg de informaţii. Şi despre Torino se poate spune ceea ce s-a spus despre celelalte oraşe invocate până acum: perioada cuprinsă între anii ’60 ai secolului al XIX-lea şi primii cincisprezece ani ai secolului următor a înregistrat depăşirea nobilimii de către grupurile burgheze pe scara bogăţiei. În 1862 – 1872, nobilimea torineză deţinea aproape jumătate din averile de peste 750.000 de lire trecute în succesiune şi ansamblul bogăţiilor ei reprezenta aproape două treimi din total. Abia la începutul noului secol asistăm la o răsturnare a raporturilor dintre nobili şi ceilalţi: în perioada 1901 – 1912, nobilimea deţinea 30% din averile de peste 750.000 de lire trecute în succesiune şi 28% din valoarea totală. Acest declin este redimensionat şi clarificat de tabloul practic stabil al valorii medii a averilor mai mari de 750.000 de lire: 1.835.234 în 1862 – 1873, 1.808.329 în 1874 – 1875, 1.708.510 în 1901 – 1902. A crescut aşadar valoarea averilor burgheze faţă de o nobilime care rămâne, în valori absolute, pe poziţii substanţial stabile. O comparaţie între numărul averilor burgheze şi al celor nobiliare trecute în succesiune confirmă acest fapt: averile nobiliare de peste 750.000 de lire sunt, în cele trei perioade luate ca reper, în număr de 27, 3 şi, respectiv, 24, în timp ce averile burgheze sunt în număr de 20, 50 şi, respectiv, 55. Mai puţin evident e declinul economic al nobilimii oraşelor din sud. La Neapole, pe tot parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea, proprietăţile de valoare mijlocie ale nobililor le depăşeau net pe cele ale oricăror alte categorii: în

1876, un nobil avea în medie bunuri în valoare de 634.179 de lire, faţă de cele în valoare de numai 34.021 de lire ale negustorilor, care constituiau al doilea grup ca importanţă în ordinea bogăţiei; în 1906, proprietăţile aristocratice au scăzut la o valoare medie de 211.767 de lire, dar categoria cea mai apropiată, avocaţii, înregistra bunuri estimate la abia 34.251 de lire. La Catanzaro, cele patru mari succesiuni din perioada 1902 – 1905 privesc toate elementele nobilimii citadine. Patrimoniile nobiliare reprezentau 6, % din succesiunile acestei perioade şi concentrau 54, 4% din valoarea totală.

S-ar putea trage concluzia că, în perioada dintre unificarea naţională şi Marele Război, avea să dăinuiască un grup nobiliar bogat, în ciuda selecţiei operate de criza agrară din ultima pătrime a veacului. Declinul lui e în mare măsură legat de dezvoltarea, în anumite cazuri destul de accentuată, a grupurilor burgheze, care se dovedeau capabile să adune uneori, dar nu întotdeauna, averi tot atât de mari. Prin urmare, declinul era mai pronunţat în zonele economice dinamice ale ţării, unde se înregistra o expansiune a grupurilor antreprenoriale; dimpotrivă, la Catanzaro, oraş sărac în activităţi antreprenoriale, exponenţii patricienilor şi baronilor locali au reuşit mereu să-şi reconfirme supremaţia asupra burgheziei profesionale, care vedea în pământuri calea spre dobândirea unui statut de perfectă ascendenţă nobiliară.

Acest sâmbure al nobilimii rămânea, din punct de vedere economic, foarte credincios unei

culturi de tip *rentier*, care poate fi recunoscută în menţinerea în sânul patrimoniilor aristocratice a unei ridicate cote imobiliare, rurale şi urbane, cu o incidenţă crescută a celei de-a doua asupra celei dintâi. La Florenţa, patrimoniile aristocratice cu o valoare de peste o jumătate de milion de lire erau constituite din bunuri imobiliare într-o proporţie de 69, 32% în 1862 – 1882 şi de 55, 89% în 1883 – 1902, din care terenurile reprezentau cu puţin peste 50% (54, 99%) în prima perioadă şi cu puţin sub această cifră (48, 50%) în perioada următoare. Mult mai semnificativă este însă mărirea cotei mobiliare (de la 17, 90% la 33, 8%), cu o puternică creştere a acţiunilor (de la 2, 63% la 14, 94%) şi una minoră în cazul titlurilor datoriei publice (de la 3, 7% la 7, 48%). Faptul, care confirmă intensificarea activităţii financiare şi speculative a câtorva familii din înstărita aristocraţie florentină, dintre care se remarcă Corsini, Strozzi, Niccolini şi Ginori Lisei, sublinia comportamentul acestui segment nobiliar special, comportament care constituia un caz aparte pe plan naţional. Mult mai legată de opţiunile economice tradiţionale se dovedea bogata aristocraţie torineză. Patrimoniile ei nobiliare de peste 750.000 de lire erau alcătuite în perioada 1862 – 1912 din cote imobiliare în medie de 73, 78%. Analizând procesul de transformare, redimensionarea apare evidentă, dar ea nu prezintă totuşi caracteristicile unei mutaţii profunde sub aspectul orientărilor generale: bunurile imobile coboară de la 83, 37% din patrimoniile perioadei 1862 – 1873, la 68, 95% din cele ale perioadei 1901 – 1912, cu o prezenţă a

terenurilor care rămâne, în ambele perioade invocate, de peste 50%. Şi aici însă puteau fi sesizate semnele timide ale unei diversificări a portofoliului: tariful acţiunilor urcă de la 2, 54% la 6, 61%. În general, în oraşele mai mici se asistă la un proces de conservare a modelului ruralist care părea să intre în criză în marile oraşe. Forlì e un caz interesant în această ordine de idei. În anii 1881 – 1883, ca efect al unei faze de fragmentare a proprietăţii funciare realizate în perioada napoleoniană, nobilimii citadine nu-i mai rămâneau decât 23, 7% din terenurile din jurul oraşului. Dar acesta nu pare să fie rezultatul deschiderii spre alte sectoare productive, din moment ce patrimoniile nobiliare continuau să fie constituite în proporţie de 78, % din terenuri, iar în proporţie de 10% din utilaje agricole, credite, chirii şi rente; dacă se adaugă şi imobilele urbane – 7, 1% –, nu mai rămâneau disponibile decât O, 4% din acţiuni. Şi mai orientate spre trecut erau interesele economice ale nobilimii meridionale. La Catanzaro, cota imobiliară în patrimoniile aristocratice trecute în succesiune e de 69, 91% în anii 1876 – 1879 şi de 68, 96% în anii 1902 – 1905. Singura schimbare o reprezintă o uşoară creştere a valorii imobiliare urbane şi o slabă scădere a celei rurale, care rămâne oricum de peste 50%. Nu avem alte elemente care să sugereze că ar fi existat o atenţie sporită faţă de investiţia mobiliară, cu excepţia tradiţionalei cote de credite, cu dobânzi foarte mari, destinată în general părţilor mai slabe ale proprietăţii şi adeseori menită să creeze premisele pentru o

expropriere a bunurilor debitorului.

O primă concluzie a consideraţiilor precedente ar fi că nobilimea dezbinată, fărâmiţată, deformată, s-a redus, dar nu a dispărut şi, dacă e să judecăm după averile ei, în multe zone ale ţării lucrurile s-au schimbat în prea mică măsură. Membrii cei mai prestigioşi şi mai bogaţi ai aristocraţiei italiene, întocmai cum se întâmpla şi în restul Europei, nu mai reprezentau segmentul central al elitei financiare, dar şi-au conservat posesiunile, păstrând cote însemnate de pământ şi, în unele cazuri, cum a fost cel al Florenţei, au investit în alte sectoare resursele recuperate, cu o redimensionare a părţii imobiliare din bunurile lor. Criza agrară a făcut multe victime în rândul grupurilor nobiliare, dar avea să stimuleze un reviriment printre supravieţuitori, nevoiţi să-şi definească în mod mai realist proprietăţile.

8 *Cauzele datoriilor.* Criza agrară din ultimul sfert al secolului al XIX-lea, care a lovit, după o lungă perioadă de stabilitate, economia şi societatea rurală italiană şi o bună parte a celor din Europa Occidentală, a marcat profund poziţia nobilimii în ierarhia averii şi a puterii. Este indiscutabil că această criză a reprezentat un episod crucial în evoluţia aristocraţiei italiene şi că ea a constituit, în acelaşi timp, un moment de accentuată rarefiere a grupului. Mai puţin clar este de ce o clasă socială care a rezistat la şocurile căderii feudalismului, la pierderea jurisdicţiilor şi a oricăror privilegii, la abolirea oricărei forme de primogenitură a fost atât de

grav lovită de criza agrară, al cărei dramatism n-a atins totuşi cote alarmante, după cum aveau să ateste cele mai recente cercetări istoriografice. Vom găsi indicii mai convingătoare dacă vom acorda atenţie nu numai indicatorilor macroeconomici la care se recurge îndeobşte pentru evaluarea proporţiilor crizei, ci şi unor elemente ale raportului dintre resursele aristocraţiei şi activităţile prin care aceasta producea şi distribuia veniturile interne ale familiei şi care o constrângeau, exact cum se întâmpla în aceiaşi ani în Marea Britanie, să contracteze datorii constante de-a lungul întregului secol al XIX-lea, ce au devenit însă insuportabile în ultimul lui sfert.

Analiza câtorva cazuri particulare ne poate ajuta, dacă nu la altceva, cel puţin să clarificăm mai bine problema. Francesco Serra, principe de Gerace, a acumulat între 1876 şi 1883, dintr-o moştenire după un unchi al său şi o parte din cea paternă, bunuri imobile de peste 4.000.000 de lire, negrevate de vreo datorie. În ciuda acestei stări de lucruri şi a faptului că şi-a înstrăinat proprietăţile cele mai de preţ, printre care şi o faimoasă moşie de ia Policoro, pe coasta ionică, vândută în 1893 cu 3.400.000 de lire, situaţia principelui de Gerace la sfârşitul secolului era dezastruoasă; în 1896, tribunalul civil din Neapole a hotărât vânzarea silită a tuturor bunurilor sale. Cazul familiei Borghese, una dintre cele mai bogate din ţară, era mai puţin dramatic, dar, oricum, destul de dificil. Asemănătoare era situaţia familiei baronilor Barrracco, proprietarii

celei mai bogate şi mai mari proprietăţi din regatul celor două Sicilii: în 1898, datoriile care grevau asupra patrimoniului lor reprezentau o treime din valoarea totală a proprietăţii. Să mai amintim că, pornind de la o situaţie economică deja dificilă, imediat după unificarea naţională, Ferdinando Bartolommei, nobil florentin ce nu era cu totul străin de mediul financiar citadin, lipsit de urmaşi de parte bărbătească, dar având patru fiice, socotea situaţia economică a familiei irecuperabilă din cauza cheltuielilor pentru dotele acestora. După moartea lui Ferdinando Bartolommei în 1869, văduva lui s-a văzut nevoită să înstrăineze tot ceea ce îi mai rămăsese. Desigur, în dispariţia familiei Bartolommei au jucat un rol şi o serie de elemente pur întâmplătoare: moartea capului familiei într-o perioadă economică dificilă şi lipsa unui urmaş de parte bărbătească; dar este evident că, numai cu puţine decenii înainte, un alt aristocrat citadin s-ar fi preocupat în primul rând să asigure dăinuirea numelui şi a averii parcurgând o cale bătută de mulţi, în Italia şi într-o mare parte a Europei Occidentale, şi anume prin transferul patrimoniului către o ramură colaterală a familiei sau, eventual, prin căsătoria uneia dintre fiice, cu obligaţia pentru soţ de a-şi asuma patronimicul casei stinse. Ferdinando Bartolommei ilustra de fapt o mare schimbare de perspectivă care era pe punctul de a se realiza, punând mai presus de supravieţuirea numelui de familie al neamului său dragostea pentru propriile fiice. Situaţia gravă a familiilor amintite era, între sfârşitul anilor ’80 şi

amurgul secolului, simptomatică pentru o bună parte din aristocraţia italiană.

Nu e uşor de stabilit în ce măsură cauzele unei situaţii dificile, adeseori disperate, trebuie căutate într-o serie de erori individuale sau într-un trend economic care, în anii ’80, a lovit întreaga proprietate aristocratică. Cert este că spectrul datoriilor care plana asupra posesiunilor nobiliare conferea crizei agrare acel caracter dramatic denunţat de contemporani.

Printre cauzele principale ale îndatorării aristocraţiei italiene trebuie incluse achiziţiile de terenuri şi cheltuielile familiale, în creştere în întreaga Europă odată cu începutul secolului al XIX-lea, din cauza sentimentalismului tot mai pronunţat al grupului domestic şi a dorinţei din ce în ce mai răspândite de a acorda un grad sporit de autonomie personală tuturor fiilor. Pentru această transformare progresivă a comportamentelor economice generale, legată de creşterea în Italia, chiar dacă în întârziere evidentă faţă de Anglia, a ceea ce Randolph Trumbach, într-o carte de acum douăzeci de ani, numea familia egalitaristă, cazul familiei Borghese e destul de semnificativ, dar există şi alte exemple tot atât de concludente. Între 1840 şi 1880, dotele şi diferitele cheltuieli pentru căsătoria numeroşilor fii ai prinţului Borghese au însumat aproape două milioane de lire. Rămânând în cadrul aceleiaşi familii, să notăm că, prin înţelegerea încheiată în 1880 între componenţii ei, prinţul Borghese concesiona celor cinci băieţi ai săi imobile a căror valoare gravita în jurul a două milioane şi jumătate de lire pentru

fiecare, în timp ce primului născut îi revenea o proprietate estimată *grosso modo* la suma de zece milioane de lire. Primul născut avea parte, desigur, de un tratament princiar, dar valorile cotelor acordate celorlalţi fii, dacă luăm în calcul şi impresionantele dote ale fiicelor, reprezentau o „dispersie” a patrimoniului familial nemaiexperimentată până atunci. Nu s-ar putea spune cât de răspândit era un comportament precum cel al familiilor Borghese şi Bartolommei, dar cu siguranţă că el nu reprezenta un caz izolat. Acest comportament se asocia cu practica deja încetăţenită de a acorda o cotă-parte fiilor mai mici (fără drept de moştenire), şi dote fetelor, calculate în bani, dar adeseori neplătite sau plătite mai târziu, de fapt transformate în rente ale acelei cote, asigurate de o ipotecă pe patrimoniul familial. Această distincţie între primul născut, căruia îi revenea averea familiei, şi fiii mai mici sau fiicele care primeau, ca echivalent al dotelor sau al porţiunilor ereditare, părţi din veniturile aceluiaşi patrimoniu indivizibil – asemănător, în filosofia generală, cu acel *strict settlement* britanic – e o practică destul de obişnuită. O asemenea practică, prin care primul născut era transformat într-un fel de uzufructuar, nu foarte diferit de corespondentul *life tenant* englez, servea la păstrarea integrităţii patrimoniului familial, dar numai cu preţul agravării nivelului datoriilor sau al ipotecilor. În cazul în care elementele demografice nu erau favorabile, de exemplu o mamă longevivă care trebuia întreţinută sau un număr foarte mare de fraţi

cărora le reveneau dobânzi de pe urma cotelor-parte din capital, se puteau crea situaţii de debit destul de apăsătoare, uneori de-a dreptul imposibil de rezolvat.

Existau apoi obligaţiile economice subscrise pentru achiziţiile continue de teren, în spatele cărora se ascundeau raţiuni de prestigiu şi autoritate; „pământul era o resursă capitală – nota Jonathan Powis –, dar el presupunea, de asemenea, autoritate şi un drept de comandă”. În cazurile în care nobilimea a ştiut să-şi asigure un nivel ridicat de venit, fără a întreprinde alte activităţi, neînjositoare sau de-a dreptul onorante – înalte funcţii în administraţie, armată, diplomaţie –, ea a cultivat mitul proprietăţii de terenuri ca ultimă apărare a identităţii colective a grupului. Desigur, nu puţine elemente au întărit, până la apariţia crizei agrare, presiunea în această direcţie: rolul de *leadership* politic la care erau chemate elitele proprietarilor de către primele guverne, preţurile ridicate ale produselor agricole, condiţiile prielnice ale pieţei funciare, cu vânzarea proprietăţilor enorme ale Bisericii şi, mai ales în sud, completa privatizare a terenurilor asupra cărora comunităţile locale îşi exercitaseră drepturile, la care se adăuga mulţimea de parcele pe care ţăranii nu reuşeau să le sustragă rapacităţii fiscului. Dar neîntreruptele achiziţii de pământ ale nobilimii italiene în primii douăzeci de ani de după Unire îşi găsesc justificarea şi în unele consideraţii de ordin economic bine definite. Cea mai răspândită dintre ele era tendinţa de sporire a totalului veniturilor sau de împiedicare a

declinului, printr-o politică de extindere a pământurilor, care se prezenta ca fiind soluţia cea mai simplă şi cel mai uşor de realizat a creşterii rentabilităţii – rezultat al unei exploatări cât mai raţionale a resurselor. Această strategie a unor reprezentanţi ai aristocraţiei e destul de evidentă. Între anii ’40 şi 80, familia Borghese a cheltuit, pentru extinderea şi ameliorarea patrimoniului rural, şi în parte urban, peste şapte milioane de lire; între anii ’20 şi 40, familia Barracco şi-a sporit proprietăţile imobiliare rurale cu 150% şi a fost constrânsă ulterior să renunţe la această strategie, întrucât era dificil să găseşti alte terenuri şi încă mai dificil să le achiziţionezi la preţuri avantajoase, cel puţin până în 1867, când a început vânzarea bunurilor Bisericii expropriate de către stat.

Existau apoi motive de redelimitare şi recomasare a proprietăţii, determinate de dorinţa nobilimii de a deplasa cât mai mult posibil hotarele care o separau de vecini. Dar setea de pământ a aristocraţiei italiene avea şi o motivaţie, să-i spunem, strategică. Pământul se preta cât se poate de bine, era chiar indispensabil unei politici de separare între proprietate şi uzufruct şi de transformare în rente a legatelor testamentare pentru femei şi fiii mai mici. E de la sine înţeles de ce investiţia funciară era atât de agreată în rândurile nobilimii italiene şi de ce, chiar în cazurile în care dotele erau realmente plătite, rămâneau aproape întotdeauna subordonate achiziţiilor de teren sau, în special după anii ’80, acţiunilor de stat ce se prezentau ca un fel de

valori imobiliare virtuale.

O puternică presiune asupra bugetelor aristocraţilor exercitau regimul costisitor al cheltuielilor de lux şi subvenţionarea funcţiilor de patronat şi de *leadership* politic local, la păstrarea cărora ţinea atât de mult aristocraţia, ca să nu mai vorbim de vărsămintele în perpetuitate către unele aşezăminte religioase şi de pensiile acordate personalului domestic, unor rude sau prieteni. Acestea din urmă erau prevederi ce figurau de regulă printre dispoziţiile testamentare ale aristocraţilor, dar mai frecvent printre cele ale femeilor, mai libere, în special dacă nu erau căsătorite, să folosească ceea ce rămânea din săraca moştenire primită pentru a răspunde printr-un gest de recunoştinţă şi afecţiune devotamentului îndelungat al unei cameriste sau al unei dame de companie. Aceste cheltuieli nu sunt uşor cuantificabile într-o dimensiune generală, pentru că ele variau de la o situaţie la alta; dar trebuie să fi fost cu siguranţă destul de apăsătoare şi pentru că datoriile de pe urma lor nu dispăreau într-o singură generaţie. La toate acestea se adăuga fiscalismul în creştere care începea să greveze asupra proprietăţii.

Toate aceste obligaţii îi impuneau aristocraţiei dificila alternativă între un venit redus, din arendări pe termen lung, dar cu asigurarea unui calm social sporit, şi un venit mai substanţial, din arendări la preţ ridicat, renegociate după perioade scurte de timp, riscând să stârnească mânia surdă a populaţiei rurale, înmulţirea furturilor de pe câmp, dificultatea de a

găsi noi arendaşi şi o serie de acte de violenţă locale. Dar greutatea cheltuielilor pentru familie, a achiziţiilor de teren, a menţinerii standardului care îi revenea prin tradiţie aristocraţiei pentru poziţia ei în societate trebuie raportată, evident, nu la capitalul imobiliar, ci la disponibilităţile în numerar, într-un cuvânt la lichidităţi, adevăratul punct slab al situaţiei financiare a nobilimii; nu e de mirare deci că până la sfârşitul crizei agrare s-a făcut faţă cererilor în numerar recurgându-se sistematic la credite.

Elementele subliniate evidenţiază regularitatea îndatoririlor aristocraţiei italiene şi faptul că traumele financiare erau mult mai acute în zonele economice lipsite de dinamism. Nu e de mirare că în sud chiar şi familiile cu nume dintre cele mai răsunătoare ale aristocraţiei funciare contractau datorii de proporţii covârşitoare, ce reprezentau procente ridicate din valoarea patrimonială a bunurilor posedate.

3. *Criza agrară*. În contextul acestei situaţii debitorii a aristocraţiei funciare, consecinţele crizei agrare devin, desigur, mai uşor de înţeles. Pentru cine cercetează impactul crizei, urmările ei, măsurile luate pentru a le contracara şi schimbările înregistrate în viaţa diverselor grupuri nobiliare locale, indicaţiile nu pot fi univoce, deoarece trebuie să ţină cont de diferitele sectoare productive şi sociale în care era angrenată ţara. În zona latifundiului din sudul Latiumului, reacţiile la criză au evoluat în general între aceiaşi parametri. Principele Borghese a încercat să scape de ravagiile crizei printr-o

acţiune de ameliorare a fondurilor agrare, prin administrarea directă a unei părţi din terenurile date anterior în arendă şi prin stimularea intervenţiilor non-agricole; rezultatul a fost o transformare a compoziţiei venitului în raportul dintre fondurile agrare şi fondurile urbane, în avantajul net al celor din urmă. Cheltuielile strict financiare nu se dovedeau însă liniştitoare; în 1892, aproape întregul patrimoniu familial era ipotecat; doar pentru dobânzile pasive cheltuiala era de peste 250.000 de lire pe an. În aceeaşi direcţie s-a îndreptat şi familia Barracco: o mai mare specializare a culturilor, restricţii şi o sporire a producţiei. Aceste măsuri erau însoţite de o profundă transformare a raporturilor contractuale printr-o mai largă monetizare a relaţiilor, printr-o diminuare a contractelor de coparticipare, prin întreruperea practicilor asistenţiale şi a frecventelor anticipări ale salariilor viitoare. Marta Petrusewicz defineşte termenii schimbării profunde operate de familia Barracco în cadrul propriilor posesiuni prin formula „de la latifundiul-garanţie la latifundiul capitalist”.

În general însă s-ar putea spune că reacţia la criză a aristocraţiei meridionale s-a orientat spre intervenţii cu rază mică de acţiune. Pe plan strict productiv, pretutindeni era evidentă o selecţie în activitatea destinată culturilor, cu o întărire a producţiei pomicole şi o scădere a culturilor de cereale.

Pe planul managementului, cei mai mulţi s-au concentrat pe o simplă reorganizare a conducerii, vizând ameliorarea scriptelor contabile, încasarea

mai promptă a taxelor din închirieri şi arende, recursul mai frecvent la exproprieri când arendaşii întârziau să-şi achite obligaţiile.

Şi din cauza replicilor inadecvate, criza agrară a lovit dur întreaga aristocraţie funciară meridională, dar s-a dovedit de-a dreptul devastatoare pentru proprietăţile mai puţin sudate şi pentru cele care, grevate de mari datorii, nu puteau face faţă cheltuielilor necesare înnoirii structurilor productive. Dimensiunile datoriilor din anii crizei atingeau niveluri ce impuneau opţiuni definitive: trebuia să vinzi, să vinzi repede şi bine, înainte de a fi prea târziu. Ultimii zece ani din secolul al XIX-lea şi primul deceniu din cel următor au fost, sub presiunea creditorilor, sechestrelor şi exproprierilor, martori ai uneia dintre cele mai intense faze a vânzărilor de pământ din câte s-au cunoscut vreodată.

Consecinţele crizei, încercările de a-i face faţă şi vânzările de terenuri au produs schimbări în echilibrele interne dintre elementele constitutive ale marilor averi ale aristocraţiei; s-a calculat că procentul terenurilor din patrimoniile nobilimii trecute în succesiune la Neapole, care era de 51% în 1876, a coborât la 26% în 1906. Desigur, declinul patrimonial al nobilimii din centrele provinciale din sud e mai puţin evident şi adeseori chiar contradictoriu din cauza echilibrului dintre acest grup şi reprezentanţii burgheziei. Puţinele studii de care dispunem pentru centre ca Lecce, Catanzaro sau Benevento par să sugereze că, în ultimul sfert al veacului al XIX-lea, nobilimea încă nu renunţa în general la

pământ şi nu o dată continua să-şi extindă suprafeţele pe care le avea sau pe care, sub un titlu oarecare, le controla. Accelerarea pieţei imobiliare rurale în faza următoare crizei agrare consolida poziţiile proprietăţilor provinciale, atât burgheze, cât şi nobiliare, care, cu prilejul vânzărilor terenurilor Bisericii şi ale domeniilor comunale, au fost cele mai solicitate.

În sfârşit, criza agrară a declanşat un proces care, într-un interval de aproximativ două decenii, va transforma profund aristocraţia meridională. Diminuarea semnificaţiei economice a pământului şi, în acelaşi timp, decăderea valorii lui simbolice făceau practic imposibil, dar şi lipsit de sens, acel complex de strategii şi subterfugii prin care nobilimea a manipulat sau a blocat, după caz, normele ce reglementau transferul bunurilor de la o generaţie la alta şi care permiteau conservarea, pe cât posibil, a integrităţii patrimoniului familial.

În afara latifundiului, criza agrară găsea, dincolo de o deasă reţea de elemente economice şi simbolice, o proprietate funciară împovărată de o întreagă urzeală de legături familiale, de activităţi paternaliste şi patronale faţă de populaţia rurală. Însă formele de obstrucţie practicate de aristocraţie şi urmările crizei par, cel puţin în parte, diferite, pentru că foarte divers era şi gradul de articulare a patrimoniilor. Căile urmate de aristocraţie pentru atenuarea efectelor crizei erau şi ele variate şi mergeau de la aplicarea de soluţii şi practici novatoare, după modelul celor experimentate anterior de Camillo Cavour, Cosimo Ridolfi sau Bettino Ricasoli, până la diferenţierea

investiţiilor care comportau o mare deplasare a centrului de greutate al activităţilor spre piaţa de capital şi spre cea financiară, ca în cazul unei părţi semnificative a nobilimii piemonteze şi în special a aristocraţiei florentine, care în primii douăzeci de ani de după Unire a jucat un rol deloc episodic în circuitul bancar şi de afaceri toscan. Nobilimea meridională, ale cărei proprietăţi erau situate în afara zonei latifundiare, s-a orientat spre înfiinţarea de ferme agricole cu o largă prezenţă a culturilor pomicole specializate, cu o deosebită atenţie acordată viţei-de-vie şi citricelor, având însă grijă să nu investească nişte capitaluri mari şi să se slujească, prin contracte specifice coloniei agrare, exclusiv de forţa de muncă neretribuită.

9 *Căsătorie şi sociabilitate.* După cum s-a văzut în paginile precedente, datoriile sistematice ale aristocraţiei erau în mare măsură legate de noile costuri impuse de familie. Nu trebuie să uităm însă că noutatea cea mai impresionantă a celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea a fost reprezentată, pentru mediul aristocraţiei italiene, de accesul larg al fiilor cădeţi şi al femeilor la căsătorie. Pentru a evalua dimensiunile acestei schimbări, să notăm că printre patricienii milanezi procentul celor căsătoriţi era, în perioada 1850 – 1889, 88, 5% în rândul bărbaţilor şi 75% în rândul femeilor. Aceasta demonstrează că intervenţiile strict economice sau administrative nu sunt suficiente pentru a explica până la capăt de ce unele familii aristocratice au reuşit să depăşească

fără prea mari prejudicii încercările de tot felul la care au fost supuse în cei şaizeci de ani de după Unire, în timp ce altele au dispărut ori au fost absorbite într-un mediu burghez mai general. Răspunsurile trebuie căutate mai întâi, şi poate mai ales, în modul în care aristocraţia a ştiut să gestioneze şi să manipuleze normele succesorale de orientare egalitară impuse în 1865 de codul Pisanelli şi să perpetueze modelele de alegere a soţului şi de redistribuire a averii familiale de la o generaţie la alta, astfel încât să fie garantate integritatea patrimoniului şi continuitatea numelui. Menţinerea scopurilor şi practicilor în multe privinţe tipice societăţii vechiului regim scoate în evidenţă o serie de caracteristici împărtăşite de o bună parte a aristocraţiei italiene, care au contribuit la conturarea unui univers nobiliar mai puţin segmentat decât par să sugereze elementele lui formale.

Să observăm că exista, incontestabil, un grup nobiliar care până la primul război mondial, şi în unele cazuri şi după aceea, urma o politică patrimonială endogamică şi o sociabilitate cu tendinţe spre separare. Desigur, disponibilitatea pentru un larg acces la căsătorie şi căutarea de oportunităţi lucrative independente de resursele economice ale familiei ameninţau această aspiraţie spre separare. Exclusivitatea socială, căsătoria endogamică şi, prin urmare, cosmopolitismul sunt elementele care definesc în mod clar una dintre componentele cele mai prestigioase, dar nu obligatoriu şi cele mai

prospere din punct de vedere financiar, ale nobilimii italiene. Familia Lucchesi Palii, principi de Campofranco, reprezintă unul dintre numeroasele exemple italiene ale acestei aristocraţii de stirpe veche, prezentă la toate marile curţi europene. Provenind dintr-o familie strâns legată de suveranii Bourboni în anii Restauraţiei, cei trei fii ai principelui de Campofranco – ne aflăm la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în primii ani ai noului secol – s-au căsătorit, respectiv, cu contesa de Waideck, fiica arhiducelui Heinrich al Austro-Ungariei şi a soţiei sale morganatice; cu fiica contelui Fünfkirchen şi, într-o a doua căsătorie, cu fiica prinţului „mediatizat" al imperiului, Alfred de Salm-Salm; cu prinţesa Beatrice, fiica lui Robert de Bourbon, duce de Parma. Într-o altă familie meridionala, Dentice, principi de Frasso, dintre căsătoriile celor născuţi între 1789 şi 1902, unsprezece – din optsprezece – s-au încheiat cu parteneri străini; între aceştia, semnalăm prezenţa a şapte membri aparţinând curţilor austro-ungară şi germană: contele Otto Bray-Steinburg; contesa Chotek de Chotkova şi Woguin, fiica lui Wilhelm; contele Widmann Sedinitzky; contesa Elizabeth Schlippenbach; contesa Emy de Thurn Vasassina; contele Friedrich Karl de Schönborn-Buchheim; contele Friedrich Schönborn-Buchheim. În sfârşit, căsătoria dintre Carlo Dentice şi Dorothy Cadwell Taylor din New York consemnează primul contract matrimonial cu o femeie de dincolo de ocean. Să adăugăm, pentru a sublinia caracterul cosmopolit al acestei nobilimi, că atenţia acordată

partenerilor străini exista şi în mediile altor case nobiliare din Europa. Chiar şi în Anglia, după cum sugerează istoriografia britanică, scăderea în rândul nobilimii, a numărului căsătoriilor endogamice, destul de răspândite printre cei născuţi între 1850 şi 1874, era în mare măsură rezultatul creşterii numărului de parteneri străini. H. Această lărgire a pieţei matrimoniale aristocratice a permis o sporire a oportunităţilor de a găsi parteneri „adecvaţi”. Urmarea a fost un nivel al endogamiei sociale destul de ridicat în toată această perioadă. Cazul aristocraţiei meridionale, pentru care nu lipsesc informaţiile, merită o atenţie specială. Întrucât marea nobilime din sud era, dincolo de aspectele formale, cea care în timpul Restauraţiei se adunase în jurul suveranului şi participa la viaţa de curte, se poate observa existenţa nu numai a unei endogamii sociale, dar şi a unei endogamii interne în cazul acestui segment aparte al aristocraţiei. Limitându-ne la opţiunile masculine, vom nota că, din o sută de căsătorii ale celor născuţi între 1790 şi 1840, 85, 82% s-au realizat cu parteneri de stirpe nobilă şi 57, 46% cu femei ale căror familii erau legate de curte; pentru cei născuţi între 1841 şi 1890 şi care s-au căsătorit între jumătatea anilor ’60 ai secolului al XIX-lea şi anii ’30 ai celui următor, procentul era încă destul de ridicat, 69, 57%; în timp ce în sânul familiilor de la curtea bourbonică era de 26, 09%. 70 de bărbaţi din 100 aparţinând nobilimii de la curte şi-au ales partenere de viţă nobilă. Semnificativă este, comparând cele două clase de vârstă selectate, creşterea numărului

soţiilor de origine străină: de la 14, 93% la 26, 95%. Înmulţirea alianţelor între bărbaţii de la fosta curte bourbonică şi nobilii străini (12, 17% bărbaţi căsătoriţi în clasele de vârstă 1841 – 1890) contrazice ideea unei aristocraţii meridionale cu totul închise în sine, cu propriul univers cultural şi cu propriul stil de viaţă, şi scoate în schimb în evidenţă omologarea ei printre grupurile similare europene. Nu întâmplător David Silvagni, vorbind chiar despre nobilimea napolitană, observă în cum continua frecventare reciprocă a unificat aristocraţia europeană, până într-acolo încât casele membrilor ei aminteau de „marile hanuri din diferite oraşe ale Europei, unde pavoazarea, dependinţele, bucătăria şi pivniţa cu vinuri se asemănau, chiar dacă se aflau în locuri atât de diferite şi în mijlocul unor populaţii care îşi păstrau încă propriile obiceiuri”.

Exclusivistă, cosmopolită, mereu în căutarea unui partener din acelaşi grup, această nobilime, dacă trebuia neapărat să încheie un contract de căsătorie cu un *commoner*, prefera ca acesta să fie străin, întrucât această opţiune părea că poate ascunde ruptura de obişnuita exclusivitate mai bine decât cea pentru un soţ din propria ţară. Specializarea nobiliară pentru cariera diplomatică contribuia la accentuarea profilului cosmopolit al aristocraţiei italiene. Se poate menţiona, ca un mic exemplu, că, între 1861 şi 1915, cincizeci şi şase de locuitori din oraşul Neapole s-au dedicat diplomaţiei: dintre aceştia, mai mult de jumătate, mai exact treizeci şi doi, proveneau din rândurile nobilimii.

O atenţie aparte se cuvine acelui segment al aristocraţiei care găsea în proprietăţile funciare elementele necesare pentru o coeziune de tip special. În ciuda diferenţelor locale, care nu lipseau, această componentă aristocratică prezenta, în privinţa vocaţiilor, strategiilor şi opţiunilor sale culturale, trăsături comune, un oarecare aer de familie. Nu întâmplător, aceasta a fost singura parte a nobilimii care a acţionat ca un grup de interese în momentele când criza agrară i-a impus să negocieze cu clasa conducătoare a ţării condiţiile propriei supravieţuiri. Bogăţia nu era însă singurul element definitoriu pentru acest strat al marii nobilimi. Şi mai tipice pentru aceste familii erau dorinţa de separare de alte clase sociale şi capacitatea de a menţine unele modele familiale şi succesorale care le copiau pe cele ale vechiului regim. Marea aristocraţie funciară piemonteză ilustrează perfect trăsăturile acestui grup. Datele asupra distribuirii averilor la Torino furnizate de Anthony Cardoza sunt mai mult decât elocvente în această privinţă; majoritatea averilor aristocraţiei torineze nu numai că erau concentrate în mâinile bărbaţilor, dar erau în mod predilect în mâinile primilor născuţi, ceea ce confirmă faptul că, şi într-un context normativ menit să reechilibreze raporturile interne ale familiei, fiii mai mici şi femeile rămâneau figuri mai puţin protejate de sistemul transferurilor bogăţiei de la o generaţie la alta. Mult mai evidentă e tendinţa separatistă în politica matrimonială a aristocraţiei torineze. Nu întâmplător, aproximativ jumătate din

reprezentanţii celei mai prestigioase şi bogate aristocraţii nu se mărgineau să se căsătorească cu un nobil oarecare, ci încercau să găsească unul din acelaşi mediu social. Prin căsătoriile încheiate în afara sferei restrânse a familiilor vechi şi înstărite, aristocraţia torineză demonstra că preferă parteneri provenind din familii (atât străine, cât şi italiene) cu un nivel al prestigiului şi bogăţiei asemănător cu al lor, decât o mezalianţă cu un partener piemontez care nu era de origine nobilă. Recurenţa căsătoriilor strict endogamice contribuia la consolidarea relaţiilor de rudenie şi, cu acestea, a solidarităţilor şi identităţilor colective ale grupului de familii aparţinând celei mai bogate nobilimi piemonteze. Dorinţa de separare ce anima aristocraţia piemonteză, şi care implica inevitabil formele specifice de sociabilitate, e clar ilustrată de Cercul de whist torinez, o manifestare nemijlocită a acestui grup, ce refuza până şi accesul celei mai bogate şi influente burghezii a oraşului. Nu foarte diferit era comportamentul marii aristocraţii funciare meridionale, de multă vreme stabilită în oraşul Neapole. Există însă o diferenţă semnificativă faţă de cazul piemontez; dacă în Piemont exista o relaţie directă între vechimea stirpei şi mărimea proprietăţii funciare, în sud, se pare că familiile recent înnobilate, ca Barracco, de pildă, se lăudau cu patrimonii imobiliare însemnate. E vorba de o nobilime ce a ştiut să profite de ocaziile pe care le ofereau vânzările de terenuri ale statului în perioada napoleoniană, ocuparea terenurilor aparţinând domeniului public în anii Restauraţiei

sau vânzarea bunurilor Bisericii după unificarea ţării.

Mult mai instabile se dovedeau echilibrele din sânul a ceea ce am putea numi, într-un mod destul de aproximativ şi ne stilizat, mica nobilime italiană: patriciate din micile centre urbane provinciale, grupuri familiale cu o atestare nobiliară veche, dar şi mai recentă, provenind din magistraturile sau administraţiile vechilor state, familii ieşite din vechiul regim cu situaţii patrimoniale vlăguite. Cazul nobilimii din Piacenza, studiat de Alberto Banti, exprimă cât se poate de elocvent starea acestei nobilimi şi deschiderea ei spre alianţe matrimoniale sau experienţe profesionale mai puţin obişnuite în rândul marii aristocraţii a ţării. Căsătoriile între nobili şi burghezi, unsprezece la număr în anii 1815 – 1825, au urcat la douăzeci şi patru în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea. Din perioada următoare, relevante rămân nu numai înmulţirea căsătoriilor „mixte”, dar şi cea a numărului de liber profesionişti implicaţi: nouă. Întâlnirea dintre nobili şi profesionişti, elementul cel mai important pe care ni-l furnizează datele informative, pare subordonată unui proces de omologare patrimonială a grupurilor profesionale, din ce în ce mai decise să preia profilul funciar al nobilimii. Dar nu nobilimea titulară, ci nobilimea fără titlu era protagonista acestei rupturi hotărâte de tradiţia matrimonială a vechiului regim, care a redus procentul căsătoriilor endogamice la 47, 9% la sfârşitul secolului al XIX-lea, faţă de 78, 1% la sfârşitul celui precedent. Trebuie să adăugăm că

această capacitate a nobilimii fără titlu de a se menţine la egală distanţă între înalta aristocraţie, cea mai bogată şi mai selectivă, şi grupurile burgheziei profesionale îi crea condiţii dintre cele mai favorabile pentru a-şi asuma rolul de *leadership* politico-administrativ local.

Nu foarte diferită se arăta a fi, după cât ne permit să apreciem situaţia puţinele studii disponibile, condiţia micii nobilimi din sud. Cazul localităţii Catanzaro ne înfăţişează o nobilime care-şi abandona treptat închiderea faţă de nucleele burgheziei profesionale, dar şi faţă de proprietarii locali, după cum demonstrează scăderea numărului de căsătorii endogamice de la 63, 3%, în prima jumătate a secolului al XIX-lea la 37%, în a doua jumătate a lui, cu un procent ridicat de căsătorii între rude (20%). Diferită pare, în cazul oraşelor Piacenza şi Catanzaro, dimensiunea procesului, care sugerează că la Catanzaro a avut loc o fuziune mult mai completă şi mai evidentă. Propensiunea redusă a familiilor marcante spre căsătoria exogamică, valorificarea cotelor funciare ale patrimoniilor grupurilor profesionale şi prezenţa crescută a nobilimii din Catanzaro, mai puţin bogată, dar influentă social, în organele de conducere locale subliniază însă asemănările dintre cele două cazuri.

Şi modelele vieţii asociative pot sluji ca indicatori ai nivelului transformărilor şi deschiderii aristocraţiei italiene faţă de restul societăţii. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, aproape pretutindeni în Europa s-a dezvoltat un intens asociaţionism între grupurile burgheze. În

oraşele cele mai importante, dar şi în micile centre din Marea Britanie, Franţa, Elveţia şi Germania, acest asociaţionism burghez a dobândit forma tipică a cercurilor. Caracterul egalitarist, care era marca lor distinctivă, făcea din ele modelul asociativ prin excelenţă al burgheziei europene. Localurile în care se manifesta ei au devenit, pentru grupurile burgheze, zonele unde se experimentau modele de convieţuire sensibile nu atât la ierarhii şi la relaţii formale, cât la societate în ansamblul ei şi la familie. În plus, cercurile se impuneau tot mai mult drept centre ale schimburilor de idei, de proiecte politice, dar şi de cunoştinţe specifice legate de activităţile antreprenoriale, comerciale sau agricole. În Italia însă, abia în a doua jumătate a secolului, după unificarea ţării, aveau să se organizeze în centrele urbane cele dintâi forme de asociaţionism, care, dacă nu putea fi numit de masă, era cu siguranţă mai puţin limitat la grupurile elitare decât fusese în primele decenii ale secolului. Era vorba de o sociabilitate formală care nu se substituia, ci se alătura celei informale a familiei şi rudeniei, a cafenelelor, balurilor şi reuniunilor muzicale în case private, în locuri de întâlnire necodificate. Odată cu unirea Italiei şi cu adoptarea Statutului albertin, ce recunoştea, nu fără oarecare ambiguitate, dreptul persoanelor la libera întrunire, micile şi marile centre urbane au început să geamă de societăţi, cercuri, comitete electorale, societăţi de ajutor reciproc şi asociaţii de binefacere. Spiritul asociativ se infiltra peste tot în ţară, deşi cu rezultate şi fizionomii nu

întotdeauna asemănătoare pe întregul teritoriu naţional. În acest context, în Italia, cercul avea să se afirme ca fiind modelul asociativ prevalent şi capabil să pună în umbră sau cel puţin să facă mai puţin relevante iniţiativele tipice grupurilor aristocratice, cum ar fi academia, clubul nobiliar ori salonul. Iar trecerea de la asociaţionismul specific clubului nobiliar la cel promovat de cercuri se configura ca o opţiune pentru un model de întrunire mai puţin exclusivistă în plan social, dar şi mult mai puţin deschisă participării femeilor. Animate în special de burghezia profesiunilor, chiar în primele două decenii de după unire, cercurile implicau un număr mic de persoane şi aveau orientări preponderent localiste, dar prevesteau deja explozia asociaţionismului de masă, care va dobândi conotaţii mai clare începând cu anii ’90 ai secolului.

Loc de întâlnire eminamente masculin, caracterizat prin relaţii mai dezinhibate, în unele privinţe chiar camaradereşti, mai puţin ierarhizate, cercul separa net sfera familială de cea publică, dar în acelaşi timp contribuia la consolidarea identităţilor colective, la uniformizarea comportamentului şi aspiraţiilor grupurilor de mai mică sau mai mare amploare. De asemenea, cu timpul devenea tot mai pregnant caracterul lui de complement al reţelei relaţionale familiale, asumându-şi funcţii care până atunci ţineau exclusiv de sfera privată. Având localuri ce rămâneau deschise adeseori de dimineaţa până noaptea târziu, cercul devenea pentru membrii lui

aproape o a doua casa. **În** orice conjunctură în care societatea şi structura productivă prezentau un caracter dinamic mai evident, asociaţiile deveneau terenul propice pentru stabilirea unor relaţii între grupuri care îndeobşte comunicau puţin între ele.

Evaluând nivelul integrării care avea loc în aceste cercuri între grupurile burgheze şi aristocraţia ţării, s-ar putea obţine un alt indicator al transformărilor din interiorul universului nobiliar. Odată cu unificarea naţională, de exemplu, în asociaţiile milaneze, proprietarilor şi oamenilor de afaceri, nobili sau nu, care fuseseră protagoniştii asociaţionismului premergător unirii, li se alăturau, într-o progresie sistematică, avocaţi, notari, ingineri, medici şi profesori. Cercul milanez încuraja în general o apropiere rapidă între grupurile burgheze şi o mare parte a aristocraţiei de sânge, deşi aceasta din urmă nu părea încă resemnată să joace un rol secundar. În cercuri importante, precum Societatea Unirii, din care proveneau, în 1890 – 1891, 15% dintre consilierii municipali milanezi, procentul nobililor din totalul celor înscrişi în aceeaşi perioadă era încă de 62%. Situaţia se prezenta aproape identic în oraşe ca Florenţa sau Bologna. Neapole şi Torino, în schimb, erau martorele unor procese de integrare mai lente şi, în acelaşi timp, mai complexe. În ambele oraşe se putea vedea cum o parte a aristocraţiei continua să se întrunească, cel puţin în primele două decenii de după unire, în cercuri exclusiviste, care manifestau o puternică rezervă de castă faţă de restul societăţii, în timp

ce o altă parte, mai restrânsă şi cuprinzând îndeosebi mica nobilime, începea din ce în ce mai hotărât să se amestece cu figurile cele mai înstărite şi mai faimoase ale lumii afacerilor şi profesiilor locale, în cercuri care adunau laolaltă elitele citadine lipsite de prejudecăţi faţă de originea burgheză a propriilor membri. Activitatea cercurilor napoletane ce reprezentau opţiunile politice ale elitei citadine – Naţionalul, Cercul de whist şi Unirea – oferă sugestii interesante în legătură cu poziţiile aristocraţiei meridionale. Naţionalul era, ca şi Unirea, un cerc de inspiraţie liberală, cu diferenţa că primul întrunea aristocraţia citadină, în timp ce al doilea se adresa unei arii regionale mai ample, cu o largă reprezentare a lumii profesiilor, comerţului şi elitelor nobiliare; acest element îi conferea un caracter mai accentuat transversal, care îl confirma drept unul dintre centrele citadine cele mai importante pentru formarea carierelor politice pe plan local, dar şi naţional. Cercul de whist, nu mai puţin exclusivist decât Naţionalul, reunea nobilimea care nutrea sentimente bourbonice. Naţionalul şi Unirea funcţionau, imediat după unificare, ca structuri politice şi organizatorice ale coaliţiei liberale, astfel că, în perioada 1861 – 1867, 2, % dintre consilierii municipali napoletani erau înscrişi într-unul din cele două cercuri. Nobilimea napoletană cu sentimente bourbonice, din contră, se ţinea în acei ani la distanţă de arena politică; frecventa curtea bourbonică de la Roma, se aduna în jurul regelui la ocaziile mai importante, ca de pildă la botezul fiicei lui

Francisc al II-lea, în 1869; se autoexcludea, în definitiv, de la viaţa politică, poate pentru că aceasta era tulbure, dar cu siguranţă şi din consideraţie faţă de ultimul rege dintr-o dinastie care jucase un rol considerabil în ceea ce priveşte situaţia generală a familiilor ei. Confirmarea acestei înstrăinări a nobilimii cu sentimente bourbonice de arena politică trebuie căutată în absenţa completă, în anii ’60, a membrilor Cercului de whist din consiliul municipal. Situaţia s-a schimbat în deceniul următor, odată cu debutul politic al unui puternic eşalon clerical: opt membri ai Cercului de whist au intrat în consiliul municipal în 1872 şi tot din amintita asociaţie provenea şi primarul Francesco Spinelli din Scalea. Se prefigura în acei ani o apropiere între membrii cercurilor liberale şi ai celui „bourbonic”, după cum indica progresiva creştere a numărului de înscrişi care aveau, în acelaşi timp, legitimaţii de membri ai Cercului de whist şi ai Unirii sau Naţionalului. Apropierile politice nu reprezentau însă premisele unor noi dislocări sociale. În cercurile napoletane, după douăzeci de ani de la unificare, în pragul reformei electorale din 1882 – care, prin lărgirea electoratului, a redimensionat de fapt rolul politic al asociaţiilor recreative –, nobilii continuau să reprezinte 91, 5% dintre membrii Cercului de whist şi 78, 6% dintre cei înscrişi în Naţional; chiar în cadrul cercului Unirii, în ciuda caracterului ei „burghez”, 34, % dintre membri erau nobili. Şi mai semnificative sunt manifestările Cercului de whist din Torino. Apărut din iniţiativa unui grup de nobili liberali, printre

care Cavour, cu intenţia de a experimenta forme de sociabilitate deschise faţă de elementele cele mai marcante ale burgheziei citadine, Cercul de whist îşi va accentua treptat caracterul exclusivist şi separatist în raport cu restul societăţii, după cum demonstrează procentul descrescător al membrilor să-i care nu erau de origine nobilă: 17% în perioada 1861 – 1870, 9% în deceniul următor, 7% în anii 1881 – 1890, 6% în 1891 – 1900 şi 5% în primul deceniu al noului secol. Aristocraţia torineză se ţinea aşadar departe de orice formă de colaborare cu componenţii burghezi ai elitei citadine, şi nevoia ei de exclusivitate nu numai că nu a scăzut între jumătatea secolului al XIX-lea şi primul război mondial, dar chiar s-a accentuat ulterior.

Transformările modelelor asociative şi echilibrele pe care diferitele grupuri sociale le-au instaurat în cadrul cercurilor ne fac să conchidem că, până în pragul primului război mondial, aristocraţia italiană nu şi-a pierdut aproape în nicio împrejurare dorinţa de a ridica bariere de protecţie a propriului caracter separatist şi distinctiv în faţa restului societăţii. Torino mai ales, dar şi Neapole consemnează imagini al unor grupuri aristocratice erijate în apărători geloşi ai propriilor frontiere sociale, a căror identitate colectivă alimenta modele de viaţă şi de profit ce veneau de destul de departe.

Diferenţele dintre Torino şi Milano, ca să ne referim la cele două extreme ale atitudinilor luate în discuţie, nu privesc exclusiv nivelurile diferite ale claustrării de grup, ci însăşi fizionomia pe care

au dobândit-o respectivele grupuri nobiliare: la Torino, aristocraţia şi-a rărit rândurile, dar pe ansamblu şi-a menţinut de-a lungul timpului nivelul patrimonial şi obişnuitele preferinţe pentru formele de bogăţie imobiliară în defavoarea celor mobiliare; la Milano, în schimb, aristocraţia a parcurs cu mai multă hotărâre calea investiţiilor financiare şi industriale, a intrat în legătură cu unele grupuri antreprenoriale recent formate, a recunoscut titlurile acordate oamenilor nou apăruţi pe scena vremii şi a devenit axul central al unei zone nobiliare substanţial diferite de cea din anii Restauraţiei.

0 *Unele elemente rezistă*. Într-un context atât de complex, cu grupuri nobiliare care se deosebeau prin venit, plasament şi ocupaţii – în multe privinţe o imagine a dificultăţii de ansamblu a Italiei de a învinge înverşunatele regionalisme şi de a deveni o naţiune – exista totuşi un fir conducător ce părea să lege toate componentele acestui angrenaj social. Se menţinea în toate grupurile nobiliare un mod comun de percepţie a propriei imagini şi a restului societăţii italiene, un sentiment comun în ceea ce priveşte acţiunile prin care familia a ştiut mai întâi să construiască şi apoi să conserve elementele propriei distincţii; o tendinţă de a proiecta modele de comportament, de relaţii şi de selecţie a activităţilor lucrative. În pofida menţinerii unor bariere invizibile între nobilime şi restul societăţii şi a funcţionării unor modele de selecţie a oportunităţilor ocupaţionale, se poate observa o puternică rezervă a grupurilor nobiliare faţă de carierele profesionale, care,

poate mai bine decât alte activităţi, sunt în măsură să definească mediul burghez. E semnificativ faptul că, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui următor, procentul nobililor prezenţi în registrele profesionale era mic comparativ cu datele de la jumătatea secolului al XIX-lea. Acest fapt e şi mai concludent dacă subliniem că, în întreaga Italie, modestul procent al profesioniştilor de stirpe aleasă provenea din mica nobilime de origine aproape întotdeauna provincială, şi chiar şi în aceste cazuri era vorba aproape fără excepţie de fiii mai mici, excluşi de la proprietatea familială. Şi în Italia, apa cum nota David Spring pentru Marea Britanie, lumea profesiunilor contribuia la distrugerea vechiului sistem social şi la crearea unui nou cadru instituţional de care nobilimea era complet străină.

În absenţa unor elemente formale distinctive, întreaga lume nobiliară era marcată de o identitate colectivă care se întemeia pe un univers cultural dacă nu comun, atunci cu siguranţă larg împărtăşit. Un imaginar colectiv întărit prin forme de sociabilitate cu tendinţe separatiste sau, în orice caz, caracterizate printr-o permisivitate strict controlată, pentru care deschiderea faţă de elementele de altă origine decât cea nobilă dobândea aproape întotdeauna conotaţiile unei veritabile cooptări. Este evident că, dacă separaratismul şi exclusivismul erau elementele ce defineau acest univers cultural, existau centre urbane mai mari care făceau posibile în mod concret separarea şi păstrarea identităţii colective

nobiliare. Torino, Roma sau Neapole permiteau forme de exclusivitate şi separare incomparabile cu ale micilor centre din sud, de exemplu, unde „strâmtorarea" societăţii favoriza (şi în multe privinţe impunea) contaminarea cu alte grupuri sociale.

Elementele acestui imaginar colectiv sunt evidente în toată memorialistica vremii, în numeroasele povestioare de familie, în întreaga literatură genealogică şi heraldică, atât de gustată – şi nu întâmplător – în epoca liberală şi în dezbaterile diverselor publicaţii care, asemenea *Revistei heraldice*, acordau spaţiu de exprimare nobilimii autohtone. Erau manifestări menite să reînvie şi să împrospăteze memoria unor vechi familii şi apăreau în general din iniţiative private, ai căror beneficiari erau membrii mai tineri ai grupurilor familiale; trebuiau însă, tot atât de explicit, să legitimeze o autoritate de care nobilimea ţinea, pe drept cuvânt, să se bucure încă în societatea italiană până în anii Marelui Război. Lipsită de privilegii, nobilimea nutrea convingerea că-şi va putea păstra un loc însemnat în societatea italiană, pentru că operele „virtuoase" ale vechilor generaţii continuau să-şi păstreze prestigiul şi să impună respect generaţiilor mai recente.

Toate familiile nobile ale Italiei erau. La fel de pătrunse, în anii imediat premergători primului război mondial, când declinul lor părea deja consumat, de ceea ce Guido Carelli definise drept „sentimentul de gintă". O profundă legătură, susţinea Carelli, un legământ, am spune, ce unea

generaţiile noi cu cele mai îndepărtate în timp, ce întărea ideea că generaţiile mai recente nu sunt decât verigile unei lungi succesiuni, „stirpea”, care „cu lanţul ei neîntrerupt de simţăminte, interese, aspiraţii, bucurii şi dureri îi leagă pe cei vii de cei adormiţi”. Acest sentiment gentilic era elementul de continuitate între trecut şi viitor, care-i mobiliza pe reprezentanţii aristocraţiei să adune documente, să verifice şi să îmbogăţească genealogii, să reconstituie evenimente ale unor grupuri familiale şi să facă din asemenea activităţi un sport preferat. Toate acestea nu alimentau pretenţia, evident contrară mersului istoriei, unui rol specific în societate, în schimb configurau singura cale prin care puteau fi readuse la lumina originile propriului prestigiu.

Abolirea vechilor state – şi deci sfârşitul raporturilor cu monarhiile graţie cărora, în anii Restauraţiei, nobilimea şi-a găsit raţiunile unei noi legitimări – avea să impună aristocraţiei italiene tutela ultimei rămăşiţe a patrimoniului ei social: propriul prestigiu. Un prestigiu care, de altfel, putea fi un bun capital pentru o investiţie în instituţiile şi organele reprezentanţei oficiale, pe care noul stat le rezerva, în mod voluntar, chiar nobilimii. O mare parte a aristocraţiei italiene reuşea totuşi să privească spre viitor cu optimism, convinsă că nobilimea putea încă reprezenta, cum scria marchizul de Salice, în prefaţa la o culegere de documente ale familiei Capece Tomacelli Filomarino, „o călăuză a oricărei virtuţi religioase şi civile” pentru noile generaţii.

Iată câteva constante ale unui univers

cultural care întrunea adeziunile întregii nobilimi italiene a secolului al XIX-lea. Dincolo de ele dăinuiau însă unele elemente ce făceau trimitere la situarea geografică, la stratificarea bogăţiei, la experienţe şi contacte care au cunoscut împlinirea la curţile vechilor state, insuflând fiecărui grup de nobili sensibilitatea şi capacitatea de a elabora proiecte nu întotdeauna compatibile între ele. Situaţia apărută odată cu criza agrară, de exemplu, sugera nobilimii italiene, atât de diferite, răspunsuri la rândul lor extrem de diverse din punct de vedere teritorial, care oscilau în general între tendinţa spre o debarasare de activităţile agricole, destul de răspândită la Neapole, consolidarea interesului funciar de natură exclusiv patrimonială, ca într-o bună parte a provinciei meridionale, şi atenţia acordată posibilităţilor de îmbunătăţire a producţiei agricole, cu larg ecou în Italia centrală şi de nord.

Aparent paradoxal, renunţarea la activităţile agricole şi reducerea proprietăţilor funciare, în cazul în care se realizau, întăreau comportamentul *more nobilium* şi închiderile sociale. În realitate, abandonarea pământului constrângea, nobilimea să regăsească elementele unei identităţi colective în celebrarea propriului trecut, a propriilor ascendenţe, a înstrăinării de lumea muncii. În segmentele care nu rupeau legăturile cu pământul, întrucât exploatarea resurselor putea urma parcursuri destul de diverse, alianţele provinciilor cu burghezia funciară dobândeau o podere tot mai mare. Profund înrădăcinată în provinciile italiene, mândră de profilul ei rural,

nobilimea proprietară de terenuri se arăta disponibilă, după cum demonstrează cazul Piacenzei, pe care l-am menţionat, să strângă relaţiile cu burghezia, profesională sau nu, cea care a ştiut să-şi constituie o întinsă posesiune funciară. Unul dintre elementele cele mai solide era caracterul *rentier* al acestor compartimente nobiliare. Până la primul război mondial, venitul – funciar sau mobiliar – şi distincţia formau încă un binom indisolubil.

Soluţiile canalizate în diverse direcţii însă nu lipseau. Nobilimea toscană, de pildă, apela frecvent la rente funciare încă din perioada marelui ducat, ca element de conjuncţie între tradiţionalele interese agrare, mai mult sau mai puţin înnoite, şi activităţile comerciale, antreprenoriale şi mai ales financiare, care după unificare au făcut din nobilimea toscană una dintre componentele vitale ale economiei italiene.

Mai puţin apăsătoare se prezenta situaţia marii nobilimi. „Aristocraţia internaţională”, în sociabilitatea ei supranaţională, găsea elemente pentru o nouă identitate în poziţia încă puternică a nobilimii germane şi austro-ungare şi în cea încă centrală în sistemul politic al aşa-numitului *peerage* britanic, ale cărui puteri, cel puţin până în 1911, au fost doar în parte redimensionate.

1 *Rolul politico-administrativ.* Rămâne de abordat rolul deţinut de nobilime în sistemul politic al ţării. În această privinţă, trebuie să subliniem că, în 1936, doi cercetători (Marcello Boldrini şi Aldo Alberi) au publicat un articol remarcabil, care-şi propunea să verifice în ce

măsură „aristocraţia ereditară îndeplinea funcţii în înalta conducere a vieţii sociale”. Se pare deci că, şi după război, renunţarea completă din partea nobilimii la rolul de *leadership* al ţării era încă destul de controversată. Datele adunate de cei doi, privitoare la numărul de nobili în rândul senatorilor, deputaţilor, generalilor, amiralilor şi administratorilor marilor societăţi comerciale, conturau o realitate dificil de descifrat. Procentele exponenţilor aristocraţiei printre senatori şi deputaţi erau, între 1876 şi 1916, 9, 6% şi, respectiv, 23, 4%, sugerând o mare responsabilitate a acestui grup în conducerea ţării. Este semnificativ şi faptul că cea mai ridicată cotă a reprezentanţilor aristocraţiei în rândul diverselor categorii din care suveranul alegea membrii Camerei superioare se regăsea în grupul constituit de majoritatea contribuabililor. Între 1860 – 1876, dintre senatorii aleşi din rândul celor mai importanţi contribuabili, 72, 4% erau nobili. Acest aspect demonstrează, pe de o parte, vizibilitatea sporită a nobilimii funciare şi, pe de alta, legitimarea politică pe care i-o asigura dreapta istorică; nu trebuie să ne surprindă deci faptul că posesiunea de terenuri devenea, după cum am avut deja prilejul să subliniem, un element identitar foarte puternic. Mai puţin ridicat, dar în permanenţă la o cotă de peste 50%, era procentul nobililor printre senatorii proprietari în perioada 1876 – 1916: 50, 9%. În definitiv, în cadrul aristocraţiei italiene, cea funciară deţinea cea mai mare pondere specifică. În evident declin era însă prezenţa nobililor

printre generali şi amirali: 16, 49% şi, respectiv, 15% în aceeaşi perioadă; dacă se ţine cont că procentul nobililor printre ofiţeri oscila între *3%* şi 4%, este evident că puţinii nobili care se dedicau armelor aveau mai multe oportunităţi decât camarazii lor *commoner*. Datele disponibile privind participarea nobilimii la administrarea marilor afaceri încep cu anul 1910. Totuşi, în procentul aproape inexistent (O, 74%) de nobili care se numărau în acel an printre administratorii unor societăţi şi în procentul mediocru al celor care figurau printre consilieri şi primari (9, 8%) nu era dificil să găseşti confirmarea unei anemice propensiuni a grupului respectiv spre activităţile antreprenoriale.

În ansamblu, datele par să sugereze o consistentă – chiar dacă nu extraordinară – participare a nobilimii italiene la conducerea ţării şi, în acelaşi timp, posibilitatea crescută, comparativ cu alte grupuri, de a ajunge în vârful ierarhiilor în sectoarele în care se implica. Desigur, creditul de care se bucura nobilimea la nivelurile inferioare ale piramidei sociale făcea ca ea să fie pregătită să joace roluri de majoră importanţă şi autoritate în viaţa publică. Participarea, oricât de mediocră, la organele de sindicat şi la administrarea societăţilor anonime avea să confirme ulterior consideraţia despre care am vorbit. De fapt, rolul primordial al nobililor în acest caz era de a îmbunătăţi reputaţia societăţii prin chiar prestigiul lor. Pierpaolo Luzzatto Fegiz ilustra fenomenul în 1928, într-un mod foarte explicit:

E răspândită opinia – scria ei – potrivit căreia principii, ducii, marchizii, conţii şi baronii care figurează în consiliile de administraţie ale multor societăţi anonime sunt de regulă chemaţi să onoreze aceste posturi nu datorită competenţelor sau experienţei lor, ci averilor şi, cel mai adesea, prestigiului numelui lor. Din diferite motive însă, şi nu doar sentimentale, un nume ilustru îşi are importanţa lui şi în afaceri, iar blazonul preşedintelui sau al unui consilier oarecare se poate număra printre elementele de reuşită ale afacerii, chiar independent de averea şi de relaţiile care frecvent însoţesc un titlu nobiliar.

Şi după Marele Război nobilimea se dovedea deci aptă să joace în exterior roluri în care onoarea, seriozitatea şi încrederea deţineau o mare însemnătate.

I. O analiză mai aplicată însă, care să ţină cont şi de participarea administraţiei la activităţile de conducere şi administrative locale, ne-ar oferi o imagine mai complexă. În administraţia locală din Forli, numărul nobililor manifesta o irepresibilă tendinţă de scădere. În 1871, din consiliul municipal făceau parte fraţii Filippo şi Giovanni Guarini, conţii Aurelio Saffî, Pellegrino Canestri, Antonio Gaddi şi Antonio Sauli. În 1875, grupul sporea cu încă trei persoane, dar în 1880, nobilii au rămas în număr de trei; noul secol va găsi un consiliu municipal fără niciun reprezentant al patriciatului citadin. Prin urmare, la Forli, nucleul nobiliar a fost complet marginalizat de reprezentanţii unei burghezii a proprietarilor; dar suntem cu totul îndreptăţiţi să presupunem că era

vorba într-o oarecare măsură de o autoexcludere, dacă luăm în calcul faptul că nobilimea, în special cea din sud şi dintre hotarele fostului stat pontifical, se autoreprezenta ca un grup de opoziţie şi se adapta deci cu greu rolului de conducere locală. Cazul Piacenzei prezintă caracteristici destul de diferite. Aici, nobilimea, mai exact cea fără titlu, îşi sporea reprezentarea în organele conducerii locale: în ponderea ei era de 17, 6% în consiliul municipal, de 50% în comisia municipală şi de 25, 6% în consiliul regional. În acest caz, nobilimea fără titlu îşi putea fructifica din plin capacitatea de a ocupa o poziţie de mijloc între două realităţi care nu comunicau în mod direct între ele: grupurile burgheze şi nobilimea titulară, emfaticul custode al principiilor de închidere faţă de restul societăţii.

Prezenţa nobililor în organele conducerii şi administraţiei locale din sud prezintă numeroase simetrii cu tabloul naţional. Analiza personalului politic implicat în activitatea consiliului municipal din Neapole în perioada care a urmat unificării demonstrează că, poate cu o oarecare ezitare în primii cincisprezece ani de după unire, datorată fără îndoială necesităţii unei mai atente evaluări a noii situaţii şi unei momentane înstrăinări a multor figuri ale aristocraţiei citadine, nobilimea napoletană îşi sporea participarea încă din a doua jumătate a anilor ’60. În prima parte a anilor ’70, nobilii prezenţi în consiliul municipal depăşeau 30% din totalul alegătorilor; în anii ’90, acest procent era ceva mai mic, dar oricum depăşea 26%. În întregul arc cronologic 1861 – 1895, pe

băncile consiliului municipal s-au succedat 609 membri, dintre care 20, % aparţineau nobilimii. Pe treapta cea mai înaltă a administraţiei citadine, cea de primar, nobilimea era chiar mai prezentă decât în consiliu: din douăzeci şi doi de primari care s-au succedat, între unire şi momentul declanşării primului război mondial, cincisprezece (deci 60, 18%) erau nobili. Era vorba de elemente ale unor grupuri nobiliare destul de diferite din punctul de vedere al importanţei, al nivelului de venit, al orientării politico-culturale: figuri ale vechii aristocraţii napoletane, nemulţumite de sistemul bourbonic şi deosebit de active în politica de opoziţie faţă de regim, precum Andrea şi Giuseppe Colonna; reprezentanţi ai nobilimii de sorginte savoiardă, precum Guglielmo Capitelli, sau din ultima perioadă bourbonică, precum Girolamo Giusso. Şi în acest caz, cea mai mare contribuţie şi-au adus-o familiile de la fosta curte bourbonică: Francesco Spinelli, Gerardo Brancaccio, Giuseppe Caracciolo, Carlo şi Pasquale del Pezzo, Beniamino Ruffo, Emilio Capomazza. Şi aceste consideraţii par să confirme faptul că prestigiul de care se bucura nobilimea s-a păstrat, în toată perioada liberală, la un nivel foarte ridicat şi că vechile familii de la curtea bourbonică continuau să se preteze cel mai bine funcţiilor de largă reprezentare. Şi în acest caz, treptele cele mai înalte ale ierarhiei par să fi fost rezervate cu precădere nobilimii: între procentul de nobili din rândul consilierilor şi cel din rândul primarilor exista practic o diferenţă de patruzeci de puncte.

Participarea intensă a nobilimii la viaţa politică şi instituţională a ţării, la nivelul central şi la cel periferic, dar şi la nivelurile superioare ale ierarhiei militare, şi preeminenţa absolută în unele cariere de înalt profil, precum cea diplomatică, dau de înţeles că o mare parte din creditul nobiliar nu s-a pierdut în acea perioadă de intense transformări ale structurii societăţii italiene, care a fost a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

În sfârşit, trebuie să evidenţiem elementele care au asigurat aristocraţiei italiene o pondere şi o reprezentativitate superioare forţei ei numerice şi economice. Nu e uşor de dat un răspuns precis, însă pare plauzibil că alunecarea spre poziţii pur reprezentative, de martor, adeseori de-a dreptul decorative, incapacitatea de a se constitui ca un grup de interese şi progresiva şubrezire a statutului ei au fost, paradoxal, elementele care i-au permis nobilimii să rămână o componentă a grupului politic mult timp după anii crizei agrare. Mica şi marea nobilime, oricât de aproximative ar fi aceste expresii, au obţinut însă rezultate diferite. Departe de marile centre ale ţării, nobilimea se confunda din ce în ce mai mult cu societatea provincială în care trăia; proprietatea asupra pământului şi o cultură comună a profitului atestau existenţa unor legături între domeniile profesionale, mercantile şi nobiliare. Complet diferite sunt performanţele familiilor marcante ale vremii. Mai puţin disponibili la contactul cu alte categorii, reprezentanţii lor nu renunţau la cultivarea mitului separării şi al superiorităţii faţă de restul societăţii. Păstrători ai tradiţiilor

nobiliare, ei aveau să devină o parte relevantă a acelei *haute société* europene; prin alianţe matrimoniale preponderent endogamice şi întotdeauna prestigioase, realizate pe o arie geografică din ce în ce mai extinsă, acest grup nobiliar a ştiut să-şi conserve propriile resurse şi propria influenţă mult după criza agrară. Fără un proiect politic propriu, cei mai importanţi moştenitori ai vechii nobilimi au reuşit să acopere mari spaţii în organele de reprezentare, precum şi în sectoarele cele mai importante ale aparatului de stat; au reuşit să se afirme, cel puţin până la Marele Război, ca figuri deloc marginale ale clasei conducătoare a ţării.

Referinţe bibliografice

A.M. Banti, *Terra e denaro. Una borghesia padana dell'Ottocento,* Venezia, 1989.

J.V. Beckett, *The Aristocracy în England 1660 – 1914*, Oxford, 1986.

D.L. Caglioti, *Associazionismo e sociabilité d'élite a Napoli nel XIX secolo*, Napoli, 1996.

D. Cannadine, *The Decline and Fall of British Aristocracy*, New Haven, 1990 (trad. It. Milano, 1991).

A. Cardoza, *Aristocrats în Bourgeois Italy. The Piedmontese Nobility, 1861 – 1930*, Cambridge, 1997.

10 L. Carsten, *Geschichte der preußischen Junker*, Frankfurt a. M., 1988.

11 Dipper, „L'aristocrazia tedesca neli epoca borghese. Adattamento e continuité", în *Quaderni storici,* XXI, 1986, nr. 62, pp. 361 – 392.

R. Gibson, „The French Nobility in the Nineteenth Century – Particularly in the Dordogne”, în *Elites în France: Origins, Reproduction and Power*, ediţie coordonată de J. Howorth şi P.G. Cerny, London, 1981.

12 Higgs, *Nobles în Nineteenth-Century France: Practice of Inegalitarianism.*

Baltimore, 1987.

13 C. Joncteau, *Nobili e nobiltă nelvltalia unita,* Roma, Bari, 1997.

D. Lieven, *The Aristocracy în Europe 1815 – 1914*, London, 1992.

P. Macry, *Ottocento. Famiglia, Élites e patrimoni a Napoli,* Torino, 1988. M. Meriggi, *Milano borghese. Circoli ed élites nelvottocento*, Venezia, 1992.

14 Montroni, *Gli uomini de-l re. La nobiltà napoletana nelvottocento*, Catanzaro, Roma, 1996.

15 Pescosolido, *Terra e nobiltà. I Borghese, secoli XVIII e XIX*, Roma, 1979. M. Petrusewicz, *Latifondo. Economia morale e vita materiale în una periferia delvottocento,* Venezia, 1989.

A.J. Tudesq, „Les survivances de l’Ancien Régime: la noblesse dans la société française de la première moitié du XIXE siècle”, în *Ordres et classes*. *Colloque d’histoire sociale, Saint-Cloud, 24 – 25 mai 1967*, coordonat de

16 Roche e C.E. Labrousse, Paris, 1973.

17 E. Zanetti, *La demografia de-l patriziato milanese noi secoli XVII, XVIII, XIX,* Pavia, 1972.

Les noblesses européennes au XIXE siècle,

Milano, Roma, 1988.

„Nobiltà”, fascicul monografic din *Meridiana*, 1994, nr. 19.

„Sociabilité nobiliare, sociabilité borghese”, fascicul monografic îngrijit de M. Malatesta, în *Cheiron*, 1988, nr. 9/10.

Capitolul 13

Ţăranul

Heinz-Gerhard Haupt şi Jean-Luc Mayaud în secolul al XIX-lea, majoritatea populaţiei europene trăia încă la ţară. Această afirmaţie este valabilă nu numai pentru ţările Europei Meridionale, ca Spania, Portugalia şi Italia, dar şi pentru cele din Europa Centrală şi de Nord, ca să nu mai vorbim de Europa Central-Orientală şi de Est. Doar olandezii, belgienii, englezii şi, începând cu secolul XX, germanii trăiau în cea mai mare parte la oraşe, dacă prin acest termen înţelegem centre cu mai mult de cinci mii de locuitori. În societăţile rurale, ţăranii, cu alte cuvinte cei care cultivau pământul, reprezentau majoritatea. Din secolul al XVIII-lea, industriile agricole şi muncile destinate întreţinerii familiei s-au extins, odată cu apariţia maşinii de tors şi a războiului de ţesut în gospodăriile ţăranilor. În plus, persoanele cu iniţiativă din sectorul primar desfăşurau – pentru perioade limitate de timp – diverse activităţi meşteşugăreşti sau, ca zidarii din districtul Creuse din Franţa centrală, bunăoară, emigrau pentru câteva luni la Paris, pentru a putea apoi, cu banii câştigaţi acolo, să-şi răscumpere proprietatea sau să o extindă.

Agricultura a rămas însă baza vieţii rurale, şi celelalte ocupaţii se integrau în ritmul vieţii de la ţară. În anii ’80 ai secolului al XIX-lea, criza agrară gravă din agricultura Europei s-a tradus printr-o degringoladă a preţurilor la cereale şi produsele agricole; foarte mulţi ţărani şi mici agricultori – dar şi unii meşteşugari care trăiau la

ţară – şi-au părăsit satele pentru a se stabili în oraşe mai mici sau mai mari. Consecinţele acestor evoluţii, care erau diverse, cum diverse erau şi societăţile agricole, au fost descrise, în ceea ce priveşte Franţa, de celebrul cercetător al istoriei economice şi sociale franceze Ernest Labrousse:

Din cauza acestui abandon al satelor, care a determinat depăşirea distincţiei între cel care cumpăra şi cel care vindea grâul, societatea întreprinzătorilor (agricoli), societatea ţăranilor care vindeau cele mai diverse produse, a devenit unitară şi mai puternică.

E adevărat că şi în continuare numărul ţăranilor a rămas foarte mare, însă a scăzut în raport cu totalul populaţiei. Explozia demografică a secolului al XIX-lea a fost mai curând în avantajul oraşelor, vechi sau noi, în care s-au stabilit industriile şi în care era angrenată o însemnată forţă de muncă provenind de la ţară. Această evoluţie a fost semnalată de numeroşi observatori, care, pentru a caracteriza proporţiile schimbării produse în lumea rurală, o descriau, dramatizând, drept „fuga de la sate”. Sub influenţa industrializării, Europa rurală a fost profund revoluţionată. Odată cu populaţia rurală s-a schimbat şi importanţa pe care o avea sectorul agricol ca sector ocupaţional. În timp ce prin 1800, în toate societăţile europene, mai mult de jumătate dintre bărbaţi activau în agricultură, la începutul secolului XX îşi mai câştigau pâinea din acest sector doar 15% dintre bărbaţii activi în Marea Britanie, 24% în Belgia, 32% în Reich-ul german şi 41% în Franţa. Numai în sudul, nordul

şi estul Europei munca agricolă caracteriza încă viaţa cotidiană a majorităţii bărbaţilor şi femeilor.

Un studiu comparativ la scară europeană scoate în evidenţă multitudinea structurilor agricole din epocă şi disparitatea condiţiilor de viaţă ale ţăranilor. Starea ţăranilor se diferenţia în funcţie de proprietatea funciară şi de necesitatea unor ulterioare activităţi meşteşugăreşti. Săteanul care-şi câştiga necesarul pentru întreţinerea familiei din cultivarea pământului şi din creşterea vitelor şi care-şi putea vinde apoi pe piaţă ceea ce-i prisosea caracteriza clasa ţărănească, aşa cum era ea văzută de contemporani, dar nu e mai puţin adevărat că el constituia, în cea mai mare parte a societăţilor europene din secolul al XIX-lea, o minoritate. Ocupa totuşi un rol central în capitolul „Die Mächte des Beharrens" *(Forţele rezistenţei)* din studiul asupra societăţii burgheze pe care folcloristul german Wilhelm Heinrich Riehl l-a scris pe la jumătatea secolului al XIX-lea. El spunea: „În naţiunea germană există o forţă conservatoare de neclintit, un nucleu compact şi rezistent la orice schimbare; această forţă e reprezentată de ţăranii germani". În viziunea lui Riehl, ţăranii erau agricultori proprietari, pe care el îi distingea de „proletariatul rural", adică de cei care posedau puţin pământ sau nu posedau deloc. Într-un manual şcolar francez din 1905, ţăranul proprietar de pământ, surprins în timpul recoltei, era descris după cum urmează:

Bucuria strălucea pe feţeje acestor lucrători. Te-ai fi putut gândi că se pregăteau pentru o plimbare la ţară. Pierre era părtaş la această

bucurie. El găsea că e frumoasă viaţa de ţăran, dăruită de natură cu atâta frumuseţe şi cu atâtea lucruri minunate.

Exaltarea vieţii de la ţară nu-şi fixa ca obiectiv doar să reechilibreze diferenţele dintre proprietarii de pământ, micii agricultori şi simplii lucrători ai câmpului şi să prezinte o imagine armonioasă a satului, ci şi să pună satul în antiteză nemijlocită cu oraşul. Metropola, pe atunci în curs de dezvoltare, era percepută ca o realitate situată la antipodul vieţii rurale, fiind adeseori demonizată. În timp ce oraşul era identificat cu anonimatul, satul era socotit locul proximităţii şi al comunicării directe; dacă, pe de o parte, oraşul reprezenta un loc al viciului şi al economiei bazate pe bani, satul, pe de altă parte, reprezenta virtuţile şi relaţiile naturale. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, diverse grupuri au contribuit la definirea acestei opoziţii facile. Preoţii catolici încercau să atragă populaţia de la ţară de partea Bisericii, pentru a o sustrage influenţei secularizante a oraşului. Interesele marilor agricultori şi proprietari de pământ, care aveau nevoie de forţă de muncă de la oraş, erau similare. Cât despre partidele conservatoare, ele îşi doreau susţinere electorală din partea acestor locuitori al satelor care depindeau economic de proprietarii de pământ, patronii lor. În sfârşit, şi diferitele autorităţi ale regimului contribuiau la idealizarea satului, cu scopul de a ascunde condiţiile de locuit absolut mizerabile şi munca dură desfăşurată aici. Idilicele căsuţe acoperite cu paie, situate într-un peisaj asemănător cu un parc,

în vecinătatea unui lac şi cu vedere asupra unei pitoreşti clopotniţe aparţineau mai mult reprezentării satului decât realităţii lui.

Realitatea vieţii ţăranilor era profund marcată de munca fizică dură. În ciuda progreselor sensibile făcute de tehnica agricolă şi a introducerii plugului de fier, munca ţăranilor continua să implice o mare cheltuială de energie.

Semănatul şi aratul, încărcatul snopilor în car sau transportul bunurilor la târgul săptămânal erau activităţi care defineau munca agricolă. Vara şi mai ales în perioada recoltelor, aceasta se prelungea până la douăsprezece ore pe zi, dar şi în timpul iernii putea presupune uneori până la unsprezece ore de trudă.

Moşia forma o unitate lucrativă cu familia care o locuia. Diviziunea între viaţa privată şi cea lucrativă nu era posibilă. Un program precis al muncii, care să separe cele două sfere, era de neconceput în acele condiţii. Toţi membrii familiei erau angajaţi în muncă: copiii îngrijeau de vite, femeile mai ales de treburile casei şi de tot ceea ce ţinea de ea, bătrânii de micile activităţi manuale. Munca ţăranului era, prin urmare, şi o muncă de familie. Un ţăran nu putea să facă faţă de unul singur tuturor acestor îndatoriri. Din acest motiv, căsătoria era o necesitate de ordin economic, în cazul în care prin aceasta el nu-şi mărea posesiunile funciare. La ţară, sferele lucrative erau clar separate între bărbaţi şi femei, iar obiceiurile locului făceau ca hotarele dintre ele să nu fie încălcate. Aşa se face că un ţăran care s-ar fi ocupat de bucătăria casei ar fi ajuns de râsul

târgului, iar imaginea unei femei ţinând în mâini un bici şi frâiele unei căruţe ar fi fost cu totul de neconceput. În mediul său însă, ţăranca avea libertate de acţiune. Se ştie de altfel că în Austria femeile îşi puteau administra autonom câştig-urile obţinute din vânzarea ouălor, găinilor sau gâştelor, chiar dacă îndeobşte le cheltuiau pentru a cumpăra haine copiilor.

Scopul economiei ţărăneşti era aşadar subzistenţa. Trebuia să se cumpere cât mai puţin posibil pentru viaţa de zi cu zi, în schimb trebuia să se vândă cât mai mult din propriile produse, ca să se strângă bani pentru impozite, pentru zestrea fetelor, pentru cumpărarea de animale sau de terenuri. Din acest motiv, alimentaţia la ţară era mai curând proastă. Mâncărurile pe bază de carne ajungeau rar pe mesele ţăranilor, iar lactatele apăreau numai la zilele de sărbătoare. Chiar în regiunile producătoare de vinuri faimoase şi astăzi, ca Beaujolais, viticultorii vindeau vinul bun şi păstrau pentru consumul casei ceea ce rămânea nevândut: de regulă, o băutură slabă şi acră.

Întrucât scopul economiei ţărăneşti era subzistenţa, trebuia să se realizeze un echilibru între resurse şi cheltuieli. Un asemenea echilibru era însă perturbat de numărul prea mare de copii, care se traducea, înainte de toate, prin prea multe guri de hrănit. Nu e deci de mirare că rata naşterilor la ţară a scăzut. Una dintre cauze a fost vârsta tot mai mare a celor care se căsătoreau. Într-un sat din Suabia, Kiebingen, pragul de vârstă al celor care se căsătoreau era de aproximativ treizeci de ani; prin urmare, la o speranţă de viaţă

de cincizeci şi şapte de ani, era relativ ridicat. Alte cauze ale reducerii numărului de copii erau metodele anticoncepţionale. La începutul secolului al XIX-lea, la Kiebingen se năşteau în medie 6, 9 copii în fiecare familie, iar la sfârşitul secolului numai 5, 5. În sfârşit, numărul de copii era legat de posibilităţile economiei rurale, deoarece indisponibilitatea femeii de a se ocupa de copii se traducea printr-o creştere a mortalităţii infantile. La Kiebingen, mortalitatea crescută în rândul nou-născuţilor şi a celor de vârstă mică a contribuit şi ea la reducerea numărului de copii, întrucât, în pofida ratei înalte a natalităţii, supravieţuiau în medie doar doi copii într-o familie.

Alte impedimente economice de care se lovea o familie erau necesitatea procurării dotelor pentru fetele de măritat şi asigurarea unei situaţii celui de-al doilea născut. Aceste obligaţii implicau riscul diminuării disponibilităţilor financiare ale familiei, constrânsă apoi să se împrumute sau să-şi vândă o parte din bunuri. Pentru evitarea unui asemenea deznodământ, uneori i se recomanda fetei să nu se căsătorească, sau celibatul se pregătea dinainte, prin stabilirea unei dote foarte modeste. Aceste fete împărtăşeau pe moşia părinţilor o condiţie comparabilă cu cea a servitoarelor. Şi luând drumul mănăstirii, fetele puteau uşura situaţia propriei familii. Pentru fiii mai tineri, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, educaţia şcolară – de exemplu în Franţa – oferea o alternativă. Printre învăţătorii de şcoală elementară din a treia republică, devenită stabilă după 1879, existau mulţi fii de ţărani.

Din punct de vedere economic, şi bătrânii care trebuiau îngrijiţi constituiau o problemă pentru economia ţărănească. Dacă de regulă îi puteau rămâne pe moşie până la moarte, depinzând de alţii, asistenţa care le era acordată se făcea doar rareori pe baza unor reguli prestabilite, aşa că nu o dată se găseau în situaţia de a cere pomană pentru a supravieţui. Nici raporturile dintre ţăranii bătrâni şi cei tineri nu erau lipsite de tensiuni. Într-o societate în care munca fizică era atât de importantă şi de hotărâtoare, ţăranul mai bătrân, fireşte, îşi pierdea influenţa în deciziile privitoare la moşie. Ca atare, el încerca să amâne cât mai mult posibil momentul în care trecea moşia în mâinile fiului. Pentru o perioadă mai scurtă sau mai lungă, tinerii ţărani erau încă dependenţi de părinţii lor. Chiar şi după predarea responsabilităţilor –, aceştia din urmă rămâneau prezenţi pe domeniul lor, ca o garanţie a propriei poziţii. De fapt, ori încredinţau pământul fiului – sau ginerelui – numai în antrepriză şi rămâneau proprietari până la moarte, ori condiţionau trecerea în posesie cu o serie de clauze foarte clare. Astfel, Anna Maria Walter, când şi-a încredinţat pământul fiului ei, în 1918, i-a lăsat o felderă de grâu, un sfert din orz, jumătate din magazia de lemne şi douăzeci şi cinci de tufişuri pentru găteje, împreună cu uzufructul părţii ce i se cuvenea din pământul pe care-l deţineau în comun, rezervându-şi dreptul de a-şi recupera pământul dacă nu era cultivat cum trebuie.

Aceste precizări numeroase şi detaliate

asupra existenţei bătrânilor din mediul rural aruncă o lumină specială asupra modului în care funcţionau relaţiile dintre generaţii pe proprietăţile ţărăneşti.

Societăţile agricole europene au fost marcate de lungi procese de schimbări structurale. Puterea de a dispune liber de pământ şi de capital şi o piaţă a contractelor de muncă şi a antreprizelor independente de deciziile patronale ar fi putut crea la sate premisele unor raporturi de clasă modeme. În secolul al XIX-lea, acestea s-au impus treptat printr-un proces la nivel local, regional şi societar extrem de variat, care nu a fost continuu, ci, dimpotrivă, caracterizat de asincronii de tot felul. Dacă analizăm întregul continent european, constatăm că Anglia şi Franţa au fost pioniere în această privinţă. În societatea engleză, agricultura s-a schimbat foarte rapid în sens capitalist şi structurile de grup din interiorul ei au fost eradicate. Revoluţia franceză din 1789, sub presiunea mişcărilor ţărăneşti, a anulat unele drepturi ale nobililor asupra pământului, ca şi dreptul nerestrictiv la vânătoare sau la perceperea de impozite ţăranilor, şi a introdus o împărţire a pământului bine definită. În alte părţi, ea şi-a găsit mulţi adepţi, care n-au repurtat însă acelaşi succes. Forţa de muncă angajată ca servitorime a rămas în continuare prizoniera unor constrângeri patriarhale. Diverse forme de aservire şi de legare de glie caracterizau raportul dintre ţărani şi stăpânire, mai ales în Est. Reminiscenţele epocii feudale împiedicau formarea unei proprietăţi private şi a unei pieţe moderne, iar normele

cutumiare reduceau anvergura conceptului modern de proprietate, în timp ce stratificarea socială a societăţii ţărăneşti în secolul al XIX-lea a rămas pentru multă vreme marcată de principii feudale şi de grup social în unele ţări.

Cu toate acestea, lungul secol al XIX-lea aparţine unei epoci în care situaţia societăţii ţărăneşti a cunoscut mutaţii radicale. În edictele de emancipare, mecanismele legale pentru formarea unei clase ţărăneşti libere şi a unei societăţi de cetăţeni care să aibă obligaţii numai faţă de suveran au fost puse în acţiune pentru întâia oară în Savoia, ia 17 decembrie 1771, şi pentru ultima oară în Rusia, la 19 februarie 1861. Faptul că populaţiei rurale îi erau garantate libertăţile personale şi egalitatea juridică era considerat de un profund cunoscător al acestui proces, Jérôme Blum, drept „ultima mare victorie a absolutismului monarhic asupra aristocraţiei”, care, aproape în totalitate, era apărătoarea înverşunată a vechilor relaţii sociale. E drept, doar în puţine state decretele ce traduceau programul în fapt s-au succedat cu atâta repeziciune ca în Franţa, unde emanciparea ţăranilor, decretată la 3 noiembrie 1789, s-a concretizat în 1793; în Prusia au trebuit să treacă 40 de ani şi să fie adoptate 33 de decrete adiţionale până în 1807, când ea avea să se înfăptuiască. În acest context, comparativ cu alte ţări, Franţa reprezenta mai curând excepţia, în timp ce Prusia constituia regula. Cu aşa-zisele decrete de emancipare, ţăranii au fost eliberaţi de dependenţe şi obligaţii, au obţinut drepturi egale cu ale celorlalţi cetăţeni, printre care şi libertatea

de mişcare şi de alegere a propriei profesii, şi au putut chiar să devină proprietarii pământului pe care îl lucrau. Astfel au fost depăşite unele condiţii care îngreunau mobilitatea: e suficient să ne gândim la marele ducat al Varşoviei, unde ţăranii îşi puteau părăsi satul numai cu avizul primarului. Legarea de glie, răspândită înainte de 1789 mai ales în Europa Centrală şi Orientală şi mai puţin în cea Occidentală, a fost abolită peste tot în Europa, şi chiar în Rusia ţaristă, începând cu anul 1861. Iniţial, au fost stabilite astfel libertatea de mişcare şi dreptul oricărui ţăran de a poseda pământ. Dar aceasta nu însemna şi scutirea de impozite. În Boemia şi în regiunea moldovenească, şi după emanciparea ţăranilor liberi erau impuse 156 de zile de clacă neplătite, iar pe teritoriul Germaniei meridionale, cei care depindeau de nobilime şi Biserică trebuiau să plătească de-a dreptul 375 de taxe diferite, în bani şi în natură! Exclusă de la noile drepturi, servitorimea a rămas, în multe societăţi, supusă puterii disciplinare şi, adeseori, bunului plac al patronului. În Danemarca, servitorii au obţinut dreptul de a-şi căuta un loc de muncă, cu condiţia să fi împlinit douăzeci şi opt de ani. În Prusia, acest lucru nu a fost posibil până în 1918! Cu toate aceste limitări ale mobilităţii şi echivalării drepturilor, trebuie să-i dăm încă o dată dreptate lui Jérôme Blum, care, într-un studiu asupra procesului de emancipare, ajunge la concluzia că, în ciuda tuturor compromisurilor, emanciparea ţăranilor a marcat începutul unei epoci de libertate în istoria lor.

Măsura acestei libertăţi depindea însă de

starea în care se aflau ei în momentul emancipării şi mai ales de maniera în care proprietarii pământurilor se resemnau sau nu la gândul pierderii drepturilor de care se bucuraseră până în acel moment. Analizând mai profund chestiunea, s-ar putea opera o distincţie între modernizarea de sus în jos, cu alte cuvinte cea iniţiată de stat, şi modernizarea de jos în sus, care-şi avea punctul de pornire în societatea rurală şi în propria ei dinamică. Varianta prusacă a emancipării ţăranilor ilustrează primul model, iar cea engleză şi cea franceză îl reprezintă pe cel de-al doilea. După cum se ştie, revoluţionarii iacobini din 1793 au respins ideea acordării unor compensaţii foştilor proprietari. Revoluţionarii unguri din 1848 au imitat modelul francez, chiar dacă pentru numai un an. În alte ţări, unde nu statul prevedea valoarea compensaţiei şi aceasta le era cerută ţăranilor proprietari, în întregime sau în parte, sub formă de rate, agricultorii trebuiau să-şi vândă o parte din terenuri pentru a-i despăgubi pe foştii proprietari. Mai ales în Rusia şi în Prusia, ei şi-au pierdut în acest proces întreaga posesiune, sau cel puţin o parte din ea, în timp ce în Austria, Württemberg, Baden sau Nassau statul a plătit o parte din cota cerută, iar în Ungaria întreaga sumă. De aici rezultă că decretele de emancipare nu au dus la o amplă redistribuire a pământului. Mai cu seamă ţăranii care n-au avut proprietăţi funciare au rămas în continuare fără pământ, cu excepţia zonei ruse a Poloniei, unde, după revolta din 1863, pentru calmarea tensiunilor sociale şi politice au fost

distribuite 130.000 de mici loturi celor lipsiţi de pământ. Statutul juridic al ţăranilor dinainte de emancipare şi-a lăsat amprenta şi asupra condiţiei lor ulterioare. La scară europeană, procesele de emancipare au fost reglementate pentru ţărani în mod mai avantajos în vest decât în est, iar în Imperiul habsburgic şi Polonia mai bine decât în Prusia.

Îndeosebi în Marea Britanie, dar şi în Suedia, în societatea rurală a secolului al XIX-lea, proprietarii de gospodării şi întreprinzătorii agricoli, pe de o parte, şi agricultorii liberi, pe de alta, se situau pe poziţii adverse. În alte părţi, între clasa capitaliştilor agrari şi muncitorii de la ţară – numiţi zilieri în Italia şi *ouvriers agricoles* în Franţa – s-au plasat, pe tot parcursul secolului al XIX-lea, în măsură diferită în funcţie de societatea de referinţă, clasele mijlocii, care încercau să se organizeze şi să-şi asigure supravieţuirea prin îmbinarea proprietăţii funciare cu munca salariată. Motivul acestei opţiuni nu era creşterea profitului, ci efortul de a susţine economia familiei prin proprietatea funciară şi prin activităţi meşteşugăreşti şi comerciale adiacente. Friederic Paulsen a arătat cât de diferite erau situaţiile în satul frison în care a crescut, pe la jumătatea veacului al XIX-lea:

Existau mari cultivatori […] care nu-şi întinau mâinile muncind, apoi o seamă de ţărani mijlocii ce […] lucrau de obicei pe câmp. Urma o mulţime de mici proprietari, care nu aveau îndeajuns de lucru pentru membrii propriilor familii pe pământul lor şi îşi întregeau venitul din diverse

alte servicii. În sfârşit, venea rândul zilierilor propriu-zişi, care nu aveau decât o casă cu grădină şi poate o palmă de pământ pentru a creşte o vacă de lapte şi câteva oi; întreţineau în general raporturi de muncă normale cu o fermă ţărănească. Pe ultima treaptă a scării sociale se afla o mică pătură de săraci care-şi câştigau pâinea din munci ocazionale sau din pomană.

Familiile de ţărani care dispuneau de suficient pământ pentru a-şi hrăni toţi membrii reprezentau o minoritate în lumea satului. Chiar şi într-o ţară ca Ungaria, care abolise legarea de glie încă din 1785, numărul agricultorilor mici şi mijlocii era insignifiant. Şi democraţia micilor, dar întreprinzătorilor proprietari de pământ din timpul Revoluţiei franceze a rămas literă moartă. În 1826, în Franţa, 77% din totalul celor obligaţi să achite taxa funciară nu posedau destul teren pentru a putea asigura hrana unei familii cu patru membri. În Reich-ul german, încă din 1882, aproape 60% dintre proprietarii de pământ se găseau în condiţii de sărăcie similare. Dintre ei se remarcă agricultorii care aveau o căruţă trasă de cai sau vite şi destul teren ca să producă necesarul pentru supravieţuire şi un surplus destinat vânzării pe piaţă. Chiar dacă alcătuiau doar *o* minoritate, ei constituiau o notă caracteristică a societăţii rurale. Îşi adjudecau adeseori partea cea mai bună în cazul comercializării unor pământuri bisericeşti sau comunale, dar şi a unor bunuri naţionale, luau pământ în arendă, acordau împrumuturi şi angajau lucrători săraci şi lipsiţi de pământ. Din

acest motiv au fost numiţi în Franţa, cu o metaforă elocventă, *coq du village* (cocoşul satului). Cel puţin în privinţa primului născut, evitau orice contact cu clasele celor care nu aveau proprietăţi, promovând o politică matrimonială rigidă şi făcându-le astfel aproape imposibilă înrudirea cu familiile înstărite. De asemenea, erau reprezentaţi în organele conducerii administrative a satelor, care în Europa de Nord-Vest (în Franţa, Anglia sau Scandinavia, dar şi în Germania meridională) erau mai răspândite decât în Germania orientală şi în Europa de Est şi de Sud. În aceste din urmă regiuni dominau încă relaţiile clientelare sau raporturile ierarhice aproape feudale. Proprietarii de pământ din Prusia, bunăoară, au dispus de forţele poliţieneşti şi de jurisdicţia patrimonială până târziu în secolul al XIX-lea.

Inerenta afectare cu care s-a evidenţiat procentul crescut al sărăciei întâlnit la sate nu poate ascunde însă importanţa agricultorilor mici şi mijlocii. În Franţa – unde ei posedau 30% din terenuri şi aparţineau forţelor care, la sfârşitul secolului, au introdus noile tehnici de cultură –, până în 1884, numărul lor s-a dublat. Şi în Belgia, datorită frecventelor arendări, ei puteau obţine suficient pământ pentru a pune baza unor gospodării dinamice. În Franţa, Elveţia, Danemarca şi Suedia, dar şi în Bavaria, Württemberg şi Baden, ei formau o zonă de mijloc în structura agrară, care se diferenţia net atât de relaţiile sociale caracteristice satelor din Europa Răsăriteană, cât şi de capitalismul agrar englez. În primele regiuni exista o clasă de mari agricultori

şi antreprenori, restrânsă ca proporţii şi care monopoliza proprietăţile funciare, opusă masei de mici agricultori şi lucrători agricoli (mult timp integraţi în raporturi feudale în Est şi în statutul de zilieri în Anglia), în vreme ce grupurile de mijloc alcătuiau o pătură insignifiantă.

O concentrare puternică a pământului în mâinile celor puţini şi, în consecinţă, o răspândită lipsă de pământ în rândul celor mulţi caracterizau şi Alentejo, Andaluzia occidentală şi Italia meridională, chiar dacă aceste zone prezentau caracteristici sociale diferite.

Dar şi acolo unde existau proprietăţi de teren mijlocii ţăranul putea să se orienteze încă spre principiile economiei de subzistenţă şi să încerce să se elibereze de constrângerile pieţei. Pe de o parte, obligaţia de a plăti impozite integra în mod necesar economia ţărănească în raporturile de piaţă. Pe de altă parte însă, în fermele ţărăneşti franceze, bavareze şi nord-italiene – unde nu era încă utilizată forţa de muncă străină familiei – predomina efortul de a cheltui cât mai puţin posibil. În Italia, din 4, milioane de gospodării agricole, se pare că numai 1, milioane cultivau cereale pentru piaţă, în vreme ce restul acţionau exclusiv pentru propria subzistenţă. Exista un conflict de interese între apărarea economiei familiale ţărăneşti, pe de o parte, şi extinderea gospodăriei şi atracţia faţă de piaţă, pe de alta. Chiar dacă ultimele două elemente invocate au fost adesea privilegiate, un asemenea conflict a rămas încă multă vreme nerezolvat, în condiţii diferite de la regiune la regiune. În acest caz,

prima funcţie a unei ferme agricole, cea de asigurare a propriei subzistenţe, nu a fost pusă în discuţie în mod radical.

Ferma franceză, aflată cam la jumătatea drumului dintre mica şi marea proprietate ţărănească, pe care Georges Blondei a cunoscut-o şi a descris-o la sfârşitul secolului al XIX-lea, reprezintă poziţia economică a acestui tip de afacere:

Situaţia lui B., un mic proprietar, îl plasează puţin deasupra mediei. Are doar 5 hectare de pământ de calitate mijlocie, răspândite în trei direcţii. Locuinţa lui, mai curând mizerabilă, constă din două treimi din clădire; pe a treia a închiriat-o contra sumei modice de 10 mărci unui zidar, care îl mai ajută din când în când la treburile gospodăriei. Pe lângă cultivarea celor 5 hectare de pământ, o activitate care nu-i răpeşte tot timpul, B. Prestează şi alte munci, cum ar fi dulgheria, de pe urma căreia câştigă în medie 40 pfennigi pe zi. Iată aici forma cea mai modestă de viaţă rurală într-o regiune săraca.

În netă opoziţie faţă de minoritatea pe care o reprezentau agricultorii propriu-zişi, se situau cei mai mulţi dintre săracii care trăiau la ţară şi păturile celor lipsiţi de pământ, ce întreţineau relaţii dintre cele mai diverse cu proprietarii de pământ mari şi mijlocii. În contact direct cu aceştia din urmă era servitorimea, supusă autorităţii lor, care, făcând parte din personalul casei şi percepând un salariu foarte modest, putea dobândi totuşi o oarecare autonomie şi o mică putere de cumpărare. Regulamentele privind

servitorimea prevedeau supunerea ei, mai ales în Europa Centrală, până târziu în secolul XX (în multe cazuri până spre 1918 – 1919). Lucrăţorii, angajaţi în parte în muncile de la ţară şi în parte în cele din industria domestică şi intermediară *(Verlagsindustrie),* după prăbuşirea societăţilor comerciale agricole pe la jumătatea secolului al XIX-lea, s-au trezit, ca să spunem aşa, fără nicio perspectivă şi au reuşit să supravieţuiască doar mulţumită unor lucrări manuale sau angajându-se în lucrările de construire a căilor ferate şi a canalelor. De categoria celor ce nu posedau pământ şi a săracilor din lumea rurală, în care, până la sfârşitul vechiului Reich, intrau mai bine de 40% dintre germani şi 35% din alte populaţii ale Europei, aparţineau şi micii agricultori cu un lot de pământ, ce nu era însă în măsură să le satisfacă toate necesităţile. Din această pricină ei intrau de regulă în serviciul marilor agricultori şi al proprietarilor de pământ şi puteau să-şi asigure astfel o sursă de subzistenţă, de cele mai multe ori extrem de precară, bazată pe o combinaţie de câştiguri de pe urma pământului lor şi a celui pe care-l arendau, din salariul agricol şi din munca pe lângă casă.

Condiţia materială a micilor agricultori depindea în mare măsură de tipul teritoriului unde trăiau, de posibilitatea de a lua parte (şi în ce fel) la vânzările masive şi la lucrările de organizare a pământurilor care aveau loc în secolul al XIX-lea, de faptul că puteau conta pe venituri derivate din activităţi comerciale, de eventualitatea ca în comunităţile lor drepturile cutumiare şi pământul

obştesc să fi rămas accesibile tuturor. În general, proprietatea de dimensiuni foarte mici creştea acolo unde pământul, în caz de succesiune ereditară, era împărţit în mod egal între moştenitori, ca în Franţa. Secolul al XIX-lea a fost caracterizat prin vânzări uriaşe de suprafeţe de teren unor achizitori avizi. După vânzarea posesiunilor aristocratice şi ecleziastice din timpul Revoluţiei franceze, fenomenul s-a repetat şi în alte ţări, cum s-a întâmplat în cazul Italiei, în 1861. Rolul micii proprietăţi în asemenea vânzări nu avea nicio legătură cu valoarea ei numerică. Marii agricultori, proprietarii citadini şi latifundiarii obţineau partea cea mai însemnată a pământului mai ales când concesiunea de credite pentru micii agricultori era aproape imposibilă, iar loturile oferite erau de mari dimensiuni. Şi în cazul repartiţiilor obşteşti, cei preferaţi erau îndeobşte ţăranii rezidenţi şi proprietari, astfel că despre ei s-ar putea vorbi, cum a făcut-o Josef Mooster cu privire la Westfalia orientală, ca despre un soi de „epocă a fondatorilor”. Drepturile cutumiare ale lucrătorilor mai modeşti (ca agricultorii sau tâmplării) au supravieţuit însă mai multă vreme, întrucât tentativele de a le aboli s-au soldat mereu cu proteste furtunoase din partea comunităţilor agricole şi mai ales din partea celor lipsiţi de pământ, care întrevedeau în ele o posibilă sursă de câştig, necesară şi avantajoasă. În urma creşterii demografice, a continuei fărâmiţări a proprietăţii în nenumărate tipuri de suprafeţe, în urma preţurilor terenului şi a arendelor, în creştere şi ele începând cu anul

1825, dorinţa de pământ a păturilor inferioare ale populaţiei agrare sărace a rămas nesatisfăcută. Acestea erau nevoite să lucreze pe lângă marii agricultori sau proprietari de pământ, desfăşurând în paralel activităţi manuale autonome sau încercând să găsească noi resurse pentru întreţinerea familiei, fie prin prestaţii la domiciliu, fie ca intermediari, mai ales în industria textilă. Mulţi locuitori de la sate, săraci şi lipsiţi de pământ, s-au orientat spre munca salariată, fără să fi abandonat totuşi, pe la jumătatea secolului al XIX-lea, visul unei existenţe independente, de mici proprietari. Munca retribuită din mediul rural s-a extins aproape pretutindeni, chiar dacă nu în forma ei cea mai pură, întrucât i se adăugau şi alte forme de venituri. Chiar şi aşa, săracii şi cei fără pământ depăşeau cu greu pragul simplei subzistenţe; prin urmare, în secolul al XIX-lea, sărăcia la ţară a rămas un fenomen de lungă durată. În măsura în care declinul industriei agricole, vizibil în multe zone începând cu anul 1840, avea să suspende o importantă sursă de câştig, arendarea altor terenuri devenea din ce în ce mai dificilă, şi adeseori singura alternativă rămânea strămutarea, la început sezonieră, apoi definitivă, la oraş sau, în sudul, centrul şi estul Europei, emigraţia peste Ocean. Din acele grupuri proveneau milioanele de locuitori de la sate care, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, începând cu anul 1880, mai ales din cauza crizei agrare, şi-au părăsit satele pentru a se strămuta fie în oraşe, fie în centre industriale, fie, în sfârşit, pentru a-şi încerca norocul în America de Nord. În memoriile

sale, Franz Rehbein descrie avatarul acelor *Sachsengänger,* cum au fost numiţi aceşti foşti ţărani:

În perioada Paştelui, puţin după ce şi-a luat licenţa primară, un agent originar din Kösling a început să străbată regiunea pentru a recruta „lucrători agricoli”, pe care urma să-i ducă în Saxonia.

Omul se putea sluji de toţi: bărbaţi şi femei, fete şi băieţi. Şi în urmă cu câţiva ani, el, împreună cu un anume Höhnike, au recrutat atât de la oraş, cât şi din satele limitrofe grupuri întregi de muncitori agricoli, care erau angajaţi pe bază de contract, de la începutul anului până toamna târziu, pentru a lucra în rafinăriile de zahăr din regiunile Magdeburg şi Braunschweig sau pe diverse moşii din Hanovra, Oldenburg şi Schleswig-Holstein. O mare parte dintre aceşti muncitori erau trimişi înapoi la casele lor pe timpul iernii; totuşi, nu puţini indivizi, şi chiar familii întregi, preferau să spună adio patriei lor şi să se stabilească în acele locuri.

Agentul era foarte priceput în ademenirea oamenilor. În povestirile sale, „Saxonia” era exaltată ca o ţară în care curgea lapte şi miere. El făcea de altfel un joc inteligent cu laudele, încât mulţi din cei care mai fuseseră angajaţi îi cădeau din nou în plasă şi povesteau la rândul lor novicilor tot felul de lucruri înduioşătoare despre frumoasa „Saxonie”. Susţineau că muncitorii erau mult mai bine trataţi acolo decât pe moşiile din Pomerania, că hrana era mult mai bună şi mai ales că se încasau salarii mult mai mari. Chiar şi cei

care nu se simţiseră bine acolo înghiţeau până la urmă momeala acestei viziuni edulcorate a realităţii.

Oriunde pământul se găsea în mâinile celor puţini, iar săracii şi cei fără pământ trăiau şi lucrau în condiţii catastrofale, izbucneau continuu revolte. Adeseori motivul îl constituiau menţinerea unor reguli cutumiare, o repartiţie mai echitabilă a proprietăţii şi accesul la pământ sau la alte resurse obşteşti. Conflictele pe aceste teme se purtau între marii proprietari de terenuri şi comunităţile agricole, care posedau o enormă forţă de agregare internă în virtutea regulilor, dreptului şi formelor de comunicare consolidate şi transmise urmaşilor ca tradiţii proprii; tensiuni se creau şi între agricultori şi clasele lucrătorilor agricoli mai modeşti, care, în confruntarea asupra menţinerii sau abolirii drepturilor cutumiare, aveau interese diferite. În funcţie de regiune şi de perioadă, predominau unele sau altele dintre motivaţiile conflictuale.

În unele zone caracterizate de prezenţa marilor proprietăţi de pământ, ca pe alocuri în Anglia sau în regiunea parizianã, unde marii proprietari erau atât de puternici încât lucrătorilor agricoli le era imposibil să se organizeze şi să se apere, meşteşugarii şi micii comercianţi din zonele rurale îşi luau partea leului. Şi apărarea împotriva intervenţiilor statului, care încerca să impună societăţii rurale impozite, vaccinuri sau serviciul militar, se număra printre cauzele tulburărilor şi revoltelor.

În ansamblu, societatea rurală din a doua

jumătate a secolului al XIX-lea a fost supusă – mai ales în Vest şi mai slab în Est – unui proces de omogenizare culturală în care serviciul militar şi şcoala obligatorie, căile ferate şi ziarele îi uneau pe locuitorii satelor într-o cultură naţională unică, reuşind chiar, graţie apariţiei pieţei politice de masă, în 1850 în Franţa şi după 1871 în Germania, să le capteze atenţia. În acest context, a cunoscut schimbări şi imaginea ţăranului în ochii publicului burghez; el nu mai era perceput ca un producător retrograd şi incult care nu făcea decât să vegeteze la ţară, ci începea să treacă drept un om ce trăia în armonie ai natura şi pământul, un locuitor al satului ce regenera societatea. Între timp, diverse formaţiuni politice încercau să atragă de partea lor populaţia rurală. Dacă toate acestea vor fi încununate de succes, în sens radical-democratic, în Scandinavia şi în Franţa, unde *République au village* a predominat multă vreme, în Germania în schimb, un populism agrar va reuşi să adune, să întărească şi să apere în sate tendinţele antiliberale, antiurbane şi antiburgheze şi să le mobilizeze în direcţia intereselor marilor proprietari de pământ.

Întrucât în Marea Britanie nici statul, nici partidele politice nu atribuiau grupurilor sociale acea semnificaţie politico-morală pe care ele o dobândiseră, bunăoară, în Germania, în politica de masă *fin de siècle* lipseau caracterizarea şi mobilizarea lor. În lumina acestor multiple orientări, tendinţa spre conservatorism, atribuită adeseori ţăranilor, apare ca un mit.

Structura socială multiformă a satelor

europene era marcată nu numai de sărăcia atât de răspândită şi de lipsa pământului, dar şi de concentrarea proprietăţii terenurilor în mâinile celor puţini şi de o transformare a economiei agricole în sens capitalist, stimulată de angajarea muncitorilor agricoli salariaţi, dar şi de cuplarea ei la jocul liber al pieţei. Mai ales în zonele nord-europene, din nordul Franţei spre Olanda şi Germania de nord, până în Prusia orientală şi Scandinavia, a înflorit o economie agricolă care producea cereale, se orienta spre piaţă şi era administrată fie de capitalişti agrari moderni, fie de nobilimea tradiţională. Aceste teritorii se detaşau de multicultura altor regiuni, unde o asemenea cultură intensivă nu era posibilă.

Aproape pretutindeni în societăţile rurale europene nobilii continuau să ocupe treapta cea mai înaltă în ierarhia proprietarilor de pământ, chiar dacă în decursul secolului al XIX-lea ei şi-au pierdut numeroase privilegii, titluri de proprietate şi, în timpul Revoluţiei franceze, chiar titlul nobiliar şi o parte din posesiuni. Cu toate acestea, înainte de 1914, ei aparţineau încă cercurilor celor mai bogate şi mai influente din punct de vedere politic şi cultural în numeroase societăţi europene, dar mai ales din Anglia, Austro-Ungaria şi Rusia. În titlul faimoasei sale cărţi, Arno Mayer a caracterizat această capacitate de rezistenţă drept „puterea vechiului regim”, subliniind totuşi excesiv analogiile în ceva ce priveşte viaţa şi influenţa aristocraţiei, în defavoarea diferenţelor. Printre marii proprietari de pământ, care marcau în măsură diferită în Europa structura socială a

satelor, aristocraţii alcătuiau încă o categorie puternică, în ciuda influenţelor burgheze. Nu predominau doar în Romagna, dar şi în Rusia, înainte şi după reforma din 1861. În ultimul sfert al veacului, nobilii posedau mai bine de jumătate din terenurile Ungariei, iar în Anglia, împreună cu mica aristocraţie *{gentry*), un procent chiar mai consistent. În aceeaşi Franţă în care Revoluţia desfiinţase titlurile nobiliare şi vânduse proprietăţile nobilimii ca bunuri naţionale, aristocraţia şi-a refăcut masiv baza economică şi a început, de prin 1815, să pretindă din nou privilegiile de care se bucura anterior. Pe lângă mediul economic, ea avansa cu paşi prudenţi şi în cel politic, mai ales acolo unde dreptul de vot era legat de un venit derivând din impozite sau din proprietatea funciară, ca în Germania înainte de 1886, în Franţa înainte de 1848, în Belgia înainte de sfârşitul secolului al XIX-lea, iar în Anglia şi Rusia abia după aceea. În aceste ţări, aristocraţii îşi puteau menţine influenţa politică, şi tocmai acolo unde sufragiul universal masculin a fost introdus mai de timpuriu, de exemplu în Franţa, raporturile clientelare facilitau alegerea nobililor în circumscripţiile electorale de la sate. În unele ţări – de pildă în Prusia –, anumite organe ale puterii politice au rămas rezervate în exclusivitate nobilimii. Abia în 1911, după cum ştim, Camera Lorzilor, dominată de aristocraţie, şi-a pierdut dreptul absolut de vot în procesul legislativ. În ciuda acestei excepţii, putem admite, împreună cu J. Sperber, că poziţiile de conducere ocupate de nobilime şi monopolul pe care ea îl exercita

asupra proprietăţii funciare sporeau tot mai mult, pe măsură ce luăm în considerare regiunile estice ale Europei.

Alături de marea proprietate funciară nobilă, mai ales în Europa Occidentală, apărea cea burgheză, răspândită în Franţa, dar şi în Spania şi în Italia, în împrejurimile marilor oraşe. Pentru burghezi, pământul era interesant ca investiţie, din moment ce proprietăţii agricole îi erau asociate în general prestigiul şi siguranţa, unele drepturi politice şi profitul regulat. Pe această supremaţie a satului se întemeia o fizionomie specifică a societăţii, în care coexistau elemente aristocratice şi burgheze, fără să se confunde totuşi între ele. Aşa-numita *gentry* din Anglia, notabilităţile din Franţa şi din Italia se înscriau într-un asemenea tip de societate. Şi în Prusia a crescut treptat numărul feudelor aflate în proprietatea burghezilor, iar în clasele *junker*-ilor s-a ajuns destul de uşor la o fuziune între posesiunile funciare burgheze şi cele aristocratice. Din cauza mentalităţii exclusiviste a nobililor şi a politicii statale, în Prusia, secolul al XIX-lea a fost marcat de nobilime mai mult decât în alte ţări europene.

Ca un aspect al îmburgheziriii *(Verburgeslichung)* satului ar trebui considerată nu numai influenţa proprietăţii funciare burgheze, dar şi introducerea în comunităţile agricole a relaţiilor de comunicare şi de piaţă proprii oraşului. În secolul al XVIII-lea şi parţial în cel următor, satul a continuat să existe, politic şi cultural, ca un spaţiu autonom, unde erau luate

decizii privind lucrările de infrastructură şi chiar regulile de viaţă specifice. O reţea de relaţii de vecinătate şi reciprocitate, inclusiv conflictele inerente, legau familiile una de alta, ca şi căsătoriile şi voinţa comună de a reduce numărul imigraţilor, vagabonzilor şi cerşetorilor. Meşteşugarii şi, din a doua jumătate a secolului, micii negustori făceau şi ei parte din această comunitate, cu care împărtăşeau grija, dar şi profitul ogoarelor, pajiştilor şi livezilor. Prin presiunile exercitate de angajaţii instituţiilor statului, generalizarea raporturilor de piaţă şi presiunea modelelor culturale citadine, mecanismele de funcţionare ale satului secolului al XIX-lea au fost ameninţate în măsuri diferite de la o regiune la alta. Natura diferită a pieţelor din mediul rural şi din cel citadin şi reţeaua deasă ţesută la sate de negustorii de vite, de vânzătorii de grâu şi de unt, dar şi de vânzătorii ambulanţi, nu au constituit o prerogativă absolută a acestui secol, în care au dobândit însă o importanţă incontestabilă. Chiar şi creşterea consumului citadin, reflectată în registrele marilor magazine, în numărul canapelelor şi bicicletelor vânduţe, ţine de aceste procese de urbanizare a satului încă prea puţin cunoscute în detaliu. În cursul secolului, comunitatea şi-a pierdut din ce în ce mai mult – chiar dacă nu peste totunitatea socio-culturală. Aceasta consta mai ales în consultări asupra produselor ce trebuiau recoltate, asupra întrebuinţării pământului şi asupra validităţii drepturilor cutumiare şi se distingea printr-o sociabilitate permanent centrată pe Biserică şi pe

controlul social. Ea supravieţuia cu siguranţă şi în mir-ul rusesc, în care – ca şi în unele regiuni din Ungaria şi Polonia şi în unele teritorii din Tirol şi din

18 **Vorariberg – în secolele XIX ŞI XX, o parte din pământul cultivabil era încă împărţit între locuitorii satelor. În alte regiuni, sub presiunea dezvoltării proprietăţii private şi a dreptului de liberă utilizare a pământului, ea a fost distrusă. Agenţii mercantilizării oraşelor *(Vermarktungsagenten)* şi răspândirea modelului consumist citadin i-au dat, ca să spunem aşa, lovitura de graţie. La sfârşitul secolului al le-a, satele abandonatede numeroşii meşteşugari de origine rurală, mai ales în Europa Occidentală, semănau prea puţin cu comunităţile secolului anterior.**

Referinţe bibliografice

J. Blum (coord.), *Histoire des Paysans*, Paris, 1992.

R. Braun, *Industrialisierung und Volksleben*, Göttingen, 1981.

J. Ehmer, M. Mitteraur (coord.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation în ländlichen Gesellschaften*, Wien, 1986.

19 Fehrenbach (coord.), *Adel und Bürgertum în Deutschland 1770 – 1848*, München, 1994.

20 G. Haupt, *Sozialgeschichte Frankreichs seit 1789*, Frankfurt a. M., 1989 (trad. It. *Storia sociale della Francia dal 1789 a oggi*, Roma,

Bari, 1991).

S. Jakobeit *et al* (coord.), *Idylle oder Außruch? Das Dorf im bürgerlichen 19. Jahrhundert. Ein europäischer Vergleich,* Berlin, 1990.

J. Kocka, *Arbeitsverhältnisse und Arbeiterexistenzen. Grundlagen der Klassenbildung im 19. Jahrhundert,* Bonn, 1990.

A.J. Mayer, *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*, New York, 1981 (trad. It. *Îl potere dell'Ancien Régime*, Roma, Bari, 1999). J. Mooser, *Ländliche Klassengesellschaft 1770 – 1848. Bauern und Unterschichten, Landwirtschaft und Gewerbe im östlichen Westfalen*, Göttingen, 1984.

A. Moulin, *Les paysans dans la société française,* Paris, 1988.

21 J. Puhle, *Politische Agrarbewegungen în kapitalistischen Industriegesellschaften*, Göttingen, 1975.

22 Schissler, *Preußische Agrargesellschaft im Wandel. Wirtschaftliche, gesellschaftliche und politische Transformationsprozesse von 1763 bis 1847,* Göttingen, 1978.

23 U. Wehler (coord.), *Europäischer Adel 1750 – 1950*, Göttingen, 1990.

Cuprins

Prezentarea autorilor
INTRODUCERE
Referinţe bibliografice
Capitolul 1

MUNCITORUL *(Vincent Robert)*
Privirea altora: condiţia muncitorească în lumina cercetărilor vremii...
Experienţa muncii
Munca şi profesia
Truda unei vieţi
Nomadismul muncitoresc
Valori, asociaţii şi lupte muncitoreşti
„Numai în unire stă puterea”.
O integrare paradoxală în societăţile naţionale
Referinţe bibliografice
Capitolul 2
ANTREPRENORUL ŞI MANAGERUL *(Youssef Cassis)*
Diversitate şi schimbare
Avântul marilor afaceri
Antreprenori, proprietari şi manageri
Profesionalizarea
Bogăţie, condiţie socială şi putere
***Referinţe bibliografice*:**
Capitolul 3
INGINERUL *(Sylvie Schweitzer) >*
Statutul inginerului: între militar şi birocrat
Formaţia profesională
Profesia
***Referinţe bibliografice*.**
Capitolul 4
MEDICUL *(Olivier Faure)*
Referinţe bibliografice
Capitolul 5

CREDINCIOASA *(Michela De Giorgio)*
Catolicismul la feminin
Rugăciunea
Trupul credincioasei
Realismul devoţiunii
Lecturile credinţei
Referinţe bibliografice
Capitolul 6
MENAJERA (*Gunilla-Friederike Budde*)
Referinţe bibliografice
Capitolul 7
ÎNVĂŢĂTOAREA *(Claudia Huerkamp)*
Învăţătoarea: o profesie pentru fiicele burghezilor învăţătoarele ca înainte-mergătoare ale luptei pentru drepturile femeilor
Studentele înainte de Marele Război
Feminizare sau masculinizare?
Organizaţiile profesoarelor
Celibatul profesoarelor
Concluzie
***Referinţe bibliografice** **
Capitolul 8
CETĂŢEANUL *(Gérard Noiriel)*
Cine este „cetăţeanul”?
În Europa îşi face apariţia „Comunitatea cetăţenilor” (1789 – 1914)
Deprinderea de noi practici sociale
Referinţe bibliografice
Capitolul 9
EMIGRANTUL *{Frank Caestecker)*
Emigraţia peste Ocean

Emigraţia continentală
Marginalizarea politică
Referinţe bibliografice
Capitolul 10
LOCUITORUL METROPOLEI *(Friedrich Lenger)*
Citadinizare şi urbanizare
Planificarea urbană, administraţia citadină, politica comunală
Fascinaţie şi critică
Referinţe bibliografice
Capitolul 11
ARTISTUL *(Ute Frevert)*
O privire asupra trecutului
Noua concepţie despre artă: clasicismul şi romantismul
Artistul, lumea şi anturajul lui
Acte de mecenat
Asociaţiile artistice şi piaţa artei
Femei artiste?
Muzicieni şi compozitori
Artă naţională?
Referinţe bibliografice
Capitolul 12
NOBILUL *(Giovanni Montroni)*
Referinţe bibliografice
Capitolul 13
ŢĂRANUL *(Heinz-Gerhard Haupt şi Jean-Luc Mayaud)* *Referinţe bibliografice*

25 Arnold Van Gennep – *Riturile de trecere*
26 Carlo Ginzburg – *Istorie nocturnă*
27 Michel de Certeau – *Fabula mistică*
28 G.W. Leibniz – *Eseuri de teodicee*
29 J. Martin Velasco – *Introducere în fenomenologia religiei*
30 * * * – *Marele Inchizitor*; *Dostoievski – lecturi teologice*
31 Raymond Trousson – *Istoria gândirii libere*
32 Marc Bloch – *Regii taumaturgi*
33 Filostrat – *Viaţa lui Apollonios din Tyana*
34 Diogenes Laertios – *Despre vieţile şi doctrinele filosofilor*
35 Ştefan Afloroaei – *Cum este posibilă filosofia în estul Europei*
36 Gail Kligman – *Nunta mortului*
37 15. Jean Delumeau – *Păcatul şi frica*
38 Mihail Psellos – *Cronografia. Un veac de istorie bizantină. 976 – 1077*
39 Cicero – *Despre divinaţie*
40 19. Elena Niculiţă-Voronca – *Datinile şi credinţele poporului român adunate şi aşezate în ordine mitologică*
41 * * * – *Carmina Burana. Antologie de poezie latină medievală*
42 Paul Zumthor – *Babei sau nedesăvârşirea*
43 Porfir – *Viaţa lui Pitagora, Viaţa lui Plotin*
44 E.R. Dodds – *Grecii şi iraţionalul*
45 Jean Delumeau – *Mărturisirea şi iertarea. Dificultăţile confesiunii. Secolele XIII-XVIII*
46 Thomas de Aquino – *Despre fiind şi esenţă*
47 I.

48 —Aurel Candrea – *Folclorul medical român comparat.*
Privire generală. Medicina magică
49 Vladimir Petercă – *Regele Solomon în Biblia ebraică şi în cea grecească. Contribuţie la studiul conceptului de* midraş
50 Emmanuel Lévinas – *Totalitate şi Infinit*
51 * * * – *Evanghelii apocrife*
52 Jacques Le Goff – *Omul medieval*
53 Jacques Derrida – *Spectrele lui Marx. Starea datoriei, travaliul doliului şi noua Internaţională*
54 Gabriel Andreescu, Gusztáv Molnár (ed.) – *Problema transilvană*
55 Seneca – *Naturales quaestiones. Ştiinţele naturii în primul veac*
56 Cristian Bădiliţă «*Platonopolis sau împăcarea cu filosofia*
57 Hans-Georg Gadamer – *Elogiul teoriei. Moştenirea Europei*
58 Pavel Florenski – *Stâlpul şi Temelia Adevărului. Încercare de teodicee ortodoxă în douăsprezece scrisori*
59 Eugenio Garin – *Omul Renaşterii*
60 Julien Ries – *Sacrul în istoria religioasă a omenirii*
61 Virgil Nemoianu – *Jocurile divinităţii. Gândire, libertate şi religie la sfârşit de mileniu*
62 Robert Damton – *Marele masacru al pisicii şi alte episoade din istoria culturală a Franţei*
63 * * * – *Antihristul*
64 Lie Zi – *Calea vidului desăvârşit*
65 Cicero – *Despre destin*
66 Michel Vovelle – *Omul Luminilor*

67 Françoise Bonardel – *Filosofia alchimiei. Marea Operă şi modernitatea*
68 Tatiana Slama-Cazacu – *Stratageme comunicaţionale şi manipularea*
69 * * * – *Trei apocrife ale Vechiului Testament*
70 Jacques Le Gofi – *Sfântul Francisc din Assisi*
71 A.R. Radclifâe-Brown – *Structură şi funcţie în societatea primitivă*
72 **François Furet –** *Omul romantic*
73 Hans-Georg Gadamer – *Actualitatea frumosului*
74 Pâinius – *Naturalis historia. Enciclopedia cunoştinţelor din Antichitate* (voi. I)
75 Arnold Van Gennep – *Totemismul. Starea actuală a problemei totemice*
76 Rosario Villari – *Omul baroc*
77 John R. Searle – *Realitatea ca proiect social*
78 Peter Sloterdijk – *Critica raţiunii cinice* (vol. I)
79 Isabelle Stengers – *Inventarea ştiinţelor moderne*
80 Guglielmo Cavallo – *Omul bizantin*
81 Nicolae Corneanu – *Patristica mirabilia. Pagini din literatura primelor veacuri creştine*
82 Pierre Teilhard de Chardin – *Scrisori inedite*
83 Andrea Giardina – *Omul roman*
84 Sergio Donadoni – *Omul egiptean*
85 Anne Cheng – *Istoria gândirii chineze*
86 Artemidor Daldianul – *Carte de tălmăcire a viselor*
87 Dolores Toma – *Despre grădini şi modurile lor de folosire*
88 Silviu Rogobete – *O ontologie a iubirii. Subiect şi Realitate Personală supremă în gândirea*

teologică a părintelui Dumitru Stăniloaie

89 Plinius *Naturalis historia. Enciclopedia cunoştinţelor din Antichitate* (vol. II)

90 Jean-Pierre Vernant – *Omul grec*

91 Matei Călinescu – *Despre Ioan P. Culianu şi Mircea Eliade. Amintiri, lecturi, reflecţii*

92 H.R. Patapievici – *Cerul văzut prin lentilă*

93 Norbert Elias – *Procesul civilizării. Cercetări sociogenetice şi psihogenetice* (vol. I – *Transformări ale conduitei în straturile laice superioare ale lumii occidentale*)

94 Norbert Elias – *Procesul civilizării. Cercetări sociogenetice şi psihogenetice* (vol, II *Transformări ale societăţii. Schiţa unei teorii a civilizării*)

95 Augustin – *Prima catehează. Iniţiere în viaţa creştină*

96 Ute Frevert, Heinz-Gerhard Haupt – *Omul secolului XX*

97 Plinius – *Naturalis historia. Enciclopedia cunoştinţelor din Antichitate* (vol. III)

98 Ute Frevert, Heinz-Gerhard Haupt – *Omul secolului XIX*

În pregătire:

Peter Sloterdijk – *Critica raţiunii cinice* (vol. II)

Paul Ricoeur, André Lacocques – *Cum să înţelegem Biblia* **www.polir om. R o**

Redactor: Emanuela Stoleriu Coperta: Angela Rotaru-serbenco Tehnoredactor:

Luminiţa Modoranu

Bun de tipar: mai 2002. Apărut: 2002 Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 P.O. Box 266.6600, Iaşi, Tel. & Fax (032) 21.41.00; (032) 21.41.11; (032) 21.74.40 (difuzare); E-mail: officepolirom. Ro Bucureşti, B-dul I.C, Brătianu nr. 6, el. 7 P.O. Box l-728, 70700 „Del.: (01) 313.89.78; E-mail; poliromdnt. Ro

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l. Str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect, 2, Bucureşti Tel/Fax: 211.32.60, 12.29.27, E-mail: lumina-lexfx. Ro